

Klász György

EMLÉKEIMBŐL

ÍRTA

KLAPKA GYÖRGY

FÜGGELÉKÜL: GRÓF TELEKI LÁSZLÓ LEVELEI

BUDAPEST
FRANKLIN TÁRSULAT

MAGYAR IROD.INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

ELŐSZÓ.

Rég visszavonultam a tett mezejéről. Élttem hosszú, viszontagságteljes küzdelem volt, mely után nyugodt, rendes tevékenység illetne meg, ha sorsom úgy határozta volna.

Élnek az eszmék, melyekért elszántsággal síkra szálltam, mint tetterős ifjú, melyekhez rendületlenül ragaszkodtam élttem délszakán, melyek éltető vigaszt nyújtanak aggkoromban. Visszaidézem a múlt emlékeit; előszedem a birtokomban levő, ereklyék gyanánt őrzött, megfakult írott lapokat; még élő, vagy már rég elhalt bajtársak leveleit; egy-egy darab történelmét sokat szenvedett hazánknak — és fölvetem a kérdést: nem rovok-e le barátaim, önmagam, nemzetem iránti kötelességet, ha emlékeimet nem viszem magammal a sírba, hanem azokat történelmi becsessel bíró irataimmal együtt nyilvánosságra bocsátom?

Higgadt megfontolás után eltökéltem magam, hogy egész odaadással hozzálassak emlékeim megírásához.

Ha ezen kötet első részében itt-ott már rég megjelent műveimre támaszkodtam, tettem ezt azért, mert az elbeszélés fonala úgy kívánta, és mert munkáim magyar nyelven soha sem jelentek meg.

Hogy kitűzött feladatomat háborítlanul bevégezhessem, tavaly ősszel Fiúméba rándultam, a hol nem csak a legszívesebb fogadtatásban részesültem, de egyszersmind egy derék hazafira — *Gonda Józsefre* — akadtam, ki munkám rendezésénél lelkes szorgalmával nagy hasznomra volt; kötelességemnek tartom neki, valamint a «*Franklin-Társulat*»-nak is, mely utóbbi teljes önzetlenséggel vállalkozott a kiadásra, e helyen szíves köszönetemet kifejezni: hogy további emlékeim megírását folytassam-e, azt jelen könyvem fogadtatásától és egészségi viszonyaimtól teszem függővé.

Budapest, 1885 szeptember hóban.

Klapka György.

ELSŐ RÉSZ.

GYERMEKKOROMTÓL 1848-IG.

I.

Követve a többi memoire-írók példáját, e följegyzéseket én is születésemmél kezdem. 1820 ápril 6-án pillantottam meg először a napvilágot Temesvár városában. Keresztapám báró Wrede osztrák vezérőrnagy volt. A keresztségben György, Mór nevet nyertem. Báró Wrede, atyám benső barátja, a mint ez fenmaradt irataiból kitűnt, buzgó szabadkőműves volt. Nehogy az átok, mely a bárót sújtotta, később reám is visszahathasson, atyám, mint okos, előrelátó ember, bérmaatyámúl papot választott; s innen van az, hogy életem folyamán majd a balsors üldözött, majd pedig a szerencse kényeztetett, mint ha valóban felváltva, onnan felülről, majd az egyik, majd a másik keresztapám vezette volna sorsom kerekének menetét.

Atyám Klapka József akkora, hogy én születtem, Temesvár sz. kir. város polgármestere volt, anyám Kehrer Julianna, derék polgárok leánya, ismert szépség és alig 16 éves volt, a midőn őt atyám oltárhoz vezette.

Az első csapás, mely életemben ért, anyám ha-

lála volt. Szegény! — ő meghalt alig 20 éves korában, a legboldogabb házaselet negyedik esztendejében.

A veszteség, mely engem az ő halálában sújtott, pótolhatatlan volt.

Árván maradtam, s életemben soha semmi sem volt képes kipótolni a szerető anyai szívet, a gyöngéd kezét, melynek rendeltetése leendett fogékony szívembe minden jónak, szépnek, magasztosnak első csiráit ültetni.

Mily véghetetlen boldognak éreztem volna magamat, ha később — férfi-korra érve — neki gondos-ságáért, jóságáért legforróbb köszönetemet kifejezhettem, s számára minden áldozatot meghozhattam volna

Az első benyomás, mely kora gyermek-éveimből emlékemben maradt, anyám temetése volt.

Oly sokat beszéltek-e róla nekem, vagy a benyomás, melyet reám gyakorolt, volt oly mély — nem tudom, — tény, hogy ezt a képet mind e mai napig hiven megőrizte lelkem, és még most is látom az egész gyászmenetet, a mint az Versecz utczáin, a hol szegény jó anyám utolsó pihenő helyet vőn magának, végig vonult és én dajkámnak karján, fekete ruhácskába öltözködve, követtem a drága hamvakat utolsó útjában.

Családom múltjáról keveset tudok.

Csak annyit tudtam meg később, hogy nagyatyám Klapka Károly, ki Morvaországban, Znaimban született, II-ik József császár alatt, kevéssel az oly szerencsétlenül végződött utolsó török háború (1789—90) kitörése előtt jött Magyarországra, hogy a kormány megbízásából bizonyos számú tábori gyógyszerért állítson föl a Bánátban és a szomszédos vármegyékben. E gyógyszertárakból a háború befejezése

után jól végzett munkájának jutalmazásául néhányat neki engedtek át.

Azt is tudom, hogy nevelését egyik rokona, egy jezsuita vezette.

Egyik nagybátyám, a kinél gyakran töltöttem szünidőimet, őseinkről azt beszélte, hogy egy azok közül, Klapka János, a Prága melletti «fehéregyi» csatában mint tábornok szolgált a cseh hadseregben, és a csehek leveretése után oltalmat és menedéket előbb a poroszoknál, majd a svédeknél keresett és talált. Fiainak egyike, egy 15 éves ifjú, egyes egyedül maradt vissza Csehországban, a kit aztán kényszerítettek, hogy katolikussá legyen és a jezsuitáknál neveltették föl.

Nagybátyám állítása szerint mi egyenes vonalban ettől származunk.

Mindezt azonban csupán Csehország történetéből vett egyetlenegy sorral tudta bizonyítani, a menyinyiben tudni illik ott állítólagos ősünk neve, mint a gróf Thurn-féle sereg egyik főtisztjéé valóban említve van.

Vájjon csakugyan ennek a cseh nemesnek sarjadéka vagyok-e, vagy egyszerű polgáreberektől származom? ez a kérdés — megvallom, nekem soha egyetlen álmatlan éjszakát sem okozott; ellenben nagy elégtételemmre szolgált az a tudat, hogy nagybátyám, a ki Magyarországon új otthonot talált, általában kedvelt és nagyrabecsült férfiú volt, és hogy atyám szülővárosának legintelligensebb, legjelesebb polgárai közé tartozott, a kiknek jólétéért ő sok éven keresztül minden erejével és teljes odaadással működött.

Hatan valánk testvérek. Ezek közül Júlia néném

és én atyám második házasságából származtunk. Az elsőből született három bátyám József, Nándor, Adolf és Theresa néném.

Nándor és Adolf bátyáim gyermekkorom éveiben Bécsben a katonai mérnöki akadémián neveltettek, míg legidősebb bátyám, József, velünk lakott Temesvárott s atyámnak segédkezett magán ügyei vezetésében.

A mérnöki akadémián növekedett két bátyám a tanfolyam bevégzése után a hadseregbe lépett. Egyikük Nándor, még most is él Brünnben, mint nyugalmazott osztrák tábornok, a másik, Adolf, már mint fiatal tiszt meghalt kolerában Galicziában. Épen így fiatal éveikben haltak el József bátyám és Theresa néném. Másik nővérem, Júlia, mint boldog anya, Temesvárott éli még hátra lévő napjait.

Még nem értem el ötödik évemet, a midőn két nővéremmel együtt egy leánynevelőbe küldöttek.

Első iskoláztatásom idejéből néhány apró jelenet maradt emlékezetemben, a melyek különös világot vetnek a közoktatás akkori állapotára. Többek között élénken emlékemben van catechetáknak — a ki hetenkint egyszer jött az intézetbe vallástanításra — a büntetésnél követett szigorú eljárása, melynél a vessző játszta a főszerepet.

Öt évet betöltve, az ú. n. normál-iskolába küldtek, a hol a tanítás még kizárólag német nyelven folyt. Itt tanultam írni és olvasni és oly gyors előmenetelt tettem, hogy mint még alig hat éves gyermeknek, gyakran kellett bemutatnom atyám vendégei előtt ismereteimet. Már meglehetősen sokat tudtam a földrajzból, történelemből, számtanból, mely három tárgy később is kedvencz tudományom maradt.

Atyám halála után egy jó öreg asszony gondozására voltunk bízva, a ki föladatának a legnagyobb szeretettel felelt meg. A mint nem régiben irataim között keresgéltem, egy nyomtatott könyvecskét találtam, mely magában foglalja azt az alkalmi színdarabot, a melyet számos vendég jelenlétében az öreg néni egyik születésnapján mi testvérek előadtunk. A darabot egy vándor költő, bizonyos Schaubach írta, a ki Isten tudja honnan jöve, az egész világtól elhagyatva, házunkban barátságos fogadtatásra talált. A mint a megsárgult lapokat átolvastam, az egész estének képe oly frissen és híven jelent meg emlémben, mintha azt csak néhány nap előtt éltem volna át. így rejteget agyunknak minden redője emlékeket, a melyeket csak tudnunk kell fölkelteni, hogy még egyszer átéljük az egykor átélteket. — Midőn azt a darabot előadtuk, én hat, egyik nővérem hét, a másik kilencz éves volt.

1825-ben atyám, mint Temesvár sz. k. város országgyűlési követe, Pozsonyba ment. Ez rendkívüli esemény volt ránk gyermekekre nézve, a kik az ő elutazása után még árvábbakká lettünk, mint azelőtt. Kárpótlásul nem sokára egy meglepetésben részesültünk. — Atyám harmadízben is megházasodott Bécsben, vés mi lázas türelmetlenséggel vártuk új anyánknek megérkezését. Meg is jött, de szerencsénk nem tartott sokáig; atyám harmadik házassága szerencsétlenül ütött ki. Mostoha anyám nem sokára ismét elhagyott bennünket, visszatért Bécsbe, és a mi helyzetünk maradt, a mi volt.

Temesvár ekkoron Magyarország egyik legélénkebb és legcsinosabb városa volt, annyira, hogy lakosai a szép egyenes utcákra s az ezeken díszelgő egy-két

emeletű házakra büszkén «*Kis-Bécs*»-nek nevezek. A várost nagyszámú és még nagyobb birtokú nemes-ség és kiváló műveltségű serény polgárság lakta.

Atyám, mint polgármestere a városnak, minden magasabb személyiségeivel szoros barátságban élt, s míg házunk a legjobb társaság gyűlhelye volt, én a város valamennyi utca-gyerkőczével a legjobb lábon állottam.

Egyszer ezek kivittek a vásárba. Atyám egyik barátja dobot vett számomra. E fölötti örömben és a folytonos dobolás közben elvegyültem a sokaság közé, míg egyszerre csak azon vettem észre magamat, hogy egyetlen pajtásom sincs közelemben. Ekkor megszeptem és sírni kezdtem. Mindenfelé szaladgáltam, de ismerősre sehol sem találtam; haza sem tudtam találni, mert a vásárt a városon kívül tartották. Már sötét volt, mikor végre egy városi pandúr a cigányok között talált, fölvelt és haza vitt, a hol már mindenki a legnagyobb félelemben és aggodalomban volt miattam. Ez volt első kalandom.

Ettől fogva ugyan jobban vigyáztak reám, de még mindig elég alkalmat találtam csínyekre, a mélyeket czimboráimmal elkövettünk.

Legnagyobb gyönyörűségem volt, jelen lehetni a katonai ünnepélyeken, a hol kiváló bámulatom tárgyát képezte a magyar tábornokok egyenruhája, a kik akkor sokkal nagyobb számban voltak a közös, hadseregben, mint mai napság. Ápúgy fölkellették kíváncsiságomat a szép díszruhák, melyekben a megyei urak választások és más ünnepélyességek alkalmával megjelentek. Sokszor megbámultam *Bakitsch* városi kapitánynak daliás alakját is, mikor ez egy huszártól és egy pandúrtól kísérvé, a belvárosi heti vásár népe

között megjelent és ott Jupiterként gyakorolta hatalmát.

A tekintély elve akkor még teljes virágzásában volt. — Atyám soha sem ment a városházára ülésekre a nélkül, hogy egy huszár és egy hajdú ne követte volna nyomában. Sokat tartottak a prestigere és a nép gyönyörűségét lelte benne. — A franczia forradalomra bekövetkezett reakció még mindenütt érezhető, az egyenlőség utáni vágyakozásnak legparányibb nyoma sem volt.

Rendes sétahelyünk a vár bástyái voltak, a honnan szép kilátás nyílt a körülfekvő síkságra és a távolban kéklő verseczi és bogsáni hegyekre. Kísérőink a távoli hegyekről oly érdekfeszítő regéket tudtak beszélni, hogy bennünk gyermekekben a legégetőbb vágy támadt föl e helyeket közélről is megláthatni; ez a vágy hét éves koromban teljesedésbe volt menendő.

Egy reggel tudatták velünk, hogy nyolcz nap múlva zarándok útra megyünk Verseezre anyám sírjához. Türelmetlenül számláltuk a napokat, végűi az órákat, melyek minket ettől a ránk nézve oly fontos pillanattól elválasztanak.

Az út egész nap tartott, s midőn estenden Verseezre megérkeztünk és a hegyek közvetlen közelünkben magaslottak ki: ez a látvány ránk oly megragadó hatással volt, hogy érzelmeinknek egymás ölelésében adtunk kifejezést, minek vége sem akart szakadni.

Másnap anyám sírjához vezettek bennünket, letérdeltettek, egy imát mondattak velünk s aztán mentünk tovább — fel a várhegyre, hogy onnan a környéknek egész képét beláthassuk. Képzeltetni, mily

zajongó lelkesedés és ragyogó vidámság szállott meg bennünket! A sok természeti szépség közül, melyeket későbbi éveimben láttam, soha egyetlenegy sem gyakorolt ehhez még csak hasonlítható benyomást sem reám. A gyöngye növényt már a harmat is felüdíti, de egész záporra van szükség, hogy egy öreg fát felfrissítsen.

II.

Nyolcz éves koromban az elemi iskola valamennyi osztályát elvégezve, a piaristákhoz mentem gymnasiumba. — Eddig semmi baj, semmi bú nem ért, de nem sokára mutatkozni kezdenek azoknak első nyomai. Atyám anyagi állása napról-napra rosszabbra fordult. Először is nem vezettek bennünket többé abba a szép kertbe, a melyet a városon kívül bírtunk, mert azt el kellett adni. Nem sokára ezután azt beszélték, hogy szülőházunkban sem maradhatunk tovább, mert atyám kénytelen azt másnak átadni; végre csakugyan ki is költöztünk onnan és a Gyárvárosban béreltünk lakást, a hol nekem a szobák oly hideg és ridegeknek tetszettek és én magamat oly szerencsétlennek éreztem, mintha a sors csapásait, melyek szegény atyámat lesújtották, én is vele együtt hordoznám.

Tizenegy éves koromban Lebzeltern kanonok, hogy atyám helyzetén könnyítsen, magához vett. Ő pappá akart nevelni, de ezen szándékával csakhamar felhagyott, midőn látta, hogy természetem és hajlamaim nem olyanok, a melyek majdan a papi pályára alkal-

mássá tehetnének. Ennél a humánus, nemes papnál két teljes évet töltöttem, és aztán Kecskemétre mentem, hogy ott megtanuljam a magyar nyelvet, a mely az akkori pozsonyi országgyűlés végzései értelmében minden magyar honpolgárra nézve kikerülhetetlen szükséggé vált.

Eddigelé csak németül és latinul beszéltem. Az a két esztendő, melyet Kecskeméten, atyám egyik fivérénel töltöttem, elég volt arra, hogy a magyar nyelvet is tökéletesen elsajátítsam.

Itt a legjobb sikerrel végeztem be gymnasiumi tanulmányaimat, tudtam egy egész rakás latin és magyar, többnyire szabadságdalt; így felkészülve aztán az 1835-ik évben Szegedre mentem a lyceumra.

Míg én Kecskeméten tartózkodtam, az alatt Theresa nővérem házasságra lépett egy temesvári előkelő, gazdag és tekintélyes polgárral, Sprung Antallal. Ettől fogva sógoromnál töltöttem szünidőimet és ez életem legboldogabb kora volt. Theresa nővérem ünnepelt ifjú hölgy volt, tele szellemmel és élczczel; sógorom jó lelkű, ifjú nejen szívvel lélekkel csüggő gyöngéd férj, én és Júlia nővérem örömben és vidámságban úsztunk: — mily kár, hogy ezek a szünidők oly rövidék voltak és nekem mindannyiszor ismét rideg idegenek közé kellett visszatérnem!

A tanárok között, a kiknek előadásait a szegedi lyceumban hallgattam, volt Horváth Cyrill, a logica és metaphisica tanára és Reisinger historicus is. Mindketten maradandó nevet szereztek maguknak Magyarországi tudósainak sorában és mind a kettőjüket a leghálásabb emlékezetemben tartom mind e mai napig. Különösen Reisinger előadásai mindig magukkal ragadtak; mert ő szabadelvű gondolkozó és tiszta

hazafi volt, és iszonyodott attól, hogy hazája történetét meghamisítsa csak azért, hogy ily módon a magasabb tanhatóságoknak tetszelegjen.

Atyám 1831-ben másodszor is a város országgyűlési képviselőjévé választott, s így a következő éveket kevés félbeszakításokkal Pozsonyban töltötte. Megkértem sógoromat, hogy járjon közbe atyámnál a véggett, hogy én classicai tanulmányaimat abba hagyassam és magamat a katonai pályára kiképezhessem. Atyám ebbe beleegyezett, de mivel még nagyon fiatal voltam arra, hogy a hadseregbe beléphessek, elhatározták, hogy 18 éves koromig a karánsebesi katonai iskolát látogassam.

Itt főleg a matematikai tanulmányokra adtam magamat, miben különös segítségemre volt egy rendkívüli tehetségekkel megáldott ifjú, a később oly dicső hírre jutott Sonnkler Károly geológus. Sonnkler kadét és mint tanár volt beosztva az iskolához. Csak nem régiben halt meg Innsbruckban, mint vezérőrnagy. Számos fenmaradt művei tanúskodnak kutató vágyáról és tudományáról. A többi tanárok szakjaikban többnyire nagyon gyöngék voltak, úgy hogy nem került sok fáradságomba azt a parányicskát, a mit ők tudtak, magamnak elsajátítani; különben igen derék jó emberek voltak, a kik rendkívül szívesen bántak velem.

Egy Ruff nevű öreg, nyugalmazott főhadnagynál laktam, kinek kicsiny, de válogatott művekből összeállított katonai könyvtára volt. Mielőtt Karánsebest elhagytam, e könyvtárt egészen végig olvastam, különös figyelemét a katonai szemle füzeteire fordítottam, a melyeket az öreg úr csak nagy ritkán vágott föl. Midőn 1838-ban búcsút vettem tőle, az öreg Ruff úgy véle-

kedett, hogy derék tisztté képezhetem magamat, ha tudvágyamat a jövőben is ugyanakkora buzgósággal igyekezendem kielégíteni. Jóslata nem maradt tán egészen teljeseetlenül.

Ugyanebben az évben húsvétkor sógoromnak nővéremmel együtt Bécsbe kellett utaznia. Kértem, vigyenek engem is magokkal, hogy ez alkalommal, ha atyám beleegyezését kinyerhetem, az ott állomásozó tüzérezredbe mint kadét besoroztassam magamat. A tüzérséget választottam, először, mert egyetlen más fegyvernemnél sem nyerhettem volna az én ízlésemnek megfelelő magasabb kiképzést; másodsor, mert szegény atyám épen akkor oly nyomasztó helyzetben élt, hogy legcsekélyebb anyagi segélyt sem nyújthatott, pedig az minden más fegyvernemnél, különösen pedig a lovasságnál, elkerülhetetlenül szükséges volt. Azt hiszem, atyám emlékének tartozom vele, hogy közöljem itt egyik levelét, melyet néhány évvel korábban sógoromnak, Sprung Antalnak írt. E levélben azokat a küzdelmeket rajzolja, a melyeket neki, a mióta férfivá lett, ki kellett állania. A levél így hangzott:

Pozsony, 1834 ápril 24.

Kedves Tóni!

Nagyon sajnálom, hogy ügyeid nem engedik, hogy hozzám jöhess, egyrészt azért, mert nélkülözöm kell az örömet, hogy boldogságtoknak tanuja lehessen; másrészt, mert szerettem volna egy és más dologról veled élőszóban értekezni. Azzal vigasztalom magamat, hogy már nem tart sokáig, a mikor karjaimba zárhatlak benneteket. Most, kedves fiam, kényszerítve érzem magamat, hogy tollat fogjak és mint atyád és barátod tel-

jes bizalommal forduljak hozzád. Nem ismeretlen előtted, hogy egész vagyonomat elvesztettem, de kevésbé tudhatod azt, hogyan történhetett ez meg. Épen azért, azt hiszem, kötelességem ez alkalommal, mielőtt ajánlataimat és terveimet eléd terjeszteném, némi felvilágosításokat adnom neked, melyek bebizonyítják, hogy bukásomnak nem vétkes pazarlás, hanem a balszerencsének rendkívüli csapásai voltak okozói.

Midőn Theresa anyját nőül vettem, a passivákat leszámítva, igen mérsékelt vagyont kaptam, a melynek legértékesebb része a könyvnyomda volt, a mely akkor, jó vezetés mellett 10,000 forintnyi évi jövedelmet hozott, s ennél fogva kilátásom volt, hogy vagyonunkat lassankint növelhetem. De már az első évben annyira szorongattak elődöm hitelezői, hogy kénytelen voltam újabb tőkét fölvenni s azokért gyakran uzsorás kamatokat fizetni. Ehhez járult még az a körülmény, hogy én a kincstárral hat évre kötött szállítási szerződés mellett, a kor ingatag viszonyai folytán, jelentékeny károkat szenvedtem, a melyek a könyvnyomda jövedelmét teljesen elnyelték. Alig 21 éves koromban már nyomasztó adósságok gyötrelmeit kellett túrnöm, de feledhetlen nóm gyöngéd szeretete minden szenvedést elfeledtetett velem, és bátorságot adott arra, hogy egy papír-speculációba kezdjek, a mely koczkáztatott volt ugyan, de szerencsésen végződött. Finanziális bajom nagy részben orvosolva lőn s már csak 10,000 váltó forintnyi törleszteni valóm volt, a midőn atyám sürgetett, hogy adjam el házamat, és építsek másikat, egy az ő tulajdonát képező üres telken.

Sokáig nem tudtuk magunkat erre elhatározni, de atyámnak akarata sokkal szentebb volt előttünk, sem hogy annak ellene tudtunk volna állani: így történt aztán, hogy 1809. végén eladtam házunkat 40,000 bankó forintért, adósságomat ebből 10,000 bankó forinttal letörlesztettem, és a fennmaradt 30,000 forintot az építendő házra kölcsönül átadtam, a mely kölcsön 1811-ben az állami banquerotte és a devaluatio által 6000 forintra olvadt le. Ezt a veszteséget figyelembe sem vettem, miután én, kedves feleségem és atyám a legszebb egyetértésben boldogan éltünk együtt. De boldogságunk nem soká tartott!

Az 1817-ik évben, életem legvégzetesebb esztendejében, imádott feleségem nőd szülése következtében meghalt. E pótolhatatlan veszteség fölötti bánatában hat napra ezután meghalt atyám is, és a boldog háromságból csákoén maradtam életben, hogy a szomorú végzet egész terhét érezzem és hordozzam. — E rám nézve oly iszonyú helyzetben nem akartam semmi részt venni atyám végrendeletének szerkesztésében és ezt M. nővérem felhasználta arra, hogy atyámmal, mikor ez már nagyrészből eszméletén kívül volt, egy oly végrendeletet Íratott alá, a mely az ő korábbi intézkedéseivel homlokegyenest ellenkezett.

E végrendeletben a testvéreim számára tett hagyományok bécsi érték helyett mind ezüst pénzben voltak kifejezve, és a mellett még az is meg volt hagyva, hogy a hagyományozott házakat soha se legyen szabad eladni.

Anyám később fölismerete az általa is aláírt

atyai végrendeletbe becsúsztott hibákat, és ezt a tanácsnak írásban ki is nyilvánította, de a polgármester K. ellenségem volt, s mivel az ő szennyes üzelmeihez nem nyújtottam segédkezet, és oda terelte a dolgot, hogy mi a peres eljárás útjára utasítottunk, a hol nekem mint vádlónak kellett volna anyám ellen föllépni, a mit én, még ha életem forgott volna is koczán, soha és semmi esetre meg nem tettem volna!

1818-ban vettem el második feleségemet, a ki alig volt 16 éves és hozzá még nem volt rút. Ő szerencsétlenségünkre nagyon megtetszett Ü. udvari tanácsosnak, a ki a szép nem iránti zabolátlan vonzalmáról általánosan ismert egyéniség volt. Ő aztán vén asszonyok segélyével feleségem után leselkedett és szerette volna őt törbe csalni. Feleségem fölfedezte nekem Ü.-nek idevonatkozó ajánlatait, és én e miatt haragra lobbanva, négy szem között oly dolgotat vertem Ü. fejéhez, a melyek őt bizonynyal sértették és ellenem bosszúra tüzelték és a miknek következményeit én nagyon is hamar megéreztem.

Keresetemben egyszerre megakadva, a nyomdai személyzetnek — melyet kevésbbítenem semmi esetre sem lehetett — és nagyszámú családomnak eltartásáról kelletvén gondoskodnom, csaknem emberfölötti erőre volt szükségem, hogy a gondok terhe alatt össze ne roskadjak. Rendíthetlen bátorsággal és kitartással dacoltam a rám nehezédő mostoha sorssal, de egyszersmind gondom volt arra is, hogy nyomasztó helyzetemet, a mennyire csak lehet, megkönnyebbítsem. E végből 1822-ben Bécsbe utaztam, hogy onnan levélben

a polgármesteri állás alól való fölmentésemet kérelmeztem, és az örökölt házakat, a melyek akkor még nagy értéket képviseltek, St. által eladassam. De itt is üldözött végzetem, mert St. nem csak hogy el nem adta a házakat, sőt még akadályozta is azoknak eladását és a többi polgárokkal azon dolgozott, hogy Ü. engem stafetaliter a tanács restaurálása végett haza hívjon, és kényszerítsen a polgármesteri állás további viselésére is. Nyilvános életem ez a második szaka a legkárosabb volt rám nézve, mert nagy veszteséget okozott nekem házaim eladásánál és kényszerített, hogy még 12 évig folytassam a küzdelmet a sors támadásai és az emberek rosszasága ellen. E küzdelem annyival is terhesebb volt, mert hat gyermekem, de különösen akkor a bécsi mérnöki akadémián levő két fiam neveltetése és ellátása iszonyú költséget okozott. Ebben a kínos helyzetben aztán végül kényszerítve láttam magamat, hogy házaimat és a nyomdát bármilyen áron is, okvetlenül eladjam.

Hogy magam és családom jövő existenciáját biztosítsam, igyekeztem olyan üzletet kieszközölni, a mely kisebb tőkével kezelve is biztos nyereséget hajtana és sikerült is ilyet találnom az olajgyártásban, a mely napjainkban teljes bizonyossággal a legnagyobb nyereséget hozza, különösen a Bánátban.

Társat kerestem hát magamnak, s találtam is K. főszolgabíróban.

Ekkor azonban balvégzetem úgy akarta, hogy épen a mikor az olajgyártás tulajdonképeni dolgai előnyösen megkezdődhetek volna, a

G-féle párt, hogy alacsony üzelmeiket annál szabadabban folytathassák, oda vitte a dolgot, hogy minden vonakodásom ellenére erőszakkal képviselővé választottak, és a pozsonyi országgyűlésre küldöttek. Távollétem alatt mindenekelőtt társammal, K.-vel igyekeztek elhitetni, hogy én őt háta mögött kijátszottam, a mi annyival könnyebben sikerült, mert ő különben is telve volt a legbadarabb és kificzamodott ideákkal és nagyon könnyen csapott egyik végletből a másikba át. Sértő szemrehányások kíséretében felmondotta a velem való társaságot.

Ez szenvedéseim története és mostoha helyzetem igaz és tiszta képe, a mely a G. városbíró üzelmei folytán fokonykint kínosabbá válik, és ha még sokáig tartana, kétségtelenül életembe kerülne. Azért fájó szívvel bár, de teljes bizalommal fordulok hozzád, támaszkodva a te igaz lelkiiségedre és irántam fogadott fiúi szeretetedre. A levél további folyamán atyám fölszólítja sógoromat, hogy K. helyébe ő lépjen vele társaságba és ily módon vessen véget kínos helyzetének.

Sógorom elfogadta atyám ajánlatát és együtt nemcsak új olajgyárat alapítottak, hanem egyszersmind egy szeszgyárat is. Szerencsétlenségünkre azonban atyám vállalatai csak félig, néha pedig egyáltalán nem sikerültek és ő neki az egész életen át küzdenie kellett, míg végre öreg napjaiban, az egész világtól visszavonulva, Aradon nyugalmat és üdülést talált. Innen írta nekem a külföldre utolsó leveleit, a melyekben lerajzolta azt a boldogságot, melyet szerény existenciája, lelkiismeretének teljes nyugodtsága és a kedves környezet, melynek közepette élt, szereztek számára.

III.

Atyám beleegyezett abba a kívánságomba, hogy Bécsbe menjek. Április vége felé indultunk útra s az ötödik napon érkeztünk meg Pestre.

A kevéssel előbb még oly szép virágzásnak indult város a nagy árvíz következtében a legnagyobb részben romjaiban hevert.

A «Magyar király»-ba szállottunk. A szállóval szemben volt a szép nagy színház, a melyben akkor épen egy igen kedvelt énekesnő, Madame Carl gyönyörködteté a pesti közönséget.

Természetesen, a legelső estén rögtön színházba mentünk. «Norma »-t adták. Engem a művésznő éneke és a színház belsejének nagyszerű látványa egészen elragadott. Az akkori pesti német színház egyike volt a legszebbeknek Európában; a magyar színház, mikor én először Pestre jöttem, még alig volt kezdődő félben. Erkel még csak két évvel későbbben írta első operáját: «Báthori Mária»-t.

Általában Pest 1838-ban még tiszta német város volt, a melynek utczáin csak nagy ritkán lehetett magyar szót hallani. Már mutatkoztak ugyan egyes

gyenge csirák, a melyekből egy szebb jövőre lehetett következtetni, de még a leglelkesebb honfiak közül sem merte volna senki remélni, hogy kevesebb mint 50 év alatt a fővárosok lakossága megötszörösödjék, ez idő alatt a német lakosság megmagyarosodjék, a német színház eltűnjék, ellenben egy pompás magyar operaház és még három más magyar színház magyarul beszélő és érző publikum töltsön meg naponként a zsúfolásig. Vannak álmok, melyek megvalósulnak; oh bár teljesítené be a gondviselés azokat az édes álmokat is, melyeket mi ma Magyarország jövődjére felől álmodunk!

Pestről az «*Árpád*» gőzhajóval folytattuk utunkat Bécs felé. Ez az utazás akkoron két nappal és egy éjét igényelt, s a képzelhető legkellemesebbek közé tartozott.

Ferdinánd bátyám, a ki mint vezérkari főhadnagy Bécsben lakott, ott megvárt és a wieden-i «Arany bárány» szállodába vezetett bennünket.

Az első napok a látni valók fölkeresésével tölték el. Bátyám ez alatt a második tüzezezred parancsnokával, báró Christennel beszélt, hogy őt rábírja arra, miszerint engem mint kadétot vegyen föl ezredébe.

Még alig töltöttem ugyan be 18-ik évemet, de idősebbnek látszotam. — Midőn az ezredesnek be lettem mutatva, örömmel teljesítette kívánságomat.

Alig öltöttem föl az egyenruhát, fölolvasták előttem az esküt, melyet le kellett tennem. A mint annak szavait mondtam, keblem elszorult, mert éreztem, hogy mostantól kezdve nem vagyok többé szabad ember, hanem rabszolga; hogy többé nem saját akaratom, hanem mások akarata rendelkezik fölöttem.

De ezek a bilincsek szabad akaratomból származtak, és az efféle bilincseket hordani kell, és így türelemmel elviseltem őket. Nagyon hamar beleszoktam állásom szigorú vasfegyelmébe, beláttam annak szükséges voltát és alkalmazkodtam hozzá. Szerencse, hogy ez így van! Miképen tudnánk különben e világban egyesült erővel nagy célokat elérni.

Miután néhány hónapon át a gyakorlati szolgálót tanultam, a tél kezdetén az ezred iskolájába jöttem. Ez két évfolyamból állott, mely alatt nem sokkal többet adtak elő, mint a karánsebesi katonai iskolában. Előismereteim segélyével nem volt tehát nehéz, hogy tanulótársaim között folyton az első helyet foglaljam el.

Nem egészen két év után a bombász karba helyeztek át; itt volt akkor az egyedüli magasabb tüzér-iskola, melylyel az osztrák sereg bírt. Az időt, a melyet itt töltöttem, főleg a magasabb mathematicai tanulmányoknak szenteltem, de azokat nem fejezhettem be egészen, miután már az 1842-ik év tavaszán a magyar nemes testőrségbe testőrhadnagygyá kineveztettem.

Atyám már régóta fáradozott, hogy régi cseh nemességét ismét érvényre juttassa, ez azonban nem sikerülvén, a magyar nemességért kérelmezett, a melyet 1841-ben meg is kapott.

Az akkori szokáshoz képest, Temesmegye részéről lettem ajánlatba hozva a gárdába való fölvételre. Későbbi benső barátom, Vukovics Sebők volt az, a kinek ezt az ajánlatot köszönhettem. A bécsi magyar királyi udvari kancellária az ajánlatot a király elé terjesztette, a hol az aztán szentesítést nyert.

Midőn gárdahadnagygyá történt kineveztetése-

met tudtomra adták, azon lelkem mélyéből örvendtem; mert bár a szigorú szabályok és kemény nélkülözésekhez, a melyeknek eddigelé alá kellett vetnem magamat, már meglehetősen hozzá szoktam, mégis néha vágyat éreztem, hogy e bilincseket megtágítsam és szabadabban mozoghassak. Ez a szabadság most teljesen birtokomba volt jutandó, ha a gárdába fölvetetem.

A magyar testőségbe léptemkor annak kapitánya gróf Vécsey lovassági tábornok volt, atyja a szerencsétlen Vécsey tábornoknak, a ki Aradnál vértanúhalált szenvedett.

Midőn magamat a grófnak — még tüzér egyenruhában — bemutattam, hirtelen csak rám szól: «Remélem, hogy csak nem tubákol?» Megmerevedtem. Meg nem tudtam magamnak magyarázni, miért intézte hozzám ezt a különös kérdést. Tagadó válaszon után így szólott: «De hiszen az orrán világosan meglátszanak annak nyomai!» Most jutott eszembe, hogy kevéssel e kihallgatás előtt erős orrvérfolyásom volt, a minék nyomai némileg valóban észrevehetők valának még. Több napig a legnagyobb bizonytalanságban éltem, remegve, hogy ez a szerencsétlen véletlen kineveztetésem elé akadályokat gördíthet. Szerencsére a gárdakapitány hitelt adott szavaimnak, és így az 1842 év áprilisában végleg fölvettem a magyar testőségbe.

A magyar királyi nemes testőség az én időmben Bécs legszebb csapatja volt. 72 fiatal tiszt, 18—26 év között, gyönyörű, ezüsttől duzzadó egyenruhában, vállaikon párduczborrel, mindannyian szilaj szürke magyar paripákon lovagolva, — a testőség, ha ünnepestélyes alkalmakkor kirukkolt, minden magyarnak busz-

kesége volt és alkalmas arra, hogy minden idegen figyelmét magára vonja.

A gárda alapszabályai szerint az abban való szolgálat ideje öt évre volt megszabva. Nekünk ez alatt az idő alatt a hadi tudományok különböző ágaiban, a történelem, mennyiségtan és más tantárgyakban kellett volna magunkat tovább képeznünk, ezt azonban nagyon hanyagul tettük, mert a vidám és könnyű élet, melyet folytattunk, minden komolyabb törekvéstől és munkától visszatartott bennünket. Így történt, hogy én is a tüzérségnél szerzett mathematicai ismereteimet mind inkább-inkább elhanyagoltam, a helyett hogy azokat gyarapítottam volna. Ezt a mulasztást később az életben, midőn magamnak kellett kenyeremet megkeresnem, keservesen megbántam.

Minden iskolai év végén egy királyi rendeletet olvastak föl előttünk, a melvben azok, a kik az év folyamán magokat különösen kitüntették, dicséretben részesültek. Én mindig a megdicsérték között voltam, ennél fogva midőn a gárdát elhagytam, kitüntetésül nem mint hadnagy, hanem mint főhadnagy helyeztettem vissza a hadseregbe és pedig a 12-ik számú határőr-ezredbe.

Testőri szolgálatom 4-ik évében megismerkedtem egy bizonyos Honigbergerrel. Ez erdélyi ember volt és testvére a híres dr. Honigbergernek, Rundschid-Sing, Lahore királya kedvencz orvosának. Honigberger megbizást kapott bátyjától, hogy néhány fiatal osztrák tisztet szólítson föl az említett fejedelem seregébe való belépésre. Hozzám is fordult, és én el voltam határozva, hogy felszólításának engedek. Már minden elő volt készítve, a szükséges bevásárlások megtéve, a midőn atyám kifogást tett ez ellen, és elbocsátásomat

a gárdától, a miért folyamodtam, oly sokáig visszatartották, hogy Honigberger kénytelen volt egyedül elutazni. Honigbergerrel továbbra is összeköttetésben maradtam, de Rundschid-Sing meghalt és utódja, Shir-Sing, nem volt az az ember, a ki az angol uralomnak sokáig birt volna ellent állani. Azonban az a vágy, hogy előbb vagy utóbb keletre utazzam, tovább élt és erős elhatározássá is érlelődött bennem, midőn a gárdából kilépve, áthelyeztettem a hadsereghez. Anyagi viszonyaim nem voltak a legfényesebbek. A gárdában adósságokat kellett csinálnom, a miknek kiegyenlítése iszonyú gondot okozott nekem. Atyám legjobb akarata mellett sem volt képes bajomból kiszegíteni. Több hónap múlt el a nélkül, hogy ügyeimet rendezhettem volna, ekkor elhatároztam, hogy elbocsáttatásomat a seregtől kérelmezni fogom és Honigbergernek írok, hogy a legközelebbi tavaszon várjon rám Lahoreban. Később sikerült ezeket az adósságokat egytől egyig és pedig a leglelkiismeretesebben törlesztenem, úgy hogy hitelezőim egyike sem tehetett soha legkevesebb szemrehányást sem.

Mielőtt azonban a távol keletre elutaztam volna, meg akartam még látogatni Júlia nővéremet Erdélyben, és így történt, hogy az 1847/8-iki telet a Szászvárostól néhány órányira fekvő Kudsir nevű oláh faluban, daczára mindannak a szeretetnek és gyöngédségnek, melylyel nővérem, sógorom és kedves gyermekeik körülvevének, meglehetősen szomorkásán töltöttem.

Szórakozást vadászatban találtam, olvastam sokat, és elhatároztam, hogy legkésőbb áprilisban megkezdem hosszú utamat, bár még semmi választ sem kaptam Honigbergertől.

Ekkor jöttek februárban Parisból a közelgő vihar

első hirei. Olaszország már régóta forrongott. Nekünk a mi magányunkba egyetlen egy hírlap járt, a hivatalos «Wiener Zeitung», melynek lapjai hetenként egyszer érkeztek. Természetesen, mohó kíváncsisággal nyeltem a benne foglaltatott külföldi híreket, s midőn egy napon ezt a hírt olvastam:

«*Fülöp Lajos király Parisból menekült, a köztársaság kikiáltott!*» — ekkor azt súgta nekem valami benső hang, hogy hagyjak föl indiai utammal, hogy működési tért saját hazámban keressek, a hol nem sokára minden egyes honfi erejére szükség leend. Búcsút vettem hát kedves nővéremtől és Nagyszebenbe mentem, hogy onnan visszatérjek Pestre.

MÁSODIK RÉSZ.

A SZABADSÁGHARCZ 1848—49.

I. FEJEZET.

A februári forradalom Parisban és annak hatása Magyarországra. — A pozsonyi országgyűlés. — A korona engedményei. — Megérkezésem Budapestre. — Itteni állapotok. — A felelős magyar minisztérium. — A «Radikal-kör».

A párisi februári forradalom villamos áramkép hatotta át egész Európát.

A legtöbb államban sok év óta fölhalmazódott gyú-anyagok egyszerre fölrobbantak, és a régi, korhadt, roskatag épület alapjáig megrendült. Magyarországon is elérkezettnek látták az időt arra, hogy a nemzetnek okmányokkal és esküvel annyiszor megerősített, de mindig újból megsértett és megtámadott jogait a jövőre újabb bástyákkal vegyék körüi. Magyarország állami önállósága, mely az érette kiontott vértenger daczára még mindig csak jámbor óhajtás volt, kellett, hogy végre megvalósuljon.

Szerencsére nem volt e végből forradalomra szükség, mivel épen ekkor a magyar országgyűlés Pozsonyban együtt ült és a törvényes úton létrehozhatta a koronával való megegyezést.

A mozgalmas napokat, melyekben minden oldalról özönlött hozzánk a legkülönbféle hír, nyugodtan Nagyszébenben töltöttem s itt hallottam Kossuth felirati javaslatát, s azt, hogy a javaslatot az országgyűlés elfogadta. Ez a fölirat a korona figyelmét az ország

legégetőbb szükségeire hívja föl, azokat egyenkint felsorolja s egy független felelős minisztérium szervezését a legsürgösebb követelmény gyanánt tünteti föl. Néhány nappal később jutott hozzánk a bécsi események, Metternich és Apponyi visszalépése, s azoknak az engedményeknek híre, melyeket az udvar a népnek az osztrák örökös tartományokban, alkotmányos állapotok létesítése végett adott. Márczius 15-én végre Pesten is határozott mozgalom indult meg, mely jóllehet véráldozat nélkül folyt le, az ismeretes' 12 pont proklamálása által oly szilárd programot állapított meg, a melyet csakhamar az egész nemzet magáénak vallott.

így haladtak az események tovább és tovább. A szabadság riadó hangja a legjózanabbakat is megragadta és áthatotta, míg végre megérkezett a tudósítás, hogy a király a nemzet kívánságának engedett, s megbizta István főherczeget, az ország nádorát, egy magyar minisztérium alkotásával. Ez a hir ország-szerre határtalan örömet keltett. Csak a Dráván túl, — Fiume kivételével — nem osztakoztak ebben az örömben, és ép ily kevésbé a Maros, Körös és Küküllő völgyeiben Erdély szász és oláh lakosai.

Az uralkodó nagylelkű engedményei itt oly ellenállásra találtak, a mely ránk nézve nem kevésbé hatott nyugtalanítólag, mint az a hangulat, mely déli Magyarország szerbjei, sőt Felső-Magyarország szláv lakosságának egy részénél is jelentkezett.

Ismerve a bécsi viszonyokat s nemzetem történelmét, kétségtelennek tartottam, hogy hazám új és nehéz megpróbáltatásoknak néz eléje. Elérkezett a pillanat, a midőn egyetlen honfinak sem volt szabad tovább kötelessége elől kitérni; s ezektől az érzelmektől in-

dítatva útra keltem a főváros felé, a hová márczius utolsó napjaiban érkeztem meg.

Épen akkor érkeztem meg, a midőn a kedélyek izgalma a legmagasabb fokra hágott Jellacic ezredesnek tábornokká, titkos tanácsossá és Horvátország bánjává történt kineveztetése és az udvarnál folyt ármánykodás folytán, melylyel a Batthyány által benyújtott miniszteri névsor szentesítését meg akarták akadályozni.

A clubokban, a kávéházakban és az utczákon csak a fegyveres fölkelés szükségességéről beszéltek s csak nagy fáradsággal sikerült a kedélyeket lecsillapítani s a dolgok higgadtabb szemléletére bírni.

Mire is vezethetett volna a fölkelés Pest utczáin, hisz a fegyvereknek teljes híjával valánk? A csapatok akkor még rendületlenül állottak vezéreik mellett, s ezek boldogoknak érezték volna magukat, ha egy pár kartács-lövessel szétugraszthatják vala a népet. Én ismeretlen voltam Pesten, csak kevés barátom volt, de nem mulasztottam el egyetlenegy alkalmat sem, ha szavamat fölemelhettem, hogy honfitársaimat intsem, hogy fékezzék türelmetlenségüket s ne adjanak ellenségeinknek alkalmat arra, hogy az alig megnyert szabadságot újra ifjúságunk vérébe fojtsák. A néptömeg lecsillapítására a józanabb rész csendes magatartásánál még sokkal nagyobb hatással volt az a Pozsonyból érkezett tudósítás, hogy a felelős magyar minisztériumra vonatkozó törvényezikk a királyi szentesítést elvégre megnyerte.

Ennek daczára azonban még a következő hét is bizonytalanságban tölt el. Nem lehetett tudni, vájjon a többi törvények, úgy a mint az országgyűlés által a király elé terjesztettek, mind el fognak-e fogadtatni.

Sokan cselvetéstől féltek, mert Batthyány jóllehet már márczius 17-én megbízott a minisztérium megalkotásával, még három hét múlva sem volt képes az általa előterjesztett miniszterek kineveztetését keresztülvinni. Hogy ennek a bizonytalanságnak vége vessék, Pestről folytonosan pressiót kellett gyakorolni a pozsonyi országgyűlésre. Innen azok a véget nem érő utcai kihágások és nyugtalankodások, melyeknek tanúja valék.

Valahányszor híre jött, hogy Bécsben újabb kísérleteket tettek akár arra, hogy a had- és külügyminisztériumot a közös kormánynak visszanyerjék, akár arra, hogy Magyarországot a közös államadóságok egy részének elvállalására bírják, mind annyiszor valóságos riadó gyanánt hatotta ez át a fölízgatott fővárost, népgyűléseket tartottak, fenyegetéseket bocsátottak világgá, deputatiókat küldöztek Pozsonyba s az országgyűlést fölszólították, hogy a koronával folytatott tárgyalásokat vagy fejezze be, vagy szakítsa félbe.

A népgyűlések legkitűnőbb szónokaival hamarosan megismerkedtem. Mindannyian nagy tehetségű s még nagyobb lelkesültségű ifjak voltak, a legjelesebbek közöttük Vasváry, Petőfi és mások, a kikre csillapítólag hatni nem könnyű föladat volt.

Végül bekövetkezett valamennyi törvénynek szentesítése s Ferdinánd király személyesen lejött Pozsonyba, az országgyűlés bezárására.

A szavak, melyeket a fölség ez alkalommal az ország rendéi előtt, István főherceghez fordulva, mondott, általánosan ismeretesek; itt csak azért ismétlen azokat, hogy megmutassam, miszerint a korábbi osztrák tiszték, a kik a haza szent ügyéhez teljes

odaadással csatlakoztak, soha nem gyaníthatták, hogy azért egykoron mint felségárulókkal fognak velük elbánni.

«Szívemből kívánom» — így szólt a király — «hű magyar nemzetem boldogságát, mert abban találok föl a magamét is. A mit az ennélfogva e boldogság elérésére tőlem kívánt, nem csak teljesítem, hanem ezennel királyi szavammal megerősítve adom át neked, kedves rokonom, és általad az egész nemzetnek, a melynek hűségében szívem a legnagyobb vigasztalást s a legfőbb boldogságot találja.»

Ezen oly ünnepélyesen elmondott királyi szavak után nem késedelmeztünk tovább; készségesen léptünk a minden oldalról fenyegetett haza szolgálatába törvényes jogainak és szabadságának védelmére, készen és elszántan utolsó csepp vérünkig küzdeni azokért és életünkkel pecsételni meg első és legszentebb kötelességünket.

Az újonan kinevezett hadügyminiszter, Mészáros Lázár, ki a 9-ik huszárezred ezredese volt, még Olaszországban időzött s csak később hagyta oda ezredét, hogy tárczáját átvegye, addig Batthyány magának tartotta fenn a hadügyminisztérium vezetését, a melynek tökéletesebb szervezéséről természetesen még nem lehetett szó. Batthyány meghívott néhány tisztet, a kiket neki kiválólágg ajánlottak, hogy egyelőre egy katonai szakosztályt állítson föl, melynek főadata leendett az osztrák katonai hatóságokkal a hivatalos érintkezést közvetíteni. Ezek között a tisztek között volt két korábbi testőr bajtársam: Korponay János és Szabó Imre, a kik a miniszterelnök különös jóindulatának örvendettek és a kik által később magam is személyes érintkezésbe jöttem a nemes gróffal.

Legelső alkalmaztatásom idejéig tagja voltam a «radikál-kör-»nek. Petőfi is minden este megjelent ott. Csakhamar bizalmas barátokká lettünk. Én fejtegettem előtte a veszélyeket, a melyeknek eleje nézünk, és ő sokszor félre vont valamelyik szögletbe, hogy egyik-másik még ki nem adott költeményét fölolvassa előttem. Akkor alig gondoltam volna, hogy közöttünk még valaha az a kellemetlen összekocczanás lehetővé váljék, a melylyel elkeseredésének leghevesebb kitörését s legmaróbb gúnyverset vontam magamra.

A Bánátban kitört első nyugtalankodások híre, s különösen a kikindai véres fölkelése, a mely csak fegyveres erővel volt elnyomható, körünket is nagy izgalomba hozta. Én minden tőlem telhetőt megtettem a végből, hogy arra az elhatározásra birjam, miszerint intézzen a minisztériumhoz egy emlékiratot, a melyben a nemzetőrség fölfegyverzése és önkéntes honvédcsoportok létesítése a legégetőbb szükségesség gyanánt legyen feltüntetve, hogy az eddig oly könnyen nyert állami önállást fegyverrel kezünkben is megvédelmezzük.

Ezen ülésnek képe még ma is híven él emlékezetemben. Minthogy soha sem voltam valami kiváló szónok, Gaál Sándornak engedtem át a szót, az első székely ezred egyik tisztjének, a ki ugyanazoktól az érzelmektől áthatva mint én, a fővárosban időzött. De a midőn Gaál az erők nagyobb mérvű följánlásának szükségességéről szólana, az elnöklő Fényes Elek statisticus hirtelen szavába vágott, s fölkérte őt, *hogy az ilyes, nyugtalanító kifejezésektől tartózkodjék, miután ez idő szerint, Istennek hála! Magyarországot semmi komolyabb veszély nem fenyegetni.*

Ily mérvű biztonságban ringatta magát ekkor még a nemzet legnagyobb része!

Javaslatunk azonban ennek daczára végűi mégis elfogadtatott s Teleki László gróf, a kör elnöke, átnyújtotta másnap az emlékiratot a miniszterelnöknek.

II. FEJEZET.

A reactió első jelei. — Jellacic bán. — Első küldetésem. — Utazás a Székelyföldön. — Maros-Vásárhely. — Nagy-Szeben. — Kolozsvár. — Báró Puchner altábornagy, erdélyi királyi kormánybiztos. — Honvédszázadosá váló kineveztetésem.

A királyi leiratban, a mely az első felelős magyar minisztériumot megerősítette, *«minden megadott, a mit papiroson csak megadni lehetett!»* így nyilatkozott Deák azokkal szemben, a kiknek megnyugtató és lecsillapító végett Pestre küldetett.

Deáknak igaza volt. A papiroson mindent megengedtek nekünk, de a valóságban csellel vagy erőszakkal igyekeztek ismét mindent visszavenni tőlünk, nem csak azt, a mit adtak, hanem még azt a keveset is, a mivel korábban bírtunk.

Alig hogy a pozsonyi országgyűlés bezárattott, a reactio már kezdte sötét terveit szőni; s a nagy-kikindai véres fölkelést még alig sikerült elnyomni, midőn a további rémes események gyors egymásutánban következtek.

Jellacic bán statáriumot hirdetett mindazok ellen, a kik magyar érzületüknek kifejezést adni merészelnének; a báni conferencián Zágrábban fölmondották a magyar kormánynak az engedelmisséget s a Magyarországtól való teljes különválást kimondották. A horvátok példáját követték a szerbek. A karlóczi skup-

stinán Jelacicot patriarchává, Suplikátz ezredest vajdává választották; Batthyány, Kossuth és Klauzál képeit bitófára szegezték; a Bánátot, Bácskát, a katonai határőrvidék egy részét, Baranyát, Szeremet, Slavoniát önálló vajdaságul követelték, s épen úgy mint Horvátországban a magyar kormányval való minden összeköttetést megszakítottak nyilvánítottak. A balázsfalvi oláh nemzeti convent egy lépéssel még tovább ment, s követelte, hogy mindazok a fekvőségek, melyek egész Erdélyben a magyarok birtokában vannak, adassanak vissza az oláhoknak. Sőt még a szászok is mozgolódtak, és a szász universitásnak Nagy-Szebenben tartott ülésén kinyilatkoztatták, hogy Erdélynek Magyarországgal való egyesülésébe bele nem egyeznek, azt meg nem engedik. Felső-Magyarországon végül pánszláv agitátorok tartózkodtak, élükön Hurbánnal és Sturral. És mind e veszéllyel szemben a kormány kezében alig volt valamicske hatalom, mert az országban levő kevés sorhadi csapatra, parancsnokaik ellenséges indulata és érzülete folytán, nem lehetett bizton számítani.

A papiroson mindent megnyertünk, de hogy azt hogyan valósítsuk meg s hogyan létesítsük? e kérdés előtt a főherczeg nádor, a király helytartója és a felelős minisztérium habozva állottak. Egyfelől érezték a haza iránti kötelességet, másfelől a tekintet, melylyel az áruló tanácsosoktól körülvelt fejedelemnek tartoztak. Elhatározták, mindenek előtt a hazát megmenteni.

Május 16-án, azután való nap, hogy Bécsben az ú. n. «*Sturmpetitia*» történt s az udvar onnan Innsbruckba költözött, fölhívás bocsáttatott ki az első tíz önkéntes honvéd-zászlóalj megalakítása végett, s

az ifjúság fölszólíttatott, hogy *«a haza, a királyi trón és az alkotmány védelmére»* minél gyorsabban és minél nagyobb számban seregeljen a kibontott zászlók alá.

Az első lépés meg volt téve, s az ország a szégyenletes bukástól megmentve. Én rögtön jelentkeztem az új csapatba való belépésre, de mielőtt még kineveztetésemet megnyerhettem volna, egy missióval bízattam meg, a melynek lefolyását röviden itt elbeszélem.

Május utolsó napjai egyik estéjen azt a teljesen váratlan meghívást kapom, hogy gróf Batthyány J. Lajosnál jelenjek meg. A miniszterelnök előszobájában Hajnik Károly és Gaál Sándor barátaimat találtam, a kik ugyanoly meghívást kaptak, mint én, és ott reám már várahoztak.

A gróf nem sokáig várahoztatott bennünket, s a következő meglehetősen izgatott hangon mondott szavakkal fogadott: *«Önök ismerik»* — kezdé — *«a mindenfelől érkező hireket. A reactio megkezdte játékát. A király az udvarral együtt elhagyá Bécsset s azóta a zavar napról-napra nőttön-nő; ennek következményei Magyarország létét kérdésessé tehetik. Legfőbb ideje»* — folytatá tovább — *«védelmünkre gondolni s az e végből szükséges intézkedéseket megtenni. Azért hivattam önöket magamhoz, hogy a Székelyföldre küldetéssel bizzam meg, mert már ott is mutatkoznak némely vidéken az engedtlenségnek nyomai, s ha a székelyek is elpártolnak, akkor Erdély el van veszve. En proclamatiót intéztem ehhez a vitéz nemzethez, a melyet önöknek terjeszteni és nyilvános gyülekezések alkalmával fölolvasni és szétosztatni leend kötelességök. Legyenek rajta uraim, hogy a székely nép minél előbb*

hűségi esküt tegyen a magyar alkotmányra, mert már lázító iratokról érkezett hozzám hír, a melyek Csikszékben a népet a magyar kormány ellen bujtogatják s ezekkel a fenyegető szavakkal végződnek: a székelyek csak a császárnak, az ő parancsainak és másnak senkinek sem tartoznak engedelmeskednie

A miniszterelnök erre átadta nekünk a proclamatiót, és egy levelet báró Puchnerhez, az erdélyi katonai parancsnokhoz, melyben azt sürgősen fölkéri, hogy az oláh mozgalmakra való tekintettel a magyar nemzet-őrség fölfegyverzésére szükséges fegyver-mennyiséget az illető hatóságoktól ne vonja meg még továbbra is.

Engem még néhány pillanatra visszatartott a gróf, hogy megmondja, mily melegen ajánlott neki Szabó Imre barátom, s mennyire óhajtja, hogy visszatértem után azonnal az erdélyi viszonyokról hű képet nyersen tőlem.

Az izgatott hangulat, melyben Batthyányt találtam, fájdalmas benyomást gyakorolt reám. En ezt az izgalmat a feladat nehézségének tulajdonítottam, a melyet ez a nemes, lovagias jellem ily bonyolódott körülmények között magára vállalni kénytelen volt; lehet, hogy már az a szomorú sejtetem is átrezgette lelkét, hogy a hazája megmentésére tett merész kísérletet később fegyverül használják majd ellene és őt azért felelősségre fogják vonni. *Ő látta és fölismerte, sokkal inkább mint bárki más, a reactio utálatos szövevényét, de már késő volt: ő mint becsületes ember már nem léphetett vissza, s így nem maradt fön számára más, mint magát hazájáért fölláldozni!*

Harmadnapra azután, hogy Batthyányval értekezünk, Kolozsvárit voltunk, a hol több kimagasló politicalai személyiségnél tettük tiszteletünket és én

alkalmat találtam báró Wesselényi Miklóssal is megismerkedni. A korábban oly sziklaerejű hazafi már alig volt árnyéka önönm agának. Szemevilágának elvesztésével elveszte lelki ereje nagy részét is. Csak azt érezte még, hogy a jövő rosszat rejt méhében és ezen aggodalmának fájdalmas szavakban adott kifejezést.

A kolozsvári urak egyébiránt nem igen látszanak örvendeni a mi küldetésünkön: Félték, hogy a székelyek loyaltásuk nyilvánításában nagyon messze mehetnének s kihágásokat követhetnének el az oláhokon, a melyeket ezek ott, a hol a magyarok vannak kisebbségben, a védtelen magyar lakosságon bosszúinának meg.

De a mint közöltük velük, a mik Horvátországban, Bácskában, Bánátban már eddig történtek, gondolkozóba estek és mi nyugodtan folytattuk utunkat.

Maros-Vásárhelyit, a hol érkezésünkről már értesülve voltak, mint fontos hírek hozóit nagy néptömeg várt bennünket. Még ugyanazon napon nagy népgyűlés tartott, a melyen a proclamatio előbb fölolvastatott, majd a tömeg között számos példányban szétosztatott.

Berzenczey volt itt a főszónok. Az ő gyűjtő előadása, az a tiszta honszeretet, mely minden szavát átmelegítette, a szófordulatok, melyeket ő mint székely, honfitársai érzelmeihez kitűnően tudott alkalmazni, végül a Magyarország ellen elkövetett sokszoros árulás ecsetelése a hallgatókat leírhatatlan hevületbe hozta, s mindnyájan egy szívvel és lélekkel esküvének, hogy a hazáért fognak élni és halni.

Maros-Vásárhelytt aratott sikerünk tökéletes volt. Egy küldöttség választatott, melynek feladatává tétett, hogy Csíkba menjen s a proclamatiót ott is terjeszse el, de egyszersmind lelkükre köttetett, hogy a

véres összeütközéseknek elejét veendő a legnagyobb óvatossággal járjanak el.

Maros-Vásárhelyről Udvarhelyre mentünk, aztán Kézdi-Vásárhelyre és innen Szepsi-Szt-Györgyre. Mind-ezeken a helyeken lelkes fogadtatásban részesültünk s a nép biztosított bennünket, hogy hű leend, a magyar lobogó mellett rendületlenül megáll s a magyar kormány rendelkezéseinek engedelmeskedni fog.

Szepsi-Szt-Gyögyről Hajnik Nagy-Szebenbe ment, hogy báró Puchner altábornagyot személyesen keresse föl s nyújtsa át neki a miniszterelnök iratát. Gaál és én még néhány napig a székelyek között maradtunk, a hol sok régi bajtársat meglátogattunk, őket jóérzülükben megerősítettük s az események iránti kíváncsiságukat kielégítettük.

Hajnik Szebenbe megérkezve, elfogatott s csupán felsőbb hatóság beavatkozása folytán bocsáttatott szabadon.

Puchner már Kolozsvárit volt, hová mint királvi biztos, az erdélyi országgyűlés megnyitása végett ment.

Néhány nappal később, midőn Szebenen átutaztam, majdnem nagyobb veszélybe jutottam, mint minőben Hajnik volt, ha házigazdám baráti gondoskodása idejekorán meg nem óv.

Barátaim, kikkel Szebenben találkoztam, beszéltek, hogy a lakosság, különösen az oláhság, rendkívül ellenséges érülettel van ellenünk eltelve, s rám nem sok jó várakoznék, ha fölismernének.

Minthogy semmi kedvet nem éreztem magamban arra, hogy Nagy-Szeben utcáin egy dühöngő népsöpredek vasvillái és cséplői alatt vértanúi halált szenvedjek, hallgattam gazdám jó tanácsára, fölültem szívesen följánlott fogatára s elhagytam a magyarok iránt oly fekete gyűlölséggel telt százsz fővárost.

Orlátra mentem, az első oláh határőrezred törzsállomására, a hol a határőrök s ezek tisztjeinek hanglejtéről akartam magamnak meggyőződést szerezni, s innen Kolozsváron át visszatértem Budapestre.

Kolozsvári időzésem alatt meglátogattam Puchner altábornagyot, hogy közöljem vele azokat a bizalmas közlendőket, melyeket elutazásom előtt a miniszterelnök lelkemre kötött volt. Puchnert betegen nyugágyára dőlve találtam. Az egymásnak ellentmondó parancsok közepett, melyeket most az osztrák hadügyminisztériumtól, majd a magyar kormánytól kapott, a belső lelki harcz, melylyel a különben oly egyenes lelkű öreg katonának vívódnia kellett, lehetett legfőbb oka betegségének. Magyar volt. Katonai pályáját a magyar nemes testőrségnél kezdette meg és most egyszerre hazája ellen *kellé* fordítania a gyilkot!

— *Mit hoz számomra Pestről f*» kérdé tőlem a mint beléptem.

«Azt a kérést, kegyelmes uram, hogy a magyar nemzetőrség fölszereléséhez szükséges fegyvereket adja ki nekik elvégre. Excellentiád magyar,» — folytatám tovább, — *«és nagyon jól tudja, hogy e pillanatban mi történik Erdélyben az oláh lakosság közepette. Lehetséges volna az, hogy ön saját honfitársait ezeknek a rablóbandáknak védtelenül kiszolgáltatóná? A miniszterelnök ezt excellentiád elismert loyaltitása és tiszteletreméltó jelleme mellett — lehetetlennek tartja.»*

Puchner egy kevésbé meg volt lépetve e szavak által, de csakhamar összeszedte magát és monda: *«Én a legszívesebb készséggel bocsátanám a magyar nemzetőrség rendelkezésére a szükséges fegyvereket, de nincsenek. Egészben véve csupán 1500—*

2000 régi fegyver van Gyulafehérvárt és azt szívesen bocsátom a polgári hatóság rendelkezésére.»

«Lehetetlen,» — jegyzem meg, — «hogy Erdély különböző szertáraiban ne volna több fegyver, és én félek, hogy az ön vonakodása azokat kiszolgáltatni, a magyar kormányra a lehető legrosszabb benyomást fogja gyakorolni s önre nagy felelősséget hárít,»

Erre Puchner fölemelkedett ágyán, megtörülte kezével verejtékes homlokát s mély sóhajtással így szólt: «Mit mondjak többet? Ön köteles hitelt adni szavaimnak, én nem cselekedhetem másképen.»

Este néhány úrral találkoztam a casinóban, s elmondám nekik Puchnerrel való beszélgetésemet. Mindannyian haragra gerjedtek, s árulást sejtettek.

Ezek után Pestre siettem, hogy a Székelyföldön elért sikerünkről s azokról a szomorú tapasztalatokról, melyeket Erdély többi részeiben szereztünk, lelkiismeretesen tudósítsam a kormányt.

A miniszterelnök feszült figyelemmel hallgatta jelentésemet, köszönettel fogadta a memorandumot, melyet neki egy idejüleg átnyújtottam, s tudatta velem hogy a 6-ik honvéd-zászlóaljhoz századossá neveztettem ki.

«Siessen mielőbb rendeltetési helyére,» — monda a miniszterelnök, — «s legyen rajta, hogy zászlóalja a legrövidebb idő alatt mozgósítható legyen.»

Ezekkel a szavakkal bocsátott el Batthyány, s ezzel első küldetésem is véget ért.

A székely nép és három határőri ezrede a haza szent ügyéért mind végig velünk küzdött és vérezett.

III. FEJEZET.

A 6-dik honvéd-zászlóalj szervezése. — 1848. július 5-ki országgyűlés. — Háború a szerbek ellen. — Elégedetlenség a magyar táborban a hadviseléssel. — A törzskarhoz való áthelyeztetésem. — Berchthold tábornok visszahívása. — Mészáros hadügyminiszter a harctéren.

A VI. honvéd-zászlóalj fölállítása gyorsan haladt előre, minden felől özönlöttek az önkéntesek, úgy hogy nem egészen hat hét alatt csaknem teljes számban vonulhattunk a harctérre.

Szegedre rendeltettünk, a honnan gőzhajón Ó-Becse felé tovább szállítottunk. A szerb fölkelés tüze a Bánátban és Bácskában már-már teljes lánggal lobogott. Június 16-án a belügyminiszter fölhívást intézett a nemzethez, melyben egyebek között ez foglaltatott: *«miután a szerbek fegyveresen fölkeltek ellenünk, az egész délmagyarországi nép fogjon fegyvert a betörő csordák ellen a haza épségének, alkotmányának, a személy- és vagyonbiztonságnak védelmére».*

Ezzel egyidejűleg három királyi biztos neveztetett ki korlátlan teljhatalommal, egyik Bácskába, a másik a Bánátba, a harmadik pedig Csongrád, Arad és Csanád megyék számára, azzal az utasítással, hogy a katonai parancsnokokat működésökben a lehetőségig támogassák.

A véletlen kedvezéséből alkalmam nyílt, hogy mielőtt a harctérre vonultam volna, jelen lehessenek a július 5-én tartott országgyűlés megnyitásán.

Tanúja voltam, a mint a népképviselők Kossuth gyűjtő beszédétől lelkesedésre lobbanva, egy szívvel-lélekkel megajánlották a haza védelmére szükséges se^gélyt. «Haljunk meg a hazáért!» ez volt most a jelszó.

Midőn Ó-Becsére megérkeztünk, már több véres ütközet volt, melyeknél a szerbek veszteségben maradtak ugyan, de ellenállásuknak főpontjai, az elsánczolt Szent-Tamás, és a Duna és Tisza között, ezek összefolyásánál fekvő római sánczok még mindig birtokukban voltak s onnét a környék magyar és német községei ellen akadálytalanul folytathatták támadásaikat.

Működésünknek főcélja ennél fogva nem lehetett más, mint hogy az ellenséget, bár mekkora áldozatba kerüljön is, menedékeiből kiszorítsuk és a Dunán át visszavonulásra kényszerítsük.

Vezéreink jobbnak tartották az ellenséges állásokat nem megtámadni, hanem csak bekeríteni, mi végből mi is alig hogy Ó-Becsére megérkeztünk, Verbászra helyeztettük át.

A menet, melyet meg kellett tennünk, nagyon nehéz, s a hőség utunk egész ideje alatt elviselhetetlen volt. Csak elvélve találtunk kutakat az úton s többnyire ezek is ki voltak száradva.

Sokan a szomszúságtól és hőségtől gyötörtetve, összeomlottak, és sem fenyegetéssel, sem barátságos biztatással nem sikerült őket többé talpra állítani.

A harcz közöttünk és a szerbek között felette kegyetlenül folyt, az utóbbiak a hadi foglyokat könyörtelenül lemészárolták, sőt még a holttesteket is lefejezték és megcsonkították.

Részünkről is a csatamezőn csak ritkán nyert valaki «pardon»-t.

Kis csapatunk kénytelen volt a menetet félbe szakítani. Tőlünk csekély távolságra emelkedett ki a kukoriczaföldekből Szent-Tamás kettős tornya, a honnan a szerbek minden mozdulatunkat észrevehették. Szabó őrnagygal, a zászlóalj parancsnokával megbeszéltük helyzetünk veszélyes voltát. Mit tegyünk? Ott maradjunk helyeinken s bevárjuk az estét? Ez esetben a szerbek részéről bizonyos támadásnak teszszük ki magunkat. Vagy folytassuk a menetet s az *összerogyott* bajtársakat sorsukra hagyjuk? Minthogy a betegek és elmaradozottak elszállítására nem volt elegendő szekerünk, elhatároztuk, hogy én egy századdal hátvédnek ott maradjak, ha túlnyomó erejű ellenséges csapat által megtámadtatnám, vonuljak vissza, a kedvezőbb esetben pedig a földön elszórtan fekvő legénységet, ha kissé magukhoz tértek, gyűjtssem ismét össze s vigyem őket magammal Verbászra.

A szerbek nem támadtak meg, s így sikerült az elmaradozottak legtöbbjét megmentenem, és késő éjszakán a verbászi táborba *«sain et sauf»* bevonulni. Azoknak a keveseknek hullái, kik a kukoriczaföldekre bujkáltak volt, s így nem szállíthatattak el, néhány nappal későbbben egy második átvonuló csapat által csakugyan levágott fejekkel az országúton heverve találtattak meg.

Ez meglehetősen szomorú kezdete volt a mi harc-téri működésünknek, s úgy tetszék, mintha Berchthold altábornagynak az a dicséretes szándéka lett volna ezzel, az ellenség közvetlen közelében való elvonul-tásunkkal, hogy a mi még alig iskolázott csapatainkat komoly próbára tegye, melyet ha meg nem állaná-nak, ezt a körülményt a kormánynak bizonyítékul hoz-

hassa föl a mellett, hogy miért nem kezdetett eddig semmi komolyabb támadást a szerbek ellen.

Mi Verbászon heteken át tétlenül időztünk, míg végre a parancsnok elszánta magát, hogy Szent-Tamás ellen egy második támadást is megkísértsen. Ez is épen olyan szerencsétlenül ütött ki, mint az első s az e végből kiadott rendelkezések a képzelhető legcéllelenebbek voltak.

Természetesen az operációkban újból több heti szünet állott be, hogy a szerbeknek maguk megerősítésére, Jellacinnak pedig az előkészületekre Horvátországban a szükséges idő megadassék.

Többen voltunk a táborban tiszték, régi bajtársak, jó hazafiak, a kik ez áruló eljárást tovább elnézni nem voltunk képesek.

Elhatároztuk, hogy egy közülünk Pestre menjen, ott az országgyűlés néhány tagját az itteni állapotok felől világosítsa föl, s birja rá, hogy ebben az ügyben intézzenek interpellatiót az országgyűlésen.

Így történt, hogy az augusztus 21-ikén tartott ülésen Perczel Mór a hadügyminisztert interpellálta a szt.-tamási operációk nem sikerülte, felől, a bácsi sereg főparancsnoka ellen a legkeményebb vádakát emelte, s azt árulással vádolta. Az országgyűlés azonban és a miniszterek ekkor még úgy el voltak telve bizalommal Berchthold iránt, hogy Perczel vádját a megbotránkozásnak egész viharát idézte föl, s a ház elnöke föl hívta Perczeit szavainak visszavonására, s mert ő ezt megtenni vonakodott: a ház rosszalását fejezte ki az ilyen föllépés felett.*

* Berchthold később az ellenséges táborban ellenünk harczolt s így megerősítette a Perczel által ellene nyilvánított gyanút.

A táborból érkező panaszok azonban hova-tovább mind erősebbek lettek, úgy hogy végre a kormány kénytelen volt elhatározni magát, hogy a közvéleménynek elégtételt adjon, hogy Berchtholdot a parancsnokságtól felfüggeszsze, a hadügyminisztert Verbászra küldje, hogy az operatiót személyes beleavatkozása által kedvezőbb mederbe vezesse.

Augusztus elején zászlóaljamtól áthelyeztettem a vezérkarhoz és Ó-Kér községnek elsáncolásával bizattam meg. Ezt a feladatot még nem oldhattam meg egészen, a midőn heves láz lepett meg és én kénytelen voltam a szerb lelkész házában keresni ápolást. Ápolónóm a pópa szép leánya volt, a ki semmi fáradtságot sem kímélt, csak hogy fájdalmas állapotomat elviselhetőbbé tegye. Mikor aztán ismét felüdültem, odaadását egy csókkal akartam megjutalmazni, mire a leány hirtelen visszaugrott mellőlem, merően meg nézett és azt monda, hogy ő mint szerb leány irántam való hajlamának elegendő jelét adta, a midőn az én gyámoltalan helyzetemet nem használta föl arra, hogy életemnek végét vessen. Menjek hát Isten nevében tovább és hagyjak neki békét.

Ezt a kis epizódot azért hozom föl, hogy vázoljam azt a mély gyűlöletet, mely e boldogtalan testvérharcz alatt magyarok és szerbek között uralkodott. Bár ne következnének reánk soha többé ily szomorú viszonyok!

Daczára Berchthold elmozdíttatásának, csak kevés történt a mi harcsterünkön, míg végre tervbe vették Szent-Tamást harmad izben is megtámadni.

Felgyógyulásom után folytatnom kellett Ó-Kérnél a sánczmunkálatokat, a mi azonban engem nem akadályozott meg abban, hogy zászlóaljamhoz bevonul-

jak, a midőn megtudtam a Szent-Tamás ellen intézendő támadás napját.

Az Ó-Becsétől Hegyesen, Verbászon és Ó-Kéren át a római sánczokig felállított, mintegy 1.6—18,000 főnyi magyar sereg fölött a főparancsnokságot maga a hadügyminiszter, Mészáros Lázár tábornok vezette s ugyan csak az ő személyes vezetése alatt intéztetett a támadás is Szent-Tamás, ellen.

A várost körülvevő, nem valami erős sánczokat megszállva tartó ellenség összes száma nem igen multa felül a 3000-et. Egy jól combinált általános roham valószínűleg kezeinkbe szolgáltatva volna az erődöt; Perczel tábornok bebizonyította ezt hat hóval később, midőn ugyanezeket a sánczokat sokkal csekélyebb sereggel bevette. De az intézkedések ez alkalommal is hiányosak voltak; mert csak egy ponton intéztek komolyabb támadást, s a nagyobb részét a seregnek, egy ágyúlövésnyire egész napon át tétlenül hagyták álldogálni, s midőn az a néhány zászlóalj, a mely rohamra vezényeltetett, hasztalan rohamokban kifárasztatott, jelt adtak a visszavonulásra.

Az én zászlóaljam nem vonatott be az actióba s így én is arra voltam kárhoytatva, hogy az egész küzdelemben csak mint csöndes szemlélő vegyek részt. Másnap a csapatok elfoglalták régi helyeiket és Mészáros visszatért Pestre.

Szent-Tamás ellen intézett harmadik támadásunk meghiúsulása minket, fiatalabb tiszteket mély bánattal töltött el, s kezdtük belátni, hogy vezéreink, akár hazafiak, akár nem, nem képesek feladatuknak megfelelni.

IV. FEJEZET.

Pestre hivatásom. — Értekezés Batthyány Lajos gr. miniszterelnökkel. — Nyug-
talanító állapotok a hazában. — Bizalmas küldetés Komárom biztosítására. — Merz
altábornagy és Majthényi alezredes Komárom parancsnokai.

Alig hogy megérkeztem Ó-Kérre, állomásomra,
egy futár a következő parancsot hozta gróf Batthyány
miniszterelnöktől:

1253. szám K. Mr.

A Miniszterelnök

Klapka György százados úrnak a 6 honvéd-zászló-
aljnál

Verbászon.

Budapest 1848 szeptember 20.

Ezennel utasítom százados urat, hogy levelem
vette után magát parancsnokánál jelentvén, *min-
den halasztás nélkül Pestre feljönni siessen*,
hol további rendeleteimet veendi.

Útja siettetésére mindent el fog követni, s úgy
iparkodni, hogy minél előbb itt lehessen.

Útiköltségei fedezésére szolgáltatson ki a zászló-
alj parancsnoka 60 pengő forintot.

A miniszterelnök

Gr. Batthyány Lajos.

Ezen rendelet értelmében azonnal útra keltem, 25-én már Pesten voltam s még azon az estén jelentkeztem a miniszterelnöknél.

A küldetés, melylyel a miniszterelnök ez alkalommal megbízott, felette fontos volt.

A Bánátban és Bácskában folytatott meddő csatározásaink alatt komoly események történtek a Duna jobb partján. Jellacic horvát bán, miután Horvátország és Szlavónia összes harczképes erejét fegyverre szólította, serege zömével, mintegy 30,000 emberrel átlépte a Drávát és Murát, betört Magyarországra, és a főváros felé vonult, hogy ott — a mint magát kifejezé — *«a magyar gazdálkodásnak véget vessen»*.

Jobb szárnya Roth tábornok vezetése alatt 12,000 emberrel Szlavóniából jöve, Eszéken át vonult lassú menetekben előre, hogy Székes-Fehérvárnál egyesüljön a bán seregével. A gyöngye hadi erő, mely Jellaciccsal szembe volt állítható, kezdetben kénytelen volt az ütközet elől kitérni, de minél inkább közeledett a haza szívéhez, annál inkább látta sorait szaporodni, míg végre elég erősnek érezte magát arra, hogy Pákozd előtt, néhány mérföldnyire éjszakra Székes-Fehérvártól, egy jól választott védelmi állásban az ellenséget bevárja. Szeptember 29-én ütközetre került a dolog. Az ifjú magyar csapatok derekasan megállották helyeiket. Jellacic kényszerítve látta magát, a csatát félbeszakítani. Gögje mellőn törve és a magyar vezéreknek fegyverszünetet ajánlott.

Ezt az ajánlatot elég rövidlátók voltak elfogadni, s Jellacic a neki engedett fegyverszünetet arra használta föl, hogy az éjszakának s a sűrű ködnek leple

alatt hirtelen fölkerekedvén gyors oldalelvonulással minél előbb az osztrák határra érjen. Jobb szárnyát, Roth 12,000 emberét, cserben hagyta, s ezeknek Ozoránál Görgey és Perczel előtt le kellett tenniök a fegyvert, a nélkül, hogy csak egyetlen puska-lövést tehettek volna.

Ez lön gyászos vége a horvát invasióknak, melyhez a reactio oly merész reményeket fűzött.

Erre az időre esik az a missió, melynek végrehajtása végett gróf Batthyány Lajos engem Pestre hívott, és a mi nem kevesebb volt, mint Komárom várának megmentése és biztosítása.

A miniszterelnök közölte velem, hogy értesült az ottani parancsnoknak arról a szándékáról, hogy az erőseget a bán kezébe játssza, vagy pedig annak kapuit bezárhatja és sánczain felvonatja a fekete-sárga zászlót.

«Ez már valószínűleg meg is történt volna» — tette hozzá a gróf — «ha a hazafias érzelmű komáromi nemzetőrségnek nem sikerült volna a dunai hídnak ideje korán való szétszedése és fenyegető magatartása által a Vilmos főherczeg nevét viselő, állítólag Pozsonyba rendelt osztrák gyalog-ezrednek a várba való belopódzását megakadályozni.»

Hogy ki volt az a titkos hatalom, a mely sötét terveivel az uralkodót körülfonta, s a melvnek fonalain Jellacic s az oláhok, szerbek és szászok vezetői bábként engedték magukat rángattatni, azt mindenki sejtette, de senki nyíltan ki nem mondotta; de hogy a bécsi hadügyminiszter Jellaciccsalaz alatt az idő alatt, midőn ez királyi leiratok által a magyar alkotmány elismerésére ismételten fölszólíttatott, nyilván conspirált, őt fegyverrel, szerelvényekkel és egész hadcsapatokkal támogatta célja elérésére, hogy ez által a

legfőbb akarattal szemben, a királyi szó által szentesített magyar alkotmányt porba döntse: — ez a gázott a bécsi hadügyminisztériumban később fölfedezett titkos levelezés által a legmegdönthetlenebb módon bebizonyított. És szintűgy megtalálták ugyanott azokat a parancsokat is, melyeket Magyarország összes várparancsnokaihoz intéztek s a melyekben ezek fölszólítottak, hogy a magyar kormányval minden összeköttetést szakítsanak meg, s a magyar csapatokat ellenség gyanánt tekintsék.

A korábbi osztrák tisztok helyzete a magyar seregben e kettős játék következtében felette válságos volt. Ok a király parancsára esküt tőnek a magyar alkotmányra s most el kellett határozni magukat, hogy vagy megszegjék esküjüket s hazaárulók legyenek, vagy annak becsülete, szabadsága és politikai lételéért tovább küzdenek és harcolnak.

A legtöbbször győzedelmeskedett a becsületérzés minden egyéb fölött. Az egyszer letett eskühöz tartották magukat, s így történt, hogy testvérháborúra lettünk kényszerítve, a mely mind két részre oly végszetszerűvé lőn.

Én már ezekkel az érzelmekkel jöttem Pestre, s midőn Batthyány meleg szavakban fejtegette előttem a haza állapotát s annak jövőjét fenyegető nehéz veszélyeket, késznek nyilatkoztam bárminemű missióra, a mivel megbízni jónak lát, föltéve hogy az nem múlja felül erőmet.

«A földadat, melyet az ön kezeibe teszek le» — monda a gróf — «nagyon veszélyes ugyan, de ügyünkre nézve a legfőbb fontosságú.

«Önök Komáromba kell mennie, hogy onnan, kerüljön bármibe, Merz altábornagyot, a többi

osztrák tiszttel egyetemben, a kik a magyar alkotmányra esküt tenni vonakodnának, a várból haladéktalanul eltávolítsa, hogy Magyarország e védbástyája a nemzetnek megtartassák.»

Én alárendelt állásom daczára szívesen magamra vállaltam e nehéz föladatot, de csak az alatt az egy föltétel alatt, ha a miniszterelnök a szükséges meghatalmazással ellát.

«Minő meghatalmazást akar?» — kérdezé tőlem.

«Egy nyílt és egy titkos meghatalmazást» — válaszoltam én; — «a nyíltat, hogy az ottani hatóságoknak fölmutathassam; a titkost, hogy azt a legvégső veszély esetén használhassam.»

Batthyány várakozást rendelt s visszavonult szobájába.

Fél óra múlva visszajött s magával hozta a két meghatalmazást, a melyek közül a nyílt így hangzott:

A miniszterelnök

Klapka György százados úrnak.

Budapest, szept. 26. 1848.

E jelen rendelettemmel fölszólítom önt, hogy azonnal Komáromba menjen, ott magát Majthényi alezredes úrnál jelentvén, annak rendelkezése alá helyezendi, s neki mindenben híven kezére játszand.

Minden a várban történendő erősítési s tüzéri munkálatokról magának hív ismereteket szerzend, s gondoskodni fog arról, hogy azok pontosan, s úgy, a hogy a hon java kívánja, teljesítesenek; — örködjék a vár biztonsága felett, figyelmeztesse Majthényi alezredest mindenre, a mi talán a vár biztonságát illetőleg figyelmét elke-

rülné, hogy az egyetértve a várparancsnokkal, vagy ha rögtöni szükség kívánná, a nélkül is, tüstént létesülhessen. Általában tanúsítsa továbbá is tiszta hazafiúi érzelmeit s ebből származó tevékenységét.

Gr. Batthyány Lajos, m. p.
miniszterelnök.

A második meghatalmazást, fájdalom, nem találok irományaim között. Ez magában foglalta mindazt, a mire szükségem lehetett volna, ha Komáromban nem sikerült volna az ügyet közvetítő módon rendezhetnem.

Két nap múltán Komáromban voltam. Épen a pákozdi csata napján érkeztem meg. Batthyány néhány magasabb állású részint honvéd-, részint nemzetőrségi tisztet ajánlott, a kikhez mindjárt megérkezésem után fordulhassak, s a kik nekem föladatomban teljesítésében tevékenyen segédkezést nyujtandanak. Ezeket a vár sorsán meglehetősen aggódva találtam; ők azt hitték, hogy még a vár alparancsnokába, Majthényi alezredesbe, kit a magyar kormány adlatusul adott Merz altábornagy mellé, sem lehet sok bizalmat helyezni.

Legfőbb ideje — mondák — hogy valamit tegyünk, mert már mutatkozott néhány csapat-részlet Jellacic táborából a Duna jobb partján, s ők meg vannak győződve, hogy ha a vár előtt egy horvát hadtest megjelenék, a várban levő osztrák tisztek mindent el fognak követni, hogy annak a várba juthatást lehetővé tegyék.

A dolgoknak ezután az első megbeszélése után Majthényihez mentem, s fölmutattam neki a nyílt meghatalmazást. Rögtön ezután előterjesztettem, hogy először is az összes várőrséggel le kell tétetni a hűségi esküt

a magyar alkotmányra, azokat pedig, kik ezt tenni vonakodnának, haladéktalanul eltávolítani a várból.

Majthényi úgy vélte, hogy az ilyen eljárás könnyen lázadásra vezethetne s a várat még több veszélynek tehetné ki.

Rögtön átláttam, hogy gyöngé, ingadozó emberrel van dolgom, ezért magam tettem meg a szükséges intézkedéseket. Valamennyi nemzetőrségi és honvédparancsnokot meghíttam egy második értekezletre, melyben elhatározottam, hogy másnap (épen vasárnap volt) a belső vár udvarán, mise után, a csapatok föl-szólítandók, hogy tegyenek hűségi esküt a magyar alkotmányra a magyar lobogó alatt; egyszersmind azonban a szolgálaton kívül levő nemzetőrség is vonuljon föl a vár udvarán, hogy ez ünnepélyes actuson jelen legyen s ha szükséges lenne, az osztrák csapatokat lefegyverezze.

Úgy is történt. A mint másnap a Turszky- zászlóalj, a gyalog-csapatok néhány százada s a tüzérség, mint máskor, a templomból jövének, hogy a várparancsnok előtt elvonuljanak, rétési gróf Eszterházi nemzetőrségi őrnagy előlépett a magyar zászlóval, fölolvasta a magyar hadügyminiszter parancsát s aztán egy megragadó beszédet intézett a csapatokhoz s föl-szólította őket, hogy a magyar alkotmányra a törvényes esküt tegyék le. Egy pillanatnyi zavar állott be. Az altisztek egy része kilépett a sorokból s vonakodott esküdni; de a legénység legnagyobb része «éljen» kiáltások közepette letette a kívánt esküt.

Midőn ez történt, Merz altábornagnál voltam, s a mint a lárma a vár udvarán mind erősebb és erősebb lőn, lakásának erkélyére léptünk, honnan a templomra nyílt kilátás.

«*Mi történik itt?*» — kérde az öreg tábornok.

«*A törvény végrehajtása*», — viszonzám; — *a csapatok teszik le az esküt a magyar zászlóra!*»

«*Úgy, akkor nekem itt nincs tovább mit keresnem*» — válaszolt. — «*Úgy is már rég távozni akartam, de nem bocsátottak.*»

A tábornokkal azzal a figyelemmel és tisztelettel bántam, melyet kora és nehéz helyzete megkövetelt; sajnálatomat fejeztem ki neki, hogy Magyarország jólléte és megmentése minket erre az ő rá nézve oly kellemetlen lépésre kényszerített s közöltem vele, hogy egy jó fogat rendelkezésére áll, mely őt még az nap a várból oda viendi, a hová épen ő akarja.

Merz tényleg még azon a napon elutazott. De az esküt megtagadott tisztak sokkal makacsabbaknak mutatkoztak, árulásról beszéltek s a csapatokat föl akarták lázítani. Én közéjük mentem, ott néhány régi bajtársra akadtam s kérve kértem őket, nyugodjanak bele a változhatatlanba, minthogy vitatkozásra nincs többé idő; mire ezek is elhagyták a várat, a melynek kapuját azonnal a nemzetőrség szállotta meg.

Komárom ekképen a mi kezünkbe jutott. És ideje is volt már, mert kevés napok múltán a vár ujonan kinevezett parancsnoka, Majthényi alezredes azt a merész fölhívást kapta Latourtól, az osztrák hadügy-minisztertől, hogy a vár kapuit a Győrbe visszavonuló Jellacic bán előtt nyissa ki, s magát annak parancsnoksága alá adja.

Ezt a sürgönyt Jellacic táborából egy parlamentair hozta a várba s az általam tett intézkedés folytán először nekem adatott át.

Én Majthényihoz mentem vele, hogy az ő jelenlétében magam nyissam föl.

Kérdezte, mit feleljen erre? Én az íróasztalhoz ültem, megfogalmaztam a feleletet, aláírtam Majthényival s átadtam a parlamentairnak.

Milyen volt ez a válasz, gondolhatja az olvasó.

Jellacicnak nem jutott többre eszébe, hogy második fölszólítást is küldjön hozzánk, sőt jobbnak látta folytatni visszavonulását Győr felé, s csakhamar azután egész az osztrák határig, sőt azon túl, hogy ott Bécs falai alatt Windischgrätz herczeg seregéhez csatlakozzék.

Őt követte lassú menetben a magyar sereg, melynek egyik osztálya október első napjaiban, ha jól emlékszem Ivánka Imre osztálya, Komárom előtt tábort ütött.

V. FEJEZET.

Utolsó intézkedések Komáromban. — Pozsony megerősítése. — Nagyszombatba való küldetésem Simonits tábornok ellen. — Kossuth levele. — Kineveztetésem a bánáti hadtest törzskari főnökévé. — Tomássováczi hídfő. — Újabb hadműveleti terv. — Győzelem a szerbeken. — Jarkovacz. — A hadügyminisztérium törzskari osztályának átvétele. — Értekezés Kossuthal. — Terv téli táborozásra. — Budapest kiűrtetik.

Magyarország legerősebb bástyája ily módon megtartatott a nemzet számára. Még több intézkedésre is volt szükség a vár fölfegyverzését, a védművek megerősítését, a hadi- és élelmiszerek szállítását illetőleg, melyeket a várparancsnokával, báró Majthényvel és az egyes szaktisztekkel egyetérve meg kellett tennem. Az őrséget a legjobb szellem hatotta át, és így október vége felé egészen megnyugodva hagyhattam el a várat, hogy megfeleljek egy parancsnak, melyet a honvédelmi bizottság részéről kaptam. Ez a nyílt parancs abban az időben intéztetett hozzám, midőn a magyar seregnek Schwechat felé előnyomulása készülőben volt.

Ez a parancs, melyet Nyári Pál írt alá, az elnök, Kossuth helyett, ki ekkor a hadseregnél időzött, közvetkezőleg hangozott:

1519. E.

Nyílt rendelvény.

Melynek folytán Klapka őrnagy úr Pozsony városa megerősítésével és általános védelembe vételével megbizatik; — minek folytán minden ható-

ságok és katonai előjáróságok Pozsony tájékán fölhívatnak, Klapka őrnagy urat ez eljárásában minden módon elősegíteni; — a kormánybiztos urak pedig segédkezet nyújtani megkéretnek. Pesten, október 23-ikán 1848.

Az országos honvéd, bizottmány

Nyáry Pál, m. p.

h. elnök.

Komáromban való időzésem alatt megkaptam ki-neveztetésemet törzskari őrnagygyá. Ez volt az utolsó kitüntetés, mely gróf Batthyány kezéből jutott még osztályrészemül.

A nemes gróf nem érezte magát elég erősnek, hogy István főherczeg elutazása után a felelősségnek egész terhét magára vegye, beadta lemondását s hasonlóképen tőn a többi miniszter is. A királynak és nemzetek felelős magyar minisztérium helyébe lépett a honvédelmi bizottmány, mely csupán az országgyűlésnek volt felelős, s a melynek elnökévé egyhangúlag Kossuth választott.

Midőn Pozsonyba megérkeztem, a magyar sereg épen elérte az osztrák határt. Kossuth, mint a honvédelmi bizottmány elnöke, ekkor intézte Windischgrätzhez ismeretes szózatát, a melyben őt fölszólította, hogy az ellenségeskedéseket szüntesse be, s Bécs ostromlását ne folytassa tovább.

Windischgrätz Kossuth parlamentairjét, Ivánka Imre ezredest, foglyul tartotta magánál s a fölszólításra természetesen nem adott feleletet. Erre a magyar sereg átlépte a határt és október 30-án Schwechatnál ütközetre került a dolog, de a csata a magyarokra nézve szerencsétlenül végződött s őket visszavonulásra kényszerítette.

Ezekben a fölöttébb mozgalmas napokban, támogatva a pozsonyi polgárságtól és legjobb tudatom szerint, megkezdtém a sánczmunkálatokat, legelőször is a virágligetben (Blumenau). Mindenki dolgozott. Ifja és örege, polgár és pap, úgy hogy kevés nap alatt már befejezhettem néhány védművet, a melyek az első védelemre elégségeseknek látszanak. Ekkor jött a hír, hogy Simonits tábornok, Sziléziából jöve, a Vágvölgybe benyomult, az ott fölállított gyöngye magyar csapatokat visszaverte s gyors menetekben Nagy-Szombat felé nyomul. Ha Nagy-Szombatig jönne, akkor természetesen Pozsonyt is fenyegetné, a mely pedig minden őrségnek híjával volt. A rémület általános volt s én parancsot kapok, hogy az erődítési munkát hagyjam másra, magam pedig haladéktalanul Nagy-Szombatba menjek, a szomszéd vármelegyék összes nemzetőrségét magam köré gyűjtssem, s látszólagos védelem által tartsam föl Simonits táborát addig, míg a szükséges segédhadat küldhetik, hogy akkor aztán meg is támadhassam és meg is verhessem.

Még jól emlékszem a benyomásra, melyet ennek a különös hadierőnek gyülekezése reám gyakorolt. Éjjel és nappal özönlöttek a nemzetőrök, a kik részint kaszákkal, részint — kisebb mértékben — vadászfegyverekkel voltak fölfegyverezve, a kiknek külsejéről tán minden egyebet le lehetett volna olvasni csak azt nem, hogy vidám bátorsággal mennek az ellenség elébe, de annyival inkább azt, hogy egy pár ágyúlövés bőségesen elegendő lenne arra, hogy őket a szélrózsa minden irányába szétzavarja.

Fölöslegképen küldöttek Pozsonyból számomra lóvasúton egy tábori üteget öt ágyúval, de a szükséges fogat és szolgálattelvő legénység nélkül. Midőn ez,

üteg Nagy-Szombatba ért, Simonits előcsapatai alig egy órányira állottak a várostól.

Hogy az üteg az ellenség kezébe ne essék, nem ismertem sürgősebb dolgot, mint az ágyúkat ugyanazon az úton és módon visszaküldeni, a mint nekem küldöttek s a kormánybiztost megkérni, hogy a lövegeket vegye őrizetébe addig, míg a szükséges lovakról és szolgálattelvő legénységről is gondoskodni eszébe jutand. A midőn végre a város közelében néhány ellenséges őrszem mutatkozott, visszavonultam Modor felé, megszállottam ott egy a városka előtt elterülő erdőt s a balról azzal határos szőlőskerteket, Nagy-Szombatban pedig csak egy gyenge hátvédet hagytam az ellenség mozdulatainak megfigyelésére.

Simonitsnak sejtelve sem lehetett-arról, hogy én mekkora erővel rendelkezem, mert nem merte a várost birtokába venni. A november elsejére virradó éjszakán Kossuthtól, Pozsonyból keltezve, a következő iratot vettem, a mely kritikus helyzetemnek véget vetett:

Klapka őrnagy úrnak

Nagy-Szombatban.

Ez éjjel öntől azon tudósítás érkezett, hogy Nagy-Szombatból ma reggel Pozsonyba visszavonulni kénytelen leend. Ha ezt csakugyan tennie kellene, őrnagy úr, ne jöjjön be bármennyiből álló seregével a városba, hanem a város végén Nagy-Szombat felé azon positiót foglalja el, melyet Pozsony oltalmára, másrésről, ha Isten segít, az ellenség körülkerítésére legbiztosabbnak ítél; mert, miután lajthai táborunk hátrálásban van, úgy rendelkeztem, hogy 8000 ember és há-

rom battria ide siessen. Reményiem, hogy effec-
tuáltatni fog.

Kelt Pozsonyban, október 31-én 1848.

A honvédelmi bizottmány elnöke

Kossuth Lajos, m. p.

Meg voltam nyugtatva s vártam az ígért dandárt, a mely két nap múlva tényleg meg is érkezett s mi azzal egyesülve Guyon ezredes parancsnoksága alatt megrohantuk Simonitsot s a határon át visszanyomtuk Morvaországba. Erre elbocsátám nemzetőreimet s visszatértem Pozsonyba. Itt találkoztam először Görgeivel. Ő már ekkor a felső-dunai hadsereg fővezérévé volt kinevezve. Mint régi gárdistát igen szívesen fogadott s közie velem az ország közelgő védelmére vonatkozó nézeteit. Pozsonyban hallottam bővebb részleteket schwechati vereségünkről, a déli harcztéri állapotokról, az erdélyi ügyek kétes állásáról. Szomorú hírek voltak ezek, a melyekbe még el voltam merülve, midőn a honvédelmi bizottmánytól az a parancs érkezik hozzám, hogy mint a bánáti hadtest törzskari főnöke azonnal induljak Nagy-Becskerekre. Siettem rendeltetésem helyére, a hol tekintélyes, a legjobb csapatokból összeállított hadtestet találtam, a mely folyton győzedelmesen küzdött a szerbek ellen, győzelmeit mindazonáltal nem birta kihasználni, mert a Tisza jobb partján lévő magyar sereg által kellően nem támogatott; ott majd árulás, majd értelemhiány uralkodott messze be a tél szakáig.

A bánáti hadtest parancsnoka Kiss Ernő tábornok volt, az ország egyik leggazdagabb gavallérja, kinek nagy kiterjedésű birtokai épen a harcztéren feküdtek. Ezeket megóalmazni nem kevésbé igyekezett,

mint az ellenségnek ártani. Ez által ingadozóvá vált s csak ügygyel-bajjal lehetett az erélyes cselekvésre bírni.

Vetter tábornok szolgált oldala mellett, mint másod-parancsnok. Megérkezésemkor már Vetter tábornok megtette az intézkedéseket a tomassovátzi hídfőnek megrohanására, a mely hídfő a temesi ellenséges állások kulcsául volt tekinthető. Ezek az intézkedések és tervek december 5-én kivitelre is jutottak.

A hídfőn állott Knicsanin szerb tábornok elegendő erővel, nagyobbára török szerbekből, a kik, mint maguk a törökök is, a sánczok védelmezését kiválólág értik.

Ismételt rohamokat intéztünk. Mieink közül többen egész a mellvéd ormáig nyomultak előre, egyesek egész a lőrésekig, de mindez hiában való volt, és hiában való volt a buzdítás is, melyet a hadtest parancsnoka személyes példája által adott a csoportoknak: nem tudták magukat a sánczokban tartani, hanem mindannyiszor visszavetettek, úgy, hogy a kísérletet elvégre is be kellett szüntetni. Veszteségünk jelentékeny volt s mi visszatérénk korábbi állásunkba.

Erre azután én bízattam meg, hogy egy hadműveleti tervet készítsek.

Én e megbízatásnál keveset ügyeltem egyes mellékes ellenséges állásokra, de annál inkább igyekeztem combinált támadás által a Bánátban az egész szerb hadierőt egyszerre teljesen megtörni s a maradvékot a Dunán át visszaverni.

E végből Damjanich ezredes Verseczből az ottani és a Fehértemplomban állomásozó hadosztálylyal oda rendeltetett, hogy az általános hadműveletet az ellen-

ség alibunari és károlyfalvi elsánczolt táborainak megrohanásával kezdje meg, az után forduljon az ellenség temesi főállása ellen, s támadja meg azt hátban, aztán Jarkovátzon át a közös döntő támadásra egyesüljön a Becskerek felől előnyomuló hadtest zömével.

Ez az operatio azokkal a fényes sikerekkel kezdődött, melyeket Damjanich Alibunárnál és Károlyfalvánál vívott ki, midőn az ellenséges sánczokat megrohanta, azoknak őrségét Pancsova felé futásra kényszerítette; folytattatott a Jarkovátz elleni előnyomulásban, a hová Damjanich 15-én érkezett, úgy, hogy egy napra rá az általános támadás Tomasovátz és az ottani hídfő ellen megtörténhetett volna. Azonban Danrjanichot 15-éről 16-ikára virradó éjjel az ellenség főereje, egyesülve Tomasovátz őrségével, a mely ugyanazon éjszakán a hídfőt odahagyta, Jarkovátzban meglepte és megtámadta. Elkeseredett és iszonyatos utczai harcra került a dolog, a mely kezdetben nem látszott a magyarok előnyére dőlni, de reggel felé mégis a szerbek tökéletes vereségével végződött, úgy hogy azok vad futásban voltak kénytelenek menedéket keresni.

Ezt az éjszakát Kiss Ernő tábornokkal töltöttem Orlovatban, minthogy úgy volt elhatározva, hogy csak másnap kezdjük meg a támadást minden ponton. Egy malomban találtunk volt éjjeli szállást, a melynek birtokosa néhány nappal előbb árulással vádoltatott és a szerbek által megöletett.

Az éj korom sötét volt. Egyszerre csak úgy éjféle egy óra körül ágyúdörgést hallunk Jarkovátz felül. Felmásztam a malom tetejére, a Tonnán csakhamar meggyőződhettem, hogy Damjanichot megtámadták.

Mikor ezt az észleletemet közöltem Kissel, a ki

igen babonás volt, szememre lobbantotta, hogy tehettem a támadást épen pénteki napra. Szemrehányásai még fokozódtak, mikor reggel 4 órakor egy huszár, ki a Temest átúszatta, érkezett hozzánk Damjanich egy levélkéjével, melyben ez a tábornokot értesítette, hogy kénytelen volt a faluból visszavonulni s a lövegek egy részét az ellenségnek hátrahagyni. Nap felköltével azonban újra elő akar nyomulni, s mindent újból jóvátenni.

Ezzel a helyzettel szemben nekünk nem maradt más teendőnk, mint a velünk levő csapatok egy részével azonnal a hídfő ellen vonulni, azt elfoglalni s Damjanichhoz napfelköltével a segítséget a legrövidebb úton eljuttatni.

Parancs adatott ki, hogy egyetlen lövést sem szabad tenni. Hajnalhasadtakor benyomultunk a hídfőbe, de azt elhagyatva s a Temes hídját leégetve találtuk, a miből nem volt nehéz arra következtetnünk, hogy az ellenség egész erejét a Jarkovátz ellen intézett éjjeli támadásra egyesítette s könnyen elgondolhattuk mily nehéz helyzete lehetett ott Damjanichnak. — A hídfőben elszórva egy tuczat magyar vitéz levágozott íje[^] hevert, melyekkel a kegyetlen ellenség vad dühében minket tán gúnyolni akart.

Most Damjanich segítségére sietni más utón igyekeztünk, de alig értünk félútra, a mikor már hírnökök jöttek élőkbe, a kik a magyarok fényes győzelméről s az ellenség szégyenletes futásáról értesítettek. Sajnos, hogy a mieink ez alkalommal a gazdag és népes Jarkovátzot is bosszúszomjuk első perczében fölgyújtották s nagy részben ki is zsákmányolták.

Ugyanez a sors érte Tomasovátzot is, noha én mindent elkövettem, hogy ezeket a haszontalan puszt-

tításokat beszüntessem. Minthogy így mi e két helységben nem szállásolhattunk, a túlságosan kemény hideg folytán kényszerítve láttuk magunkat, hogy a további előnyomulást elhalaszszuk s a csapatokat korábbi állomásaikra visszatérítsük.

A vereség, melyet a szerbek itt szenvedtek, oly határozott volt, hogy ettől fogva soha többé velünk nyílt csatában mérkőzni nem mertek. Különösen a török-szerbek annyira elvesztették ettől fogva minden harczkedvüket, hogy azoknak legnagyobb része visszavért Szerbiába.

Míg én azzal foglalkoztam, hogy győzelmünket más irányban is kihasználjam, nevezetesen, hogy a temesvári ellenséges őrsereg egyes csapatait, melyek Krassó- és Temesmegyékben szanaszét bolyongtak, megsemmisítsem: egészen váratlanul azt a sürgős parancsot kaptam Budapestről, hogy a bánáti főhadiszállásról azonnal Budapestre menjek és ott a honvédelmi bizottmánynál jelentkezzem.

Épen akkor érkeztem Budapestre, a mikor ügyünk a forduló ponton állott. Windischgrätz december közepén betört Magyarországba s Görgeit a határról a főváros közvetlen közelébe visszanyomta.

Perczel hadteste, melynek rendeltetése volt Görgei jobb oldalát fedezni, Moórnál döntő csapást szenvedett s részben szét is ugrasztatott.

Budapest utczáin néma csönd uralkodott, gyász és aggodalom tölte el a kedélyeket. Senki sem tudta, mit hoz a holnapi nap.

Én a honvédelmi bizottmányba mentem, és azt teljes ülésben találtam.

Pázmándy Dénes, Nyáry Pál, báró Jósika Miklós,

gróf Esterházy Mihály — az erdélyi — és mások ültek az asztal körül.

Miután magamat az uraknak bemutatam, utaltam a parancsra, melynek folytán Budapestre jöttem, s kértem őket, közöljék velem a missiót, a melylyel meg akarnak bízni.

Senki sem adott feleletet.

Végre Nyáry Pál törte meg a kínos csendet ezekkel a szavakkal: «Lépjen a mellékszobába, ott fogja ön az elnököt találni.»

Oda mentem s Kossuthot íróasztalánál ülve s gondolataiba mélyedve találtam.

«Azért jöttem, elnök úr, hogy kérjem parancsait,» szólék hozzá.

«Hívtam önt, hogy Vetter tábornok oldalán átvegye a hadügyminisztérium vezérkari osztályának vezetését. Perczelnek Moórnál történt leveletése elvette utolsó reményünket is az iránt, hogy az ellenségnek Buda falai alatt sikerre való kilátással ajánlhassuk föl a döntő ütközetet. Minek kell hát történnie az ön nézete szerint a végből, hogy az ország védelmének jobb fordulatot adjunk?»

El lévén készülve erre a kérdésre, s egy Vetterrel előbb tartott értekezlet folytán a helyzettel is eléggé megismerkedvén, azt feleltem, hogy ha azt akarjuk, miszerint hadviselésünkben rend és módszer legyen, s a nagyon is megingott közbizalom visszatérjen, akkor a következő határozatokat kell hozni:

Először is az ország belsejébe való visszavonulás és a fővárosok ideiglenes föladása szükséges.

Erre valamennyi rendelkezésre álló hadierőnek a Tisza balpartján való összecsoportosítása kell hogy

következzék, azért, hogy ha ez megtörtént, az ellenséget fölülmúló hadi erővel a támadást újból megkezdni, az elveszett országrészeket ismét visszahódítani lehessen. Ha másként cselekszünk, akkor apródonkint *mindent* elvesztünk.

Hivatkoztam az oroszok 1812-iki példájára s a spanyolokéra, a Napóleon korában a francziák ellen folytatott háborújuk alkalmával.

Kossuth szemmel láthatólag meg volt elégedve ezen általam nyilvánított véleménynyel, s kijelenté, hogy ez az ő nézete is, s hogy már el is lón határozva a kormányt Debreczenbe helyezni át.

«Bem diadalmasan vonul előre Erdélyben*), — tette hozzá, — «Kolozsvárt ismét elfoglalta. Debreczen, a hol ezen kívül a hazafias lakosságra is lehet támaszkodni, legjobb hely lesz ennél fogva a kormány és az országgyűlés számára.»

Meghagyta, hogy menjek azonnal Vetter tábornokhoz, s vele egyetértve tegyek meg minden előkészületeket, a mik szükségesek a főváros kiürítése s a csapatoknak a Tisza balpartjára való visszavonulásának biztosítása érdekében.

Vetter tábornok ekkor ideiglenes hadügyminiszter volt Mészáros helyett, a ki a harctéren Felső-Magyarországon időzött.

Deczember 31-én, Kossuthal való értekezésem után való nap, elhatározta az országgyűlés a korábbi miniszterelnök gróf Batthyány indítványára, hogy a kormány haladéktalanul Debreczenbe, egy a törvényhozás mind a két házából választott küldöttség pedig Windischgrätz herceghez menjen, hogy ezzel az ellenségeskedés beszüntetése végett alkudozásba bocsátkozzék.

Batthyány indítványa csupán arra szorítkozott, hogy csak a kormány helyeztessék át Debreczenbe, ellenben az országgyűlés egyelőre napolja el magát s a további eseményeket várja be.

Az országgyűlés az indítvány utolsó részének tárgyalásába nem bocsátkozott, hanem azt határozta, hogy a kormánynyal együtt az országgyűlés is menjen Debreczenbe s ott újból kezdje meg működését.

A szomorú sors, mely a Windischgrätzhez menesztett küldöttséget érte, ismeretes., Utolsó lépése volt ez Batthyáynak, a ki ezzel hazáját a polgárháború további iszonyaitól akarta megőrizni, s a mely a nagy-lelkű nemes hazafit a halálba vitte.

E közben Vetter tábornokkal egy általános hadműveleti tervet dolgoztunk ki, a mely a közelgő téli hadjárat alapjául szolgáljon. Ez a terv 1849 jan. 2-án, midőn a kormány a fővárost már elhagyta, a Csányi László kormánybiztos lakásán tartott haditanácsban Ferczel heves ellenmondása után, — a ki azonban végűi szintén beleegyezett, — minden jelenlevő által jóváhagyatott és elfogadtatott.

Január 3-án történt az utolsó ütközet Görgei utóhada és egy osztrák lovasdandár között Tétény-nél; 4-éről 5-ikére virradó éjjelen teljesen kiürítették Budapestet a mi csapataink s január 5-én délután egy óraker bevonult Windischgrätz az elhagyott fővárosba.

VI. FEJEZET.

A kormány és az országgyűlés Debreczenben. — Mészáros leveretése Kassa előtt. — Kineveztetésem a felső-tiszai hadtest parancsnokává. — Megérkezésem Tokajba. — Első intézkedéseim. — Széniére levele. — Az első napi parancs.

Vetter tábornokkal és a hadügyminisztérium néhány hivatalnokával útban voltunk már Debreczen felé, midőn Török-Szt-Miklóson utolért bennünket a lesújtó hír, hogy Mészáros Kassa mellett döntő csatát vesztt. A magyar kormány minden erejét összeszedte és megfeszítette, csak hogy Mészárosnak biztosítsa a győzelmet Schlick sokkal gyengébb hadteste fölött és épen az ellenkező következett be. A hír úgy szólott, hogy Mészáros tábornok teljesen megveretve hadtestének roncsaival Tokajra húzódott vissza s Miskolczot és környékét csak néhány zászlóaljjal tartja megszállva. Ha Mészárosnak Tokajból is vissza kell vonulnia, akkor az ellenségnek nyitva áll az út, még pedig a legrövidebb út Debreczenbe s a kormány és országgyűlés székhelye veszélyeztetve van.

A hangulat, melyet e vereség folytán Debreczenben találtunk, felette nyomott volt. Az országgyűlést nem lehetett megnyitni, mivel a követek nem jelentek meg kellő számban. Mindenek előtt a helyzetben némi világosságot teremteni, s a felső és közép Tisza tájaira segély csapatokat küldeni iparkodtunk:

csak nagy nehezen sikerült ennek a feladatnak megfelelnünk.

Január 7-én Kossuth magához hivatott, s kérdezé, vajjon érzek-e erőt magamban arra, hogy a felső-tiszai seregnél Mészáros helyett átvegyem a parancsnokságot. Erre én csak azt jegyeztem meg, hogy jelenlegi minőségemben, mint vezérkari őrnagy, ezt a feladatot nem vállalhatom magamra, mivel annál a seregnél sokkal magasabb rangú tisztek vannak, a kik az én kineveztetésem által megsértetve, bizonyára elhagynák a tábort. De erre Kossuth azt válaszolta, hogy azon könnyű lesz segíteni és másnap már megkaptam ezredesi pátensemet s azzal együtt kineveztetésemet a felső-tiszai hadtest parancsnokává.

Tokajba, rendeltetésem helyére január 10-én megérkezve, átvettem azonnal a parancsnokságot. Mészáros pedig a kormány nevében figyelmeztettem, hogy jelenléte Debreczenben égetőleg szükséges, mivel csak ő, mint a király által törvényesen kinevezett hadügyminiszter bír azzal a szükségképeni tekintéllyel, melylyel az engedelmesség és fegyelem kötelékei továbbra is föntarthatók.

Az öreg úr beleegyezését nyilvánította a kormány kívánságába s nekem némileg sarcasticus hangon több szerencsét kívánt, mint a mennyi neki osztályrészül jutott. Azután megmutogatta a rosszul fegyverzett dandárokat, a melyekből serege össze volt állítva, úgy szintén ágyú telepét, a melyen mindenféle kaliberű ágyú, sőt még egy pár ódon tábori kígyó is találkozott, melyeket a felső-magyarországi várakból hurczoltak elé; ott hagyta számomra egyik háttas lovát és — elutazott Debreczen felé.

Mint kormánybiztos Szemere Bertalan, a volt

belügyminiszter, működött a felső-magyarországi harctéren. Ő a vidéket teljesen ismerte, nagy erélylyel járt el, de sajnálatomra túlságosan beavatkozott a tisztán katonai dolgokba is.

A Kassánál Mészáros parancsnoksága alatt levett 15 ezer főnyi seregből megérkezésemkor alig volt már az egész miskolcz-tokaji vonalon 6000 ember együtt, és hogy ezek is milyen állapotban, legjobban bizonyítja az az átirat, melyet a kormánybiztos hozzám intézett, s melyet ím szószerint közlök:

Klapka Ezredes és Fővezér úrnak.

A magyar hadsereg ügye sehol sem virító, itt sem az. Mi az oka? A gyakorlatlanság. És mi ennél is főbb oka? A fegyelmetlenség. És mi ennek utolsó oka? A főtisztek példátlan hanyagsága, lelketlensége, tudatlansága. Uram! hisz e három baj nem egy tábort, de egy országot elveszthet, és el is fogja veszteni.

Elmondom nézeteimet. A táboron függ lelkem, szemem, ez a haza mentsége, a politika azt meg nem mentheti.

De elmondom kívánataimat is.

Ön, ezredes Úr, szíveskedjék előkívánni a táborig kartól azon 60—80 kérdést, melyekre én december 18-án vagy 19-én feleletet kívántam a fővezérségtől, de nem kaptam mind ez ideig. E nélkül lehetetlen a sereg szükségeiről gondoskodni, eleve gondoskodni; az ellátás így határtalanul drága, tékozló, és még is csúfosan hiányos. Következése, hogy zsaroltatik a nép, s ha ezt is elveszítjük, akkor mindent elvesztettünk. Cser-

melyi őrnagy úr mindent elkövetett, övé volt azonban csak a sürgetés, a hatalom nem.

Ezekre tehát én sietve választ kérek. A rend lelke mindennek, egy hadseregnek különösen.

Lesznek más kívánatim is, az élelmezés gyakorlati kezelésére nézve a katonaság részéről, ezeket tábori biztos Farkassányi Sámuel úr adandja elő.

Ön, ezredes úr, győzni fog, ha magának és a hazának e sereget megteremti. De azt még teremteni kell. E szó: fegyelem, mindent kifejez.

Ön, mint képzett katona, tudni fogja mit teend.

Én, eddigi itteni tapasztalásom szerint, a következőket tartom szükségesnek.

1. A zászlóaljok fegyelmetlenek, gyakorlatlanok, tisztátalanok.

Ennek okai a főtisztek. Ha ezek tovább is anyagok lesznek, a legénység marad a régi. Tehát kérlelhetetlen vasszigorral kell bánni a tisztekkel, büntetni minden mulasztást, és hangzó példát mutatni és adni. Ez lesz a sava és borsó.

Ezek naponkint gyakorolják a legénységet kétszer is, fegyverrel és a nélkül. Hogy ez lehessen, a tisztek a legénység közé szállásoltassanak, köztök éljen, lakják, ápolja, biztassa, pártfogolja őket. Így minden tiszt magának egy kis sereget alkothat. Gyakorolja a zászlóalji parancsnok, aztán a kapitány, aztán a hadnagy. Naponkint, bármi rövid ideig, jelen legyen a fő vagy dandárvezér. Így szorítva 8—10 nap alatt lesz seregünk.

Ha lesz seregünk, azzal győzni könnyű. Sereget teremteni, az a nehéz munka.

2. De vannak főtisztek, kik magok sem értik az első elemeket sem. Ezeknek is kell iskola.

Hat nap alatt megtanulhatja a legfőbbet, és meg is taníthatja rá legényeit. Ha így egész nap tanúi és tanít a főtiszt, az ember örömet nézi, ha pihennek. Most az ő lakomáik az országra keserű látvány.

3. De hogy a főtiszteket, a sereget így képezni, szoktatni lehessen, közel kellene tartani őket, hogy a fővezér keze, szeme, lelke mindenütt ott legyen, legyen mindenütt jelenvaló. Vagy legalább csoportozni úgy kellene őket, hogy 2—3 csoportban feltaláltassanak a dandárok.

Például mennyi rossz dobos és néhány jó. De azért nem látok intézkedést, hogy iskola alkotott volna. Néhány nap alatt megtanulhatnák a legszükségesebbeket.

4. És ha nincs meg a katonai szellem, a becsület, a bátorság szelleme a tiszt karban, egyesülés, összebeszélés, szóvevés által nem lehetne azt előidézni? Azt hiszem igen. A ki nem illik bele, azt vesse ki a tisztikar magából, mint tisztátalant.

Erre is összejövetel kell, közelség, érintkezés, központ, milyen Miskolcz.

Ha látja a legénység, hogy ápolja, szereti, hogy gondoskodik róla, szükségeiről, biztosságáról a tiszt, — ez engedelmessé, fogékonnyá, hálássá teszi a legénységet, sőt fölemeli. Minden hadnagy kiképezheti a maga csapatját, minden kapitány, minden őrnagy; annyi kéz, annyi erő nem maradhat siker nélkül. Ezenkívül a legügyetlenebbet faragdalja az őrmester, a tizedes.

5. Efféle részletekre kell kimenni ily seregnél

a fővezérnek, és éreztetni hatalmát azzal, aki nem cselekszik kellőleg. A kímélet egyesek iránt elveszti a hatást, ellenben e bánásmóddal sereget teremt a vezér, s teremteni nehezebb és elsőbb, győzni könnyebb és az utóbbi feladata.

Mind ezt parancs nem igen eszközli maga, hanem személyes értekezés is a zászlóalj, törzs- és főtisztekkel. Rendre, fegyelemre, tevékenységre ezeket lelkesíteni és szoktatni kell; ha az meg van, a megindított kerék görögni fog magában, ha a hatalmas kéz lökését erezi.

Ezeket kívántam önnek, ezredes úr, lelkére kötni eddigi tapasztalatom nyomán. Én e célra mindent elkövetek, mert abban van a mentség. Ragadja meg hatalmasan a zabját. Siessen a sereg teremtéssel. Van e seregben erő, — a rend, fegyelem, szigor, életet ad neki; most halott az erő.

Ezeket közlöm Dessewffy Aristid itteni dandárparancsnok úrral is, ki bátor, vállalkozó, nyugodt katona, és mint ilven a haza és ön becsülésére érdemes.

Miskolcz, január 14. 1849.

Szemere.

A kormánybiztos nézeteit nem lehetett megcáfolni. De ő egy második átiratában egyidejűleg arra is felszólított, hogy egész hadtestemet Miskolczon összpontosítsam, a mely kívánságának azonban meg nem felelhettem.

Ily értelemben feleltem tehát Szemerének, kifejtve előtte, hogy működésem kiinduló pontjának áthelyezése az ellenséges sereg fekvése és valószínű célzataitól

föltételeztetik, hogy Miskolcz ennél fogva az adott körülmények között nem lehet harczmunkálataim alapontja, mert az által a Tiszával való összeköttetésemet veszélyeztetném s a debreczeni országút fedezése elsőkötelességem kell, hogy legyen; végre, hogy hadtestemben rendet és fegyelmet fogok tudni tartani, gyávaságot vagy árulást kérlelhetlenül halállal büntetendek. Egyebekben, — végzem soraimat, — soha el nem fogom mulasztani a jó ügy gyarapodására és előmenetelére nézve szükséges jó egyetértést közöttem és közötté a leggondosabban ápolni.

Január 15-én adtam ki a csapatoknak első napi parancsomat, mely szóról szóra így hangzik:

Bajtársaim!

A hadsereg vezényletét, melyre hőn szeretett hazám bizalma felhívott, Mészáros hadügyminiszter úrtól — kinek érdemdús szolgálatait a kormány tulajdon székhelyén igényli, — e mai napon átvévén, azt a hadsereg tudomására juttatom.

Fő feladatomban leendő azon csorbát, melyet e hadsereg minden eddigi ütközeteiben szenvedett, s mely a magyar nevet, s őseink világszerte elismert vitézségét oly gyalázatosan megfertőztette, minden módon kiköszörölni.

Számolok e komolyan kitűzött czélnál minden osztály-parancsnokok erélyes és buzgó közremunkálásra, a fő- és altiszteknek a legénység kiidomítása, lelkesítése, s ügyünk szentségével megismertetése körül tanúsítandó fáradhatatlan szorgalmára, s végre az összes legénység hazaszeretetére.

Elárult hazánk tőlünk várja megmentését a

zsarnokság jármából. Büszkéknek kell lennünk, hogy minket jelölt ki jövendő boldogsága s felvirágzása eszközlőül. Forró köszönete s jutalma fog hát bennünket kísérni, ha bizalmának megfelelőünk; átka nyilait szórja ellenben reánk, ha bennünk csalódik.

Az ő szent érdekében lelkiismeretes elismeréssel fogom követni mindenkinek legcsekélyebb érdemeit is, de egyszersmind kérlelhetetlen szigorral mind azokat sújtani, kik engedetlenség, szolgálatbani hanyagság, gyáva megfutamodás, vagy tán épen az ellenségeli czimborálkodás bűneibe esnének.

Fel tehát bajtársaim! gondoljátok meg, hogy a föld, melyen egy parányi ellenség elől csúfosan megszőktetek, ugyan az, melyen századok előtt Rákóczi, Bocskai — a szabadság-kivívás első hősei — diadalmasan harczoltak. S ha egészen még el nem fajultatok dicső elődeitektől: éledjen fel e nevek hallatára bennetek a szent tűz, mely a zsarnokság zsoldosait — kik elárult hazánkba betörvén, bennünket nemzetiségünktől megfosztani, s idegen bilincsbe verni törekszenek, megemészsze. Álljatok bosszút háromszoros meggyaláztatástokért, és mutassátok meg első alkalommal a hazának mint az ellenek, hogy győzni nem csak akartok, de tudtok is.

Kelt a tokaji főhadiszállásból január 15. 1849.

Klapka,
ezredes.

VII. FEJEZET.

A tarczali és bodrog-kereszturi ütközet. — Dembinszki kinevezetése az egész tiszai sereg főparancsnokává. — Intézkedéseim. — Schlick visszavonulása. — Kosuth levelei.

Hadtestem fölvonulása még nem volt befejezve, az új állások még nem voltak elfoglalva, a rend és a fegyelem a csapatoknál még sok kívánni valót hagyott fenn, midőn január 22-én két oldalról, a Bodrog völgyében Kisfaludnál s a kassa-tokaji országúton Tarczalnál Schlick által megtámadtattam. Tarczalnál teljesen visszaveretett az ellenség, de Kisfaludnál eldöntetlen maradt az ütközet. Az utóbbit más nap újra kellett megkezdeni Bodrog-Keresztúr mellett, mire az ellenséges had itt is Mád felé visszavonulásra kényszerítettetett.

A csapatok főleg Tarczalnál jól viselték magukat, de az ellenség meghátrálását az is előmozdította, hogy sűrű átláthatatlan köd nehezedvén a tájékra, az ellenség nem vehette ki pontosan hadi erőnket, s azt sokkal nagyobbak tartá, mint a mekkora volt valósággal. Schlick Mádról Kassára vonult vissza; én egész a Hernád völgyéig üldöztem, a hol aztán gyöngye hadtestemet összepontosítottam, hogy az ellenségnek, — melynek a osztrák Schultzig hadosztály Hatvanon és Miskolczon át segítségére sietett, mozdulatait megfigyeljem.

A tarczali és bodrog-keresztúri ütközetek után néhány napra a hadügyminisztériumtól egy leiratot kaptam, a melyben Miskolcz kiürítéséért szemrehányást tesznek nekem, s azért megfélemlítő nyersen kérdőre vonnak. Jobb érzésem föllázadt ez eljárásra, mert azt hittem, hogy a hadügyminisztériumnál annyi belátásra mégis csak számíthatok, hogy a rendelkezésemre álló csekély és még hozzá annyira megbízhatatlan erő mellett nem fogják azt a kettős feladatot rám róni, hogy a debreczeni országot fedezzem, de egyszersmind a miskolcz-pestit és a miskolcz-kassait is megtartsam.

Ebből a leiratról szándékos rosszakarat volt kiolvasható. Azon a ponton állottam ekkor, hogy letegyem a parancsnokságot, de ettől a lépéstől visszattartottak bajtársaim, különösen a magasabb tisztek, a kik napról-napra több-több bizalmat helyeztek belém. Mindazonáltal nem mulasztottam el, hogy erre az igazságtalan támadásra a következő választ ne juttassam a hadügyminisztériumhoz.

«A magas minisztériumnak január 24-éről kelt leiratából értesültem, hogy Miskolcz föladása nekem hibául róvatik föl s azzal vádoltatom, hogy az ország érdekeinek nem szolgáltam úgy, a mint ez az általam betöltött fontos állomás elfogadása által kötelességemmé tétetett.

«Fáj, hogy ily szemrehányást kell elviselnem épen akkor, midőn az ellenség -megveretve gyors hátrálásban épen oda tér vissza, a honnan jött. Fáj ez a szemrehányás továbbá azért is, mert én attól a meggyőződéstől vagyok áthatva, hogy a rám bízott hadtest fegyverének becsületét csakis ily módon lehetett visszaszerezni. De legjobban fáj ez a pirongatás

azért, mert fegyvereinknek hosszú idő óta most először nyert új diadalával 120 bajtársam lelt hősi halált, s nézetem szerint a morális siker, melyet elérni akartunk, megérdemli ezt az áldozatot.

«Lehet, hogy a magas minisztérium még nem kapta meg utolsó tudósításaimat; lehet, hogy magán-hírek egész más világításban tüntették fel a dolgot, mint a minő az a valóságban — de legyen akár-hogyan, — annyit látok a magas miniszteri leiratból, hogy Debreczenben a tiszai helyzetet nem úgy ítélik meg, a milyenné azt a körülmények és viszonyok teremtették. Szememre lobbantják, hogy Miskolczot elhagytam, s nem veszik fontolóra, hogy, ha ezt a pontot továbbra is megszállva tartjuk, most alig rendelkeznénk annyi erővel, hogy az ellenség elöl elvágjuk az utat Debreczenbe. A miskolcz-tokaji hat mértföldnyi kiterjedésű vonalat egy alig 6000 főnyi, sokszoros vereség által elbátortalanadott, csüggeteg hadtesttel megoltalmazni akarni — oly feladat, a melyet megoldani, én legalább, nem éreztem magamban elegendő erőt. Ehhez járult még egy ellenséges hadosztály közeledése Pest felől, melynek előőrsei már Miskolcz tájékán portyáztak, és csapataimnak még mindig hiányos fölszerelése.

«Az ellenség szándéka ismeretes volt előttem. Tudtam, hogy operátlójának tárgya nem Miskolcz volt, nem is az, hogy az osztrák hadsereggel összeköttetésben lépjen, hanem Tokaj megszállása, ott a tiszai átkelés biztosítása s esetleg az országúton a Debreczen felé való előnyomulás. Ezért helyeztem én Miskolcz megszállásának Tokaj biztos megoltalmazását fölibe s állottam ott ellene egész erőmmel az ellenség előnyomulásának.

«Úgy hiszem, annyit elég lesz fölemlítenem eddigi operatióm védelmezéséül.

«Én ma ugyanabban a helyzetben vagyok, melyben voltam 22- és 23-án; az ellenség két oldalról vonul ellenem, Schlick a kassai országúton, Schulzig Miskolcz felől; ketten együtt io ezer emberrel és 36 ágyúval rendelkeznek. A csata heves lesz, mert nem szabad, hogy az ellenség olcsón jusson a felső Tisza birtokához. Mi bár gyöngék vagyunk számra, de annál inkább lelkesülünk az ügyért, a melyért küzdünk és sikra szállottunk» stb. stb.

Néhány nappal később kaptam ugyancsak a hadügyminisztériumtól egy másik, de már sokkal udvariasabb hangú leiratot és ezzel együtt Kossuthtól egy köszönő levelet az első sikerekért, melyeket a sereg parancsnokságom alatt vívott ki.

A hadügyminisztérium leirata következőleg szól:

A hadügyminisztériumtól.

Klapka ezredes úrnak

Tokaj.

Debreczen 1849 január 26.

Töltényi országos rendőrbiztos úr jelentése szerint az ellenség fölhagyott Tisza-Füred elleni demonstratióival, s Harsányon át Miskolcz felé fordult, a hová ma meg is érkezhett. Ez által az ön balszárnyát, sőt egész hátsó seregét veszély fenyegeti, s az általam Czeglédtről Gyöngyös felé irányított közép-magyarországi hadtest operatiói aligha tudnak akkorra oly hatást kifejteni, hogy az ellenség zömét öntől elvonhatnák. Azért a legnagyobb óvatossággal járjon el ezredes úr és a részleges sikert, a melyet az ön mostani operatiói

elérhetnének, mielőtt a felső-dunai hadtest Schlick tábornok ellen vonulhatna, a közcélnak áldozza föl.

Minden esetre elvárjuk az ön gondosságától és csapatainak szellemétől a tiszai vonalnak megtartását mindaddig, amíg a középmagyarországi hadtest és Görgei tábornok úr operatioi és az alsó-tiszai hadtest fölvonulása megengedhetővé teszik, hogy működését ön is nyíltan megkezdje s az általános támadásban részt vegyen.

A hadügyminiszter úr különös megbízása folytán a főhadsegéd

Stein,
alezredes.

A köszönő levél, melyet Kossuth, mint a honvédelmi bizottmány elnöke, sajátkezűleg intézett hozzám, következőleg hangzik:

Klapka ezredes és seregvezér úrnak!

Azon teljes hitben, hogy a hadügyminisztérium megtette immár előlegesen azon méltánylatnak szíves kifejezését, melyet a haza önnek eredménydús vezéri működéseiért tartozik, egy pár napig vártam levelemmel, remélvén, hogy öntől időközben oly részletes jelentéseket leendő szerencsém venni, melyben ön egyszersmind előléptetési és kitüntetési javaslatait fölterjesztendi. Mivel azonban ez még bizonyosan halmozott foglalatosságai miatt meg nem történhetett, nem akarok tovább késni azon hazafiúi elismerés kijelentésével, hogy ezredes úr eddigi működéseivel magát a nemzetnek őszinte hálájára érdemesíté, és tökéletesen, sőt várakozáson túl igazoló azon bizo-

dalmát, melylyel a vezéri pálczát hazafiúi kezére bízni szerencsés válék.

Várakozáson túl — mondom — azért, mert ön folytonos csatavesztés által lehangolt és annyira rendbomlott sereget vett által, hogy tökéletesen elégedettek leheténk vala, ha csak annyit teszen is vezérletének kis ideje alatt, mit ma elmondhatok: hogy a sereg van. Ön pedig nem csak azt tévé, hanem egyszersmind két oly győzelmet vivott ki, mely szabadságunk jelen harczainak kétségtelenül legfényesbjei közé tartozik.

Az Isten áldása legyen ezredes úrral, a mint van a nemzetnek méltó hálája s elismerése!

Különösen vágyom a magokat kitüntetett vitézeknek a nemzet elismerését tanúsítani, és kérem e részbeni javaslatait; mert elvüi vettem fel, hogy a kitüntetéseket és előléptetéseket az ön seregénél, csak az ön javaslatai nyomán teendem.

Kijelentem egyszersmind, hogy különös gondot kívánok fordítani arra, hogy ezredes úr seregei a lehetőségig minden szükségesekkel ellátva legyenek.

Ruha-készletének ide küldésével az akkori zavaros időkben sok confusio történt. Megtettem ideiglenesen is a rendelést, hogy 1200 gyalogra való tökéletes ruházati készlet, és azon kívül még vagy 1000 pár fehér ruha rögtön oda küldessék — Zemplénnek — a mennyiben még hátra volna — ujonczozási hátraléka kiállítására Szemere biztos úr reménylem mindent elkövet.

Lőszerre nézve örökké sürgetem a hadügyminisztériumot; mondja, hogy tegnapelőtt is küldött és ma is nevezetes mennyiséget.

Most még tájékozásul egy pár szót.

Sultzig Miskolczon Schlickkel egyesülvén, ön ellenében nagy erő áll. Mi itt gyűjtünk egy tartalék táborát Újváros-Polgár táján, mely önnek is tartalékul és «Handstreich» ellen Debreczen fe-
dezésére is szolgáljon. Csak az a baj, hogy fegy-
verünk igen lassan készül, mert embert csak tudnánk állítani. E reserv táborát 5000 gyalogra négy divisio huszárra és két battériára emelendjük.

Tisza-Füred, s a rossz szellemű Polgár városa őriztetik. Ott van Asbóth alezredes a Zrinyi és Hunyadi zászlóaljjal, kik közül azonban még csak 400-nak van fegyvere, ott van 400 hajdú önkéntes fegyveresen (szolgáltak a Görgei táborában), 150 tirol vadász, 200 főnyi szepsi egyetemi légió, három ágyú, azon kívül tegnap küldtem oda 500 debreczeni híres veres pántlikást, az aradi táborban szolgáltakat, s egy század lovast. Valamint felköltöttem a Hajdú nép és a szomszéd Szabolcs nemzetőrségét a Tisza őrzésére; és szükség esete a népfölkelés mindkét helyen és Debreczenben is mobilisálható állapotban tartatik.

De mivel mindezt még keveslem, Perczel parancsot kapott 4000 embert Dembinski Divisions-General alatt elküldeni Poroszló felé. — Azonban erről nem állhatok jól, hogy gyorsan eífectuáltathatik, mert időközben Perczel Szolnokból Czeglédnek előre nyomult — azonban oly czéllal, hogy masquirozván operatióját — mint mondja Eger felé fog működni (mert akkor még azt tudta, hogy Sultzig Eger táján van).

És itt egyre kell kérőleg figyelmeztetnem. Dembinszki azon föltételt kötötte ki, hogy akár ki le-

gyen fővezér, ő magát annak szívesen alá rendeli, de ha fővezér nem lesz, hanem több seregevezérek combinative dolgozandnak, anciennitására számot tart. O Divisions-General 1831 óta.

Ha már most ő az említett divisióval feljő s azzal az itteni reservecorpssal és ön seregével úgy szólván egy hadsereget képez — természetes, hogy a combinált sereg vezérlete rangjához és anciennitásához képest őt illetendi — ön természetesen továbbá is élén maradandván azon seregnek, melynek vezényletét oly dicsően kezdé meg. — Sőt nézetem az, hogy ha Dembinszki régi nagy hírének megfelelően s Isten megadja, hogy Damjanich, Vécsei, Perczel és ön serege és Görgei (legalább egyrészből) és az itt alakulandó rezerva concentráltathatik és combinative működhetik; — akkor ha fővezért nem nevezhetnénk, Dembinszki altábornagy vezetné a combinált sereg operatióit; mikor aztán ön mint tábornok megkéretnék a combinált sereg General-Stabs-Chefségét vinni — az az én gondolatom — mit mond ön hozzá?

Isten áldja meg ezredes urat, kérem legyen meggyőződve, hogy rég örvendtem úgy valaminek, mint annak, hogy szerencsém volt önt megismerhetve, a hazának önben oly seregevezért adhatni, ki a nemzet hálájára már is oly nagy érdemeket szerzett.

Kelt Debreczenben 1849 jan. hó 27 — a honvédelmi bizottmány elnöke

Kossuth Lajos s. k.

Adja Isten, hogy addig megtarthassa positióját, míg Dembinszki fölérkezik és reservánk össze-

alakúl, akkor Schlick és Sultzig két tűz közé kerül. Ha nem tarthatná ön, természetesen át kellene a Tiszán vonulnia, s a tokaji hidat maga mögött leégetnie — de ez természetesen csak *casus extremæ necessitatis* — Isten megadja, hogy nem lesz rá szükség.

Közölje ön e levelet Szemerével is. Ma nincs időm neki írni.

Annyit beszéltek Dembinszkinék főparancsnokká való kineveztetése elleni törekvésünről s a barátság-talan fogadtatásról, mely reá a seregben és annak vezéreinél várakozott, hogy nem tartom fölöslegesnek Kossuthnak adott válaszat in extenso ismételni:

«Csekély érdemeim elismerésében, melyet Elnök úrnak hozzám intézett leiratában olvastam, találok eddigi fáradozásom legszebb jutalmát. Én nem vagyok az az ember, a ki ebben a súlyos időben a saját érdekét elébe tudná helyezni a haza szent ügyének. Dembinszkinék az összes tiszai hadsereg főparancsnokává történt kineveztetését örömmel üdvözlöm, annyival inkább, ha a csapatok azt a bizalmat, melylyel eddig engem megajándékoztak, bizonyára és joggal nem fogják megvonni egy oly nagy bátorságú és ismert hírű harczostól, mint a minő Dembinszki tábornok. *En részemről örömmel szolgállok minden körülmény között és minden rangban úgy, amint azt a haza üdve kívánja; ott a hol a haza üdvéről van szó, személyes tekinteteknek félre kell vonulniok, velem szemben legalább kérem egyet se venni tekintetbe stb.*»

Nem sokára Kossuth levele után kaptam az új seregvezértől is tudósítást, hogy néhány nap alatt egy

5000 főnyi hadosztálylyal Tisza-Füredről az én megerősítemre fog vonulni. Eközben, még mielőtt ez a megerősítés megérkezett volna, január 31-én, Tokajnál megtámadtattam Schlick által, a ki most a Tiszán való átkelést forcirozni akarta, de tőlünk visszaveretvén, e tervével felhagyott, hogy támadását máskor ismételje. A mi Schlicket arra indította, hogy a Debreczen ellen megkísérlett támadással fölhagyjon, az nem annyira a január 31-ki ütközet volt, melyben csak kisebbszerű veszteségeket szenvedett, hanem sokkal inkább az a hír, melyet másnap hallott meg, hogy Görgei betört a Szepességbe s felvonulóban van Kassa felé. A hadosztályok, melyeket Schlick a Szepességben, Eperjesen és Kassán hátrahagyott, a végső megsemmisülésnek voltak kitéve, ha gyorsan segítségükre nem siet.

Most rajtam lett volna a sor, hogy a támadást megkezdjem, Schlicket nyomon kövessm s a Dembinszki által kilátásba helyezett segédsereggel az ellenség hadtestét oly helyzetbe hozzam, a melyből az, két oldalról nyomatva, Görgei által és én általam, alig lett volna képes menekülni.

Dembinszki hadosztályával tényleg meg is érkezett, a helyett azonban, hogy az általam előterjesztett s javasolt operatioba beleegyezett volna, miután Debreczent most már semmi veszély nem fenyegette, parancsot adott, hogy az ő hadosztálya Miskolcz felé vegye útját s azt szállja meg. Nekem csak azt engedte meg, hogy hadtestem egy részével, nem egészen 4000 emberrel, kezdjem meg Schlick üldözését, a mit én tényleg meg is tettem, Schlick hátvédjét február 8-án Hidas-Némethiről elűzvén. Itt azonban a további üldözést megszüntettem, hogy előbb

Görgeinek Schlick ellen való támadását várjam be, mert nem tehettem, hogy gyöngé seregemmel egyedül támadjam meg s ennek túlereje által, — ha Görgei által egyidejűleg meg nem támadtatik, — magamat leveretni engedjem.

A közben hírnökeim azt a tudósítást hozták, hogy Görgei előhadával már bevonult Kassára. Ez arra bírta, hogy fölkeressem őt. Néhány huszárt magamhoz véve, biztos úton Kassára lovagoltam, s oda 10-én este meg is érkeztem. Görgeivel való beszélgetésem fő tárgyát természetesen Dembinszkinak a tiszai hadsereg főparancsnokává való kineveztetése képezte. Görgei nem tudta még, hogy az ő hadteste, az úgynevezett felső-dunai sereg is néhány nap múlva Dembinszki parancsnoksága alá fog helyeztetni, mindazonáltal egyes elejtett nyilatkozataiból már ekkor is kivettem, hogy a kormánynak ez a határozata, hogy a magyar főhadsereg élére idegent állít, legmagasabb fokú rosszalásával találkozott. Azonban távol voltunk attól, hogy titkos terveket kovácsoljunk, mint a hogy ezt Dembinszki főhadiszállásán és Debreczenben gyanították; ellenkezőleg, nem tehettem, hogy meg ne mondjam Görgeinek, hogy váczí proclamatíja felette inpoliticus lépés volt, a melylyel sok ellenséget szerzett magának úgy a kormány, mint az országgyűlés tagjai között.

Görgei válasza az volt, hogy ő ezt jól tudja, de látva azt a demoralisatiót, mely a Pestről való visszavonulás után hadtestében lábra kapott, s látva, hogy az idősebb tisztek egymásután lépnek ki, — másképp nem cselekedhetett, hacsak seregét a végleges fölbonnlás veszélyének nem akarta kitenni.

Kassai tartózkodásom alig tartott néhány óráig,

mire ismét visszatértem csapataimhoz, 11-én érkezett hozzám Dembinszki parancsa, hogy seregemmel mielőbb Miskolcra siessenek, a hol további rendeleteit veendem.

Ily módon elmenekült előlünk Schlick, hála hadtestem kétharmadrésze tétlenségének, melyet a főparancsnok a döntő pillanatban Miskolcz megszállására, — a hol nem is volt ellenség, — s más czélokra használni látott üdvösnek.

Dembinszki első föllépte a Felső-Tiszán nem volt valami szerencsés, de a mi neki többet ártott és még bennem is — a ki pedig egész nyíltsággal és minden utógondolat nélkül közeledtem feléje, — az idegenkedés érzetét szülte, az az ő bizonytalansága s terveiben való ingatagsága volt, valamint a tiszteletlen modor, melylyel az alsóbb parancsnokokkal bánt.

Ő mindenki iránt egyaránt bizalmatlan volt, de legfőbb mértékben Görgei iránt és én irántam. Legfőbb czélja, úgy látszik, az volt, hogy minket hadtestünk parancsnokságától elmozdítson. Az én Görgeinél tett látogatásomat úgy tüntette fel a kormánynál, mint ármánykodásaink kezdeményét, a mire én Kossuthtól a következő nem igen hizelgő leiratot kaptam:

A honvédelmi bizottmány elnöke.

Klapka ezredes úrnak!

A milyen örvendetesnek tartom Kassa birtokát, úgy meg nem foghatom, hogy miután onnan Schlick 48 órával előbb kivonult és Kassa üresen volt, minek vitte ön seregét haszontalanul az *üres* Kassára, s hagyta Schlicket egész kényelemmel egy ember veszteség nélkül Tornán átvonulni —

merre most ismét egész commoditással Pestre megyén Windischgrätzczel egyesülni.

Ez iszonyatos baj — rosszabb, mintha Schlick ülne Kassán.

Vannak más megfoghatatlan dolgok is, melyekben nem vagyok képes megnyugvásomat találni. Ilyenek, hogy ön — midőn az ellenség szalad — Tokajból egy nap csak Mádig, — más nap csak Kérig, — harmadnap csak Gönczig ment; aztán bevette Hidas-Németit s a helyett, hogy előre ment volna, visszament Gönczre — és aztán ment az *üres Kassára*, s Görgeinek azt írta, hogy ott atakuirozzon.

Ezredes úr végtelen hasznot tett a hazának, rövid idő alatt győztes, rendes sereggé alakítván a szétvert desorganisált csapatot — és ismételve megvervén az ellenséget. A milyen hálás elismeréssel vagyok én, s van a nemzet ezredes úr érdemei iránt, úgy ki kell jelentenem, hogy ezen érdemeit végtelenül nevelendi, ha a fővezérnek utasításait óra, perczekre kiszámított pontossággal teljesíti, mert több seregosztályok egy célra egyesítvén, egységnek kell az operációkban lenni, nehogy mindenik sereg és csapatvezér maga nézete szerint szerte húzva működjék.

Teljes bizodalommal vagyok, hogy ön a fent említettekre nézve felvilágosítással sietend, jövendőre nézve pedig, az említett figyelmeztetésnek személyben tartásával eddigi érdemeit nevelendi.

Debreczen, február 2. 1849.

Kossuth Lajos.

VIII. FEJEZET.

Félreértés Dembinszki között és közöttem. — Dembinszki ellentmondó rendelkezései. — A magyar hadi erőnek a miskolcz-gyöngyösi országúton való összehangosítása. — Dembinszkihez való viszonyom. — A kápolnai csata. — Udvarnok Géza. — Ütközet Eger-Farmosnál. — Visszavonulás a Tiszán át. — Visszatartása annak a megbízatásnak, hogy Komáromba menjek.

Kossuth leveleiből világosan láthattam, minő tudósítást küldött Dembinszki rólam.

Én azt válaszoltam Kossuthnak, hogy hadtestem harmadrészevel, alig 3500 emberrel, a kikkel megengedte Dembinszki az ellenséget üldözni, oly tekintélyes távolban úgy Görgeitől mint Dembinszkitől, nem vethettem magamat az ellenség összes erejére s ennél fogva annak üldözésénél óvatosan s elővigyázattal kellett eljárnom; továbbá, hogy nem csapataimmal, hanem csak néhány huszártól kísérve mentem Kassára, hogy ott Görgeit lássam, s neki további operációihoz a szükséges felvilágosításokat megadjam; hogy engem maga Dembinszki hívott vissza Miskolczra, s így az ellenségnek Tornán át való tovább üldözésében a legjobb akaratom mellett se vehettem részt; s végül, hogy én mindenkoron kötelességemnek fogom tartani a főparancsnok rendeleteinek a legpontosabban megfelelni.

A vizálynak első csiráját már láttam sarjadzani s már akkor féltem, hogy a magyar tábornokok s a lengyel főparancsnok között előbb-utóbb súrlódások

fognak bekövetkezni, ha a bizalmatlanság helyébe összetartás és egyetértés nem lép.

Egy ideig azonban még tűrhetően folytak a dolgok, addig, míg Görgei is Dembinszki főparancsnoksága alá nem helyeztetett. De a mint Dembinszki tervei szerint az összes magyar hadi erőnek új beosztása bekövetkezett, s Görgeinek addig önálló serege mint 16-ik hadosztály a lengyel főparancsnok alá helyeztetett, ekkor tört ki először nyíltan a harag és elégedetlenség Görgei párthívei és tisztjei között. Ezek ebben a dologban szándékos megaláztatását látták vezérüknek, a ki őket a legnehezebb helyzetekből annyi ügyességgel kiszabadította, s a nemzetnek a legjobban szervezett és legerősebb hadtestet tartotta fön. És mindezt egy idegen kedvéért, a kinek jelleméről s személyes tulajdonairól a nemzetnek még nem volt alkalma meggyőződnie. Dembinszki maga elismerte a ballépést, melyet elkövetett. Hogy a készülő vihar elől kitérjen, elejtette az egyes divíziókba való felosztást s a hadsereget elkülönített hadtestekbe osztotta, melyek közül az 1-ső, 2-ik, 3-ik és 7-ik az ő főparancsnoksága alatt egyesítve képezze a tiszai hadsereget s az ellenség főereje ellen ope ráljon.

E négy hadtest közül az első az én parancsnokságom alatt maradt, a másodikat Aulich tábornok kapta, a 3-ikat Damjanich és az eddigi felső dunai hadsereg, mint 7. hadtest, Görgei parancsnoksága alatt maradt. Így az első szétdarabolása a seregnek mellőztetett s Dembinszki akadály nélkül tehetette meg további intézkedéseit tervének kivitelére. E tervnek alapvonásai a következők: Tisza-Füred, a maga biztosított átkelésével a Tiszán, hadi műveleteinek pivotja

és kiindulási pontjául tekintendő, hogy így a körülményekhez képest vagy a főváros ellen operáljon, vagy pedig — abban az esetben, ha Windischgrätz megkísérlené Szolnokon át Debreczen ellen nyomulni — Füreden át gyorsan visszavonulva, őt a Tisza balpartján támadhassa meg.

Az ő állandó gondja ennél fogva a füredi híd biztosítása volt, s ez a gondolat nem csak mozdulatait befolyásolta, hanem folytonos izgatottságban is tartotta. Ez az aggodás eleintén érthető volt, de semmi alappal sem bírt attól a pillanattól fogva, a midőn Windischgrätznek egy Schlickhez intézett elfogott leveléből az osztrák főhadparancsnok szándokai a legvilágosabban kivehetők voltak. Windischgrätz teljesen letett arról a gondolatról, hogy Szolnokon át Debreczen ellen vonuljon s egyelőre nem volt más terve, mint a fővárosokat védelmezni.

Február 13-án értesített Dembinszki tábornok, hogy egy hadosztályal Putnokon állást foglalt, hogy abban az esetben, ha Görgei tábornok az ellenséget szorítaná (még mindig a visszavonulóban levő Schlick seregéről van szó), ő is támadást intézhessen. Ha azonban Görgei nem adna életjelt magáról, akkor Eger felé fordul s ezt a pontot Máriaissy divíziójával megszállatja.

Ezekre a készülőben levő mozdulatokra való tekintettel parancsot kaptam, hogy ne szállj am meg Miskolczt, hanem Dessewify hadosztályával 14-én Harsányig, s 15-én fél menettel tovább Eger felé menjek, a hol menetrendben fölállítva várjam be az Eger felől jövő ágyúdörgést s ha ez nem lenne hallható, térjek onnan ismét előbbi állomásomra vissza. Ezzel egyidejűleg utasítottam, hogy a betegeket, sebesülteket s minden

fölösleges podgyászt Tisza-Füreden át Karczagra szállíttassak át.

Ezekből a rendelkezésekből ítélve, azt hitte Dembinszki, hogy Schlick Egernél áttörést kísérhetne meg, hogy a hatvan-miskolczi országútra jusson. O nem annyira akadályozni akarta Schlicket ebben a szándékában, mint inkább e közben hátba támadni, a miért is leveléhez a következő utóiratot csatolta: «Ne igyekezzék az Eger előtt elvonuló ellenséget megverni, hanem ellenkezőleg: csalogassa, hogy aztán én hátba támadhassam.»

17-én közölte velem, hogy lovasságának egy részét előre küldte Edelény felé abból a célból, hogy Görgeit megerősítse arra az esetre, ha ellenséges had volna közelében. Honnan jött volna ez az ellenséges had, nem közölte velem; tudomásom szerint csak a Jablonszki-divisio lehetett az, melyet Görgei a bányavárosokon át üldözött s a melynél legalább is három szór erősebb volt.

«Ez a lovasság» — írja Dembinszki tovább — «holnapután mindenesetre Kassa közelében leend,» — a mely intézkedés előttem még kevésbé érthetőnek tűnt föl, mint minden korábbi.

Másnap hadtestem a miskolcz-egri országúton állott, hogy ott maradjon Dembinszki rendelkezésére.

Értesülvén, hogy egy osztrák lovassági osztály a Károlyiak kompolti várában az ottani istállókba kényelmesen bekvártélyozta magát, Dessewffy ezredes által néhány század lovassággal megtámadtattam. Az ellenség szétrobbantattott s meglehetősen számú halott és fogoly hátrahagyásával Gyöngyösre menekült vissza.

Ezen és a következő nap folyamán számtalan parancsot és közlést kaptam a főparancsnoktól, a melyek egy-

másnak nem ritkán ellentmondottak, úgy hogy végül már nem tudtam, mi lehet tulajdonképeni szándéka és célja Dembinszkinék. Most Egerből kellett volna az ellenség mozdulatait megfigyelnem, majd meg egyetlen egy lépést sem tenni előre, nehogy Mező-Kövesdtől messzire eltávozzam; — egy szóval: láttam, hogy a főparancsnok hadi műveleteinek főcélja felől magamagával sincs tisztában s örökös izgatottságban kell hogy legyen.

Egy napon, midőn több mértföldnyi távolban sehol nem volt előttem ellenség, néhány órára Miskolczra mentem, hogy ott csapataim élelmezése végett intézkedéseket tegyek.

Alig jutott ez a főparancsnoknak tudomására, midőn tőle a következő, a legnagyobb mértékben sértő rendreutasítást kaptam:

«Épen most hallom», — írja, — «hogy ezredes úr tegnapról mára itt időzött. Noha nem hihetem, hogy egy parancsnok oly kevéssé ismerje kötelességét, hogy az ellenség előtt csapataitól eltávozzék, midőn ez esetben a főparancsnoktól kezdve az utolsó altisztig senki sem képez kivételt, — mindazonáltal meg kell önnek jegyezmem erre a rám nézve felette kellemetlen hírre, hogy ha ezredes úr hadtestét még egyszer az én határozott engedélyem nélkül elhagyná, kénytelen lennék önt parancsnokságától felfüggeszteni s azonnal Debreczenbe küldeni, hogy a továbbiakra a minisztérium ítéljen ön fölött.»

Be kell vallanom, hogy ez átirat olvastára minden jobb érzetem föllázadt. Föllázadt ez irat hangjáért, föl arra a gondolatra, hogy egy idegen, a ki a mi viszonyainkat, érzelmeinket, jellemünket nem ismerte,

a ki eddigelé csak hadvezéri talentumai elégtelenségének adta bizonyosságát, a ki a hazának még legkisebb szolgálatot sem tett: hogy Dembinszki tábornok elég szerénytelen egy magyar sereg vezérével — a kit mégis megilletett némi szabadság mozdulataiban — ily tiszteletlen és brutális módon bánni. Ettől fogva vége volt a mi barátságunknak; engedelmeskedtem ugyan parancsainak, de személye iránt a ragaszkodásnak vagy rokonszenvnek utolsó szikrája is kialudt szivemből. Miután február 12-én a hadügyminiszter rendelete folytán Görgei is Dembinszki parancsai alá helyeztetett, előbbi parancsot kapott, hogy egész hadtestét minél előbb Miskolcz környékén összpontosítsa, hogy ott a más hadtesthez csatlakozzék. Dembinszki mostantól fogva a tiszafüred-eger-miskolczi háromszögben három hadtest (az 1-ső, 2-ik és 7-ik) fölött rendelkezett, melyek együtt mintegy 30,000 főnyi sereget képeztek s kitűnő lovassággal és tüzérséggel voltak ellátva. A 3-ik hadtest, mely Damjanich és Vécsey divisióiból állott s az alsó vidékről jött, közeledett immár a közép Tiszához, a hol az általános támadást kell vala megkezdenie, az ellenség állását Szolnoknál, a pest-szolnoki vasút végpontjánál megtámadnia.

Mindjárt a mint Dembinszki és Görgei legelőször találkoztak személyesen Miskolczon, a két vezér között oly kínos szóváltásra került a dolog, mely jövő viszonyukra semmi jót sem ígért. Dembinszki parancsait többnyire közvetlenül az osztályparancsnokokhoz intézte, a nélkül, hogy arról a seregvezéreket előbb értesítette volna, a mi a csapatok hadászati összekötéseit, sőt nem ritkán azok élelmezését is nem kevésbé zavarta. Görgei ezt meglehetősen kemény

szavakban szemére hányta, s ebből támadt az első meghasonlás.

Ez alatt Schlick Pétervásáron és környékén foglalt állást, ott a legnagyobb biztonságban ringatta magát, s a legtávolabbi sejtelve sem volt arról, a mi nálunk történt.

Midőn erről értesültem, elhatároztam, hogy Schlicknek legelőbbre tolt csapatait, különösen azokat, melyek Pétervásáron feküdtek, meglepjem. A rohamnak 24-én napfelkölte előtt kellett volna megtörténnie. Nem mulasztottam el ezen szándékomról Dembinszkit már 22-én értesíteni s beleegyezését kikérni. E helyett azonban ismételten éles szemrehányásokat kaptam tőle. O rosszalta a meglepetésre általam megtett intézkedéseket; rosszalásának a következő goromba levélben adott kifejezést:

«Daczára annak, hogy önnek azt a határozott parancsot adtam, miszerint Egert és Makiárt megszállja, különben pedig minden mozdulattól tartózkodjék, — mostani jelentéséből azt a szándékát olvasom ki, hogy ön ismét támadni és Pétervásár ellen akar nyomulni. Nem foghatom fel, hogy ön, ki hadtestével teljesen aláam van rendelve, miként engedheti meg magának saját eszméit és támadási terveit önkényileg keresztül vinni. — Ezennel kijelentem, hogy én ezt semmi körülmények között sem engedem meg és nem tűröm, hogy hadi terveimbe bárki is beleavatkozzék. Ennek megfelelően ön jelenlegi állásában megmarad, erős szemlecsapatokkal (az eredeti német levélben itt nem igen érthető kifejezéssel él) az ellenség szándékát megtudni, és állása biztonságáról gondoskodni kö-

telességének tartsa. Kérem kíméljen meg jövőben attól, hogy ily intézkedésekre kelljen időmet pazarolni. Schlick dandárja holnap Ostorost és Tályát fogja megszállni, mit ezennel tudomására hozok. — Elvárom jelentését arra nézve is, hogy mely órában kézbesítette önnek futárom jelen parancsomat.»

Midőn ezt a parancsot kaptam, csapataim már megkezdették a vonulást Pétervásár ellen. Én azonnal parancsot küldöttem utánok, hogy térjenek vissza előbbi helyeikre, egy osztály azonban mégis későn kapta meg parancsomat, mert már időközben benyomult Pétervásárra, a meglepett ellenséget a legnagyobb zavarba hozta, s csak meglehetősen heves küzdelem után hagyhatta abba az ütközetet.

Ha Dembinszki az általam tervezett rohamot helyben hagyja, s szabad lett volna azt az arra rendelt csapatokkal végrehajtanom, semmi kétséget sem szenved, hogy Schlick hadtestének egy része itt megsemmisítették, s a három nap múlva következett kápolnai csatának egészen más kimenetele lett volna ránk nézve.

Demjibjipiszki határozatlansága, az ő szüntelen aggodalma a kormány székhelyéért,* az abból származó szívós ragaszkodás a füredi tiszai átkeléshez, s végül a rendelkezésére bocsátott tekintélyes hadi erőnek túlságos lassú összpontosítása kimerítették a kormány türelmét, a mely az ő hadvezéri lángeszétől és működésétől egészen más eredményeket várt.

* Ez aggodalmában annyira ment, hogy Kossuthnak bizalmasan azt a ajánlatot tette, hogy a kormány székhelyét helyezték át Tisza-Füredre.

Kossuth szintúgy, mint Mészáros, a hadügyminiszter, ostromolták, hogy vessen immár véget tétlenségének. Az utóbbi azt írta neki február 16-án, hogy a közép Tisza felől semmi támadástól sem kell tartania, hogy a szerbek, a kiknek Szegeden át előnyomulva az ellenség jobb szárnyával kellett volna egyesülniök a Debreczen elleni támadásra, Szeged előtt tönkre verettek s Szőregen át visszavonulásra kényszerítettettek; s végre, hogy a Tisza, mint minden évben, úgy most is a legközelebb jövőben kiléphet medréből, a mi által nem csak a támadás, hanem az élelmi szerek érezhető hiánva s azok szállításának nehéz volta mellett a tiszai vonalnak védelmezése is legnagyobb mértékben megnehezítették. Mindezt fontolóra véve, tanácsolja neki, hogy a fővárosok ellen tervezett támadást késedelem nélkül és összes erejével kezdje meg.

Még sürgetőbb hangon s mondhatni esdeklőleg hangzottak Kossuth levelei, melyeket ugyanazon időben Dembinszkihez intézett. A legelevenebb színekkel festette előtte a szomorú következéseket, melyeket egy még tovább tartó tétlen védelmi állás a házára s az ügyre nézve maga után kell hogy vonjon; mennyire ki vannak már merülve a tiszai megyék, a melyek eddigelé csaknem egyedül hordozták a háború terhét. A mint Dembinszkitől néhány napon át semmiféle jelentés sem jött arra nézve, hogy előre vonult volna, 23-án végre ezt írta neki Kossuth: *»Hát még mindig nincs ütközet! Igaz ügyünk szerencsés kimenetelébe vetett bizalmamat kezdem elveszíteni!«*

Ennek a nyomásnak engedve, Dembinszki végre rászánta magát, hogy már régebben kidolgozott had-

műveleti tervéhez képest az eger-gyöngyösi úton vonuljon előre s egyelőre a Tarna-vonalat — Síroktól Kálig — szállja meg, s ebben az állásban nyugodtan várja be Damjanich és Vécsey tudósításait a szolnoki támadás eredményéről, mint a melylyel a támadási hadműveletek megkezdendők voltak. Ha a közép-tiszai támadás sikerül, úgy folytatni akarta az előnyomulást a fővárosok felé; ellenkező esetben pedig vissza akart fordulni Tisza-Füred felé, hogy ott magának a biztos visszavonulást a Tiszán át biztosítsa.

Dembinszki ebben a tervében tekinteten kívül hagyott két dolgot. Először annak lehetőségét, sőt valószerűségét, hogy az ellenség az ő előnyomulásáról értesülve, hirtelen elhatározhatja magát a támadásra és másodsor, hogy Windischgrätz ezt az elhatározást megtudva, bizonyára szintén összes rendelkezésére álló hadi erejét ellene fogja vezényelni. Ha Dembinszki ezt a két tekintetet figyelmen kívül nem hagyta volna, akkor nem késett volna egy pillanatig sem, nem kímélt volna semmi fáradságot és erőfeszítést, hanem mindent elkövetett volna, hogy a Tárnán különben jól választott állásában hasonlóan egész erejével fogadhassa el a támadást, míg úgy, a mint a támadás valóban bekövetkezett, hadosztályaink szerencsétlen elosztása, s a nagy távolság miatt, mely egyiket a másiktól és egy részét magától a csatától is elválasztotta, a kilencz hadosztályból, mely felett a magyar vezér rendelkezett, az első napon csupán három, a másodikon pedig alig öt vehetett részt az ütközetben.

A mindnyájunk által oly epedve várt csata 26. és 27-én történt meg. Szerencsétlenül végződött fegyve-

reinkre nézve, s nevét Kápolna helységtől kapta, a hol kezdődött s másnap el is dőlt.*

Kényszerítve láttuk magunkat, hogy a csatát elhagyjuk s a visszavonulást, jóllehet üldöztetés nélkül s a legjobb rendben, Eger, Kerecsend és Makiáron át megkezdjük. Veszteségünk — a csata tartamát s a részt vett csapatok számát tekintetbe véve — nem volt jelentékeny, s egy olasz zászlóaljot is beleszámítva, a mely a kápolnai utcai harcban az ellenséghez pártolt által, alig múlta felül az 1200 embert.

A csapatok jól tartották magukat, s mi bizalommal nézhettünk a legközelebbi jövő elé. De a mi a kápolnai csatát függetlenségi harcunk történetében forduló ponttá tette, azok az ahhoz fűződő nagyjelentőségű politikai következmények voltak.

Windischgrätz túlságos örömeben, a nélkül, hogy elébb megmérlegelte volna győzelmének következményét és horderejét, nem ismert sürgősebb teendőt, mint Bécsbe olyan tudósítást küldeni, a melyből ott azt a tévhitet merítették, hogy a magyarok fő hadi ereje megsemmisítettett, mindenfelé szétrobbantatott s rendetlen futásban van, mire a márczius 4-iki császári manifestum s az ezer év óta fenálló magyar alkotmánynak és jogoknak eltörlése következett.

Csak az hiányzott még, hogy ezt az ökölcsapást is oda vágják egy nemes, vitéz nemzetnek arczába, hogy azt a legvégső kétségbeesésbe hajtsák s összes erejének teljes megfeszítésére kényszerítsék. A háború ettől fogva életre-halálra ment, a melyben nem volt többé kiegyenlítésre lehetőség. Ennek végét csak akkor érhatték el, ha a két fél közül az egyik telje-

* Lásd függelék: Kápolnai csata.

sen letiporva hever. — Szomorú alternatíva, a mely a győző számára sem teremhet soha jó gyümölcsöket! . . .

Dembinszki a csata után néhány órára Kerecsenden maradván, minden osztályparancsnokhoz rendeletet bocsátott ki onnan, hogy Mező-Kövesdre vonuljanak vissza, a hol másnap az egész sereg egyesülendő volt. Február 28-án reggel csakugyan az egész magyar főszereg csatarendben Mező-Kövesd előtt állott, készen arra, hogy az elmúlt napon félbehagyott küzdelmet újra, és pedig ez alkalommal egyesült erővel kezdje meg. Egy osztrák hadosztály, a mely üldözésünkre nagyon messzire előre merészkedett, huszáraink által több ágyú vesztesége mellett visszaveretett s kénytelen volt ismét Makiárra visszavonulni.

Ez alkalommal egy szomorú eset történt. Legjobb barátaim egyike, *Udvarmoky Géza*, a ki öt évig szolgált velem együtt a gárdában, s a kit törzskaromba osztottam volt be, egy félreértésnek esett áldozatul. Ezt az esetet annyiszor megbeszélték már, hogy én a régi sebet nem akarom újból fölszakgatni.

Csak arra emlékszem, hogy este felé hozzám jött Máriássy ezredes, hasonlólag régi gárdista, s fájdalomtól elfojtott hangon közölte velem, minő szomorú sors érte szegény barátunkat.

Udvarnokyt el kellett volna fogni. Ő egy pohárral tán többet ivott, mint a mennyi különben szokása volt, ellene állt az őrségnek, Görgei oda jött, s a nélkül, hogy csak meg is kérdezte volna, hogy kicsoda és mit követett el, irgalmatlanul levágatta!!

Máriássy a legnagyobb mértékben el volt keseredve Görgei ellen, s én csak osztozkodni tudtam érzelmeiben.

Február 28-án szemben állott egymással a két ellenséges sereg. Az összes hadtest-parancsnokok kérték Dembinszkit, hogy kezdje meg újból a harcot, miután mi tulajdonképen nem verettünk meg s a csapatok magokat most egyesülve látva, lelkesedéssel teljesítenék kötelességüket.

Az öreg úr nem akart ebbe beleegyezni. Ellenkezőleg: rendeletet adott ki a Tiszán át való visszavonulásra. Én rendeletet kaptam, hogy most már újból egyesült hadtestemmel s az első hadtest egy osztályával fedezzem a visszavonulást, mely czélból márczius i-én Eger-Farmost kellett megszállnom.

A 7-ik (Görgei-féle) hadtest divisiói Lövőt, Szent-Istvánt és Négyest voltak megszállandók s Dembinszki a főhadiszállást Ivánkán akarta felütni. Én kénytelen voltam az elvonulást az ellenség szeme látára hajtani végre, a mely főerejével Maklár előtt állott. Nem csoda, ha, alig hogy Eger-Farmosra megérkeztem, jelentést kaptam, hogy az osztrákok Szihalom felől gyors léptekkel közeledve, ellenem vonulnak. Két divisióval ellene álltam az ellenségnek, a többit visszaküldtem az Eger folyón át, a hol a poroszlói országúton á cheval foglaltak állást.

A bekövetkezett harcz meglehetősen heves és veszteségem nem jelentéktelen volt. Én lápok és mocsarak közé voltam beszorulva (a főparancsnok helyismeretének bizonyosága), nem tudtam csapatom erejét kifejezni, s csak az ellenség határozatlanságának s túlságos óvatosságának köszönhettem, hogy az éj beálltaig megtarthatam állásomat és miután előbb minden podgyász és hadiszer biztonságba hozott, végre magam is, a nélkül, hogy üldöztettem volna, a legnagyobb rendben megkezdhettem a visszavonulást.

Az ellenség az egész napon át meglehetősen heves ágyúzásra szorított csupán s csapatait csak akkor küldte a falu ostromára, midőn már hadtestein legutolsó embere is régen átkelt az Egeren.

Innen az út Poroszló felé leírhatlanul rossz volt, annyira, hogy a lövegeket, hadi szereket, társzekereket csak a legénység legnagyobb megerőltetésével lehetett tovább szállítani. Az ellenség nyugodtan engedett bennünket Poroszlóig visszavonulni, a honnan másnap a Tiszán át Tisza-Füredre mentünk vissza, s ott szállottunk táborba.

Görgei fedezte egyik hadosztályával visszavonulásunkat s az nap Poroszló előtt maradt állásban. Harmadikán este Görgei is bevonult Tisza-Füredre, a hol még az nap este megtartott a magasabb tiszteknek az a gyűlése, melyben Szemére, a konriánvbiztos elnökölt, s a melynek tagjai a főparancsnoknak bizalmatlanságot szavaztak. Dembinszki intézkedéseit valóban olv gondtalanul s a viszonyok oly nagy mérvű nem ismerésével tette, hogy az ellenség részéről csak némi erélyre lett volna szükség, hogy bennünket a legkésőbbi s legváltóságosabb helyzetbe hozzon. A vidék, melyen Dembinszki szándéka szerint, az ellenségtől néhány mérföldnyire, a sereg táborát kellett volna hogy üssön, a mocsaras tiszai lapály volt, a hol ellenséges támadás esetén egyik hadtest a másiknak nem segíthetett volna az utak használhatatlan volta miatt, s a hol mindannyiuk számára csak egyetlen visszavonulási vonal volt, a Poroszlóról Tisza-Füredre feneketlen posványokon át vezető töltés.

A kormánybiztos fölkérte, hogy Dembinszkinél oda hasson, miszerint az vagy hadi tanácsossal vegye

magát körül, vagy pedig teendő intézkedéseit előbb a hadtestparancsnokkal beszélje meg.

Szemere igyekezett a fölgerjedt kedélyeket lecsillapítani s elment Dembinszkihez, hogy közölje vele a gyűlés határozatait. Dembinszki azonban hallani sem akart semmiféle haditanácsról, s így következett be az a tény, mely sajnálatos ugyan, de a mely elől tovább nem lehetett kitérni: *a sereg fölmondta az engedelmességet az idegen főparancsnoknak.*

Szemere nem mulasztotta el az ellenszegülés e súlyos tényét Debreczenbe hírül adni, s Kossuthot és Mészárost kérni, hogy rögtön Tisza-Füredre jöjjenek, hogy a seregben a megzavart rendet újra helyreállítsák. Ezeknek megérkeztéig Görgei, mint legidősebb tábornok, vitte a parancsokságot.*

Hogy mennyire szivén feküdt Dembinszkinék, hogy úgy Görgeit, mint engem eltávolítson a seregtől, hogy aztán minden ellenőrzés nélkül, föltétlenül és saját belátása szerint rendelkezék a nemzet fő hadi ereje fölött: bizonyítja a következő eset:

Márczius 2-án későn éjszaka kaptam tőle utolsó átiratát, mely így hangzott:

«Tisza-Füred, 1849. márczius 2., este 10½ órakor.

Ezredes úr!

A hadügyminisztertől ma levelet kaptam, mely nyitva érkezett hozzám, hogy tartalmáról magamnak tudomást szerezzek. Ezen levél kapcsán érke-

* Az e tárgyra vonatkozó további részleteket lásd «Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen» című művemben, Görgei «Életem és működésem». Rüstow történetében és Gelich Rikárd legújabb munkájában «A magyar szabadságharc története».

zett az ön számára egy kinevezés, mely önnek, ezredes úr, más rendeltetést jelöl ki.

Minthogy félek, hogy a levél és a kinevezés elveszhetne, kérem, jöjjön holnap reggel korán ide, a hol a levelét Molnár őrnagy kezéből átveheti. Hadtestének ideiglenes parancsnokságát, míg a minisztérium parancsnokot nevezne ki, adja át Bulharin* ezredesnek".

A mint másnap a főhadiszállásra mentem, ott a következő miniszteri leiratot kaptam kezeimhez:

«Debreczen, márczius 1., 1849.

Komáromnak, a 11,000 főnyi sorhaddal megszállott erősségnek fontossága bizonyára nem szorul bizonyításra; de ezt a tekintélyes számú és derék helyőrséget, mely a VIII-ik hadtestet képezi, nem csak biztos, hanem egyszersmind erős kéz is kell hogy vezesse, még pedig nagy óvatossággal és az ügy állásának pontos ismeretével, hogy elérhessük azt a hasznot, melyet ez a fontos erősség nyújthat.

A tavasz magas vízállása két oldalról nem sokára teljesen biztosítandja Komáromot; a palatinus sánczok felől kellene az ellenséget komolyan megtámadni, a mi túlnyomó erővel nem kivihetetlen. Ha aztán erről a helyről Nagy-Igmánd és Kis-Bér felé a Budára vivő országútat átvágnák, akkor az ellenség összeköttetése Buda és Bécs között meg lenne akadályozva. Végre, ha a magyar sereg a fővárosok ellen nyo-

* Bulharin szintén lengyel volt, Czartoriski pártjából.

múlna, akkor a komáromi hadtest működése döntő hatású lehetne.

Mínthogy azonban a jelenlegi viszonyok súlya alatt e tárgyra eddig nem lehetett a szükséges figyelmet fordítani: a kormány kényszerítve látja magát az okvetlenül szükséges intézkedéseket már megkezdeni, s bízva az ön hazaszeretetében, tehetőségében és bátorságában, eddigi szolgálatai dicsérő elismerése mellett följánlja önnek a főparancsnokságot mindazon sorhadi és nemzetőrségi csapatok felett — bármely fegyvernemhez tartozzának is — a melyek Komáromban vannak, vagy onnan függenek.

Bízva abban, hogy ön a haza bizalmának és reményének megfelelően teljesen képes és meg is fog felelni, kérjük az ügynek futár által leendő leggyorsabb elintézését.

Mínthogy a komáromi helyőrség két századosa, mint futár, éppen ide érkezett, az oda jutás lehetőség látszik; megjegyezvén, hogy ez az utazás csak a legnagyobb elővigyázattal végrehajtva sikerülhet.

Mészáros.

IX. FEJEZET.

Dembinszki visszalépése a főparancsnokságtól. — A szolnoki ütközet. — Görgei levele. — Kossuth levele. — Vetter főparancsnokká lesz. — A sereg kétfelé osztása. — Czibakháza. — Az egész tiszai sereg összpontosítása Tisza-Füred és Eger között. — Görgeihez intézett levelém.

Senkinek sem volt több oka Dembinszkire neheztelni, mint nekem; mert nem csak hogy szüntelen panaszkodott ellenem a kormánynál, s gyanúsított, de senkit sem sértett meg annyiszor és oly mélyen, mint engem. Attól az időtől fogva, a midőn engem Schlick erélyes üldözésében hadtestem nagyobb részének viszatartásával megakadályozott, Kossuthnál pedig bepanaszolt, hogy Schlicket nem üldöztem elég erélyesen s annak elmenekülése nagy részben az én hibám: ez első fellépése óta parancsnokságának utolsó órájáig egész törekvése és igyekezete arra volt irányozva, hogy engem hadtestemtől és általában a hadseregtől bármi áron eltávolítson s tétlenségre kárhoytasson. A fönnebb említett okmány, melyet hadsegédje Molnár által kézbesítettett nekem, megerősített ebben a meggyőződésemben, s hathatósan serkentett, hogy minden lelkiismereti furdalást félre téve a «pronunciamento»-ban én is részt vettem.

Ezt a lépést, melyre magunkat elhatároztuk, Magyarország becsülete és jövője követelte. Dembinszki-vel élünkön nem volt üdv, nem volt diadal remél-

hető; az ő főparancsnoksága alatt a tiszai hadsereg nem hajthatta volna végre fényes áprilisi hadjáratát s a hazát nem menthette volna meg az ellenséges invasiótól.*

Elhatároztam, hogy megkérem a kormányt, miszerint helyettem valaki mást küldjön Komáromba, engem pedig hagyjon meg hadtestemnél, hogy annak élén a főharctéren a további küzdelmekben is részt vehessek. Ezt a kérésemet ismételtem szóval is, midőn Kossuth és Mészáros márczius 4-én Tisza-Füredre jöttek, s azt mind a ketten teljesítették is. A

A Tisza mögött ütöttük föl szállásainkat. Az én hadtestem két községet, Tisza-Örvényt és Tisza-Szőlöst szállotta meg. Arról volt szó, hogy az átkozottul megzavart élelmezést rendbe, s a lovasságnak nagyon elcsigázott lovait valamivel jobb állapotba hozzuk. De a pihenés nem tartott sokáig.

Már márczius harmadikán parancsot kaptam, hogy hadtestemmel Damjanich és Vécsey hadosztályainak megerősítésére Szolnokra siessenek.

Török-Szt.-Miklóst mikor elértem, akkor már a szolnoki ütközet ki volt víva, s ott is maradtam, mint-hogy Damjanich és Vécsey is, felső-tiszai operatióknak balsikere után, daczára a kivívott fényes diadalnak, elhatározták, hogy visszavonulnak a Tisza balpartjára, nehogy az ellenség egész erejét magok ellen indítsák.

Itt kaptam Görgeitől a hadügyminiszter rendeletének másolatát, mely őt az 1., 2. és 7-ik hadtest fő-

* Kossuthnak ez a példa intésül szolgálhatott volna; de ő Dembinszkinak a nyár folyamán mégis másodszor is adott főparancsnokságot s ez a hiba a temesvári vésznek lón okozója.

parancsnokává nevezte ki. Minthogy Füredet elhagytam, mielőtt ott a dolgok teljesen rendbe hozattak volna, csak most, Görgei leveléből értesültem az ottani határozatokról. Egy nagy haditanácsban, melyben Kossuthon és Mészároson kívül Vetter és Kiss tábornokok is részt vettek, a történetekre keresztet vetettek, Dembinszkinék megparancsolták, hogy a hadsereget hagyja el, Görgei pedig, mint épen most említem, az 1., 2. és 7-ik hadtest főparancsnokává neveztetett ki. Ezzel ez a kínos ügy elintéztetett.

A futárnak, ki Görgei levelét hozta volt, egy rövid tudósítást adtam át a szolnoki ütközetről, s ahhoz néhány Görgeihez intézett bizalmas sort csatoltam, melyben őt a Damjanich és Vécsey közötti egyenetlenkedésről felvilágosítottam s kértem őt, törekdjék arra, hogy a két divisio, mely Szolnoknál még különválva működött, Damjanich parancsai alá helyeztették, Vécsey pedig valahol másutt kapjon egyéb alkalmazást.

Néhány nappal később kaptam a két alább következő levelet, egyiket Kossuthtól, a másikat Görgeitől.

Görgei levele így hangzott:

«Kedves Barátom!

Tegnap Debreczenben voltam. Ne kérdezz az ott nyert benyomásokról. Azok több mint kellemtelenek, nagyon is elszomorítók!

Kevés ott a valódi hazafi! Mindenütt önzés, hiúság, a legjobb esetben kielégíthetlen nagyra-vágyás!

Én abban a meggyőződésben élek, hogy Damjanich, Aulich, te és én sokat, nagyon sokat

vihettünk volna végbe, ha főhadparancsnok nélkül maradtunk volna is.

Vetter altábornagy az összes magyar csapatok főparancsnoka! Az ég tegye szabaddá kebelét kicsinyes mellétekintetektől, s töltse be valódi hazaszeretettel! Ő reussirozni fog, ha a ti tanácsokat követi s az enyémet nem utasítja el.

Egyedül tévedéseknek teszi ki magát s az osztrák meg fogja őt csalni.

Terveitekkel teljesen egyetértek, de Vetter kineveztetése által lépteink egyelőre megbénítvák, s az idő és alkalom jó része elveszett.

Én ma Csegénél át akartam kelni a Tiszán. De a magyarok Istene baklövést követett el, esőt küldött és lám, nekem mégis Tokajon át kell mennem! Ismét elveszett egy nap!

A csapatok beosztását Debreczenben rosszul csinálták. Damjanich csak a 3-ik hadtestet kapta volna meg, én ellenben az 1., 2. és 7-iket. — En azt mondom, hogy Damjanichnak többet, de legalább is annyit kell kapnia, mint nekem, ennél fogva adják az ő parancsnoksága alá még az elsőt vagyis a te hadtestedet. Azt hiszem, kedved szerint cselekedtem. — Magamnak megtartottam a 2-ikat és 7-iket, ezt folyton magam vezényelem, amazt Aulich (egy igen derék, jóra való tábornok).

Mind ebből láthatod, hogy nem tehetek egyebet, minthogy folytassam operációm Tokajon át s nyugodtan várjam be, a mit a főparancsnok határozni fog.

Őszinte barátod

Görgei.»

Kossuth a következő levelet intézte hozzám:

«Tisztelt Ezredes úr!

Már régóta azon gondolatban voltam, hogy Görgei tábornok seregének egyesülése után a tiszai vonal különböző pontjain állomásozó összes hadseregeknek egy célra, egy arányban, egyszerre kell mozgásba tételni, és kimondhatatlanul sajnálom, hogy Dembinszki altábornagy Damjanich tábornok úrnak oly későn adta ki e részben a rendeletet, miszerint Szolnok dicsőséges megtámadása a felső-tiszai hadseregek előnyomulásával összhangzásba nem hozathatott, sőt épen mikor Szolnok bevételét, a felső seregek a helyett, hogy előre mentek volna, hátra mentek.

Meggyőződtem arról, hogy az operációknak egysége épen most kétszeresen szükségessé vált, midőn Damjanich tábornok s az ott küzdött vitéz seregek Szolnok bevételével egy oly alkalmat nyitottak, melyet gyors és erélyes előmenettel fel nem használni oly veszteség volna, hogy azt tán esztendei táborozással sem tudnók helyre hozni. — Félttem attól is, hogy ha mind a két nagyobb sereget nem működik, az ellenség egész erejét külön-külön egyikre vagy másikra veti, s ekkor a nyert nagyfontosságú tért feladni leszünk kénytelenek, s ismét a tiszáninnenre szorulunk, honnan az aradi tábornok, a Debreczen táji tartalék-sereget is ide számítva, mintegy 75 ezer embert, élelmezni lehetetlen.

Még sürgetőbbé tette a gyors és erélyes előnyomulást az oroszoknak Erdélyben megkezdett intervenciója és a brüsseli congressus, melytől

félek, hogy ha a főváros sietett visszavételével imposans állást nem veszünk, az olasz ügyeket a mi rovásunkra találja kiegyenlíteni. — Ennyi fontos tekintetek ösztönözték az országgyűlést, hogy — miután Dembinszki altábornagy lemondott, s különben is tapasztalam, hogy a ki körülményeinket nem ismeri, Magyarország összes haderejének concentrikus felhasználása körül lehetetlen hibákat el nem követnie — engem, mint a *kormány elnökét arra utasítson, hogy azon időre, míg a munkálatokbani egység szükséges, a magyarországi összes hadseregek számára egy fővezért nevezzek.*

Dembinszki lehetetlenné válván, Bem pedig Erdélyben levén elfoglalva, csak három egyéniség között lehetett választanom, úgy mint: Vetter, Görgei és Damjanich tábornokok közt. — Görgei sem az alsó-tiszai (bács-bánáti) seregek személyisegeit, sem benső intensiv erejét avagy gyöngegeit, sem s még kevésbbé az aradi, szegedi, szabadkai, pétervári körülményeket nem ismeri, sem a népéletébani azon phasisokat, melyek amott len az operatiók nevezetes elemeit teszik. — Damjanich tábornok pedig hasonló helyzetben volt a felső táborra, s a felső-magyarországi, s különösen komáromi körülményekre nézve, — s ezen körülményekkel megismerkedés épen azon időnek használatlan elvesztésével járna, melyet kimondhatatlanul becsünek kell most tartanunk, míg mind ezen körülményeket s a még használható kútfőket Vetter tábornok úr állásánál fogva mind ismeri, s különben is legidősb az aktivitásban lévő tábornok urak között.

Abban lön tehát a megállapodás, hogy a tiszai seregek, úgy a mint most Füreden és Szolnokon állanak, két nagyobb hadtestet képezzenek, amazt, a füredit, mely most a Görgei- és Répási-féle hadosztályokból áll, emezt pedig, melyet jelenleg a bánáti, bácsi és ezredes úr alatti seregek képeznek, Damjanich tábornok vezéreljék, s a seregekbeni hadosztály-parancsnokok azoktól függjenek, e mellett, addig, míg egy célra, egy irányra intézett operatio leszen szükséges, Vetter tábornok legyen az összes magyar hadseregeknek fővezére, ki mint ilyen egyszersmind altábornagygyá kineveztetett. — E mellett az országgyűlés megkivánta, hogy én magam minél többet, minél gyakrabban legyek a hadseregnél, és személyes jelenlétemmel öröködjem, hogy belső visszavonás ne veszélyezze azt, mit a seregek vitézsége a hazának megszerez. Midőn ezt megigérém, azt kérde az országgyűlés: minő biztosítást nyújthatok 'a részben, hogy Vetter tábornok mindenütt készséges engedelmességre fog találni? — Mire csak azt válaszolhatám, hogy öröködni fogok, miszerint a fővezér jót és jól rendeljen, hogy bizom különösen Görgei és Damjanich tábornokok rendíthetlen hazaszeretetében, mely minden személyes érdeken felül van emelkedve, s tudom, hogy oly férfiakkak, mint ön, közremunkálásával, jellemök szikla-szilárdságával urai tudnak lenni seregeik engedelmességének, s végre kijelentvén, hogy a míg én élek Magyarországot benső egyenetlenség által Lengyelország sorsára jutni nem engedem, s ha a seregekben akárki is — egyik vagy másik méltán kedvelt vezér személve iránti szeretetnek

a haza existenciáját, mely a katonai fegyelemtől, s egységtől függ, alárendelve — zavart akarna előidézni, vagy én nem térek vissza életben soha, vagy az meghal kérlelhetlenül.

Erre az országgyűlés engem felruházott a táborokra nézve mind azon hatalommal, melylyel maga az országgyűlés bír.

Már most tehát az Isten és a haza nevében kérem önt, nyújtson nekem segéd-kezet a haza megmentésére, s hasson közre befolyásával, hogy a seregek az érzelmeknek és hazafiságnak azon magasságára fölemelkedjenek, melytől önt oly tiszteletreméltólag lelkesültnek tapasztalam, miszerint mindnyájan érezek, hogy a kormány rendelkezése iránti engedelmesség és szíves készségű közremunkálás hazánk megmentésének életfeltétele.

Én tudom, hogy Damjanich tábornok úr Vetter altábornagy iránt személyes barátsággal nem viseltetik, de tudom azt is, hogy mindenek felett hazafi és katona, s azért a mint megkívánom, úgy tudom is minden bizonynyal, hogy személyes indulatainak alárendelésével első leszen a példában azon disciplinában, mely nélkül sikerre számítani nem lehet.

Ily értelemben írtam Damjanich tábornok úrnak, de egyszersmind ön iránti nagyrabecsülésnek akartam jelét adni, midőn confidentialiter ezennel önt is fölvilágosítom a körülményekről, es felkérem, hogy a hadseregben a kellő katonai szellemnek minden tekintetbeni feltartására hatályos befolyásával közredolgozzék.

Görgei tábornok urat egy kedvező véletlen

épen most Debreczenbe vezérlé, s alkalmam lévén vele személyesen szólani, csak annyit mondhatok, hogy olyannak találám őt, a minőnek mindig hittem: magasztos jellemű, tiszta hazafinak.

Én kormányelnöki állásomnál fogva a hadsereghez az ide rekesztett proclamatiót intéztem, s annak számosabb példányát Vukovich kormánybiztos úrnak általadtam azon utasítással — esz-közölje ki Damjanich tábornok úrnál, hogy az f-kellő napiparancs kíséretében a seregnél kihirdettség.

Magam egy pár nap alatt szintúgy a táborba menendek, s örvendeni fogok önnek férfias jobb-ját baráti érzettel szoríthatni.

Isten áldja Önt

Kelt Debreczenben, 1849-iki márczius 9-én.
Az országos honvédelmi bizottmány elnöke

Kossuth Lajos.

A hadseregnek Debreczenben elhatározott ketté osztását hogyan tudták összhangzásba hozni Kossuthnak imént kifejtett nézeteivel s meggyőződésével, az mindvégig talány marad előttem. Az a gondolat, hogy két különvált sereg-részszel, a melyek egymást kölcsönösen nem támogathatták, menjenek a központosított állásban levő ellenség ellen, stratégiai balfogás, a mely csak Kossuth túlságos engedékenységében lelheti alap-ját. Ő Görgeit meg akarta hagyni parancsnokságában, s erre nézve nem látott más kibúvó ajtót.

Fönnebb idézett leveléből egyébiránt azt véltem kiolvashatni, hogy a kiengesztelődés közte és Görgei között tökéletes volt; sőt Görgei levele is megerősíteni látszik ezt, daczára, hogy kiérzik belőle némi

keserőség Vetternek az egész tiszai hadsereg fővezérévé lett kineveztetése miatt.

Ez a fordulat nagy megnyugtatásomra szolgált, mert azt hittem, hogy ebből bátran vonhatom azt a következtetést, miszerint ezentúl a sereg minden vezére a kormánynyal egyetértésben s minden személyes tekintet félretéve, kizárólag és egyedül magasztos feladatoknak fognak élni.

Vetter altábornagynak első intézkedése, — melyet még a hadügyminisztérium bocsátott ki — volt az 1., 2. és 3. hadtestnek összevonása Szolnok és Czibakháza között, s Görgői hadtestének Füredről Tokaj felé való mozgósítása, a hol ennek a Tiszán átkelni s a miskolcz-gyöngyösi vonalon operálni lett volna föladata. Vetter a főerővel Czibakházánál át akart kelni a Tiszán s innen az ellenség zömét a fővárosok felé visszanyomni.

Görgeinek, északról demonstrálva, feladata lett volna az ellenséges haderő egy részét magára vonni, s így a mi feladatunkat tehetsége szerint megkönnyíteni.

Márczius 9-én történt Debreczenben az első érdemrend-kiosztás. Görgői, Vetter, Perczel, Damjanich, Bem, Guyon és Kiss Ernő tábornokok a II. osztályú érdemrenddel lettek kitüntetve, engem azonban ez alkalommal mellőztek. Görgeinek e miatt Kossuthhoz intézett interpellációjára az utóbbi azt válaszolta, hogy ez a hadügyminiszterre való tekintetből történt, a ki mint a felső-tiszai hadtest korábbi parancsnoka, különben nagyon sértve érezte volna magát. Én részemről azt hiszem, hogy ez a figyelmetlen mellőzés inkább a hadügyminiszter rosszakaratának tulajdonítható, a ki soha sem tudta nekem megbocsátani, hogy én hadtestének roncsaival megvertem ugyanazt az ellenséget,

a mely előtt ő háromszor akkora erővel nem tudott megállani.

Alig hogy megérkezett az új főparancsnok, Vetter altábornagy a főhadiszállásra, Török-Szt.-Miklósra, azonnal éles szóváltásra került a dolog közte és Damjanich között.

Vetter a harmadik hadtest főtisztjeit magához rendelte, hogy beszédet intézzen hozzájuk. Ebben a beszédben Damjanich a dicséret helyett, mely őket az imént Szolnoknál kivívott fényes győzelemért méltán megillette volna, néhány kicsinylő, becsmérő kifejezést vélt hallani. A tisztek alig távoztak el, Damjanich haragra lobbanva, kikelt Vetter ellen, s kikérte, hogy hadtestének tisztjeihez a jövőben vagy hazafiasabb, vagy egyáltalán semmiféle beszédet se intézzen.

Nem csekély fáradságomba került a két urat lecsilapítani; kértem őket, hogy a jó egyetértésnek legalább látszatát őrizzék meg, de az én legnagyobb igyekezetemnek sem sikerült őket többé tökéletesen kibékíteni.

Néhány nappal e kínos jelenet után, márczius 18-án megtörtént a Tiszán való átkelés Czibakházánál az első és harmadik hadtesttel, melyet a másodiknak követnie kellett volna. Az előnyomulásnak Nagy-Kőrös felé kellett volna megtörténnie, minthogy azonban az utak kegyetlen rosszak voltak, s a hírnökök tudósításaiból értésünkre esett, hogy az ellenség egész ereje Nagy-Kőrös és a pest-szolnoki vasútvonal között van összpontosítva, s nekünk ezenfelül csupán egyetlenegy visszavonulási utunk van a Tiszán keresztül, Czibakházánál s az is meglehetősen veszélyes, ennél fogva különösen Damjanich sürgetésére a még alig-alig megkezdett előnyomulással felhagytunk s a sereg a Tiszán át újra visszatért előbbi táborhelyére.

Czibakházára visszatérve, ott találtuk Kossuthot, a ki Debreczenből jött oda, hogy Vetterrel, Damjanich-csal és velem az egész tiszai hadsereg számára elvégre egységes és végleges hadművelési tervet állapítson meg. A sereg ketté osztása, — én nem tudom, kinek agyában született meg ez az idea — a meglevő erőviszonyok között stratégiai képtelenségnek bizonyult, ennél fogva tehát elhatároztuk, hogy minden idővesztés nélkül az egész sereget a tiszafüred-egri vonalra összevonjuk s onnan nyomuljunk a fővárosok ellen.

Ez a terv meg is valósítottatott.

Márczius havának utolsó napjaiban Görgei már az egri dombokon volt s a három más hadtest átvonulása Tisza-Fürednél a Tisza jobbpartjára megkezdődött, s az ellenségtől észre nem vétetve, végre is hajtattott.

Az ellenséges táborban azt a véleményt táplálták, hogy mi okvetetlenül a Közép-Tiszán akarjuk megpróbálni a támadást, s ezen hitükben még megerősítette őket a mi Czibakházán megkísérlett átkelésünk.

Valamire hát mégis jó volt az általunk elkövetett hiba: az ellenség akadálytalanul engedte befejezni stratégiai műveletünket, megjelenésünk által Czibakházán elvesztette nyugalját.

Vetter altábornagy egészségi állapota Damjanichnak török-szt.-miklósi kellemetlen föllépése által annyira megrendítettett, hogy attól fogva betegeskedni kezdett. Még rosszabbra fordult állapota, a mint Tisza-Füredre értünk, s oly mérvű rosszul lét vett rajta erőt, hogy a főparancsnokságot nem volt képes tovább vinni. Kossuth, ki velünk egyidejűleg jött Tisza-Füredre, hogy innen Egerbe menjen, most engem bízott meg a vezérkari ügyek ideiglenes vezetésével, a miről Görgeit a következő levélben értesítettem:

Kedves barátom!

Vetter altábornagy hirtelen megbetegedett. Hogy az operációban semmi zavar ne állhasson be, engem bízott meg a honvédelmi bizottmány elnöke, hogy a vezérkar ügyeinek ideiglenes vezetését vegyem át. Első gondom is az leendő, hogy a sereget a mocsárokból, melyek közé most be van rekesztve, használható utakra vigyem, hogy ne legyen akadályozva a minden pontról visszavonuló ellenség üldözésében. Ha a főparancsnok betegsége hosszabbban tartana, s holnapig vagy legkésőbb holnaputánig nem lenne javulás észlelhető: akkor természetesen te veszed át ideiglenesen a főparancsnokságot.

A közeli vizontlátásig stb.

Klapka György.

U. i. Erdély teljesen ki van tisztítva az ellenségtől! Folyó hó 20-án Bem bevette Brassót, s az osztrák sereg utolsó roncsait az ezekkel egyesült oroszokkal együtt a tömösi szoroson át Oláhországba szorította.

X. FEJEZET.

Támadó hadműveletek kezdete a Tisza jobb partján — Tápió-bicskei ütközet. — Isaszeghi csata. — Értekezés Kossuthal Gödöllőn. — A függetlenségi nyilatkozat kérdése. — Kossuth és Görgei. — Görgei napiparancsa. — Új hadművelési terv. — Kitüntetésem.

Márczius utolsó napján befejeztetett az I., II. és III. hadtest stratégiai föl vonulása a Tisza jobb partján s a Görgei alatt álló VII-ik hadtesttel az összeköttetés helyreállítatott. Görgei átvette a főparancsnokságot s a pillanat elérkezett, hogy minden késedelmezésnek véget vetve, a parancsnokságunk alatt álló, jószellemű és harczvagyó csapatokkal az ellenség fő haderejét fölkeressük és ha lehet, — meg is törjük.

Operációknak fő tárgya, a mire mi leginkább törekedtünk, a fővárosok visszavétele volt. Az ellenség egészen Hatvanig visszavonult, Görgei hadtestének a miskolcz-hatvani utón kell vala előnyomulnia, az I., 2. és 3-ik hadtestnek pedig az ellenséget, melyet a Galga megett erős állásban gyanítottunk, oldalba támadnia. Ez volt kezdete az áprilisi hadjáratnak, egész szabadságharcunk e legfényesebb korszakának.

Mielőtt az előnyomulást tovább folytattuk volna, közöltem Görgeivel nézeteimet, megbeszéltem azokat az ő vezérkari főnökével, Bayer ezredessel s aztán megtették az utolsó, döntő rendelkezések.

Kossuth, ki e közben szintén megérkezett Egerbe, minthogy Vetter állapota még rosszabbra fordult,

megbízta Görgeit a főparancsnoksággal. A magyar operáló hadsereget képező négy hadosztály összes ereje 48,000 ember és 182 ágyúból állott.

Valamivel erősebb volt az ellenség serege, a melylyel megküzdeni akartunk.

Az első összeütközés április elsején történt meg Hortnál, a hol Schlick avantgardeja a mi előcsapatunkat kezdetben visszanyomta ugyan, de ahonnan a segéd csapatok megérkezése után kénytelen volt fiatvanra visszavonulni.

Másodikán volt a hatvani ütközet, s a város véres küzdelem után általunk bevétellett. Az ellenség rendetlen csapatokban vonult vissza Aszódra és Bagra.

Negyedikén ütközött meg hadtestem éle Jellaciban utóhadával Tápió-Bicskénél.

A gyöngé dandár, mely előcsapatomat képezte, a nélkül, hogy megérkezésemet beárta volna, megtámadta az ellenséget, eljutott a falu közepéig, a hol azonban minden oldalról egyszerre megtámadtatván, fölbomlott a rend soraiban, s számos holtat s sebesültet hagyva hátra, visszavonulásra kényszerítettetett s vad futásban a még előnyomulóban levő többi hadosztályra tört.

Fejetlenség és páni félelem állt be sorainkban, és én, ki még pár órával előbb oly biztos voltam a győzelem felől, szégyentől égve láttam még legjobb zászlóaljaimat is vad, rendetlen futásban rohanni a Tápiópatak felé. Hogy az ellenség üldözésének véget vessek, parancsot adtam a huszároknak rohamra az ellenség ellen; de a gyalogságot minden erőfeszitésem, minden fenyegetés és korholás daczára sem tudtam futásában megállítani. Csak a Damjanich-féle III-ik hadtestnek — melynek élén most épen Görgei volt, — megérkezése szabadított ki bennünket ebből a kriti-

cus helyzetből. Damjanich legjobb százlóaljait vezényelte támadásra, megrohanta velük az általunk föladott helyeket, s ez által alkalmat adott az én csapataimnak is, hogy összeszedjék magukat.

A győzelem kivívatott, de senki még csak elképzelni sem tudja, hogy csapataimnak ezen példátlan rossz magatartása után mily iszonyú érzelmek marcangolták szívemet.

Hozzájuk való bizodalمام eltűnt, s csak mikor a tiszték és csapatok esküvel fogadták, hogy a legközelebbi csatában ezt a csorbát életükkel és vérükkel fogják kiköszörültni s ekkép hibájukat jóvá tenni: csak ekkor tudtam magamat némileg összeszedni s némi bizalommal nézni a jövő események elé.

Fogadásuk beváltására már ápril 6-án kínálkozott nekik alkalom, a mely napon döntő csatát vívtunk az ellenséggel Isaszeghnél.

Az előnyomulást Tápió-Bicske felől másnap folytattuk.

Az én hadtestem képezte az elővédet s úgy állapotunk volt meg, hogy az ellenség állása ellen az általános támadást két oldalról ápril 7-én indítsuk. Az 1., 2. és 3-ik hadtestnek oldalba, a 7-iknek pedig Aszódon és Bagón át előnyomulva szembe kell vala támadnia az ellenséget. Ennek a tervnek pontos végrehajtása azonban megzavartatott, mert mi már 6-án bukkantunk az ellenségre, s a küzdelem legott megkezdődött, de a 7-ik hadtest, melynek a kapott parancs értelmében csak másnap kellett volna előnyomulnia, parancsnokának Gáspár tábornoknak ingatagsága folytán elmulasztotta az actioba való belépést.

Ezt a csatát körülményesen leírtam «der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen» című mű

vemben, azt hiszem tehát, hogy ennek a fegyvereinkre oly dicsőséges küzdelemnek kifejlődését itt mellőzve, elég lesz ennyit megemlítenem, hogy hadtestem az elébe tűzött feladatot, hogy t. i. az ellenséget Isaszegh falujából kiűzze, s annak fő állását, mely a falu mögött a magaslatokon volt, elfoglalja, — ezt a feladatot a nekem pár nappal előbb tett Ígérethez híven hősiesen oldotta meg. *

Az éj beálltára Isaszegh be volt véve, s mi a korábban az ellenség által elfoglalt állásban szállhattunk éjjeli táborozásra.

Ha ezen a napon a 7-ik hadtest parancsnoka nem annyira a kapott parancsot, mint inkább az egész napon át hallott ágyúdörgést követi: az osztrák hadsereg nem irigylendő helyzetbe jut, mert a végső megsemmisülésig megverhettük volna; így azonban elesett tőlünk Gáspár 15,000 embere, s meg kellett azzal elégednünk, hogy az ellenséget a leggyorsabb visszavonulásra kényszerítsük a főváros felé.

Ápril 6-ika épen születésem napja volt és én oly boldognak éreztem magamat, a midőn a kemény napi munka után köpenyembe burkolva sebesültek és halottak között földre dőlhettem s néhány órára álmra hajthattam fejemet.

Segédtszjtjeimet a csata közben különböző megbízatásokkal minden irányban szétküldöztem; azok a sötétség beálltával nem tudtak föltalálni, s így történt, hogy az egész éjen át csupán hűséges huszárom, Vancsek, állott őrt oldalamon. A nap még nem jött föl, midőn már lóra ültem, s az ellenség üldözésére a szükséges rendeleteket meg-

* Lásd függelék: Isaszeghi csata.

tettem. A kerepesi dombokon haladtunk előre, s ott föltárult szemünk előtt a főváros fenséges panorámája a Gellérthegygel és a budai hegységgel határolva. Az ellenség serege pedig meglehetősen rendtelenségben rohant a főváros felé.

Lovasságom Kerepes előtt találkozott a 7-ik hadtesttel, a mely már korán reggel bevonult Gödöllőre, s az ellenség hátvédjét néhány lovassági osztállyal háborgatni kezdé. Azonban az ellenség ekkor már akkora előhaladást tett, hogy valami nevezetesebb kárt nem lehetett neki okozni.

Még a mai napra szükséges intézkedések tételével voltam elfoglalva, a midőn Kossuthnak egy Kun-Szt-Mártonból ápril 6-áról kelt levelét kaptam, melyben közölte velem a déli Magyarországból érkezett győzedelmi híreket, hogy verte meg Perczel ismételten a szerbeket; hogy foglalta vissza Bácskát, sőt még a bevehetetlennek tartott Szt-Tamást is egy elszánt rohammal elfoglalta. Ezzel az utolsó hírral és pedig a következő szavakba foglalva, zárta be Kossuth levelét: «Örömmel írhatom, hogy azon Szt-Tamás, mely a sok áruló miatt annyi nemes vér áldozatába került, s a nemzetnek annyi erejét rablá el annyi hónapokon át hasztalanul: immár birtokunkban van; — Perczel tábornok a csatatérről irt rövid jelentése szerint Szt-Tamást ostrommal bevette, mely ostrom alatt mintegy 3000 rácz esett el az igazságnak büntető fegyvere alatt.

Sietek ezen örvendetes tudósításokat *Tábornok úrral* közölni, kérvén, hogy azt vitéz seregével is tudatni szíveskedjék.»

Születésnapj ajándéku meg tudtam Kossuthnak ezen leveléből, melyben engem tábornoknak szólított, hogy

erre a rangra már néhány nap előtt ki lettem nevezve.

Délfelé meghívást kaptam Görgeitől, hogy menjek Gödöllőre hogy ott a honvédelmi elnökkel személyesen beszéljük meg a további operációkat.

Kossuth a ki már 8 nap óta követte a sereget, mihelyest döntő győzedelmünknek híret vette, azonnal Gödöllőre jött, a hol az az ismeretes értekezlet tartatott meg, a melynek lefolyásáról és horderejéről oly temérdek sokat írtak.

Mielőtt ez értekezlet részleteibe bocsátkoznám, néhány szóval jelezni akarom a viszonyt, a mely ekkor Görgei és Kossuth között fönnállott, s a melynek a közügyekre való visszahatása később oly igen érezhetővé lön.

Midőn Kossuth 1848 őszén Görgeit a felső dunai hadsereg főparancsnokságával megbízta, iránta való föltétlen bizalmának félreismerhetlen jelét adta. Görgei ezt ismeretes váczí proclamatiójával viszonzta, a mi tulajdonképen semmi egyéb sem volt, mint bizalmatlansági szavazat az ország polgári kormánya iránt. Ő később mentegetőzött és azt mondta, hogy csak a legvégső szükség kényszerítette erre a lépésre, mert különben aligha tudta volna a korábbi osztrák tiszteket a magyar üggyhöz bilincselni. E czéljának elérésére minden esetre rosszul választotta meg a formát és egyáltalában nem volt szükséges a hadsereg előtt oly megbocsáthatlan módon pellengére állítani a kormányt, melytől mégis kizárólag függött a háborúnak vezetése és folytatása. Ez az ő fellépése természetesen nem csak Kossuthot, hanem az országgyűlési képviselők nagy részét is végtelen bizalmatlansággal töltötte el iránta, sőt néhányan az utóbbiak közül, s első sorban épen Perczel, — őt nyíltan hazaárulással vádolták.

Ha azonban itt Görgei durva hibába esett, úgy Kossuth a maga részéről nem kevébbé káros hibát követett el akkor, midőn Görgeit a bányavárosokon keresztül szerencsésen végrehajtott visszavonulása után, a helyett, hogy a történeteket elfeledte és ennek érdemeit elismerte volna, őt a seregvezérségtől fel-függesztette, osztály-parancsnokká degradálta, s ilyen minőségben Dembinszki főparancsnoksága alá helyezte.

«Ne ingereld ellenségedet, de ha már felingereled, úgy semmisítsd is meg» — ez volt már Machiavelli tanácsa a kormányférfiakhoz. Ha Kossuth nem volt képes Görgeit megsemmisíteni, akkor nem is volt szabad őt ily mély sértéssel illetni. Tényleg nem sokára ezután nem csak hadtestének parancsnokságát volt kénytelen Görgeinek visszaadni, hanem ezenkívül még a döntő pillanatban magával az egész sereg fő parancsnokságával is megbízni.

Kossuth ugyan mindent elkövetett, hogy barátságos közeledésével és a szívességgel, melylyel kezét Görgeinek engesztelődésre nyújtotta, a fennálló egyenetlenségeket kiegyenlítse; — de, a megtörténtett nem lehetett már meg nem történtté tenni; az ütött sebet nem lehetett többé teljesen behegeszteni.

Erdély tökéletes meghódítása, a Bánátból és Bácskából érkező győzedelmi hírek, a magyar fegyvereknek mindenütt elért fényes sikerei megkoronáztattak az isaszeghi diadal által, — nem csoda, ha a dolgok ily gyors fordulata által Kossuth indítatva látta magát, hogy a végrehajtó hatalomnak, a mennyiben lehetséges, szilárdabb alakot adjon, mint a milyennel eddig bírt.

Erre két út állott nyitva előtte, — vagy Magyarországnak függetlenné nyilvánítása és Ausztriától való teljes elszakítása; — vagy pedig ideiglenes kormány

választása, élén;egy kormányzóval, mint államfővel, míg újból utat és módot találnának a dynasziával való kiegyezésre.

Kossuth az előbbire határozta el magát, arra, hogy az országot függetlennek nyilvánítsák és ez által a szakadás közte és Görgei között teljessé lett.

Kossuthnak ismételen tett biztosítása után, hogy egyetlen kérdést sem akar fölvetni, egyetlen lépést sem tenni, a mely az országot pártokra oszthatná: véleményem szerint jobban tett volna, ha a függetlenségi nyilatkozat döntő lépésére csak akkor határozta volna el magát, ha előbb e tárgyban Görgey vei teljesen tisztába jön.

Midőn Kossuth bennünket Gödöllőn fogadott, megelégedett a hadtestparancsnokok hallgatag beleegyezésével, mely a kérdés fontosságánál fogva, a melyről itt szó volt, nem volt elegendő.

Másfelől be kell vallanom, hogy ha Görgeinek akkor bátorsága lett volna nyíltan föllépni s a Kossuth terveitől eltérő nézeteit előttünk kifejteni, mi többi tábornokok támogattuk volna őt s akkor az elnököt talán rábírnánk, hogy szándékától álljon el, a mire minket nem annyira diplomatai tekintetek, mint inkább a hadseregben esetleg bekövetkezhető szakadás miatti aggodásunk indított volna. Görgei azonban, legalább velem szemben, soha a legkisebb jelét sem adta annak, hogy közte és Kossuth között ily nagy elvi nézetkülönbség létezik.

En még ma is erősen meg vagyok győződve arról, hogy a függetlenségi nyilatkozat nélkül is minden esetre megtörtént volna az orosz beavatkozás, a mint hogy az már korábban Erdélyben megvolt, a honnan Bem egy orosz hadosztályt még márczius havában ki-

űzött; ha azonban sorainkban az egyetértés zavartalan maradt volna, akkor ellentállásunk is más alapot nyer, s küzdelmünknek vége egészen más lesz vala. —

Kossuth a Grassalkovics-féle kastély nagy termében fogadott, a hol legközelebbi győzedelmeinkért szerencsekívánatokkal halmozott el. Nekünk nem volt időnk, hogy eddig politikával foglalkozhattunk volna, s csupán egyetlen egy cél felé törekedtünk, hogy *az ellenséget meggyőzzük*. Nem csoda hát, ha Kossuth fényes ékesszólása megnyert bennünket s nézetei ellen semmit nem szólottunk volt.

A politikai helyzetnek eme rövid megbeszélése után a katonai műveletek tárgyalására került a sor. Két eszme merült fel: vagy nyomuljunk összes erőnkkel a fővárosok ellen s a Rákos mezején egy főütökötben döntsük el a hadjárat sorsát, vagy pedig itt az ellenséget csupán látszólagos támadásokkal foglalkoztatván, a sereg nagyobb részével a komolyan fenyegetett Komárom várának — az ország e legerősebb védbástyájának, — segítségére siessünk. A rákosi csata eldöntetlenül is maradhatna, de ha Komárom elesik, akkor az ellenségnek hatalmában lenne, itt egy újabb és sokkal erősebb alapot biztosítani magának, a honnan a felső Duna egész vidékén a határtól a fővárosig, az ország leggazdagabb részén uralkodhatnék; ellenben ha sikerülne Komáromot az ostrom alól fölmenteni és innen egyesülve a várőrséggel az ellenség fő összeköttetési vonalát fenyegetni, akkor a fővárosok kiürítésének okvetlenül be kellene következnie s az ellenség kénytelen volna, hogy Bécsset fedezhesse, gyors menetben a határig visszavonulni.

Az utóbbi nézet, a melyet én is élénken képvis-

seltem, jutott érvényre, s az operatio legközelebbi tárgyául Komárom fölmentése jelöltetett ki. Az első hadtest, támogatva a 7-iknek egy dandárjától (Aulich és Kmetty) Pest előtt hagyatott, míg a más három hadtest (Damjanich, Gáspár és én) már másnap megkezdte menetét a váczi országút felé, hogy onnan Vadkert és Léván át Komáromba érjen. Azért választottuk pedig a kerülő utat Léván át, hogy az ellen-séget tervünk és szándékunk felől minél tovább bizonytalanságban tartsuk.

A Hatvan-, Tápió-Bicske és Isaszeghnél kivívott három diadalmas ütközet után Kossuth a Görgei iránti bámulat által annyira elragadtatott, hogy barátaihoz intézett leveleiben annak magasztalásából kifogyhatatlan volt. Ez által ő maga nagyon sokat tett arra, hogy ellenfelének prestige-jét emelje, s tette ezt őszinte szívvel; hogy mi lett ezért jutalma, mindenki tudja.

Április 8-án Görgei a maga részéről egy sereg-parancsot bocsátott ki, a mely a következő szózáttal kezdődött.

«Azon jelentékeny sikerek folytán, melyeket csapataink az ellenséges betörő hadon nyertek, s a melyeket részint a hadtest- és dandárparancsnokok körültekintő figyelmének és határozott vezetésének, részint minden fegyvernemű csapatok vitéz legénysége hősiés bravourjának köszönhet a haza: mint ideiglenes seregvezér, kötelességemnek tartom, hogy az érdemet nyilvános elismerésben részesítsem, s oly módon kitüntessem, a mint az jelen helyzetünkben a kormány határozata szerint törvényesen rendelkezésemre bízott.»

Ezután következnek a különböző rangemelések és kitüntetések, míg arra a kitüntetésre jön a sor, a mely az én részemre jutott, itt így szól a parancs szövege:

«Ugyanazt a kitüntetési jelt (II-od osztályú díszjelt) érdemli Klapka tábornok úr, azért, hogy a Gödöllő ellen intézendő combinált támadás tervét főbb vonásaiban kidolgozta, s annak kivitelét az által, hogy Isaszeghnél az ellenség jobb szárnyára döntő csapást mért, — lehetővé tette. E szerint Klapka tábornok is feldíszíttetik a II. osztályú érdemjellel.»

XI. FEJEZET.

Menet Komárom fölmentésére. — Váci csata. — A fölmentő sereg fölvonulása a Garamon. — Görgei főhadiszállása Léván. — A függetlenségi nyilatkozat megérkezése. — A nagysarlói csata. — Komárom fölmentése. — Április 26-ikának kimene-tele. — Vonulás Buda ellen. — Különböző nézetek a felől. — Kineveztetésem ideiglenes hadügyminiszterré. — Görgeihez intézett levelém. — Az ő válasza.

A korábban említett hadműveleti tervhez képest Damjanich és én hadtesteinkkel 10-én Vác elé értünk és azt az ellenségtől erősen megszállva találtuk.

Heves küzdelem után, melyet egészen a város utczáig folytattunk, az ellenséget megvertük és kiszorítottuk állásából.

Itt köztem és Damjanich között igen kellemetlen szóváltás történt, mert ő engem okozott azért, hogy az ellenség elmenekülhetett, pedig ő maga volt ennek oka, s csupán türelmetlenségének tulajdoníthatta.

Úgy egyeztünk meg ugyanis, hogy az én hadtestem a Vácraól északra fekvő szőlőkön át nyomuljon előre s az ellenséget oldalba és hátba, Damjanich ellenben szemben támadja. Azonban az én előcsapataim még nagyon távol voltak az ellenségtől arra, hogy az ütközetbe belekezdhetek volna, a mikor már Damjanich jónak látta saját hadtestével egyedül fölvenni a küzdelmet, a mi természetesen az ellenség tökéletes leverését megakadályozta, s ez Vácraól Verőczére s egy éjjeli menet segélyével egészen az Ipolyon túlra visszavonulhatott.

Az ellenség vezére, Götz tábornok, itt hősi halált halt, s Görgei által mindazzal a tisztességgel temet-tetett el, a mi csak egy vitéz harczost megillet.

A váczi csata után a hetedik hadtestnek Kmetty alatt álló hadosztálya parancsot kapott, hogy elvonu-lásunkat fedezze, míg az első, harmadik hadtest és a hetedik többi divisiói Rétságán és Vadkerten át foly-tatták utjokat Komárom felé. Az én hadtestem, az első, képezte ebben a komáromi útban az elővédet.*

A fölmentő sereg 16-án elérte a Garamot, a hol a harmadik hadtest *Léván*, az első *Kálnán*, a hete-dik pedig Zselésznél foglalt állást. A hetedik hadtest egy dandára a Duna mentén még előbbre vonult, hogy a jobb parton álló ellenséget megfigyelje. Az ellenséges csapatok közeledésünkkor visszahúzódtak a Garamtól, miután előbb minden átjárást megsemmi-sítettek s valamennyi csónakot vagy elsülyesztettek vagy a túlsó partra szárazra hurczoltak. A hídverés haladéktalanul megkezdődött mind a három ponton, — a szükséges anyag szerencsére rendelkezésünkre állott — és először nekem sikerült azt Kálnánál elkészíteni.

Görgei Léván tartotta a főhadiszállást, s itt kapta az első hírt a Debreczenben ápril 14-én kimondott

* Rétságtól menve Vadkertnek fele útján oly baleset ért, a mely — ha a gondviselés nem örködik fölöttem, — pályámnak korai véget vetett volna. Zászlóaljaim az országúton haladtak és én soraik hosszában vágattam lovammal a balfelől elterülő mezőn. A sereg, mint mindig, most is meg-éljenzett és én köszöntem nekik, s egy előttem tátongó földnyilást csak akkor vettem észre, midőn már késő volt szélességét méregetni. Bízva jó paripám izmaiban, sarkantyút adtam neki, az ugrott, s mi mind a ketten a mély-ségbe rohantunk alá több ölnyi magasságból. Hogyan történt, hogy ló és lovas nem zúzódott agyon, megfejthetlen rejtély még ma is előttem. Lovam néhány jelentéktelen horzsolást szenvedett csak, én pedig teljesen sértetlen maradtam.

Kossuth Gödöllőn a nélkül vált el Görgeitől, hogy neki megmondta volna azt a szándékát, hogy ezt a nagy horderejű actust ily hamar végre fogja hajtani. Ez az oka annak a határtalan felindulásnak, mely Görgein erőt vett, midőn Ludwigh kormánybiztos ez ügyben az első tudósítást hozta neki. Kitörései kiméletlenek voltak úgy Kossuth, mint az országgyűlés ellen, a mely oly könnyen engedte magát megingatni.

A Garamon való átkelésünk előtti napon szolgálati ügyekben Görgeihez kellett mennem, a hol az egész vezérkart a legnagyobb izgalomban találtam.

Damjanich, a ki mindig gondoskodott jó konyháról, magánál tartott ebédre, a melyen Bogdanovics Vilibald követ is megjelent, az, a ki a függetlenségi nyilatkozat hivatalos másolatát s az arra vonatkozó kormányi proclamatiót hozta volt Görgeinek. Az ebéd fölötti beszélgetés csakhamar élénk fordulatot vett. Különösen Damjanich kelt ki nem nagyon válogatott kifejezésekben Kossuth politikája ellen és a főbb tisztek csaknem kivétel nélkül egyetértettek vele. Én hallgattam, hogy minden vitatkozást kikerüljek, de kínos volt látnom, hogy Bogdanovics mily hiában iparkodott a kormány eljárását és intézkedését védelmezni. Bogdanovics és én még Bécsből jó barátok voltunk. Miután az asztaltól fölkelünk, félre hívott, s mélyen megindulva fejezte ki előttem félelmét és aggodalmát, hogy ily viszonyok között s Görgei táborának illetén hangulata mellett nagyon hamar teljes szakadás állhat be a fővezér és a kormányzó között; ennél fogva engem sürgetőleg kér, hogy a magam részéről kövessek el mindent ennek az izgatott hangulatnak lecsillapítására.

Néhány óra múlva, — a legnagyobb mérvben

lehangolva a jelenet által, a melynek tanúja valék, — elhagytam én is Lévát, hogy hadtestemnél megtegyem a szükséges előkészületeket a folyón való átkelésre.

Másnap, április 18-án, megtörtént az átkelés, és az egész első és harmadik hadtest a Garam jobb partján állott készen a tovább nyomulásra. A hetedik hadtest csak egy nap múlva hajthatta végre az átkelést, s csak az e napon történt csata alatt vonulhatott lovasságával a harczzonalba.

1849-ik év áprilisának 19-ik napja szép tavaszi nap volt. Sejtelmünk sem volt az ellenség közellétéről, a midőn egyszerre előcsapatomból néhány huszár jött lóhalálban, azzal a jelentéssel, hogy az ellenség nagy erővel Nap:-Sarlóttartja megszállva. Legott leszálltam a kocsimról, lóra szöktem s az elővéd legkülső vonaláig lovagoltam, hogy személyes meggyőződést szerezzek magamnak ennek a hírnek valódiságáról.

Valóban ott találtam az ellenséget, a mint éppen a Nagy-Sarló falu kijáratát megszállani s a falu mögötti dombokon seregének zömét csatarendben kifejteni kezdette. Nem volt nehéz, hogy az emelkedett pontról, a hol állottam, seregének erejét hozzávetőleg megbecsüljem: úgy 15—16 ezer főre rúghatott.

Határozatommal legott készen voltam. Tudósítottam Damjanichot, a ki hadtestével utánam jött, az ellenség jelenlétéről s kértem őt, hogy tőlem balra vonuljon fel.

Mihelyest Damjanich első osztályai a harczzonalba értek, s engem támogatni képesek valának, azonnal megadtam a jelt a támadásra.

Kezdetét vette a véres nagysarlói csata, a melyben mi hat órai nehéz küzdelem után győztesek maradtunk. Az ellenség visszavonulása rendetlen futássá

fajult, a mint megérkezett a hetedik hadtestnek egy lovasdandára, a mely a Garam felől jöve, megeresztett kantárral oldalába tört, épen a mikor már kezdett állásából kimozdulni.

A Nagy-Sarlónál, kivívott győzelem a legdöntőbb volt minden eddigiek között. Az ellenség a legnagyobb sietséggel és erőfeszítéssel tudott hét dandárt összehozni, a melylyel a Komáromba vivő utat el akarta előlünk állani. Szándékát megghiúsította a magyar csapatok vitézsége, s csak alig sikerült neki a Vágón túl újra összedelőzködni. Egy erős ellenséges csapatot, mely kissé megkésve, abban a pillanatban érkezett meg, a mikor a nap sorsa már el volt döntve, s a mely minket oldalba és hátba akart fogni, könnyű szerrel szétrobbantottunk s bajtársai sorsára juttattunk.*

Most már akadálytalanul vonulhattunk Komárom falai alá, és ápril 22-én a keményen fenyegetett lakosság és várórség örömrivalgása kíséretében első vonulattal be hadtestemmel a várba.

Komárom vára Görgeinek a határról a fővárosok felé való visszavonulása óta egy nem valami erős őrségre volt bízva, a mely teljesen magára hagyatva, négy hónapon át egészen megérkezésünkig a legvitézebbül védelmezte magát. Ez idő alatt az ellenség bombázása meglehetősen károkat okozott a városnak, s sáncaiban felállított ostromló ütegei a Duna jobbparti, az u. n. csillagsáncai hídfőt csaknem teljesen romba döntötte: ennél fogva nagyon is ideje volt, hogy megmentésükre mentünk.

A magyar főhadereg tehát már a várban és annak környékén volt, de a jobb parton még tartották az

* Lásd függelék: A nagysarlói csata.

osztrákok sáncaikat és ütegeiket és onnan folytatták a vár és város lövöldözését.

Ha az átkelés rögtön megérkezésünkkel lehetséges lett volna, nem lett volna nehéz onnan az ellenséges csapatokat elűzni, így azonban híd hiányában, először is annak létesítéséről kellett gondoskodni, a mire Komáromnak hazafias polgárai készséggel följánlották összes erejüket.

Április 24-ike nevem napja volt és én Görgeit, Damjanichot s minden magasabb tisztet meghívtam magamhoz, hol az ellenség ágyúdörgései között köszöntöttük fel egymást, míg végre a lakoma után megbeszéltük a legfontosabb kérdést, hogy miképen folytassuk tovább az operatiót.

Az újonnan kinevezett osztrák fővezér, b. JWelden, a mint az előre látható volt, már két nappal korábban elhatározta, hogy a fővárosokat kiüríti s Bécs fedezése céljából egész a határig visszavonul.

Minél hosszasan késlekedünk a jobb parton még ott tartózkodó ostromló sereg megtámadásával, annál inkább lehetett félnünk, hogy kirohanásunk esetére az egész osztrák sereggel kellend szembeszálalunk.

Welden elvonulása után Jellacic hadteste egyedül maradt Budán, hogy onnan a szerbekkel való egyesülés végett dél felé vonuljon. Az ellenséges főhadserget azonban ezért a hadtestért gazdagon kárpótolta a Komáromot ostromló hadtest.

Az előbb említett tanácskozásban két nézet merült föl. Görgei tábornokának főnöke, Bayer alezredes, a világ minden kincseért sem akart semmit sem hallani a Dunán való átkelésről s a jobb parton elsánczolt ellenség megtámadásáról; ő a mellett volt, hogy az

operatiót a balparton kell folytatni, az ellenséget a határon átszorítani, és Pozsonyt elfoglalni.

En a magam részéről a mellett érveltem, hogy a várat teljesen föl kell menteni s e végből a jobbparti sánczokat bevenni. Az én nézetem lőn elfogadva, és Görgei, miután Bayer semmi áron sem akarta magára vállalni a felelősséget, meghatalmazott engem, hogy erre vonatkozólag tegyem meg a szükséges intézkedéseket. Komárom polgárai híven megtartották Ígéretüket s azt sok áldozattal fizették meg. 25-én este az ellenség leghevesebb tüzelése között befejeztetett a hídverés, és 26-án éjfél után egy óra-
kor már néhány dandár megkísérthette a hídfőhöz legközelebb fekvő sánczok megrohanását. Három óra-
kor hajnalban a mieink szuronyrohamot intéztek ezek ellen s az ott levő ágyúkat elfoglalták.

A hídfőről intézett ezzel a támadással egyidejűleg főntebb a Dunán néhány ezer ember kelt át kompokon és dereglyéken, hogy az ellenséget hátulról támadja meg.

Öt óra után az ellenség egész állása birtokunkban volt, s az Ácsra vonult vissza.

Erre több órai nyugalom állott be, a mit arra használtunk fel, hogy az első és harmadik hadtestnek még bent maradt csapatait is átszállítsuk a Dunán, mert csak így, — és ha később a hetedik hadtest is megérkezik, — lehetett gondolni a kivívott siker teljes kihasználására.

Eközben azonban az ellenséges oldalon is megérkezett a főhadserég segítsége, különösen Schlick hadteste, minek következtében a két fél között a harcz az egész vonalon megújult. Damjanich a középsereget vezette Csém és Herkál felé, Görgei szemé-

lyesen a jobb szárnyat Ács felé, és én a bal szárnyat vezényeltem, a mely már napfelkölte előtt fegyvert letenni kényszerítette Ó-Szönyben az ott levő osztrák őrséget.

Tért nyertünk és minden ponton állandólag nyomultunk előre, a mint egyszerre Nagy Sándor hadtestem lovasságával az ellenség jobb szárnyát megkerülni akarván, az ellenség túlnyomó lovassága által megtámadtatott, s a gyalogságra visszaverett. Sikerült ugyan a küzdelmet helyreállítani, mindazáltal a csata ezzel véget ért.*

Az egész nap folyamán hiában vártuk a 7-ik hadtest megérkezését, az csak a sötétség beálltával jött meg, akkor, a midőn órák óta egyetlen lövést sem lehetett már hallani. Sajátságos végzet, hogy úgy Isaszegnél, mint Komáromnál mind a két ízben a 7-ik hadtest hiányzott abban a pillanatban, midőn az ellenségre a döntő csapást kellett volna mérni. Ki lehetett oka e mulasztásnak? Gáspár vagy a törzskari főnök Bayer? — én nem tudom.

Az ellenség az éjszaka folyamán visszavonult a harcztérről s másnap lovasságunk csak lanyhán üldözte Győrig.

Komárom várának teljes fölmentésével a magyar főhadserg megoldotta föladatának nagyobb részét. Az ellenséges hadi erő kiszorított az országból, Buda őrségén kívül, a mely el volt szánva magát végső lehelletig védelmezni, s a főváros védtelen lakosainak feje fölött Damokles kardját suhogtatta.

Arról, hogy mit kellett volna Görgeinek az április 26-iki győzedelmes csata után tenni, sokat és sokfélért írtak össze.

* Lásd függelék: Április 26-ki csata Komárom előtt.

A legtöbben, a kik az ő működését közelebbi bírálat alá veszik, a főhibát abban találják, hogy mindjárt a csata után való napon nem volt a visszavonuló ellenség sarkában, azt nem üldözte, s nem nyomta Bécs felé.

A kritikusok félreismerik a helyzetet, a melyben mi voltunk, s a mely a Bécs falaiig való rögtöni előnyomulásnak útjában állott.

Az osztrák hadsereg Komárom előtt nem volt tökéletesen legyőzve, a mint láttuk, még képes volt meglehetősen rendben visszavonulni, sőt még Nagy Sándor heves támadását is visszaverte.

Pozsony vidékén megérkezve, képes volt a Duna jobb partján levő osztrák hadosztályokat is magához vonni, s magát ezenkívül Graz, Bécs, Brünn és Lincz őrségének egy részével megerősíteni, eltekintve a tartaléktól, melyet az ellenség fővezére lassanként összegyűjthetett.

Bécs előtt ilyformán 60 ezer ember állhatott volna ellenünk, a mivel szemben a mi erőnk még távolról sem volt egyesítve, s belé számítva a komáromi várőrséget is, alig rúgott 36,000 főre.

Aulich hadteste s Kmetty hadosztálya, 16 ezer emberrel, még Pesten és Pest körül táborozott; ezeket nem volt szabad ott hagynunk, ha a Bécs előtt összpontosított ellenséges hadsereg erejét csak megközelítőleg is elérni s kitűzött utolsó célunk megvalósítása felől magunkat a győzelemnek csak némi reményével is biztatni akartuk.

Az Ausztriába való betörés előkészítése tehát, ha csak magunkat egy második schwechati catastrophának kitenni nem akartuk, 8—10 napot igényelt, s ezen fölül még azt sem tudtuk, mi lett Jellacic seregéből,

meddig vonult vissza a bán, vagy hogy talán még mindig a fővárosok közelében időzik. A Bécs elleni rögtöni előnyomulásról tehát nem lehetett szó sem, ellenben határozatba ment, hogy a hadsereg összpontosítására és más egyéb előkészületeinkre szükséges rövid időt arra használjuk föl, hogy Buda várát meglepetéssel bevegyük.

Buda birtoka ránk nézve főfontosságú volt, mert az által egyfelől közlekedésünk góczpontja s a dunai hajózás ismét szabaddá lett volna, másfelől fegyvereink fénye is a világ és a nemzet előtt tetőpontját érte volna el. Ha ezt a föladatot végrehajtjuk, akkor a diadalittas hadsereget a határokra vihetjük, hogy vagy ott, vagy osztrák területen mérkőzzék meg az ellenséggel egy nagy, döntő ütközetben.

A hadi tanácsban, a hol ez a kérdés tárgyalatott, ezt a nézetet képviseltem, s ezért gyakran azzal vádoltak, hogy Buda oly végzetszerű ostromának első szerzője én voltam. Azonban az tévedés, mert az én nézetem soha sem ment addig, hogy hosszadalmas ostromlásba bocsátkozzunk, hanem igenis azt javasoltam, hogy gyorsan és merészen kell a meglepetést megkísérteni és ha az nem sikerülne, a felső-dunai hadműveleteket újból meg kell kezdeni.

Ilyen «coup de main»-hez azonban nem volt szükséges három hadtesttel és a lovasság legnagyobb részével Buda alá vonulni, midőn különösen az utolsót sokkal hasznosabban lehetett volna alkalmazni a Rábánál, a meddig t. i. a hátrahagyott 7-ik hadtest az ellenség közelébe nyomult.

Kossuthot is vádolták, hogy Buda bevételét sürgetőleg követelte; tudtommal őt a hozott határozatról csak akkor értesítették, a mikor már a végrehajtásba

bele is kezdettek s ő többé semmit sem változtathatott azon.

Kevéssel a Komáromból való kirohanás előtt kapta meg Görgei kineveztetését hadügyminiszterré Mészáros helyébe, a ki mindjárt a függetlenségi-nyilatkozat után beadta lemondását a kormányzónak.

Görgei még egy ideig a seregnél akarván maradni, Damjanichot kérte fel, hogy addig képviselje őt Debreczenben, mint helyettes hadügyminiszter.

A véletlen úgy akarta, hogy Damjanich azon a napon a melyen elutazandó volt, lábát törte, a minek folytán nem csak debreczeni küldetéséről, hanem — az ügynek nagy hátrányára — minden más tényleges hadi szolgálatról is kénytelen volt lemondani.

Görgei választása most reám esett. Megkérdezte tőle, vajjon hajlandó volnék-e a hadügyi tárczát ideiglenesen átvenni: igennel válaszoltam, mire rögtön intézkedett, hogy hadtestem parancsnokságát adjam át Nagy Sándor tábornoknak, magam pedig rögtön induljak útnak a kormány székhelye felé.

A debreczeni utazás közben két napig tartózkodtam Pesten, a hol az előkészületekről, melyeket Henzi tábornok a vár védelmére tett, eléggé szerezhettem tudomást.

Szállásom az «Angol királynő»-ben volt és onnan jó látcsövem segítségével kényelmesen szemügyre vehettem a vár pesti oldalának megerősítésére tett intézkedéseket a legapróbb részleteikben. Miután a többi oldalait is ép oly figyelmesen megszemléltem, beláttam, hogy a várat, parancsnokának határozott jelleménél, s a rendelkezésére álló őrség nagy erejénél fogva, egyszerű lövetés vagy létrákon való megmászás által bevenni nem lehet, a szabályszerű ostrom

pedig szükségképen akkora idővesztéseget vonna maga után, hogy azt később a főharctéren keservesen megfognék bánni.

Ennek a nézetemnek adtam kifejezést egy levelemben, melyet még Pestről való elindulásom előtt egyik segédem által sietve kézbesítettem Görgeinek, úgy, hogy ő azt, még Buda elé való megérkezése előtt meg kellett, hogy kapja, s a melyre én tőle már Debreczenben érkeztem után a következő választ kaptam:

Buda előtti tábor 1849 május hó 6-án.

Kedves Klapka!

Véleményedet, hogy Budavár ostromát föl kell adni, ez egyszer azon okból nem oszthatom, mert előrelátható, hogy ezt a tényt az egész világ olybá venné, mintha vele saját gyöngeségünket nyíltan bevallanók, és mert az ellenség még mindig, úgyszólván keblünkön tartja lábát, mi későbbi műveleteinkben kiszámíthatatlan akadályt képezhetne. Eltökélt szándékom tehát, az ostrommunkálatokat a lehető legnagyobb eréllyel megkezdeni.

Pölsenberg már Mosony felé czirkál. Úgy látszik, hogy az ellenség itt állást akar foglalni, valamint Pozsonyban is, melyet — a mint mondják — erősen körülsánczol. A Vág-vonal még nem adatott fel, de Horváth ezredes a bal parttól erősen féken tartja az ellenséget. Aulich a Dunát áthidalta és a Gellérthegyet szállotta meg. Veszprém néhány nap óta szabad. Jellacic tegnapelőtt még Tolnában állott, most Zala felé tart. Öcsém Árva megyében áll, szeretne Benedekre csapni, de ennek 9 ágyúja kissé alkalmatlankodik

neki. Ha az elnök úr elfogadja tanácsomat és Beniczkyt Kassáról, Tornának, Gömörbe küldte volna, akkor Benedek most nem kis zavarban lehetne; úgy azonban, most vajmi keveset, vagy épen semmit sem értünk el, és — hacsak Dembinszki ennek ellenkezőjéről meg nem győz, — kevés kilátásunk is van arra, hogy a Szepességet és Gömörmegyét biztonságba helyezhessük. Holnap ismét irok Kossuthnak.

Hű bajtársad

Görgey Arthur, s. k.

tábornok.

Ennek a levélnek eredetije birtokomban van. Ennél fogva jó lelkiismerettel visszautasíthatom a szemrehányást, mintha Buda ostromában s az azzal egybekötött idővesztéségből a legparányibb részben is hibás volnék. Ellenkezőleg semmit el nem mulasztottam, mihelyt a helyzettel tisztába jöttem s Jellacic felől is határozott tudósítások érkeztek, — semmit el nem mulasztottam, mondom, hogy Görgeit lemondásra bírjam szándékáról, a melynek következményei engem már akkor szomorú sejtelmekkel töltöttek el.

XII. FEJEZET.

A hadügyminisztérium átvétele Debreczenben. — Kellemetlen eset Petőfivel. — Buda ostroma. — Oda küldetésem. — A hadügyminisztérium újjászervezése tárgyában tett előterjesztések. — Hadművelési terv a nyári hadjárat folytatására. — Buda bevétele. — Elhagyom Debreczent s visszatérek a sereghez. — Átvétele Komárom és a 7- és 8-ik hadtest főparancsnokságának.

Mikor Debreczenbe, az ország rögtönzött metropolisába megérkeztem, annak egész más képét találtam, mint a milyen volt januárban, eltávozásomkor. Mikor a felső-tiszai sereghez utaztam, az utczákon és tereken csak szomorú, csüggeteg arcokat lehetett látni, csak nagyon kevesen táplálták még a reményt, hogy a dolgok még jobbra fordulhatnak; most pedig mindenki büszkén és vidáman lépdelt, a magyar jó kedv visszatért, a magyarok Istene újra oltalmába vette az ő szeretett nemzetét.

Sőt úgy látszott, hogy még az országgyűlés is, melyet a téli hónapokban oly gyéren látogattak, a kikelettel új vonzó erőt nyert. Azok, a kik eddig be-tegekül voltak bejelentve, egyszerre csak meggyógyultak és egymás után érkeztek Debreczenbe. Sőt Komárom fölmentetése után még a felső ház is új életet nyert, s tagjainak száma láthatólag szaporodott.

A függetlenségi nyilatkozat után Kossuth, mint az ország kormányzója, megbízta Szemere Bertalant egy új minisztérium alakításával. Ez, a belügyi tárczát magának tartván fön, a következőket választá colle-

gáiul: gróf Batthyány Kázmért, Duscheket, Horváth püspököt, Vukovicsot, Csányit és Görgeit. A kormányzás ügyei ettől fogva ismét rendes mederben folytak, de a tengely, a mely körül minden megfordult, természetesen Kossuth Lajos, a kormányzó volt.

Debreczenbe megérkezésemkor Kossuthot nagyon lehangoltan találtam Görgei operációja miatt.

«Félek, hogy Budát nem fogjuk megkapni, ott csak a drága időt vesztegetjük el és a mellett tönkre megyünk!» — ezek voltak Kossuthnak hozzám intézett első szavai.

Abban sem értett egyet, hogy én vezessem a hadügyminisztériumot. «Ont szívesebben látnám a sereg-nél, mint itt!» jegyezte meg.

Mészáros tábornok ugyancsak örült, hogy átadhatta nekem a hadügyminisztérium ügyeit, ő elég soká vezette hivatalát, s mint philosophus — mert az volt — már régen szeretett volna magányba vonulni.

Mészáros tárczájával együtt egy nagyon kellemetlen ügynek elintézését is hagyta rám.

Petőfi Sándor, koszorús népköltőnk, lelkesültsége tüzetől indítatva, szintén belépett, mint tiszt, a hadseregbe. Mészárossal történt kellemetlen szóváltása után elbocsáttatását kérte, s Erdélybe ment, a hol Bem hadtestéhez csatlakozott s az öreg Bem által századossá lőn kinevezve. Midőn Bern—ápril végén hadteste egy részével elhagyta Erdélyt, hogy a Bánátban az osztrákoknak Oláhországból való benyomulását megakadályozza s aztán Temesvár ostromára siessen: meghasonlás jött létre közte és Vécsey tábornok között, a ki a marosi hadtestet vezényelte. Bem Vécsey egy dandárának, a nélkül, hogy e felől előbb Vécseyt megkérdezte volna, parancsot adott, hogy csatlakozzék ő

hozzá, a mely parancsnak Vécsey, mint önálló sereg vezér ellene állott. Bem erre a kormányhoz tudósításmenesztett, a melyben Vécsey ellen a legkeserűbb és legsértőbb kifakadásokkal él és végül így szól:

«Jogom van tehát és kötelességemnek is tartom, Vécsey tábornokot a kormány előtt vagy hazaárulónak nevezni, vagy oly gyáva és minden tehetség nélküli tisztnek, kire soha semmi parancsnokságot nem kell bízni.»

Ezt a tudósítást, mely csupán a kormányzónak, bizalmasan és németül volt írva, Petőfi magyarrá fordította s egy, Vécsey tábornokra nézve még sértőbb commentár kíséretében közzé tette a lapokban.

Petőfi eljárása ennél fogva ép oly sajnálatos, mint büntetésre méltó volt, s midőn én őt ezért, — jóllehet atyai szavakkal, — kérdőre vontam, ő méltóságában érezte magát megsértve, s néhány óra múlva a következő lakonikus elbocsátási kérvényt küldte hozzám:

«Tisztelt hadügyminiszter úr! Órnagyi rangomról megromlott egészségem következtében ezennel hivatalosan lemondok.

Debreczen, 1849 május 6.

Petőfi Sándor.»

Petőfi erre eltávozott Debreczenből, s május 8-áról keltezve Szolnokról írt egy levelet hozzám, a melynek tartalma nemcsak a legégbekiáltóbb lábbaltiprása volt minden fegyelemnek, hanem egyszersmind férfiúi és katonai becsületemnek vérlázító arculcsapása is.

Első dolgom volt, hogy Görgeit értesítsem erről a kínos ügyről, minthogy természetesen legnagyobb költőnkkel nem bánhattam úgy el, mint egy közönséges bűnössel.

Ide vonatkozó jelentésem így hangzott:

Klapka tábornok s helyettes hadügyminiszter
Görgei Arthur fővezér és hadügyminiszter úrnak.

Budavár alatt.

Debreczen, május 10-én, 1849.

A «Honvéd» című kolozsvári lapban Bem altábornagy úrnak a honvédelmi bizottmányhoz f. é. április 23-áról irt és a «Márczius tizenötödike» 69-ik számában mellékelt levele megjelenvén, általában híre volt, hogy ezen levelet az előbb nevezett hírlap szerkesztőségével minden megbízás vagy felhatalmazás nélkül Petőfi Sándor százados közölte.

Erre néhány nap előtt Petőfi Sándor itt Debreczenben őrnagyi öltözetben előttem személyesen megjelent. Én őt a sajtóvali ezen visszaélése miatt kérdőre vonván, figyelmeztetem, mennyire helytelen olyasmit a nyilvánosság elé hozni, minek nyilvánítása nemcsak a lovagiassággal meg nem fér, hanem a mostani bonyodalmak közt káros meghasonlást is idézhet elő, azt tanácsolván továbbá neki, hogy azon esetben, ha journalistikai hajlamát illetően nem nyilvánosság elé tartozó tárgyakra nézve sem képes fékezni, nyújtsa be inkább tisztérőli lemondását, megjegyezvén egyszersmind, hogy őt egy őrnagynak sem rangja, sem öltözete nem illeti, miután még a hadügyminisztérium által őrnagygyá kinevezve nincs. Mire ő kijelentvén, hogy a kérdéses levelet csak magyarra fordítá, egyben szabadsággali távozását óhajtja, én pedig orvosi bizonyítvány benyújtására utasítván őt, bevallá, hogy nem bír azon önmehtagadással, mely

a katonaságnál szükséges és ennél fogva a 2. pont alatt idezárt lemondványát benyújtá. Mielőtt azonban én a lemondásnak 3. pont alatt ide mellékelte elfogadását neki kézbesítettem volna, tőle mai napon Szolnokról 4. pont alatt idezárt levelet vettem.

Kérem hadügyminiszter urat, méltóztassék ezen egész ügyet, azon káros befolyás tekintetéből, melyet az ilyen kihágások az egész hadsereg fegyelmére, az előjárók iránt tartozó tiszteletre, következésképp a veszélykörnyezet hazára nézve gyakorolhatnak, kellő figyelemre méltatni.

Elmellőzvéni saját személyes tekintélyemet, egyedül csak jelen tiszti állásomat mint hadügyminiszter kívánom tekintetbe vétetni; méltóztassék azért az ügyet kimerítőleg tárgyalatni s megsértett nevem-, becsülem- és hazafiságomnak példás elégtételt adni; mert úgy hiszem, a legközelebbi múlt idők eseményei — és fáradalmaim elég tanúságai annak, hogy mennyire alaptalanok Petőfi népköltőnek vádjai.

Petőfi századost illetőleg még különösen megjegyzendőnek tartom, hogy ő Mészáros Lázár altábornagy és volt hadügyminiszter úr által alapos oknál fogva történt rendreutasítás miatt már február hóban beadta századosi tisztéről való lemondását, és ez a hadügyminisztérium f. é. a/h 4162. sz. a. kelt intézkedése szerint el is fogadtattott; később ugyan Bem altábornagy őt ismét századossá kinevezte, de a hadügyminisztérium által e rangjában meg nem erősítettett, annál kevésbé kapott őrnagyi pátenst, valamint Bem altábornagy úr által sem lőn a csatatéren őrnaggyá kinevezve, következésképp mint ilyen nem is

tekinthető; továbbá Petőfi sem szabadsági engedelmet, sem erről szóló bizonyítványt nem kapott, mégis eltávozott és saját kényéből tartózkodik a fővárosban.

Petőfi már két ízben sérté meg büntetést érdemlő módon nyilvános lapokban előjárói iránt tartozó tiszteletet, és nem átalla szint ily módon tisztelettel megőszült, volt hadügyminiszterünk Mészáros altábornagy úrra egy gúnykölteményt kibocsátani.

Klapka s. k.

Ezután a szomorú tapasztalás után, melyet mindjárt Debreczenbe érkezésemkor kellett szereznem, egész buzgósággal láttam azoknak a hiányoknak orvoslásához, a melyeket a hadügyminisztérium vezetésében találtam.

Mindenek fölött néhány vezérnek kiméretlen nagy-ravágyása, hogy ne mondjam gögje volt az, a mi erőnknek összeműködését gyakran akadályozta. Gyakran a hadügyminisztérium leghatározottabb parancsaitól is megtagadták az engedelmességet. Bem, a kinek hadvezéri érdemei példaképpül szolgálhattak, teljesen függetlenül viselte magát; csak ritkán vagy egyáltalán nem levelezett a hadügyminiszterrel, nagyon keveset törődött annak rendeleteivel s kizárólag csakis Kossuthtal tartott fön levélbeli összeköttetést. Perczel és Dembinszky is csak ritkán túrték a hadügyminisztérium beleszólását. Végre Görgei a Felső-Dunán nemcsak a kormánytól, de még Kossuthtól is teljesen függetlenül vitte a parancsot.

Ilyen visszás és nyomasztó viszonyok között vettem én át a hadügyminisztériumot.

Mínthogy ez az állapot nem tarthatott így tovább a nélkül, hogy az ország védelmére is károsan ne

hasson vissza, kötelességemnek tartottam, hogy a minisztertanács elé új, erélyes intézkedéseket terjesztek elfogadás végett, a minek folytán Kossuth 1849 május 20-án a következő rendeletet intézte valamennyi sereg- és hadtest-parancsnokhoz:

Debreczen 1849. május 20.

Az orosz invázió valószínűsége, s az osztrák főhadseregnek utóbbi időben minden oldalról történt tetemes erősödése e pillanatban a honvédelem kérdését a kormány legelső és legfőbb gondjává teszik. Ez arra bírta, hogy a következő, Klapka tábornok, hadügyminiszter által fogalmazott javaslatot elfogadjam.

A nemzet összes hadi ereje mától fogva működését a kormány combinak hadműveleti tervével a legegyszerűsebben összhangzásba köteles hozni.

Az önkénynek, melylyel egyes vezérek az egésznek menetére való minden tekintet nélkül eljár 'tak, meg kell szűnni. Hogy ez lehetővé tétessék, a hadügyminiszter haladéktalanul közölni fogja az illetőkkel úgy a védelmi tervet nagyjában, mint a minden egyes parancsnokság által végrehajtandó föladatot.

Buda bevétele után azonnal, vagy ha ez nem sikerülne, egy körülzáró hadtest ott hagyása s a többi csapatok elrendelése után Görgei tábornok személyesen fog ide jönni, hogy a honvédelmi intézmények menetébe a szükséges összhangot létre hozza. Előléptetéseket, kinevezéseket, rendjel-adományozásokat, — a mint ezt a vezérek eddig a kormány tudta nélkül önkényűleg cselekedték, — a hadügyminiszter megerősítése nélkül

a legszigorúbb felelősség terhe alatt közzétenni nem szabad. Csupán a harctéren engedtetik meg a vezéreknek, hogy egyesek érdemeit belátásuk szerint azonnal megjutalmazzák.

A minisztertanácsnak ezen határozatáról, s ennek az ország kormányzója által történt megerősítéséről a sereg és minden katonai hatóság értesítendő.

Kossuth, s. k.

A mint előre sejthető volt, ez az erélyes rendelet az eddig egészen függetlenül viselkedő vezérekre nem tett különös kedvező benyomást. Minden oldalról demonstráltak az ellen, de különösen annak végrehajtása ellen.

Az orosz invasiónak híre, a mely kezdetben nagyon határozatlan alakban terjedt és kevés hitelre talált, megerősítettetett végre a következő nyilvános hirdetés által, a mely minden osztrák lap május elsőjében közzétetett:

«A magyarországi fölkelés néhány hónap alatt akkora kiterjedést nyert, s jelenlegi phasisában annyira magán viseli az európai forradalmi párt minden jellegét, hogy valamennyi államnak közös érdeke, miszerint a császári kormányt támogassa a küzdelemben, melyet Magyarországon a társadalmi rend teljes fölbomlása ellen folytat. Ezen fontos okból ő felsége a császár kormánya indítatva érezte magát ő felségének az oroszok czárjának fegyveres segítségét igénybe venni, a mit a czár azonnal és pedig tetemes mértékben följánlott és biztosított. A mindkét rész által előre megállapított intézkedések végrehajtása folyamatban van.»

Az orosz csapatok a galicziai határon és a Duna-fejedelemségekben gyülekeztek.

A nemzet hadereje ez idő szerint a következőképen oszlott meg:

Az egész haderőnek magvát a felső-dunai hadsereg képezte. Ez részint Buda előtt, részint Győrött, részint végre a Csallóközben megoszolva, öt hadtestből állott.

<i>Buda előtt:</i>	zászló- alj	lovas- század	ágyú
Az 1-ső vagy Nagy Sándor tábornok hadteste	10	12	40
A 2-ik vagy Aulich tábornok hadteste	10	15	40
A 3-ik vagy Knezich tábornok hadteste	9	14	40
Kmetty ezredes hadosztálya	5	6	16
<i>Győrben:</i>			
A 7-ik vagy Pöltenberg ezredes hadteste	11	17	45
<i>A Csallóközben és Komáromban:</i>			
A 8-ik vagy Lenkey tábornok hadteste... ..	12	4	18
<i>Nyitrai hadosztály:</i>			
Horváth ezredes alatt	2	3	4
<i>Mozgó-csapat a bányavárosokban:</i>			
Görgei Ármin ezredes alatt	2	1	6

Egészben véve a Görgei közvetlen parancsa alatt álló felső-dunai hadsereg állott 61 zászlóalj, 72 lovas század 209 ágyú, 50,000 ember és 7200 lóból.

A *bács-bánati sereg* előbb Perczel és Vécsey, majd Vetter tábornokok vezénylete alatt 30,000 főből állott,

az *erdélyi sereg* Bem tábornok alatt 32,000 főből,

Dembinszki tábornok hadteste Eperjesnél 12,000 emberből,

Kazinczy hadosztálya Máramarosban 6000 emberből.

Pétervárad Őrsége 5000 emberből.

E szerint a összes haderőnk 135,000 embert és 400 ágyút tett papiroson.

Ágyúöntők, fegyvergyárak, puskapormalmok, sa-
létromfőzők, ruhát, hadi-szereket és lovakat szállító
commissiók az ország különböző vidékein részint ala-
kulóban, részint terjes tevékenységben voltak.

De a kormánynak legnagyobb támasza a nép volt,
a mely odaadó lelkesedésében kész volt fiait ezren-
kint elbocsátani és a haza szolgálatának szentelni.

Ilyen helyzetben talált bennünket a hír, hogy az
első orosz sereg bevonult már Krakóba. Az ellen-
ség, mely az osztrákok és oroszokon kívül a felbuj-
tott és jól szervezett oláhok, szerbek, horvátok, tótok
és szászokból állott összesen 300 ezer harczképes-
embert számlált soraiban.

Később közzétett kimutatások szerint az ellensé-
ges hatalom következőleg volt megoszolva:

<i>Oroszok :</i>	
Magyarországban	110,000 ember,
Erdélyben	40,000 "
	Összesen : 150,000 ember.

<i>Osztrákok :</i>	
<i>Főhadserég</i> Pozsonynál és környékén, kezdetben <i>Welden</i> tábornoszernagy, később pedig <i>Haynau</i> tábornoszernagy vezérlete alatt	60,000 ember,
<i>Nugent</i> tábornoszernagy alatt a <i>Drávánál és a</i> <i>stájer határon</i>	12,000 "
<i>Jellačić</i> tábornoszernagy alatt <i>Eszéknél, Rumánál</i> <i>és környékén</i>	25,000 "
<i>Puchner</i> tábornok alatt <i>Erdélyben és Oláhország-</i> <i>ban</i>	15,000 "
<i>Szerbek</i>	15,000 "
<i>Oláhok</i>	20,000 "
<i>Eszék, Temesvár és Gyula-Fehérvár őrsége</i>	10,000 "
	Összesen : 307,000 ember.

Ilyetén képen több mint kétszerakkora túlnyomó

ellenséggel kellett küzdenünk. Ha a nemzet előre biztosnak nem akarta tekinteni bukását, akkor egész erejét, összes segélyforrásait föl kellett használnia s azoknak alkalmazásával épen annyi figyelemmel és tárgyi ismerettel, mint a mennyi bátorsággal és kitarással eljárnia.

A Béccsel való összeköttetés és egyezkedés már nem volt lehetséges, arra a gondolatra pedig senki sem vetemedett, hogy akkor, midőn az ellenségre épen a döntő csapást mértük, lerakjuk a fegyvert s kegyelemre megadjuk magunkat. Nem maradt hát fönn számunkra más, mint küzdeni életre-halálra. A 300,000 főnyi ellenséggel ugyanakkora erőt kellett szembeállítani a csatasíkon, a városokban, falvakon és tanyákon minden magyar késsel kezében kellett, hogy a küzdelemre készen legyen.

Én azt indítványoztam a minisztertanácsban, hogy a 18—36 életév között lévő férfi-lakosságot minden kivétel nélkül fegyverbe kell szólítani, hogy soraikból részint a régi, megviselt zászlóaljok kiegészíttessenek, részint új zászlóaljok állíttassanak föl; végre pedig a szükséges tartalék-csapatok szerveztessenek. Ennek az intézkedésnek erélyes végrehajtása pár hét alatt megkészszerzte volna a magyar sereg létszámát. De indítványom nem fogadtatott el s megelégedtek félrendszabályokkal.

A május 12-én tartott minisztertanácsban fölszó-líttattam, hogy az ország védelmezése végett egy hadműveleti tervet készítek. Én készítettem is egyet, s azt a minisztertanács el is fogadta s tudomásvétel végett minden önálló sereg- és hadtest-parancsnoknak megküldötte. Ennek a tervnek alapeszméje az volt, hogy a komáromi elsánczolt táborban és vidékén

a nyugotról jövő ellenségnek az ország főereje, a felső dunai hadsereg álljon ellene. A többi dispositiót oly módon tettem, hogy később lehetségessé lett volna a felső Dunánál már most ott levő seregek tetemes gyarapítása a végből, hogy ott a körülményekhez képest vagy a jobb, vagy a bal partján döntő csapást lehessen az ellenség ellen intézni. Ezt azonban kénytelen voltam színleges intézkedésekkel palástolni, a mit félre értettek, s e miatt később igazságtalanul szemrehányásokat kellett szenvednem.

A míg Debreczenben ezek történtek, Görgői 30,000 emberrel még mindig Buda alatt állott, a nélkül, hogy az ostromlási műveletnek némi látszólagos sikerrel előre haladtak volna. Nagy Sándor tábornok, a kinek nem voltak inyére Görgői intézkedései, küldött arról bizalmas tudósítást Kossuthnak, a ki aztán engem kért meg, hogy személyesen menjek a helyszínre s szerezzek magamnak meggyőződést a dolgok állásáról.

Május 14-én érkeztem Budára, a hol egy svábhelyi nyárilakban találtam Görgői főhadiszállását. A mint odaértem, éppen haditanács ült együtt, hogy megállapítsák a vár ellen intézendő roham részleteit. A nyári lak terraszáról kilátás nyílt a különböző táborokra és ostromműveletekre. Ostromszerekkel, melyek a czernírozás megkezdése után csak 14 nap múlva érkeztek meg, következőleg volt ellátva a sereg: volt 4 huszonnégy- és 1 tizenhatszáz fontos ágyú, néhány harmincz és hatvan fontos mozsár, és a tábori tüzérség által alkalmazott vetágyuk (Haubitzen).

Az ellenségnek ellenben több mint 70 nehéz ágyúja volt a bástyákon elhelyezve, a melyeknek romboló hatását a pesti lakosság már is rémítő mérvben volt kénytelen tapasztalni.

A már előbb említett öt nehéz ágyúból álló résztörő üteg 15-én 800 lépésnyi távolból megkezdte a tüzelést, s a várfalak roskatag állapota folytán a lövések hatása elég jelentékenynyé vált, úgy hogy remélhető volt, miszerint a tört résznek néhány nap alatt hasznát lehet venni. Görgei oldalán a Svábhegyről szemléltem a harcz lefolyását. A roham nem sikerült, s miután az én jelenlétem Debreczenben múlhatatlanul szükségessé vált, elhatároztam, hogy másnap visszaindulok.

Még Nagy Sándorral beszéltem, és felelősségre vontam, a miért oly vészes tudósításokat írt Debreczenbe; mire ő úgy válaszolt, hogy az ostrom lassú haladásának a vezérkar lanyhasága s intézkedéseinek czeltalan volta az oka; s ő Görgei hűségét és Jbecsületességét is kétségbe vonja. Én megnyugtattam, és kértem, hogy jövőben az ilyes panaszoktól tartózkodják, ha azokat nem tudja jobban bebizonyítani. Azonban nekem magamnak is fájdalommal kellett Oörgei főhadiszállásán észlelnem, hogy ott a Kossuth elleni gyűlölet következetesen táplálatik, miért is a jövőre vonatkozólag a legrosszabbtól féltem.

Nem csekély meglepetésemre a Svábhegyen Petőfivel találkoztam. Úgy látszott, hogy ő is megütődött jelenlétemen, és egy szót sem válaszolt, midőn megparancsoltam neki, hogy maradjon szobájában fogságban, a míg a haditörvényszék ítélni nem fog fölötte. Természetesen nem volt szándékomban a költőt elítéltetni; csak a mélyen megsértett fegyelemnek kellett elégtételt adni, és Petőfit azzal szabadon bocsátani. Görgeivel való bizalmas megbeszélése után a dolognak, elhatároztuk, hogy két tiszt jelenjen meg nálam és kérje elnézésemet és Petőfi szabadon

bocsáttatását tőlem. Úgy is történt. Visszaadtam Petőfinek szabadságát; magamhoz hívtam s kifejtettem előtte magaviseletének helytelen és hazafiatlan voltát. Én bocsánatom jeléül kezet nyújtottam neki, s azt hittem, hogy ezzel el lesz feledve az egész dolog. De Petőfi mégis megboszulta magát legutoljára írt költeményeinek egyikében, a mely ellenem van intézve és igaztalanul kemény hangú ugyan, de azért az ő babérainak, melyeket az egész művelt világ fűzött dicső homloka köré, kárt nem tett és nem is tehetett.

A kellemetlen esetnek oka nem én voltam, hanem Petőfi maga, a kin át nem tudott hatni az a meggyőződés, hogy egy hadseregnél, melynek az ország joga és szabadsága megvédése, tehát a legfőbb feladat mi egy hadseregére várhat, jutott osztályrészül, egyesegyedül a vas fegyelem képezi a főfeltételt, hogy missióját teljesíthesse.

Debreczenbe visszaérkezve, a kormányt és a népet egyaránt nagyon nyomott hangulatban találtam. Mindenki arról a pótolhatlan veszteségről panaszkodott, a melyet ügyünk Buda ostromlása által szenvedett. Általános volt a hit, hogy árulással állunk szemben. Főlöszlegül még Perczel is intézett egy iratot a kormányhoz, és a melyben követeli, hogy Görgei magaviseletéért állíttassák haditörvényszék elé. Az utóbbinak dicsősége lassankint tűnedezni, bukása kikerülhetetlennek látszék, miután magában a hadseregben is egy erős párt határozottan ellene kezdett nyilatkozni. Ekkor, május 21-én, Görgei egy második, elkeseredett rohamot intézett a vár ellen. Ez honvédeink példátlan vitézsége és a halállal szemben tanúsított hideg megvetése következtében több óráig tartó he-

ves küzdelem után sikerült is. Az örvendetes üzenet, mely e győzelemről hírt adott, május 22-én ért Debreczenben s dagályos kifejezésekben áradzó falragaszok adták azt legott tudtára a népnek.

Buda bevétele mintegy varázsütésre megváltoztatta az országgyűlésnek Görgei ellen eddig táplált véleményét. Szemere miniszterelnök az országgyűlésnek rendkívüli ülésében indítványozta, hogy a fővezérnek és a csapatoknak, kik Budánál e hősi tettet végrehajtották, a haza hálája és köszönete ünnepélyesen fejeztessék ki, és Görgeit ezen felül a magyar katonai érdemrend nagy keresztjével tüntessék ki.

Ennek a határozatnak közlésével az országgyűlés kebeléből egy küldöttség bízott meg, melynek szóvivőjévé Kazinczy Gábor választott. Görgei, a ki Buda ostroma alatt, sőt már korábban értesült a Debreczenben ellene uralkodó hangulatról, ezt a kitüntetést visszautasította, kijelentvén, hogy minden kitüntetés elveivel ellenkezik, s minthogy a rangkórság a seregben a nélkül is túlságos magas fokra hágott már, — hogy az igyekezetnek és törekvésnek régi tisztaságát ismét helyreállítsa, — ő mint *első*, kötelességének tartja jó példával járnai elől. Görgei a kormány iránti érzelmeit itt is nyíltan kimutatta, s ellenségeinek ez által újabb gyanúsításokra adott alkalmat.

E közben mindent elkövettem, hogy a fönnebb említett védelmi tervet kivitelre juttassam. Azt úgy Kossuth, mint Görgei elfogadták, de a különböző hadtestparancsnokoknál olyan ellenmondásra talált, hogy e miatt elkedvetlenedve május végén kértem a kormányt, hogy a hadsereghez visszatérhessek. Buda bevétele után úgy sem állott már semmi útjában annak, hogy Görgei vegye át a hadügyminisztériumot,

miért is május végén ismét a felső-dunai harcztérre mentem, a hol egyelőre Komárom vára s az ottani elsáncolt tábor, valamint a 7-dik és 8-dik hadtest rendeltettek vezénylétem alá.

Kemény Zsigmond hátrahagyott irataiban, melyeket Beksics Gusztáv adott ki, egyebek között van egy hely, mely az én hadügyminiszteri működésekre vonatkozik, s a melynek tartalmát itt a leghatározottabban vissza kell utasítanom. Kemény egy Kossuth elleni összeesküvésről szól, a melyben én részt vettem volna. Úgy látszik, hogy az öreg úr azokat az értekezleteket, melyek a «béke-párt» és Stein ezredes között még az én megérkezésem előtt folytak, olybá veszi, mintha azokat velem tartották volna.* Kossuthhoz való viszonyom abban az időben, midőn a hadügyminisztériumot vezettem, folyton a legőszintébb és legnyíltabb volt, s a legtávolabbról sem juthatott eszembe ellene oly terveket kovácsolni, a milyenekkel Kemény gyanúsít.

Új rendeltetési helyemre utaztomban Pest lakosságát a kormány elfogadására tett előkészületekkel találtam elfoglalva. Komáromba megérkezve átvettem Guyon tábornoktól a parancsnokságot, a melylyel ő eddig meg volt bízva.

* Stein vezérkari főnök volt Mészáros hadügyminiszter oldalán és Kossuth politikáját határozottan ellenezte. A függetlenségi nyilatkozat után, mint ezt később Konstantinápolyban ő maga bevallotta nekem, följánlotta magát a «békepártnak», hogy Kossuthot éjnek idején fogságba ejti s egy szakasz lovassággal a török határra átszállítja. Ez az örült terv, úgy látszik, a békepártot annyira megrémítette, hogy jobbnak látták minden további alkudozást megszüntetni vele. Stein nemsokára eltávolított Debreczenből és Erdélybe rendeltetett.

XIII. FEJEZET.

Félreértések közöttem és Görgei hadműveleti-irodája között. — Kossuth levele. — Harczok a Vág mentén és a Csallóközben. — A győri csata. — Zsigárdi csata. — A hadsereg egyesítése a Komárom előtti elsánczolt táborban.

Komáromban néhány napig időzván, Aschermann ezredest, egy kiváló tehetségű derék ifjú tisztet hagytam ott magam helyett ideiglenes parancsnokul, magam pedig a 7-dik hadtest megszemlélése végett Győrbe mentem. Mielőtt azonban a várost elhagytam volna, tudósítást küldöttem úgy Görgeinek, mint Kossuthnak a védművek állásáról, az elsánczolt tábor közeleli befejezéséről, de megemlítettem egyszersmind a talált hiányokat s különösen azt, hogy a vár tökéletes ellátására még nagy mennyiségű készletre van szükség. Ezt az alkalmat felhasználtam arra is, hogy mind a kettőjöknek nyíltan kijelentsem, miszerint egyes hadtesteink mozdulataiból s azoknak újabb felállításából azt kell következtetnem, hogy közösen megállapított hadműveleti tervünkben változás állott be, s így sajnálnom kell, hogy Görgei központi irodája, mely az ő távolléte alatt az operatiót vezette, e felől semmi értesítést nem küldött számomra.

Erre Görgeitől kitérő választ kaptam, Kossuthtól pedig a következő levelet:

Kedves tábornok úr!

Megérkeztünk a kormányhatalommal Pestre. — A nép leírhatatlanul fogadott, s fogadta bennünk a nemzeti szabadság és függetlenség eszméjét.

Itt és útközben vettem önnek két levelét június 2- és 3-káról; válaszom következő:

Én azt gondoltam, hogy az az operationális terv, melyet ön Debreczenben a minisztertanácsnak előterjesztett, s mi elfogadánk, Görgei barátunkkal egyetértve lőn tábornok úr által előterjesztve, s nem is kételkedtem, hogy önnek Komáromba menetelével ezen munkálati terv egyszermind effectuáltatott. — Számítottam pedig az ön parancsnoksága alatti hadtestre következőleg:

Komáromi őrség	8000
Pöltenberg	8000
Kmetty	4000
Damjanich hadteste	7500
Összeg	27500

Vagy legalább számítok arra, hogy ha a Damjanich serege időközbeni körülmények miatt a Duna balpartjára disponáltatnék is, a Vág felé nyomulandván előre, azon oldalról szintúgy Komáromot segített biiztosítani; s ön közvetlen hadserege mégis 20,000 embert számítand, mely a completírozással e kis idő alatt is legalább 25,000-re emelkedendett.

Ha ez nincs így, úgy megvallom, ez nekem aggodalmat okoz és igen sürgetőleg kell kérnem tábornok urat, méltóztassék hadügyminiszter úrral

személyesen érintkezni, hogy azon munkálati terv lényegében megnyugtató foganatba menjen; — mert bár minő fontosnak tekintsem is Komáromot, ha az csak védelmezendő vár, s nem egy hatalmas elsánczolt tábor szerepére volna destinálva — a hazára nézve nagy veszteségnek tartanám, hogy tábornok úrnak széles munkakört igénylő, s a hazára nézve ily munkakörben nagyon is szükséges tehetsége Komáromnak más által is teljesíthető őrzésére volna kárhozthatva.

Pest, 1849 június 7.

Kossuth Lajos, s. k.

Néhány nap múlva Görgei személyesen jött Győrbe, hogy velem ezeket a differentiákat kiegyenlítse.

A hadműveleti terv értelmében három hadtest lett volna rendelkezésemre bocsátandó a Komárom előtti elsánczolt tábor megvédelmezése és a Duna jobb partján az előleges hadi munkálatok megtétele végett. A harmadik hadtest helyett most Kmetty hadosztálya, mely Budáról már Pápára bevonult, osztatott be sergemhez s ezenkívül a zászlóaljok kiegészítése és megerősítése végett 5000 ujonczot is kilátásba helyeztek. A Duna balpartján álló három hadtest egyelőre Görgei közvetlen parancsa alatt maradt, s a rendelkezet és parancsokat egyenesen a már fentebb említett központi irodától volt nyerendő. Így a Duna jobbpartján és Csallóköz szigetén, mint az elsánczolt tábor és Komárom várának megszállására rendelt hadi erő, maradt két hadtest és egy hadosztály, egészben véve 29 zászlóalj, 28 lovasezred: és 76 ágyú.

Győrött meglehetősen pontos tudósításokat kaptam a felső-dunai ellenség állásáról és erejéről. Főereje a Duna jobbpartján állott, a győr-pozsonyi országútát és a Rábcza-vonalat egész Sopronig tartván megszállva. A kis Csallóközben Hédervár volt legszélső őrhelye, a nagy Csallóközben pedig Bös és Vasárut. A Duna balpartján a Vágvonalat Farkasdtól Galgóczig tartá hatalmában.

Az ellenséges had főparancsnokságát Haynau vette át, a ki Olaszországban bizonyoságot tett vitézségéről, de egyszersmind vas-konokságáról és kegyetlenségéről is. Hivatalba lépését mindjárt az első napon azzal dicsőítette meg, hogy parancsot adott báró Mednyánszky László őrnagy és Gruber százados, majd hamar ezután Pozsony tiszteletes protestáns lelkésze, Razga kivégeztetésére.

Az osztrák hadsereg létszáma ekkor már 60,000 főre rúgott, s az egymásután érkező erősítések által folyton gyarapodott. Egy 16,000 főnyi orosz hadosztály, szintén Pozsony közelébe érkezett már. Magyar részről ezzel a haderővel szemben öt hadtest állott, mintegy 50,000 főnyi sereggel és pedig: a Duna jobbpartján, a mint már említettük, a 7-ik hadtest és Kmetty hadosztálya, a nagy Csallóközben Komárom őrségének egy része Kosztolányi alatt; a Duna balpartján és a Vág mellett az 1-, 2-, és 3-ik hadtest; s végül Komáromban tartalékul és helyőrségül a 8-ik hadtest többi része. Mind a két hadsereg ebben a megfigyelő állásban maradt egymással szemben, a nélkül, hogy június közepéig komolyabb összeütközésre került volna a sor. Az osztrákok az orosz tartalék megérkezésére vártak, a magyar táborban pedig azon munkálkodtak, hogy a különböző nyavalyák és a sok harcz követ-

keztében átlag felökre leolvadt zászlóaljkat kiegészítsék.

Azon rövid látogatás után, a melyet Görgei nálam Győrött tett volt, sietett vissza Pestre, központi irodáját Tatán, nyolcz mérföldnyire állásunk homlokvonala mögött hagyván, a honnan Bayer ezredes és táborkari főnök bocsátotta ki a napi parancsokat. Ez a körülmény a különböző hadtestek vezéreit folytonos bizonytalanságban tartá a főparancsnokság tulajdonképeni tervei és céljai felől.

Görgei emlékirataiban említi egy helytt, hogy előttem sem akarta tulajdonképeni terveit egészen feltárni, mert tudta, hogy Kossuthtal túlbizalmas lábon állok. Ennélfogva én is ugyanolyan bizonytalanságban voltam, mint a többi hadtestek vezérei.

Június 13-ika hozott először némi életet hadjárunkba. Ezen a napon ugyanis Kmetty osztálya megtámadta Wysz osztrák dandárát Csornánál s kemény és véres küzdelem után a Rábczán át gyors visszavonulásra kényszerítette. Az ellenséges dandár parancsnoka halva maradt a csatatéren, de a mi veszteségeink sem voltak jelentéktelenek. Kmetty támadását a 7. hadtest színleges előnyomulásával támogatta, s miután a csapás sikerült, mindegyik visszatért korábbi állásába. Három nappal később Görgei a Duna balpartján és a Csallóközben akarta az osztrákokat meglepni. Ekkor történt Zsigárdnál az a véres ütközet, a melyben mi szenvedtünk veszteséget és a második hadtest — Asbóth parancsnoksága alatt, — a mely ebben az ütközetben egyedül vett részt, kénytelen volt a csatatért az ellenségnek átengedni. A központi iroda ezt az első szerencsétlen föllépést egyes-egyedül Asbóth ezredesnek tulajdonította s azt vetette szemére,

hogy a kiadott rendeletek értelmének ellenére, a helyett, hogy forcírozott kémszemlével beérte volna, valóságos támadást kezdett az ellenség ellen. Asbóth később igazolta magát s bebizonyította, hogy az adott rendeletekből nem lehetett pusztá kémszemlére következtetni, hanem igen is az ellenségnek a Vágtól való elűzésére, mint a vállalat tulajdonképeni céljára kellett, hogy következtesen.

Én részemről Győrött csak azt hihettem, hogy Görgeinek szándoka az ellenséget színleges mozdulatokkal a balpartra csalni, hogy így jobbpárti erejének meggyöngítésére bírja, s aztán itt egész erejével döntő csapást intézzen ellene.

De csalódásom nem sokáig tartott, mert már június 18-án hivatalos tudósítást kaptam a főhadiszállásról, hogy Görgei el van határozva a 16-án szerencsétlenül végződött támadást a legközelebbi napokban a 2- és 3-ik hadtesttel ugyanazon a mocsáros vidéken és saját vezérlete alatt ismételni. Azonnal írtam neki, hogy bizalmas úton közöljem vele aggályaimat ez ellen a terve ellen, de mielőtt még választ kaphattam volna tőle levelemre, utasítást nyertem Tatából a központi irodától, hogy az ellenség *vági* állása ellen intézett roham alatt Komárom őrségének egy részével a csallóközi átkelőket és az operáló hadsereg visszavonulási vonalát fedezzem. Ennek a rendeletnek engedelmesskednem kellett s e célból a Csallóközben nyolcz zászlóaljat vontam össze, s velük 20-án kora hajnalban Aszódnál állást foglaltam. Itt találtam Görgeit kíséretével a hídtól nem messzire, egy árnyas ligetben pihenve. Elém jött, s hogy utolsó leveletem tekinteten kívül hagyta, azzal mentette, hogy a rendeletek már ki voltak adva, midőn soraimat vette és már késő

volt újabb intézkedéseket megtenni, egyébiránt ő meg van győződve, hogy ha korábban találkoznánk, nézteinket jobban összehangzásban tudtuk volna hozni. *«Az ellenség vági állásának megtámadása szükséges, mert a Vágvonalat másképen meg nem tart-hatjuk. A mai nap mindent el fog dönteni!»*

Ezen és a következő napon történtek aztán a *peredi* és *zsigárdi* véres ütközetek.

Íz első napon csapataink nem csak magtartották a csatatért, de még nyertek is térben. De a második napon, a midőn az ellenséges részen Panjutin orosz dandára is a harcsvonalba nyomult, az ütközet kedve-zőtlen fordulatot vett s Görgei kénytelen volt, folyton a leghősiesebben harczolva, a Vágón és Vág-Dunán át visszavonulni. A hidat, melyen át a két csatanapon küzdött két hadtest nagyobb része visszavonult, ugyan-azon időben én védelmeztem a Csallóközön működő ellenséges hadtest ismételt támadásai ellen.

A második nap estéjén a csallóközi ellenség visszavonult s többé nem háborgatott bennünket, n óra felé találkoztam Görgeivel egy tanyán, s elhatároztuk, hogy még az éj folyamán visszavezetünk valamennyi csapatot a június 16-ika előtt elfoglalt állásukba.

Haynau negyedik hadtestének és az orosz tartalék hadosztálynak teljes sikere után érkezettnek látta az időt, hogy a Duna jobbpartján összeponosított erővel kezdje meg a támadást és Győr ellen nyomuljon. Már a peredi csata után közvetlenül következő napon valamennyi osztrák és orosz csapat — egy dandár kivételével — visszarendeltetett a Vágtól Pozsonyba, hogy itt a Dunán átkelve a többi Győr felé nyomuló sereghez csatlakozzanak. Az ellenség szándéka nyilván látható volt. A Vágtól és a nagy Csallóközből való

visszavonulását oly rosszul palástolta, hogy a beérkező egyhangú tudósítások után magyar részen semmi kétség nem forgott fenn többé ez iránt.

Ez ellen a ellenséges hadművelet ellen szükséges intézkedések azonnal átláthatók voltak. Az ellenség maga nyitott nekünk alkalmat, hogy teljes hadierőnkkel döntő csatát ajánljunk neki, mely esetben az állás és a biztosított visszavonulás előnye a mi részünkön lett volna. 27-ikéig, vagy kisebb napi menetekkel 28-ikáig a magyar hadsereg a Komárom védelmére szükséges helyőrség és a Vágnál egy csapat hátra hagyása után 40,000 főnyi erős sereggel szilárd állást vehetett volna Győr körüi és a Rába folyó partján. A helyett azonban, hogy ezeket a lehető legegyszerűbb intézkedéseket tette volna meg a központi iroda, a peredi csata után annyira elvesztette fejét, hogy minden ellenkező előterjesztés, sürgetés és fenyegetés daczára a 7-ik hadtest 9000 emberrel és Kmetty 4000 emberrel egészen egyedül és minden segítség nélkül hagyott Győrött és Pápán az egész osztrák-orsz dunai sereg ellen és ez által a szinte biztos leveretésnek tétetett ki.

A mint előre látható volt, június 28-án az egész osztrák-orsz hadsereg megtámadta Pöltenberget, s makacs ellenállás után kényszerítette, hogy Győr előtti állását föladja, sőt magát a várost és annak külvárosait és kiűritse.

Én az utolsó napokban betegen feküdtem Tatán, s alig keltem föl, a mint Pöltenberg nyugtalanító jelentései által indítatva haladéktalanul Győrbe siettem. Este érkeztem oda és a csatateren Görgeivel találkoztam. Az ütközet kimenetelét már nem lehetek megváltoztatni, — bele kellett nyugodnunk a kikerülhetetlenbe.

Görgei — hogy az ellenséget minden további üldözésben meggátolja — még egy ideig a gönyői ország úton maradt teljes csatarendben, rám bizta a Ménfő felől visszavonuló balszárnyat, és — miután még utócsapatával egy tisztos ütközetet vívott s az utána nyomuló ellenséges hadat visszariasztotta, — parancsot adott a visszavonulásra.

XIV. FEJEZET.

Július első napjai Komáromban. — Szakadás Görgei és a kormány között. — Július 2-iki csata. — Fenyegető veszélyek s igyekezetem azokat elhárítani. — Mészáros kinevezetése fővezérré. — Kossuthnak és Mészárosnak hozzám és a seregparancsnoksághoz egymásután intézett levelei és rendeletei. — Támadás az ellenség állása ellen július n-én. — A magyar sereg elvonulása Görgei alatt a Tisza mellékre. — Én Komáromban maradok.

Valami fontos ügy Pesten való személyes jelenlétemet kívánta, s Görgei engedélyt adott egy napra,, az odamenetelre, hogy egyszersmind a kormánynyal is értekezem a háború tovább folytatása iránt.

Komáromból gőzhajóval 6 óra alatt Pestre jutottam, s oda július i-én kora reggel érkeztem meg. A vág-völgyi és győri veszített csaták, Jellacic bán sikerei Bácskában, az orosz betörő csapatok feltartóztathatlan előnyomulása északon és Erdélyben — mindez oly gyorsan követé egymást, hogy a nép egy része dermedt aléltságban, más része félnék és feszült várakozással nézett a jövendő dolgok elé.

A Duna partján harctéri újdonságokra áhító néptömegek, az utczákon szomorú, rideg csönd, a boltok nagyobbára bezárva, a munka beszüntetve, itt-ott egy-egy csapat újoncz, amott sebesültekkel megrakott szekerek, induló és érkező harctéri futárok — ez volt Pest képe, midőn 1849 július elsején oda megérkeztem.

Előbb atyámat látogattam meg rövid időre, aztán siettem Kossuthhoz, a hol kívüle még Szemere és

Batthyány Kázmér minisztereket és Perczel tábornokot találtam. Mindnyájan Kiss és Aulich tábornokok és Csányi miniszter megérkezésére vártak, a kik az utolsó hírek következtében, ide utazásom ideje alatt, a kormány utasításaival mentek Görgeihez. A szokásos üdvözetek után Kossuth keserűen kikelt a felső-dunai hadviselés és mulasztások miatt. Görgei túlságosan sokat hallgatott Bayerre, pedig ez egyáltalán nem úgy mutatta be magát, mint a ki a vezérkar vezetésére s a központi iroda főnökéül alkalmas egyén volna. Az említett tábornokok és Csányi miniszter az ő (Kossuth) megbízásából mentek Komáromba, hogy a felső hadsereg haladéktalan visszonzulását és a Visoczkai alatt álló seregrészszel való egyesülését elrendeljék és ő reméli, hogy úgy Görgei, mint a többi seregvezérek engedelmessé válnak. Az erőknek összpontosítása és egyesítése a Tisza vagy Maros vidéken, az egyetlen eszköz, mely a hazát ily nagy veszélyből megmentheti.

Most Perczel emelt szót igen szenvedélyes hangon. O, a ki eleitől fogva ellensége volt Görgeinek, s azt már régen árulónak bélyegezte, elérkezettnek látta a pillanatot, a midőn félelem nélkül s szíve szerint kitörhetett ellene és sürgethette, hogy a főparancsnokság minélelőbb más seregvezérré bizassék. — Az erre következett kellemetlen szóváltást Szemere közbelépte egyenlítette ki és úgy Perczel, mint a többi jelen voltak tökéletesen megelégedtek a fölvilágosítással, melyet én a felső-dunai hadsereg helyzetéről közöltem velük. Hosszabb ideig hasztalan várakozván a kiküldött biztosok visszaérkezésére, miután még egyet és mást beszélgettünk az ország többi ré-

szében folyó hadiműveletekről, búcsút vettem és még az nap visszatértem Komáromba.

Másodikán napfelköltekor Görgeihez mentem, a ki ekkor Komáromban, nem messze a hídfőtől, tartotta főhadiszállását, hogy jelentsem neki megérkezésemet s a Kossuthal folytatott értekezésből közöljem vele azt, a mi a szolgálatra és nem személyére tartozott. A két tábornok és Csányi miniszter már egy nappal előbb elutazott Pestre, magokkal vivén Görgei biztositását, hogy a hadseregnek összpontosíttatnia kell és hogy ő azzal a visszavonulást haladéktalanul megkezdendi. Görgei ezt nekem azzal a toldással beszélte el, hogy az ellenségnek azóta Ácson át történt előnyomulásából sejteni lehet, miszerint az támadást akar intézni az elsánczolt tábor ellen, a melyet, — ha csak a legnagyobb szégyennek nem akarjuk magunkat kitenni, — minden körülmények között védelmezni kell. Ezt még nem lehetett előre látni, midőn a kormány követeinek június 30-án szavát adta a visszavonulásra, s most fél, hogy azt alig tarthatja meg. Mielőtt erről még bővebben értekezhettünk volna, néhány ágyúlövés dördült el a jobbparton, a mely az ellenség előnyomulását jelenté.

Görgei megbízott, hogy a balszárnyat és centrumot vezéreljem, ő maga a jobbszárnyat fogja vezetni és a monostori magaslatokat és sánczokat, az egész állás legfontosabb pontját, fogja védelmezni. — Félóra alatt már mind a ketten a harctéren voltunk.

A központi iroda késedelmes intézkedése és az összpontosításra a Duna balpartjáról és Vág vidékéről ide rendelt csapatok lassú előnyomulása folytán Görgei már június 30-án kényszerítve látta magát, hogy az előnyös állást a Czonczopatak mögött Ácstól

Igmándig és így a budai hadiutat feladja s a komáromi elsánczolt táborba vonuljon vissza. Erről a kormánynak abban a lakonicus rövidségű levélben tett jelentést, a melyre még később vissza fogok térni, s a melynek oly vésteljes következményei lőnek a további hadjáratra és az események egész folyamára.

Eközben az osztrákok Havnau vezérlete alatt június 29-én Győről a gönyő-böny-mezőörsi vonalba, 30-án balszárnyukkal *Ácsra*, a centrummal Nagy-Igmándra és Bábolnára és jobb szárnyukkal egész Kis-Bérig előnyomultak. — Elsején visszanyomta az ellenség előcsapatainkat az ácsi erdőből és azt, valamint Csémet és Harkályt is megszállotta. — Semmi kétséget sem szenvedett tovább, hogy az ellenség innen rohamot kísért meg a mi Komárom előtti elsánczolt táborunk ellen.

Ennek a tábornak sánczai Újszőnyi és a jobbparti hídfőt félkörben bezáró halomsorra támaszkodtak, a melynek legmagasabb pontja Monostor, közvetlenül a folyam partján, ezen állásnak sarkpontját képezi.

Innen legcélszerűbben kezdheti meg a támadó az ostromot, a dunai átkelést hatalmába kerítheti s a szigeten fekvő várost és várat lövetheti. Görgeinek tehát igaza volt, midőn az ellenséget vissza akarta verni, mielőtt a visszavonulást megkezdette volna. Csakhogy szerencsétlenségünkre július 2-án a magyar haderő meg volt oszolva, még pedig ez alatt a rövid hadjárat alatt harmadízben és így harmadízben képtelenné tévé arra, hogy a nagy fáradtsággal és annyi áldozattal kivívott pillanatnyi előnyt fölhasználva, nagyobb és maradandó sikert vívjon ki. Mi az ellenség ismételt támadásait visszavertük, de a harcz egész napon át

tartott, míg végre este felé az ellenség föl hagyott szándokával és visszavonult korábbi állásába.

Görgeit, ki ezen a napon kiválólag hősiiesen viselte magát, sebesülten vitték lakására. 10 órakor este ágyán fekve találtam, s az orvosok épen sebeinek beköztözésével foglalkoztak. Ő a csapatok bátorsága, kitartása, valamint az egész nap eredménye fölött örvendeni látszott, s keveset törődött sebével.*

Szállásomra érkezve, Kossuthnak egy futárját találtam ott, a következő két levéllel.

I.

«Kedves tábornok úr!

Görgei megszegte szavát, melyet nekem tegnap egy miniszter és két tábornok által küldött!

Legyen hadügyminiszter, — de fővezér egy pillanatig sem lehet tovább!

Mészáros altábornagy fővezérré kineveztetett.

Görgei talán nem fog engedelmeskedni! Ez gyalázat volna! Ez árulás lenne! Ép úgy mint a szőszegés és a vak alárendeltség Bayer befolyásának árulással határos!

Borzasztó, a mit nekem ír!

Tábornok úr! A haza, Európa szabadsága függ attól, hogy a hadseregben most egyenetlenség és pártviszály elő ne álljon!

Én önben római jellemet tisztetek. A haza és a szabadság mindenek előtt! Támogassa Mészáros altábornagyot. — Az indító okokat közölni fogom önnel.

* Lásd a függelékét: «Komáromi csata július 2-án».

Isten és a történetet ítél mindnyájunk felett!
 Önben nem fogok csalódní tábornok úr!
 Pest, 1849 július 1.

Kossuth,
 kormányzó.»

8879

II.

k.

«Az ország kormányzója
 Klapka tábornok úrnak.

Ezennel tudósítom tábornok urat, hogy az ország által reám ruházott hatalomnál fogva mai nap a nemzet nevében Mészáros Lázár altábornagyot (a miniszteri tanács meghallgatásával és hozzájárultával) hazánk összes hadseregei fővezérévé kineveztem és ezennel a nemzet nevében rendelem és parancsolom, hogy az ő rendeleteinek, intézkedéseinek minden hadtest, hadosztály és várparancsnok s általában az összes hadsereg magát alávesse s őt törvényes fővezérüknek ismerni elengedhetlen hazafiúi kötelességöknek tartásák; senki a haza elleni fellázadás bűne alatt más-kép ne cselekedjék.

A nemzet és szabadság nevében elvárom tábornok úrnak annyi hősiességgel és önfeláldozással tanúsított hazaszeretetétől, hogy ezen rendeletnek a parancsnoksága alatti seregnél mindenkitől pontos engedelmséget szerezni, s a hazánkat, sőt Európa szabadságát a jelen vészes pillanatban egyedül megmenteni képes egyetértést előmozdítani, s hazánk és a szabadság megmentésében mindekkorig tanúsított hűségével, vitézségével és loyálisával minden személyes tekintet félre-téve közremunkálni buzgólkodandik, miért tábor-

nok urat a hazaszeretetéről, az önérzet magas-
tos jutalmáról s a világ és a história méltányla-
táról a nemzet nevében tisztelettel biztosítom.
Kelt Pesten július első napján 1849. évben.

Az ország kormányzója: hadügyminiszter távollétében:

Kossuth Lajos, s. k.   *Szemere Bertalan*, s. k.
miniszterelnök.»

E levelek elseje személyemet illeté, a második hivatalos irat volt, a mely hasonló alakban a többi hadtestvezéreknek is megküldetett. A futár, Stankovits őrnagy, ki a leveleket hozta, elbeszélte nekem, hogy Mészáros egy gőzhajón fel is jött Pestről, hogy a Komáromban és a körül levő sereg főparancsnokságát azonnal átvegye, de csak Almásig jutott; mert a mint az ágyúdörgést meghallotta, attól tartott, hogy az ellenség talán már el is foglalta a Duna jobbpartját; miért is a hajót megfordította és visszatért Pestre.

Az okok, melyek a kormányt abban a pillanatban, midőn Görgei győzedelmes csatában, súlyosan megsebesülve, a csapatok előtt vitéségének fényes bizonyágát adá, erre a szerencsétlen intézkedésre indították, a következőkből világosan kitetszenek.

Miután a hadsereg Győrről visszavonult, Görgei tudatta a kormánynyal röviden és szárazon, hogy ő «az ellenség túlnyomó erejével szemben a fővárost nem képes tovább fedezni, ellenkezőleg kénytelen a Duna jobbpartját feladni s Komáromba vonulni vissza. Ha a kormány ebbe a várba akar jönni, jó; ha nem, akkor gondoskodjék székhelyének áthelyezéséről, neki pedig a háború folytatására szükséges eszközöket küldje mihamarabb.) — E sorok hatását még hatványozta az a commentar, melyet egy nap múlva a táborban

időző kormánybiztos, Ludwigh, — valószínűleg Bayer befolyása alatt, — küldött volt Pestre. Ezt a tudósítást röviden a következő három szóban lehet összefoglalni: «*Sauve qui peut!*» Felszólította Kossuthot és a kormány többi tagjait, hogy ne időzzenek tovább Pesten; mindazt, a mit csak megmenthetnek, minél előbb szállítsák el onnan és Budáról, s végül minden nap várják az ellenség megérkezését.

Ezen tudósítások következménye az lön, hogy a kormány, az előtte levő sorokban teljesen bízva, semmi sürgősebb teendőt nem ismert, mint még ugyanazon a napon az országgyűlést elhalasztani, a bankjegysajtó — egyetlen pénzforrásunk — munkálkodását megszüntetni, tárházakat, raktárakat kiüríteni, s minden készletet a legnagyobb sietséggel elszállítani.

De a haza sorsára nézve a legvésebb következményű volt a már fentebb említett, s főleg Perczel és Dembinszki sürgetésére hozott határozat, hogy Görgei a főparancsnokságtól elmozdított és helyébe Mészáros neveztetett ki.

Ha nem is jött egész váratlanul a sereghez Görgei visszahívásának híre, mégis meglepte azt épen abban a pillanatban, a midőn az egyenetlenségre vezető legkisebb okot is okos engedékenység által szorgalmasan kerülni kellett volna.

Tudvalevőleg a győri csata után parancsot kapott Görgei, hogy a Pestre való visszavonulást az egész sereggel haladéktalanul kezdje meg, és ő a kormány küldötteinek szavát adta, hogy ezt a parancsot teljesíteni fogja. — Az osztrákok hirtelen előnyomulása, támadása és az ebből származott akadályok meggátolták őt Ígérete beváltásában, valószínűleg elmulasztotta,

hogy ez ügyben indokolt jelentést tegyen a kormánynak is így annak a gyanúnak tette ki magát, hogy szavát szándékosan szegte meg s a kormánytól megtagadta az engedelmességet. Ellenségeinek most könnyű játékuk volt, s azt a nézetet juttatták érvényre, hogy minden pillanat, mely Görgeit még a főparancsnokságban hagyja, a hazát kikerülhetlenül a bukás szélére viendi. A helyett, hogy a kiengesztelődés útját egyengették volna, a legvégső rendszabályhoz nyúltak, és oda vitték a dolgot, hogy a kormány sürgetésüknek engedve, elhatározta, hogy Görgeit a főparancsnokságtól legott elmozdítja, s helyébe Mészáros Lázárt nevezi ki, a kit ugyan az országban nagyon becsültek, de ki a hadseregben minden bizalomnak híjával volt és a Schlick ellenében és Szent-Tamásnál szenvedett vereségek folytán mint hadvezért csak gyenge oldaláról ismerték.

Görgei elmozdításának híre másnap már nyilvánvaló lón az egész táborban, s a csapatoknál, különösen a 3. és 7-ik hadtestnél, iszonyú izgatottságot szült. Ezt az adott körülmények között felette veszélyes hangulatot még tüzelték és élesztették izgató beszédekkel úgy Görgei párthívei, — kikhez tartoztak a magasabb tisztek majdnem Jövetel nélkül, — mint szintén a kormánynak a táborban bujkáló és lappangó ellenségei, a kik a kormánynak ezen elharmarkodott lépéséből új fegyvert kovácsoltak ellene. Ez utóbbiak élén Bayer állott. — Ő és a főparancsnok vezérkara lón ettől fogva góczpontja a Kossuth és párthívei ellen folytatott egész bujtogató üzemeknek.

Görgei maga harmadikán nehéz seblázban feküdt, s noha környezetét megkértem, hogy a kellemetlen

hírt egyelőre tartsák titokban, úgy látszik mégis közölték vele s az mély benyomást gyakorolt rája.

Ily megváltozott körülmények között, a midőn a csapatoknak a kormány iránti bizalma nagyon meg volt rendülve, s a vezérek engedelmessége is felette kétes és ingatag vala — gondolni sem lehetett Kossuth parancsainak haladéktalan végrehajtására.

Ha a nagyobb veszélynek elejét venni, s a kormány tekintélyét megmenteni akartuk, akkor mindenekelőtt az óráról-órára növekedő egyenetlenséget kellett megszüntetni. — Minden más hadseregben könnyű lett volna a kormány parancsainak érvényt szerezni; néhány halálos Ítélet, a minőket Maroto hozott Spanyolországban a legderekabb Carlista tábornokok ellen, a legjobb zászlóaljok megtizedelése s több efféle lett volna az eszköz annak elérésére. De ha meggondoljuk, hogy Maroto csapatjait nem harcra edzeni, hanem gyáva megadásra akarta előkészíteni, Magyarországnak pedig hadserege erejére s vezéreinek tehetségére szabadsága kivívása végett volt szüksége, hogy továbbá a magyar hadtestek önálló szervezetüknél fogva parancsnokaik tulajdonságait pontosan ismerték, őket, a kik velük a hadjárat alatt örömet, bánatot és veszélyt együtt osztottak, benső ragaszkodással szerették s meg voltak szokva csupán nekik engedelmeskedni, három pedig ezen hadtest-parancsnokok közül Görgeinek legbensőbb barátja és legbuzgóbb párthíve volt, s a végletes lépések rosszul sikerülte után e hadsereg sorsa valószínűleg a teljes felbomlás lett volna: ha mindezeket meggondoljuk, világos, hogy minden ilyes rendszabályt gondosan körülünk kellett, s különösen nekem, az én akkori helyzetemben, a haza iránti szent kötelességem volt

a közvetítés útját egyengetni, a mely talán még jóra fordulhatott, a nélkül, hogy akár a kormány tekintélyét megsemmisítette, akár az egységet a seregben megzavarta volna.

Mint Görgei után rangban legidősebb tábornok, valamennyi hadtest-parancsnokot és az idősebb törzstiszteket haditanácsba hívtam össze 4-ikén reggelre a 8-ik számú redoute előtti táborba.

Az első hadtest és néhány más hadosztály megérkezéséig — a melyek még mindig a Duna balpartján voltak — a Komáromból való elvonulást a kormány által kiadott operationalis terv megzavarása nélkül el lehetett halasztani, és az akadályokat, melyek ennek útjában állottak, az egyenetlenségek gyors megszüntetése által el lehetett hárítani.

A haditanácsban közöltem a tagokkal a kormány rendeletét, felszólítottam őket bizalomra és engedelmességre az iránt, s igyekeztem őket meggyőzni, hogy Görgei két oly fontos méltóságot, mint a hadügy-miniszterség és főparancsnokság, lehetetlen hogy egyszerre s a napról napra növekedő veszélylyel szemben sikeresen viselhessen, s ennél fogva az ő visszahívására vonatkozó decretumnak semmi gyűlöletes jelentőséget ne tulajdonítsanak. Ha azonban a hadseregnek ezen változtatással szemben megjegyezni valói volnának, úgy adják azt rögtön elé, s én magam személyesen fogom a kormány elé terjeszteni, meg lévén győződve, hogy azok lehetőségig tekintetbe fognak vétetni. Erre a haditanács összes tagjai, úgy a magok, mint csapattestek nevében kijelentették, hogy Magyarország egyetlen vezérébe sem vetnek több bizodalmat, mint Görgeiébe, ennél fogva mindnyájuknak óhaja oda irányul, hogy a kormány hagyja meg továbbra

is őt a sereg élén, s ha már méltóságainak valamelyikét le kell tennie, úgy legyen az a hadügyminiszteri méltóság, mert ezt magára az ügyre nézve is sokkal kevesebb hátránnyal viselheti más is.

Erre elhatározott, hogy Nagy Sándor tábornok és én ezzel az ügygel megbízatunk, és még azon napon Pestre menjünk, hogy ott a hadsereg kívánását képviseljük. A kormány tekintélye meg volt mentve! A kedélyek lassankint lecsillapodtak; Leiningen átvette a tábor parancsnokságát, s én és társam este felé készültünk a pesti útra. Mielőtt azonban gőzhajóra szállhattunk volna, a következő három levél érkezett a főhadiszállásra, a melyek bennünket még nagyobb sietségre sarkaltak, annyival is inkább, mert a seregnek a Duna balpartján leendő levonulását mi magunk is elhalaszthatlannak tartottuk.

Az említett levelek így hangzanak:

I.

«Az ország kormányzója
Klapka tábornok úrnak!

Pest, 1849. július hó 3-án, este.

Polgár tábornok!

E szóval üdvözlöm önt, ki akarván fejezni, mit várok öntől a haza nevében.

Polgári érzetet!

Ön engedelmeskedni fog s a haza meg van mentve.

Ön 18,000 embert Komárom és sánczai számára megtart, s ott marad. — A többit Nagy Sándor lehozza.

Önök megverték az ellenséget, s ez által tel-

jesedett az, a mit ön is óhajtott, hogy a lefelei concentratio biztosan megtörténhessék.

Mert e mellett maradunk, annál is inkább, mivel Arad, s vele 66 ágyú, 2000 mázsa puska-por, 1500 fegyver kezünkbe jutott.

Perczelnek Czegléd táján 48 óra alatt 8000 honvédet, négy divisio huszárt teremtünk össze.

Míg és mikor ön a várban van: Ascherman az ön parancsainak engedelmeskedni tartozik.

Bizalom és kitartás!

Éljen a haza!

Kossuth Lajos s. k.

kormányzó,

Szemere Bertalan s. k.

miniszterelnök.

II.

«Pest, 1849. július 3-án.

Görgei tábornok úr
miniszter úrnak!

Stankovics őrnagy úr által eddig kezébe juttattak a kormányrendeletek ezzel az én kinevezésem. Ennek következtében felhívom miniszter urat a haza szent nevében, tudósítson, hogy hajolt-e az elébbi kormányrendeletnek, mely szerint serege nagyobb részével — Komáromot jó védelmi állapotban hagyva s elegendő őrséggel ellátva — ide jöjjön. Ezt illetőleg választ várok. Ha talán 48 óra alatt ide jöhetne, még biztos lehetne az átvonulás, tovább is tán, de bizonytalan Pesten keresztül. Kmettynek hadosztályával parancsolat ment vagy erre ide csatlakozni, vagy pedig Paksról, hova hidat küldtünk le, a Dunán átkelni.

Tehát bizonyosat várok, hogy intézkedhessünk.
Arad átadta magát július i-én.

Mészáros Lázár s. k.
altábornagy.

III.

«A főparancsnokságtól a Komáromban és körül levő sereg parancsnokságának!

Pest, 1849. július 3. este 8 óraker.

Valamennyi miniszter jelenlétében a mai-napon hozott határozat folytán felszólíttatik a seregpáncsnokság, hogy e rendelet vétele után azonnal valamennyi csapatot összpontosítson.

Mint őrség a várművek és elsánczolt tábor számára maradjon ott 16,000 gyalogos, 1500—1800 főnyi lovasság s minden 1000 emberre három ágyú. A lovasság fele részben a korábbi rendes, fele részben pedig az ujonan felállított századokból álljon. A többi csapatokkal jelenlegi állásukból akképen haladjon előre a páncsnokság, hogy míg a komáromi őrség a jobb szárnyon az ellenség ellen demonstrál, az ide rendelt csapatok a bal szárnyon kezdjék meg vonulásukat és azt sietve folytassák. A várban maradó őrség mind addig folytassa a demonstrációt, míg az ide rendelt hadtest két napi menettel előnyben nem leend.

Abban az esetben, ha a csapatok főntebb előírt mozdulatait a jobb parton nem lehetne végrehajtani, ezt a körülményt a páncsnokság legott jelentse ide, mindazonáltal a kijelölt csapatokkal a visszavonulást a balparton foganatosítsa. Ennek a mozdulatnak megkönnyítésére itt nem tehetünk

egyebet, minthogy Debreczen felé demonstrálunk, hogy ez által az ellenség figyelmét onnan elvonjuk.

Ugyané végből Görgei Ármin ezredesnek adjon a parancsnokság határozott parancsot arra, hogy továbbra is tartsa magát a hegységben, ha ez által az ellenség előnyomulásának Árvában gátat vethet.

A harmadik hadtest egészen ide rendelő.

'Szen parancs végrehajtásáról ide azonnal jelentés teendő.

A Komáromban és környékén levő csapatok vezényletével Klapka tábornok úr bizatik meg, az ide rendelt hadi testeket pedig Nagy Sándor vezesse.

Ha az az eset következne be, hogy az összes csapatokat Komáromba kellene összpontosítani, akkor mindig Klapka tábornok úr vezesse a sereg és a vár főparancsnokságát.

*Mészáros s. k.,
altábornagy.»*

Ötödikén hajnali három óraker értünk Pestre, s nyolcz óraker Kossuth lakására mentünk, a hol egy óra múlva Szemere, Csányi, Batthyány Kázmér miniszterek s Mészáros és Dembinszki tábornokok is megjelentek.

Kossuth, miután a tudósításainkat meghallgatta, késznek nyilatkozott a sereg óhajainak engedni, a mennyiben azok a kormánynak már kiadott rendeleteivel összeegyeztethetők. Mészáros altábornagynak fővezérré való kineveztetését nem lehetett ugyan már visszavonni, de itt is volt még más út, a mely ép oly biztosan célhoz vezethet. Görgei maradjon a felső-

dunai sereg parancsnoka, tegye le a hadügyminiszterséget, és ismerje el Mészárost, mint főparancsnokot. — Én kinyilatkoztattam, hogy a korábbi rendeletek ilyenén megváltoztatását elegendőnek tartom arra, hogy a nehézségeket megszüntesse, a vizsályt kiegyenlítse, és a csapatokat megnyugtassa. — Görgei pedig ezekre a föltételekre, melyek lehetővé teszik, hogy a seregnél maradjon, kétségkívül ráállana. — Most tehát két rendelet lőn kibocsátva, az egyikben Görgei — ha a hadügyminiszterségről lemond — a felső-dunai hadsereg parancsnokává neveztetik ki; a másodikban pedig felszólíttatik, hogy Mészáros tábornoknak, mint az összes magyar sereg kinevezett főparancsnokának, minden rendelkezésében pontosan engedelmesskedjék.

Az oroszok Paskevits alatt július elején egész Miskolczig és Egerig előnyomultak, mert a hadi erő, melynek a Kárpátokban ellenök kellett volna állania, nagyon gyenge volt s csak arra szolgált, hogy az ellenségnek a főváros felé való vakmerő portyázását meggátolja. Ez a hadtest egész Árokszállásig és Jászberényig visszavonult. Vezére volt Visoczki tábornok.

Dembinszki, a ki az óvatos Mészáros oldalán a vezérkart vezette, közölte velünk a közelebbi hadműveletek vázlatát. Nem lehetett tagadni, hogy ezek az intézkedések sok tehetségről tanúskodtak; csak hogy tán nagyon is aggódva és óvatosan, hadászati elvek szerint, de a tulajdonképeni tényezők figyelembevételével nélkül voltak készítve.

Miután minden oldalról meghánytuk-vetettük az okokat, melyek a terv mellett és ez ellen felhozhatók voltak, megfontoltuk a minden oldalról feltornyosuló veszélyeket, s az utat és módot, a melyen azoknak

elejét lehetne venni: az öreg Csányi miniszter karon fogott s kért, hogy az egyik oldalszobába kövessem őt. Csányi, szabadságharczunk ezen egyik legtisztább és legkimagaslóbb jelleme, benső barátja volt Görgeinek, a kit mint fiát szeretett. Midőn egyedül valánk, megszorítá kezemet, beesett ábrázatán egy könyecsepp gördült végig, s remegő hangon azt monda, hogy a hazát a bukás szélén látja. Még megmenthető az, ha Görgei nem csak eszére, hanem szívére is hallgat, s ha kiszabadítja magát egy ember szellemi hatalma alól, a ki őt gonosz daemonként lebilincseli, s őt hazája érdekeitől s valódi barátaitól és párthíveitől mind inkább eltávolítani igyekszik. Ő maga már öreg, s nincs semmi elveszteni valója; ha Pestet másodszor is föl kell adni, úgy ő másodszor is utolsó akar lenni a menekülők között, s akkor elmegyén ugyan Szegedre és Aradra, de tovább nem mehet, mert kora és betegeskedése nem engedik ezt meg neki. Hogy mi fog aztán következni, az rá nézve közönyös, de a hazára való gondolat földre sújtja őt. — Én azt feleltem neki, hogy bár félelmét nem osztom is teljes mértékben, de Görgei közvetlen környezetének káros befolyását már régóta ép úgy észrevettem, mint ő, s szívem mélyéből sajnálom a dolgok ilyen állását.

Csányi ekkor néhány megindító sort írt Görgeinek, melyben hangsúlyozza előtte hazája iránti kötelességét, s kérve-kéri őt, hogy semmiféle ellenséges sugdosás és ármánykodás által ne engedje magát elszakíttatni attól a szövetségtől, a melynek minden erejét egyesítenie kell, ha azt nem akarjuk, hogy a haza tönkre menjen s örvénybe dőljön. — A mint Görgei később Komáromból elvonult, ezt a levelet,

több más irattal egyetemben, lakásán találták meg. — Csányi pedig 1849 október 6-án, néhány ezer lépésnyire attól a helytől, a hol oly magasztos szavakat írt Görgeihez, a vesztőhelyen lehelte ki nemes lelkét!!

Dél felé az üres és kihaltak látszó utczákon ismét a Dunához mentünk, s hajóra szálltunk, hogy vizatérjünk Komáromba. Még azon éjjel megérkeztünk, Görgei állapotát javulóban találtuk s átnyújtottuk neki a kormányzó leiratait. Görgei kijelenté, hogy belenyugszik a kormány parancsába, asztalhoz ült, s három sorban megírta a hadügyminiszterség alól való felmentetéseért a kérvényt. Erre a következő napra magához hivatott bennünket, hogy a teendő intézkedéseket megbeszélje velünk.

Ideje is volt már a sereg megindítására gondolni. Valamennyi hadtest összpontosítva volt már, s mint-hogy Horváthnak és Görgei Árminnak Nyitrából és a bányavárosokból jövő seregeik is elég közel voltak arra, hogy menet közben a derékhadhoz csatlakozhassanak: kijelentettem 6-án reggel a haditanács megkezdése előtt a nálam összegyűlt tábornokoknak, Nagy Sándornak, Leiningennek, Pöltenbergnek és Kászonyi ezredesnek, hogy sürgetnünk kell, miszerint a központi iroda tegye meg végre az elvonulásra szükséges intézkedéseket és rendeleteket.

Tíz órakor gyűltünk össze Görgeinél. Jelen voltak rajtam kívül az imént említett hadtest-parancsnokok és Bayer ezredes. Miután Görgei a háború valószínű meneteléről nézeteit kifejtette volna, azon meggyőződésének adott kifejezést, hogy a harczteret a Duna jobb partjára kell áttenni, ha azt nem akarjuk, hogy a Tisza és Alsó-Duna a mindenfelől teljesen

kifosztott síkságain a nálunk sokszorosán túlnyomóbb ellenség egyesült ereje által végkép megsemmisíttessünk. A Balaton tavára és mellékére utal, a honnan jó érzületű és vitéz lakosság közepette, s már a természettől hadviselésre rendelt földön, előnyösen folytathatjuk a háborút. — Kifejezést adott annak a reménységének, hogy ebben az esetben a hiányzó hadiszereket Bécs-Újhelyről és Gráczból beszerezhetnők s végül azt vélte, hogy ott abba a kedvező helyzetbe jutnánk, hogy csupán a mi valódi és természetes ellenségeink, az osztrákok ellen kellene küzdenünk.

Tehát az ellenség körülzáró erején való áttörés volna az, a mit ő kívánna, s a mihez a mi hozzájárulásunkat megnyerni óhajtaná.

Görgeinek ezek a nézetei, melyek homlokegyenest ellenmondásban voltak a kormány parancsaival, nem kevésbé leptek meg, s kijelentem nyíltan, hogy én azokhoz beleegyezésemmel nem járulhatok.

Mínthogy Nagy Sándor ugyanígy nyilatkozott, a többiek pedig ingadozni látszottak, Görgei újból fölvette a szót, hogy hangsúlyozza, miszerint talán nem fejezte ki magát elég világosan s valószínűleg félreértették, mert ő nem akarja magát elkülöníteni a többi seregtől és a kormánytól, ellenkezőleg, legfőbb szándoka az összeköttetést velük jövőben is fõntartani; — a jobb partra való áttöréssel pedig mindenek felett az a czélja, hogy az előttünk álló osztrák főhad-sereget megverje. A mint ő látja-, mi a déli hadsereggel és a többi haderóval való egyesülés mellett vagyunk; az ellen neki nincs semmi kifogása, csak hogy azt óhajtaná, hogy ez az egyesülés a diadalmasan kiállott csata után történjék meg, a mire nekünk

maga az ellenség nyújt kedvező alkalmat. — Arra is kell tekintettel lennünk, hogy a sereg visszavonulása megszökésnek ne tűnjék föl. — A kormány kívánóságának és rendeletének azért teljesen megfelelnék, ha a visszavonulást a jobb parton foganatosítanók, Paks és onnan az alvidék felé. — Ily módon gyorsabban bekövetkeznék az összpontosítás, s hozzá még azzal az, előnyvel járna, hogy menet közben néhány ezer újonczot vonhatnánk magunkhoz. Metsző gúnynyal tette még hozzá: — «persze könnyebb volna és biztosabb, nyitva maradt hátsó ajtón elillanni, mint vitézül kivágni magunkat a bajból; de hogy melyik biztosítja számunkra a világ elismerését és a becsületes sikert — arra feleljen kiki magának*).

Ez ügyes fordulat által — a mennyiben t. i. a jelenlevőket legérzékenyebb oldalukon, katonai becsületükön tudta érinteni — megnyerte őket nézeteinek. Még Nagy Sándor is hirtelen megváltoztatta nézetét, s az áttörés megkísértésébe, — noha annak sikeréhez nem volt sok reménye, — beleegyezését nyilvánította, ha az által, — mint a főparancsnok állította, — az alsó sereggel való egyesülés elérhetővé lesz. — Le voltam szavazva, s kényszerítve láttam magamat — miután még rövid megjegyzést engedtem meg magamnak a *«hátsó ajtón való elrohanás»-ra* nézve — meggyőződésemet a többiek véleményének alárendelni.

Eddigelé Görgei szándoka és tervei felől csak határozatlan sejtelmeim volt, de mai leplezetlen magaviselete által ez a sejtelem teljes bizonyossággá lőn. Az a nyakasság, melylyel egy jól kombinált művelettel szemben előnyt adott egy merész, koczkáztatott és kalandos tervnek, átláttatta velem szándokát, a mi semmi egyéb nem volt, mint az, hogy működését

minden áron elkülönítse a többi hadtest működésétől és kivonja a kormány befolyása alól. Az okokat, melyek őt erre indították, később megjelent iratai és vallomásaiból nehéz kivenni.

Az imént említett hadi tanács napján erős láz lepte meg Görgeit és állapota rosszabbra fordult. Késő este juttatták kezemhez a következő iratot:

Az ország kormányzója
Klapka tábornok, hadtestparancsnok,
s ideiglenes hadsereg-vezér úrnak.

Visoczkai tábornok ma seregével Czeglédre megérkezett, — holnap útját Körös-, Kecskemétre s onnan egyenesen Szabadkára folytatandó.

Perczel tábornok — kinek ma már 10,000 embert teremtettünk össze — holnapután a Tiszán átkel. Ma már előőrsei Kisújszállásig nyomultak, némely ereje Török-Szent-Miklóson és Szolnokon van.

Az ellenség túl a Tiszán Debreczenben van.

A népfelkelés azonban erélyes munkában van, s a mint Perczel a Tiszán átlép, az egész tömeg segíti őt.

Nagy-Várad előtt 1200 honvéddel, 350 huszárral, 5600 fegyveres nép már is ott áll nyolcz ágyúval.

Tiszán túlra nincs aggodalmam, annyival kevésbbé, minthogy Erdély dolga javult.

A haza megmentése tehát tábornok úrnak mai működésétől s holnapi marschának szerencsés végrehajtásától függ.

De függ főképen attól, hogy a felső hadseregben a politikai és katonai korteskedések megszűnjenek.

Ennek következtében, a nemzet nevében, pontos végrehajtást követelve, rendelem:

1-ször. Haditanácsnak egyedüli tárgya csak oly ügy lehetvén, mely a hadviselésre vonatkozik, tábornok úrnak gondja leendő arra, hogy a haditanács tisztán e körre szorítkozzék, s ki ne terjesztessék a nemzetgyűlés és kormány rendeleteinek akkénti bírálgatására, mely a hadviselés természetével tökéletes ellentétben áll.

Tábornok úr e szabályt felelet terhe alatt fogja megtartani és megtartatni; — sajnálom, hogy ez eddigelé meg nem tartatott.

2-szor. Ludwigh János tábori kormánybiztos úr a seregtől visszahívatván, helyébe Bónis Sámuel állami titkár neveztetik ki, kinek kötelessége a haditanácskozományokban részt venni, nem azért, hogy katonai, tactikai és stratégiai dispositiókba ereszkedjék, hanem hogy a kormány a seregnél is képviseltessék, s ekképen a katonai és politicalai működésbe egyenlő lépést tartó összhangzás hozassék be.

Magában értetik, hogy midőn a kormánybiztos egy részről örködni fog, hogy az érdemet dicsőség koronázza, más részről arra is felügyel, hogy az ország törvényei, a kormány rendeletei, a kormányilag megállapított hadjárati tervek s a polgári közszabadság szent érdekei híven megtartassanak.

Mint a kormány képviselőjét, Bónis Sámuel urat, oly bánásmódban fogják részesíteni, melyet állása igényel.

3-szor. Szükségesnek tartom az ide rekesztett szöveget napiparancsképen a hadseregnek kiadni.

A nemzet, s a nemzet akaratjából származó kormány a hálának mély érzetével becsüli, tiszteli és méltányolja a hős vitézséget, mert ez menti meg a hazát az ellenségtől.

De a haza nem csak ellenség által vesztet el, hanem belső visszavonás által is elveszhet. — És ama halál lehet, dicső, de ez csak szégyenteljes, mert ez a nemzetnek öngyilkolása.

Tábornok úrban római jellemet tapasztalok, s önben nem csak a vitéz katonát, hanem a szabadságszerető polgárt is tanultam tisztelni.

És erősen hiszem, hogy ön a kormányt segíteni fogja mind a hazát megvédeni, mind a hazában a szabadságot fentartani.

Budapesten, 1849 július 6-án.

AZ ORSZÁG KORMÁNYZÓJA

MINISZTERELNÖK

Kossuth Lajos, s. k.

Szemere Bertalan s. k.

Ha Kossuth a helyett, hogy ezt a levelet írta, személyesen jött volna a hadsereghez, akkor még mindent rendezni lehetett volna. Görgeit kedvelte ugyan a sereg, de az ő kedveltsége koránt sem mérközhető azzal a tekintélyvel, melynek Kossuth mindenütt örvendett. Görgei nem merészelt volna az ország kormányzójának megtagadni az engedelmisséget, ha csak színleg is, engedett volna. Kossuth megjelenésével mindenek szívét azonnal meg tudta nyerni, s a tábornokok, kik az én szavamra nem hallgattak, az ő tekintélye, az ő beszédének tüze és meggyőző ereje folytán csakhamar más nézetre tértek volna, a tisztek és csapatok pedig néhány találó szó által új lelkesedésre gyűjtva, bátorságot és reményt merítettek volna a jövő küzdelmekre,

s a háború sorsa ezáltal valószínűleg más fordulatot vett volna. De Kossuthot környezete és túlságosan aggódó barátai visszatartották az okosság e lépésétől. Sem ő, sem a fővezér — Mészáros — nem jelent meg és mindent rám hagytak, hogy én alárendelt állásomban egyszerre Görgei, annak egész vezérkara s a tábornokok többségével szemben a kormány rendeleteinek engedelmisséget és tiszteletet szerezsek.

Először is Bayer ezredest hívtam, s elolvasás végett oda adtam neki a kormány rendeletét, s kijelentettem, hogy a hadsereg Komáromban való hosszabb késedelmezésének felelősségét magamra nem vállalhatom. Ha Görgei rosszabbra fordult állapota által akadályozva látná magát az intézkedések megtételében, akkor nekem, mint Görgei után rangban legidősebb tábornoknak s ez esetben a sereg parancsnokának tisztemben és kötelességemben áll, hogy magamat szigorúan a nekem adott parancsokhoz tartsam, s azoknak értelmében cselekedjem. Ennélfogva én azt a parancsot adom neki, hogy a hadsereg haladéktalan elvonulására szükséges intézkedéseket azonnal tegye meg, azokat a legsürgősebben terjeszse elő, hogy az első hadtest más nap még hajnal hasadta előtt, a többiek pedig a főzés bevégeztével elvonulhassanak. A Komárom számára rendelt őrség pedig a várban és az elsánczolt táborban álljon harcra készen. Ha Görgei csak félig-meddig is oly helyzetben volna, hogy ezekről a rendeletekről tudomást vehetne, minden félreértésnek elejét veendő — megparancsoltam, hogy azokat kiadásuk előtt vele közöljék.

Bayer csak jelentéktelen kifogásokat tett e parancsok ellen s Görgeire vonatkozólag megjegyzé, hogy annak állapota annyira rosszra fordult, miszerint az

orvos megtiltotta, hogy vele olyan dolgokat közöljenek, a melyek őt még jobban felizgathatnák.

Hetedikén hajnali négy órakor az első hadtest Nagy Sándor vezénylete alatt egész csöndben elvonult a várból Bátorkeszire, a váczi-út első állomására.

A Duna balpartja még szabad volt, az orosz főhad-sereg előcsapatai még nem nyomultak Egernél tovább, ennél fogva a Visoczki-val és Perczellel való egyesülés akadálytalanul megtörténhetik vala, s én szívemből örvendettem, hogy erre az első lépést elvégre megtehettem. Kilencz óra felé éppen Görgeihez készültem menni, hogyléte és elutazása felől tudakozandó, a midőn Lerningen és Pöltenberg tábornokok, néhány törzstiszttel együtt, a legmagasabbfokú izgatottságban hozzám jövének, s jelentik, hogy Görgei éppen most fejezte be elbocsátatása iránti kérvényét és a sereg parancsnokságától vissza akar lépni. Ennek oka az első hadtest eltávozása, a mi az ő tudta nélkül történt s a miről neki semmiféle jelentés nem tétetett. A fővezér ezáltal nem csak érzékenyen sértve érzi magát, hanem tekintélyét is csorbítva látja elannyira, hogy ily körülmények között — bármily nehezére esnék is — tovább szolgálni nem akar. Ennél fogva azért jöttek hozzám, hogy fölkérjenek, miszerint a szükséges intézkedéseket tennem meg a végből, hogy a seregnek — melyben már úgy is sokat beszélnek alkudozásról s egyezkedésről — sorsa kockára ne tétessék, mert Görgei leköszönésének híre, a mint előre látható, különböző versiókban közöltetvén a csapatokkal, az izgatók és bujtogatók még tágasabb tért nyernének terveik kivitelére, s félő, hogy a hadseregnek szellemét egészen aláaknáznák. — Ebben a pillanatban lépett be Bayer. Kérdeztem, miért nem érte-

sította a fővezért az intézkedésekről, — a mint ez az én kívánságom volt, — miután kiderült, hogy annak állapota még sem volt annyira veszélyes, hogy meg ne hallgathatta volna azokat. Bayer kitérőleg felelt, s hivatkozott az orvos rendeletére. — Később megtudtam, hogy sem Bayer, sem senki más nem jelentkezett Görgei szállásán azzal a kívánsággal, hogy hozzá juthasson, s vele a tett intézkedéseket közölje, ezeket hát csak akkor tudta meg hadsegédjétől, midőn az első hadtest ablaka alatt a Vág hídján átvonult. Vájjon ez ezen alkalommal Bayer és társai által szándékosan volt-e így kicsinálva, vagy pedig csupán hanyagság volt, nem tudom eldönteni.

Leiningen, Pöltenberg, Czillich ezredes és mások mind vitéz és becsületes férfiak, de inkább katonák, mint magyar honpolgárok, már rég meg voltak nyerve Görgei szándékának és sorsukat az övéhez kötötték. Kijelentették előttem, hogy őket a csapataikért való gond s a letett eskü további, még oly véres küzdelmekre is rábirna, de egyszersmind azt, hogy minden további vizályt s a sereg végleges felbomlását megakadályozandók, hajlandók inkább tisztességes egyezkedésbe bocsátkozni. Kértek ennél fogva, hogy a már megtett intézkedéseket változtassam meg, Görgeit bírjam rá a seregnél maradásra, s a mint ez neki szándékában volt, az áttörést a Duna jobb partjára kísérsük meg. Erre az esetre kezeskedtek csapataik legnagyobb önfeláldozásáról és kitartásáról, más viszonyok közepette azonban a seregben nyilatkozó közszellemmel szemben semmiről sem állhatnak jót. — Az *«egyezkedés»* szó most először merült fel e beszélgetésben és én átláttam, hogy itt minden további vitatkozás késő s a kormány rendeleteinek

további forcírozása csak növelné a vizzályt, a végső eszközökhöz nyúlni pedig annyi volna, mint a hadsereget a leggyászosabb catastrophaba vezetni. Ily körülmények között tanácsosabbnak tartam, a többség akarátának alávetni magamat s a kétségbeesett áttörést a jobb partra megkísérlem. Ennélfogva Nagy Sándor hadtestével együtt ismét visszahivatott, a hadsereg tisztjei pedig a parancsnokok jelenlétében összegyűltek, választottak maguk közül egy küldöttséget és kérték Görgeit, hogy változtassa meg elhatározását s maradjon meg továbbra is élükön. A küldöttségnek adott felelet a hadsereg óhajának megfelelő volt ugyan, de nem nagyon hízelgő a kormányra nézve s újabb bizonyosága egyfelől az ő engesztelhetetlen gyűlöletének, másfelől azon makacs törekvésének, melylyel a hadseregben a kormány iránti rokonszenv utolsó szikráját is elfojtani igyekezett. Velem szemben azonban noha azon a napon én is meglátogattam s úgy a kiküldött tiszték jelenlétében, mint később négy szem között is beszéltem vele, tartózkodott minden oly megjegyzéstől, mely a történetekre vonatkozott volna.

Ily sok zaklatás és keserű csalódás után már azon a ponton állottam, hogy állásomat letegyem, s a seregtől eltávozzam.

Görgei, a ki korábban barátom volt, de most a kormányhoz való ragaszkodásom miatt hideg lett irántam, hogy engem a megváltoztatott hadmunkálati terv iránt kedvezőbben hangoljon, úgy rendelkezett, hogy az ellenség állásának áttörésekor én vegyem át a főparancsnokságot, s a támadást személyesen vezessem. Én, mint katona és hazafi ezt nem utasíthattam vissza, s ez által maradásra láttam magamat kötelezve, mindazon által elébb szavát vettem mindenik vezérnek egyen-

kint, hogy akár sikerüljön kirohanásunk, akár nem, a többi sereggel azonnal és bármi áron egyesülni legfőbb törekvésüknek tartásák.

Az én óhajom most az volt, hogy a támadást már 9-én kezdjük meg, mert minél hamarabb megtörténik vala ez, annál biztosabban vonulhattunk a Duna balpartján, még azon esetben is, ha az áttörés nem sikerül is, mert az oroszok ott megfoghatlan lassúsággal haladtak előre. De a központi iroda ujolag tudta mindennemű ürügyek alatt napról-napra halogatni a támadást; most hiányzott a szükséges munitio, majd meg Görgei Ármin és Horváth csapatait kellett elébb bevárni, stb. Két nap telt el így s ezzel együtt a balparton való szabad visszavonulás lehetőségétől is ellettünk zárva.

Hadd jöjjön most néhány levél, melyek még kirohanásunk előtt érkeztek volt s nagyon alkalmasak arra, hogy az akkori viszonyokat megvilágosítsák. Ezeket Görgei többnyire saját megjegyzéseivel ellátva küldötte át hozzám.

I.

Az összes sereg Fővezérétől A Felső-Dunai sereg Parancsnokságának Komáromban.

Pest, 1849 Július 7.

Elmulasztatván a legjobb idő, s az ellenségtől elfoglaltatván a jobb part Neszmélynél és talán a körülbelüli magasságok szinte ellenséges kezekbe léteztén, mint katona tanácsot, mint fővezér azon parancsot küldöm, hogy minekelőtte az egész kiharancsolt sereg magát keresztül vágva, a Dunát elérni igyekezze, inkább Komáromban maradjon

és 40 ezernyi erejével két annyi ellenséget foglalkoztasson és ha lehet, megverje, mintsem kétes körülmények között üldözőbe vétessen. Minden esetre azonban, mivel annyi lovasságot úgy sem lenne képes Komárom körül fentartani, 3000 lovast Paks felé, hol egy híd készen várja, küldeni el ne mulasszon.

Útközben nem érhetvén Komáromba, egy futár által küldöm.

Mészáros Lázár s. k.

Görgei jegyzete: «Igyekezni fogunk a főparancsnokság rendeleteit teljesíteni, de minthogy már az intézkedések megtétettek, előbb döntő csapást kell mérni az ellenségre, hogy azok kivihetők legyenek».

II.

A felső Dunai sereg parancsnokságának

Komáromban s körül.

Pest, 1849 Július 8-án.

Tegnap Komárom felé irányzott utazásom elleneséges csapatok miatt Nyergesújfalu s tájéka körül, mint szintén az esztergomi híd elégetése miatt újra nem sikerült, a mit egy éjjeli futár által tudtára adtam a parancsnokságnak; most pedig ha Komáromot el nem érné, a következőket találok jónak tudtára kijelölni:

1-ször. Mivel Klapka tábornok úr e hó 6-áról kelt jelentéséből általánosan lehete csak a sereg Duna felé irányzatáról értesülni, mert az idő és irány határozottan kijelölve nem volt; mivel pedig Arad és Temesvár fedezése és a Bácskában Péterváradot ostromló Jellacic-féle sereg elűzése és meg-

veretése czélja elérése végett Budapest őrség nélkül létez, ide várván mindig a felső dunai sereg részét és végtére mivel Bicske és Nyergesújfalu felől 7-én reggel ellenséges csapatok mutatkoztak, a Lánchidat átkelhetlenné kellé tenni, mi e napi délután megtörténend.

2-or. Mivel a fent idézett jelentés folytán a kivonulandó sereg az alsó Duna felé is irányozhatná útját, tehát tegnap Wehle kapitány úrnak meghagyatott, hogy a Kmetty hadtest átkelése után a hidat *Paksnál*, ha még szét nem szedette, helyén hagyja, ha pedig szétszedette volna, Bajára úsztassa le, s biztosítsa, s további rendeletig maradjon ott. Ezt azon célból írom, hogy a sereg tudhassa, merre és minő átkelési eszközöket találhat, mit előre küldendő személyek által előkészíttetni kellene.

Mészáros Lázár s. k.

III.

A fővezérség Görgei altábornagy úrnak.

Főhadiszállás Pest, 1849 Július 9-én.

Ezennel felhívom azon Haza nevében, melyhezi szeretetét annyira nyilvánította, hogy nyilatkozzék egyenesen: akar-e a kormány rendeleteinek hódolni, vagy nem? jön-e sereggel vagy nem? hogy ekkép tudhassuk, mihez tartani magunkat, mert itt azon erőre számítottunk, mely most, ha el nem jön, máskép kell működni.

A haza veszélyben van és ezen veszély tábornok úr késedelmeskedése által nagyobbodott, ha tehát annak mentéséhez járulni akar, úgy sürge-

tőleg szükséges, hogy a seregek, mivel a budai részen Klapka tábornok jelentése következtében hamarabb elrontatott a híd, a balparton induljanak, — indulhatnak és mehetnek pedig, mivel az ellenségi őrsök Harsánynál állottak 8-án, mivel a Tiszán túl részünkről mozdulatok történnek, ott pedig az ellenséges erő Debreczennél áll, azért Vácztól tényleg még 3 nap, talán még 4 nap is el lehetne érni és a 18 fontos ágyú-telepet, mely a muszka erő ellen igen jó szolgálatot tehet, ez alkalmossal elhozni el ne mulassza.

Hidunk készen áll Bajánál, a hol Wehle kapitány 24 óra alatt felállítandhatja, és ha nem, olyan készülékek tétettek, hogy 15 ezer emberrel, ágyúval stb. 24 óra alatt átkelhetni.

Azért felhivom, valahára kijelenteni, mit teend.

Nagy Sándor tábornok Vácznak és Gödöllőnek rendeltetett. Jelentését Czeglédre várom.

Mészáros Lázár s. k.

Ezalatt irónnal Görgeitől: *Annyival kevésbé szabad vesztegetnünk az időt, hanem hozzáfogni és — á t ! ! ! De szilárd elhatározás és rettenthet len bátorság a végrehajtásban!!*

IV.

Az Ország Kormányzója
Görgei Tábornok Úrnak.

Senki nálamnál annak múlhatatlan szükségét jobban nem érzi, hogy a nemzet hadseregének pénz kell. — Senki nálamnál jobban nem tudja mi rossz hatást gyakorol, ha a nép kiszolgáltatásai készpénzzel nem fizettetnek.

De Tábornok úr Június 29-én vagy 30-án azt írta, siessen a kormány távozni Pestről, mert az ellenség fel nem tartóztatható, sőt már Tábornok úr seregét túl szárnyalván, a főváros egészen fedezhetlenül van.

E jelentésére a kormánynak kötelessége volt, a pénzgyárt megmenteni. — Megmentette, — de 14 napig semmi pénzt nem teremthetünk. Ez a hirtelen felosztatásnak eredménye, melyen segíteni nem tudok. Senki nem tudhat.

Néhány napig tehát nincs más mód, mint semmit nem fizetni olyat, a mi nyugtatvánnyal, utalvánnyal ideiglenesen kielégíthető, és a pénzt csak zsold fizetésre fordítani.

Tessék az intendatúrát ehhez képest utasítani. Adja utalványait a pénzügyminisztériumra, úgy hogy Szegeden 14 nap alatt fizetendők.

A Budapesti kölcsönt már megkísértettem, s kaptunk is már egy fél milliót, ebből láttuk el egy pár százezer forinttal Komáromot, ebből fizetük a naponkinti hadi költségeket Júliusban.

Hanem a tábori főpénztárak, ámbár kellett tudniok a körülményeket, azt a hibát követték el, hogy némely zászlóaljnak kiadták az egész havi zsoldot, másnak meg semmit, a helyett, hogy mind csak 10 napra elégítették volna ki.

Azt is megjegyzem, hogy a havi szükségletek kimutatása még igen kis részben érkezett be mai napig is.

Egyébiránt tenni fogok, a mit csak ember tehet.

Czegléd, 1849 Július hó 8-án.

Kossuth Lajos s. k.

kormányzó.

V.

A Fővezérségtől
 A felső-dunai sereg parancsnokságának
 A Duna balpartján s Komáromban.

Szolnok, 10-én reggel 1 óraker.

Bizonyos tudósítások szerint kozák csapatok Jász-Berényben mutatkoztak 9-én reggel, következőleg a sereg főereje egy pár marssal Mező-Kövesd körül lehet. A mi seregünk egy része Visoczkai alatt Szolnok felé tart, a Tisza vonalát védendő.

Ezeket azért írom, hogy a parancsnokság útjában kellő óvatossággal menjen, nehogy veszélyeztesse magát, minden esetre azonban Vácznak az irányt megtartsa, ott azonban ne késsen, hanem a körülmények szerint vagy a vasútvonalnak tartson, onnét Szeged felé irányozván útját, vagy pedig, ha a sereg biztossága veszélyeztetnék, Komáromba visszahúzódjon. Állásáról az egész sereget tudósítsa.

Mészáros Lázár s. k.

Ezen levelekből látható egy felől az a nagy gondoskodás, melylyel Mészáros tábornok a felső-dunai hadsereg iránt viseltetett, más felől az a nagy zavar, mely az emiittett győri tudósítás után egy időre a kormányügyekben beállott.

Tizedikén végre részünkön minden csapat összpontosítva volt, a szükséges munitio megérkezett s a támadás a következő napon elhatároztatott.

A Komárom előtti ellenséges állások megtámadása

július 11-én történt meg. Mint fönnebb említem, a főparancsnokságot én vittem. — Ez volt a legvéresebb csatája egész szabadságharcunknak. A csapatok a kétségbeesés elszántságával küzdöttek. Dél felé minden ponton előnyben voltunk. Ekkor Panjutin orosz hadteste nyomult a harczvonalba, s előnyomulásunknak a centrumban állott ellene. Nekünk már nem volt tartalékunk, míg az ellenség mind újabb és újabb erősítéseket vont magához. Négy órakor végre — meggyőződve az áttörés lehetetlenségéről s hogy ne tegyem ki magunkat oly veszteségeknek, melyek a seregnek Komáromból való visszavonulhatását kérdésessé teheték volna — parancsot adtam a visszavonulásra, a mi egészen az elsánczolt táborig a legnagyobb rétidben hajtattott végre.

Görgei még betegen a bástyákról nézte a harczot s azt a meggyőződést szerezte magának, hogy az ellenség túlnyomó erejénél s állásánál fogva terve kivihetlenné lön.*

A felső Dunán folytatott sok sikertelen küzdelem után még is csak az az alternatíva állott előttünk, hogy vagy az egész sereg Komáromban maradjon táborozásra, vagy pedig a Duna balpartján a visszavonulást legott megkezdje. Görgei az utóbbira határozta el magát. Erre vonatkozólag megtétettek a szükséges intézkedések s a Tiszához való indulás idejéül 12-ikének estéje tüzetett ki. Ugyanazon este bucsut vettem Görgeitől, ez alkalommal nem oly szívélyesen, mint máskor s ugyanekkor utoljára szorítottam kezét több hű és becsületes barátom és bajtársammal, a kik később hóhér által fosztattak meg dicső életüktől.

* Lásd függelék: Komáromi csata július 11-én.

13-án virradatkor elhagyta a sereg — az első, harmadik és hetedik hadtest — a várat, s megindult útjára Vác felé. Dél felé hajtattak át az utolsó társzekerek a Vág hídján és én két hadtesttel egyedül maradtam Komáromban, hogy a nemzet e védbástyáját megtartsam s ott Magyarország fegyvereinek becsületét védelmezem.

XV. FEJEZET.

Helyzetem Komáromban. — Első hírek Görgeitől. — Kirohanások. — Az aug. 3-ki győzelem. — Ennek következményei. — Fő hadiszállásom Győrben. — Vész-hírek a déli seregtől. — Hírek a világosi fegyverletételről. — Visszavonulásom az elsánczolt táborba. — Görgei levele Nagy-Váradról. — A várat újból osztrák és muszka csapatok veszik körül. — Az első parlamentair. — Fegyverszünet. — Tárgyalások a vár átadása iránt. — A tárgyalások befejeztetnek, a háború véget ér.

Mialatt a hadsereg Görgei alatt elvonult, a rendelkezésemre álló erőhöz mérten úgy az elsánczolt tábor, mint a várműveket a legillőbb és alkalmasabb módon megszálltam, s az öt divisió mindegyikének — mert ennyiből állott az egész őrség — szívére kötöttem az utasításokat, melyek a rájuk bízott védművek vedel mezesére szükségeseznek mutatkoztak. Az egész haderő, mely felett Komáromban rendelkeztem, állott 24 zászlóalj gyalogság, 11 eskadron lovasság, hét század utász és árkászból 48 tábori löveggel, melyekhez később még 12-öt tudtam szerezni. A tényleges állomány 18,000 főre rúgott; 4—5,000 sebesült és beteg feküdt a kórházakban.

Az öt gyalog-divisiót a következők vezérelték: Janik, Rakovszky, Kosztolányi, gróf Eszterházy Pál ezredek és Horváth alezredes. A lovasság élén Mándy ezredes, a tüzérségén Krivácsy ezredes állott s erődítési igazgató Thaly alezredes vala.

Oldalamon Aschermann ezredes állott mint másodparancsnok. Vezérkarom főnöke Szillányi alezredes, fősegédtiszttem pedig Prágai alezredes volt. Segéd- és

parancstiszteim között voltak: Mednyánszky Sándor alezredes, Latinovich György őrnagy, gróf Károlyi Sándor és mások, kiknek neve már kitörlődött emlékezetemből. — Állásom által vállaimra nehezedett óriási felelősség tudatában elhatároztam, hogy szűkebb körű haditanácssal veszem körül magamat. Döntő pillanatokban mindannyiszor nagyobb haditanács leendett összehívandó.

Mint politikai főnök, s a kormány képviselője a derék öreg Ujházy László működött.

Július 13-án a következő napi parancsot bocsátottam ki az őrségnek:

Hadfiak!

Elérkezett a pillanat, melyben úgy kell magunkat tekintenünk, mint a kik úgy a főhadseregtől, mint a kormánytól teljesen elzárva, csupán saját erőnkre vagyunk utalva.

Csak önmagunkban bízva s kölcsönös egyetértésben élve, nézhetünk bátran és csüggedetlenül a jövőbe. Csupán ez buzdíthat és erősíthet és kell hogy buzdítson és erősítsen nagy feladatunk megoldásában.

Hadfiak! Nekünk igazolnunk kell a bizalmat, melyet a nemzet képviselői által belénk helyezett, s azért hozzátok, — *hozzátok, kik oly sok véres győzelmet vívtatok ki s ez által a nemzet büszkesége és díszévé levétek*, a következő szavakat intézem: *Mindenki vessen számot magával! Bármint alakuljanak is a viszonyok, már most kimondom, mi ezt a helyet csak becsülettel hagyhatjuk el, avagy ennek összeomló romjai temetnek el m in dny áju nkat!!*

Éljen a haza és annak vitéz hadserege!!!

Ezzel a napi parancscsal egyidejűleg a legszigorúbb rendőri intézkedések tétettek a végből, hogy senki a várost vagy a várat engedély nélkül el ne hagyhassa.

Én fő hadiszállásomat a városban tartottam, a vár-sánczokon kívül; Aschermann a várban lakott, a többi divisio-parancsnokok csapataiknál, az elsánczolt táborban, sátrakban vagy falombokból készült gunyhókban laktak.

Az első hónapra elhatároztatott, hogy minden ember napjára fél font húst, egy kenyeret és egy adag bort kapjon s hetenkint háromszor főzelék adatott.

Július 14-én egy század huszár, kik Mócsa felé kémszemlére voltak kiküldve, azt a hírt hozta, hogy a Tata felé vezető úton erős ellenséges sereg halad a társzekerek beláthatlan sorától kísérvé. Ebből meggyőződünk, hogy az osztrák sereg, Görgei elvonulását észrevéve, Budafelé siet. Azonnal útnak indítottunk egy hírnököt Görgeihez, hogy őt erről értesítse.

Július 15. A hátrahagyott ellenséges csapatok megszállották Almást, Mocsát, Csémet, Herkályt és Ácsot s kezdték magokat Herkálnál és az ácsi erdőben elsánczolni; hasonló erődítményeket készítettek Aranyosnál a Csallóközben és megkezdték egy hatalmas hídfő építését Lélnél.

Július 16. Egy huszár-szakaszunk Érsek-Újvárnál meglepett egy ellenséges őrzőjáratot, s két foglyot ejtett, a kinnél fontos iratokat találtunk. Ezekből megtudtuk, hogy a körülzáró hadsereg parancsnoka Csorich altábornagy és hogy Pott vezérőrnagy a maga dandárjával, valamint Grabbe orosz divisiója az ő segítségére a Duna balpartján közeledőben vannak.

Július 17. Több szakasz huszár küldetett ki a vár-

ból; hogy közelebbi híreket hozzon az ellenségről, s a mi gabona és marhaállományt csak talál, azt az őrség számára szerezzze meg.

Július 18. Görgei tábornokhoz küldött egyik hírnökünk hozott hírt a Vácznál 15- és 16-án vívott csatákról, melyeknek következtében Görgei Nógrád-megyébe, Kétság felé vonult. — Ugyanazon a napon érkeztek néhányan a Vácznál szétugrasztott seregből, részint gyalog, részint lóháton, fegyveresen és fegyvertelenül a várba. A tisztek vázolták a gyilkos küzdelmet, mely a város utcáin dühöngött és a zavart, mely egy hídon való visszavonuláskor állott be, a hol Görgeinek ritka önfeláldozással, magának kellett a rendet helyreállítania. Ezek beszélték továbbá, hogy még több száz honvéd rejtőzködik a Komárom és Vác közötti hegységekben, s csak a jó alkalomra várnak, hogy a várba érhessenek. Vajda őrnagy alatt néhány század katonaság küldetett ki arra a vidékre, hogy a bujdoklókat összegyűjtse és a várba hozza. Sikerült is néhány százat közülök összegyűjteni, a kik aztán a leggyöngébb állományú zászlóaljakra osztattak be.

Július 23. Hírnököktől megtudtuk, hogy az osztrák hadsereg 19-én Pestet megszállotta, sőt némely csapataival egészen Kecskemétig előnyomult.

A déli seregtől azt a hírt kaptuk, hogy az a bán csapatainak Hegyesnél a Bácskában csatát ajánlott, mely a mi javunkra dőlt el, — Görgei azt a tudósítást küldé, hogy néhány heves csata után, melyet utóhadával elfogadni kénytelen volt, bevonult Losoncra.

Ez idő alatt mi sem voltunk tétlenek Komáromban. Naponként száz meg száz szénás szekér hajtattott be a várba, s szereztünk vágómarhát is, a mennyit

csak lehetett. A hadszerelési hivatal két új tábori üteget szerelt és állított fel. Az elsánczolt tábor befejezésén buzgón dolgoztak, s a homokhegyen egy új erősség állíttatott fel. Épúgy folytonos működésben volt a fegyvergyár is, úgy hogy már két újonnan felállított zászlóaljat teljesen fel lehetett fegyverezni. Mindenütt vidám és szorgalmas munka folyt és példás rend uralkodott.

Hogy az apró papírpénz dolgában uralkodó bajon segítve legyen, sajtót állítottunk fel, mely öt és tíz krajczáros papírjegyeket bocsátott ki, azokat aztán bizonyos napokon bankjegyekre be lehetett váltani. Ezek «*Komáromi váltó pénz*» felirattal s Újházi László aláírásával voltak ellátva. Szerelmey vezérkari őrnagy, kitűnő lithograph, készítette az ehhez szükséges lapokat és vezette a sajtó működését.

Július 25. Egy zászlóalj két ágyúval és egy század huszárral parancsot kapott, hogy Tata felé kémszemlére menjen. — Ezeknek sikerült a várost megszállva tartó ellenséges csapatokat meglepni, azoknak egy részét, többek között hét tisztet is foglyul ejteni és több társzekeret is kizsákmányolni. A legjobb fogás azonban a bécsi postakocsi volt, a melyben egész tömeg újságot és sok fontos iratot találtunk. Ez utóbbiakból tudtuk meg a körülzáró sereg erejét, mely 16 zászlóalj gyalog, öt üteg és hat század uhlanusból állott. Az iratok között megtaláltuk a körülzáró sereg dislocatióját is, mire elhatároztuk, hogy előbb a bal partot szabadítsuk meg az ellenségtől, s e végből az ellenséget a Csallóközben támadjuk meg, és ha ez a két kitörés sikerülend, a döntő csapást a Duna jobb partján intézzük az ellenség ellen.

Július 30. Kosztolányi hadosztálya, támogatva Ra-

kovszky divisiójának egy részétől, a Duna balpartján, Heténynél megtámadta az ellenséget, kiűzte a faluból és átúzte a Zsitva hídján. 130 foglyot s egy szerkocsit hoztak a várba.

Ugyanezen a napon Horváth alezredes megtámadta az ellenséget Aranyosnál a Csallóközben s hasonlóképen kiszorította állásából és Örs felé üldözőbe vette.

Ezen két sikerült kirohanás által a Duna balpartja újra felszabadult s a vár élelmezését zavartalanul folytathatta.

Görgei augusztus 1-jén a következőket írta Geszthelyről:

Klapka tábornok, vár- és seregparancsnok úrnak

Komáromban.

Geszthelyi főhadiszállás, 1849 július 24.

Július 18-án kelt utolsó levelére azért nem válaszoltam önnek, mert a vezényletemre bízott sereg sorsát világosan és határozottan teljességgel nem lehetett előre látni s mert Magyarország más hadseregeinek mozdulatairól hiteles tudósítások akkor még nem jutottak hozzám.

Most azonban, a midőn seregem a többi haderővel meglehetősen egyenlő magaslaton áll, kötelességemnek tartom önt a magyar sereg ügyeiről általában és különösen az alattam álló sereg sorsáról értesíteni.

15-én délután, az előcsapatokkal Vácra megérkezve, a Rüdiger tábornok alatt álló orosz csapatokkal ütközetbe kellett bocsátkoznunk, a mely annyiban a mi javunkra dőlt el, hogy elfoglalt állásunkat nemcsak az egész nap folyamán,

hanem az erre következő éjszaka is megtartani képesek valánk.

Másnap két utánunk jövő hadtest által megerősítette, megújítok a támadást az orosz csapatok ellen, de csakhamar meggyőződtem, hogy az ellenség az éjszaka folyamán jelentékeny segédcsapatokat vont magához Gödöllőről és Pestről, a mely a rendelkezésemre álló erőt, főleg ágyúk dolgában, messze túlszárnyalta. Ezt felismerve és saját erőnket minden tekintetben megmérlegelve, a haza érdekében tanácsosabbnak tartam, hogy sereggel Vácznál az áttörést meg ne kísérssem, hanem a teljesen biztos Losonc-Putnok-Miskolczi országútra térjek, hogy a mily hamar csak lehet, Magyarország többi haderejével egyesülhessek.

Ez az egyesülés, a bennünket Vácztól kezdve üldöző orosz hadtest daczára, csapataink által szerencsésen végrehajtatott, a mennyiben Knézich tábornok Tisza-Füredtől Tokajig foglalva állást, felvételünkre készen áll, és ha a Harsányban fekvő ellenség a Hernád megett positionkat megtámadni merészelné, összes rendelkezésre álló erejével Rátkától Lökig a harczvonalba nyomuland.

A tiszafüred-szegedi vonalra támaszkodnak Magyarország többi seregei. Az ellenségnek azon terve tehát, hogy a mi reduit-nket, a Tisza mögötti térséget az ország seregeitől elvágja, ezeknek mozdulatai által megghiúsult.

Fegyvereink sikerének jövő phasisa tehát a közelmúlthoz nagyon hasonló leend. Az ország harczerejének ennél fogva van ideje arra, hogy

a sereg mögött összeszedje magát, szervezkedjék és a főszerephez csatlakozzék.

Ha ön, tábornok úr, ezeket a tényeket megfigyeli s a közelmúltakra emlékezik, könnyen beláthatja, minő szerepet kell Komárom várának forradalmi drámánk legközelebbi phasisában játszania és hogy önre, mint e bevehetetlen erőségnek parancsnokára minő kötelesség vár.

Görgei s. k.

tábornok.

Én biztosan reméltem, hogy Kossuth, a ki a kormányral Szegeden időzött, most a sereghez menend, hogy a nagyon is alásülyedt bizalmat a csapatoknál helyreállítsa, s lelkükbe új lelkesedést és erőt leheljen. Mint később kiderült, az ország kormányzójának tényleg meg volt ez a szándéka, de annak kivitelében az ellenségnek nagyon is előnyomuló portyázó csapatai megakadályozták, és kényszerítették Aradra visszatérni. A felső dunai sereg ily módon az ő befolyásától teljesen megfosztatott, s kizárólag Görgeinek, a harczolásba már rég beleunt vezérkarának szeszélyétől függött.

Épen ez időtájban kaptam biztos tudósítást arról, hogy Haynau Pestről el, még pedig Szeged felé vonult. Ez a tény és egynehány elfogott levél, melyeket az osztrák főhadiszállásra beosztott Berg orosz vezérőrnagy írt Miklós császárnak, megerősítettek abban a szándékomban, hogy a körülzáró ellenség zöme ellen a Duna jobb partján minél előbb döntő csapást intézsek, hogy ezáltal a délen küzdő magyar haderő feladatát lehetőségig megkönnyítsem.

Augusztus 3-ika tüzetett ki ezen nagy kirohanás

napjául, és ez, a mint általánosan ismeretes, teljesen sikerült, s az ellenséget valamennyi állásának feladására s egész Pozsonyig való visszavonulásra kényszerítette.

Az ellenség vesztesége halottakban és sebesültekben fölülmúlta az 1000-et, és 1000-nél több közharczos és 48 tiszt estek fogságba. *

Számtalan győzelmi jel és tán még több zsákmány lőn e napnak eredménye. A csatatéren 12 ágyút foglaltunk el, ezenkívül a leli hídfőnél 18 db. 18 fontos löveget hagytak volt az osztrákok. Mintegy 3000 fegyver, jelentékeny hadszer- és lőporkészlet; számos podgyász és társzekér, temérdek élelmi szer, 2,000 ökör, mely az osztrák-orosz főhaderegnek volt szánva, — mindez kezeinkbe esett. A legfőbb nyereség azonban az volt, hogy ez által a győzelem által az osztrák operatio vonalát áttörtük; Haynaunak Ausztriávali fő s egyenes összeköttetései a mi birtokunkba jutottak; végre hogy az osztrákok mögötti felkelés, azon ecsetben, ha ezek délen döntő vereséget szenvednének, őket a legnagyobb veszélylyel fenyegetné.

Kossuthhoz és Görgeihez futárokat küldöttem, Ígérvén nekik, hogy négy hét alatt a komáromi helyőrségen kívül még 30,000 embert síkra állítandok, miről nekem a Duna-jobbpart derék népének lelkesültsége kezeskedik. Közöltem velük azt a hivatalos tudósítást, melyet Berg orosz vezérőrnagy a czárnak irt, a melyből látható volt, hogy Haynau és az oroszok az ősz közeledtétől féltek, hogy addig a háborút minden áron be akarnák végezni, és ha ez nem sikerülne nekik, akkor a közlekedés rossz, és az élelmezés rendkívül

* L. a függelékben.

nehéz volta által kényszerítetténe a háború befejezését jövő tavaszra elhalasztani; kifejeztem nekik azt a nézetemet, hogy Magyarországot és a mi szent ügyünket még meg lehetne menteni, ha tudnók a harczot minél tovább húzni-halasztani.

Követeim, fájdalom! nem érkeztek meg elég korán arra, hogy a végzetes katastrophának eleje vétethesék. Kossuth már csak a török földön hallotta meg az augusztus 3-iki győzelmet és annak következményeit; Görgei pedig Nagyváradon, akkor, mikor seregével a végzetes fegyverletételt végrehajtatta.

5-én tiz zászlóalj-, hat lovas-század és 30 ágyúval megkezdtem az elővonulást Győr felé, a hová 6-án a lakosság örömrivalgása között vonultam be.

Hogy időt ne veszítsünk, az általam megszállott megyékben azonnal elrendeltem az újonczozást s egyelőre a 18—30 éves életkorban levőket szólítottam föl. Abból a készséből, melylyel a lakosság ezen rendszabályt végrehajtotta, láttam, hogy hasonló módon az egész országban rendkívüli dolgot lehetett volna elérni, és hogy nem a népen múlt, hogy a nemzet hadereje a betörő ellenség ellen elégtelen számban állíttaték. Néhány nap alatt 5—6,000 újonczot állítottak ki, a kik Komáromba küldettek, ott öt új zászlóaljba osztattak, gyorsan felfegyvereztettek és használhatókká tétetének.

Egy kis segédcsapatot nyertem ugyanezen időtájt Noszlopy kormánybiztosnak, Somogy katonai parancsnokának a Balatontól előnyomuló seregecskéjében. Ez az erélyes ifjú június óta foglalkoztatta a Nugent alatt működő második osztrák hadtestet, s az osztrákokkal több szerencsés kimenetelű csatát vívott. Az egész csapat, mely saját magára hagyatva, a

kormánynyal és a többi sereggel való minden összeköttetés nélkül küzdött, vívódott az ellenséggel, 3,000 főből állott; ennek is csak egy része volt rendes fegyverrel ellátva, nagyobbára kaszákkal és csépekkel felfegyverzett újonczhonvédek valának, velük 100 ló, egy fa- és egy érczágyú.

Noszlopy hozzám vonult, s általam a fölkelés szervezése végett Veszprémbe küldött Mednyánszky alvezetes alá rendeltetett. A kicsiny sereg később a komáromi őrség két zászlóalját képezte.

Hat nap telt el azóta, hogy Győrbe bevonultunk. Az itt talált mindennemű készlet Komáromba szállítatott; a népfelkelés a Duna jobbpartján megkezdett, újonczok ezer számra jelentkeztek, az ostromlók hatalmas sánczai Ács, Aranyos és Léi körül a földdel egyenlővé tétettek. Most már a passiv fedező állásból ki lehetett lépni, s egyik vagy másik oldalon teljes erővel újabb támadást kísérrhettünk meg.

Ekkor jövének az első Hiób-hírek a déli harcztérről, s minden tervünknek és reményünknek hirtelen vége lón. Almási Pál, a képviselőház elnöke, a ki a külföldre indult, volt az első, aki fájdalomtól megtört hangon közölte velem, hogy *ő menekülőben van, miután véleménye szerint minden elveszett!*

Nagy Sándort Debreczennél szétugrasztották, Dembinszky Szeged és Szőreghnél megveretett, Bem csapatai Segesvárnál szétszórattak, zavar és fejtelenség a kormány székhelyén, a mely Szegedről Aradra menekült. — Almási még hozzá tette, hogy Haynau ezen sikerek folytán képessé lón, hogy a rendelkezésére álló nagy erőből egy tekintélyes sereget Komárom ellen küldjön, sőt hogy a Jablowszky

dandára és Nugent hadteste már útban is vannak erre felé.

A mosolygó kék égről alácsapó villám nem sújtott volna úgy le, mint ezek a hírek! Azonnal megtettem az intézkedést, hogy Komárommal összeköttetésünket biztosítsam, s elhatároztam, hogy mostantól fogva csak az elsánczolt tábor és a rám bízott várművek védelmezésére szorítkozom. — Minthogy észak felől is Grabbe orosz hadosztálya mindinkább közeledett Komárom felé, gondoskodtam, hogy a legközelebbi napokban valamennyi csapatja az őrseregnek ismét Komáromban és Komárom előtt egyesüljön.

18-án az alább következő tudósítás jutott az ellenség részéről a várba:

«Marburgból ma reggel a következő távirati tudósítás érkezett:

Haynau táborszernagy futár által, a ki a ma esti vonattal érkezik meg Schönbrunnba, jelenti ő Felségének a Császárnak, hogy e hó 13-án a lázadók feje Görgei seregének nagy részével, mintegy 30—40,000 emberrel, *feltétlen kegyelemre -megadta magát és letette a fegyvert.*

Pozsony 1849 aug. 18.»

Kezdetben ezt az egész hírt nem tartottuk egyébnek, mint az őrség megrettetésére kigondolt üres koholmánynak, a milyen volt az a sok győzelmi hír, mely a tél és tavasz folyamán az osztrák hírlapok hasábjain ragyogott. De már másnap érkeztek a várba tisztek Görgei táborából, kik jelen voltak a végzetes katastróphánál, s közelebbi részleteket is közöltek velünk.

És mind sűrűbben és sűrűbben érkeztek menekü-

lők Világosról; már kezdenek demoralizálólágg hatni a sereg szellemére, s annak bátorságát és önbizalmát kezdték megingatni. Ekkor feladatul tűztem ki magam elé, hogy az első megrázó benyomást elmúlni engedjem, eközben azonban csapataim szelleme fölött a leggondosabban őrököljek, és az őréség között minden körülmények között a legszigorúbb fegyelmet tartsam fenn.

19-én este jött az első osztrák parlamentair a várba, Lieblernek, a Csallóközben vezénylő dandár-tábornoknak következő felhívásával:

«Liebler vezérőrnagy-dandárnok Komárom parancsnokának.

Lak, 1849 aug. 19.

Hadtestparancsnokom báró Csorich táborszer-nagy megbízásából Komárom várába küldöm vezérkari főhadnagyomat báró Büttner-t, hadi szo-kás szerint s a népjog védelme alatt mint parla-mentairt, hogy önnek Haynau táborszer-nagy mel-lékelt proclamatióit kézbesítse.

Ebből világosan láthatja, hogy a további ellent-állás önt és az ön csapatait ő Felsége a Császár legmagasabb kegyelmétől mindinkább eltávolítandja.

Ennélfogva én hadtestparancsnokom rende-le-tére vezérkari főhadnagyom által tárgyalásba bo-csátkozom önnek, és meghatalmazom őt ezennel, hogy nevemben beszélhessen és cselekedhessek. Emlékeztetem önt, hogy Görgei példáját kövesse, a jogot és emberiséget méltányolja s a vést-hozó és pusztító háborúnak vessen véget.

Jóságos uralkodóm végetlen kegyelméről oly

sok példa után bizonyos lehet ön. Kérni fogom említett hadtestparancsnokságomtól, hogy az ön capitulationalis ajánlatát ő Felsége a Császár elé terjessze.

Válaszát Büttner főhadnagym által még ma elvárom itt Lakon.

Liebler,

vezérőrnagy, dandárnok.»

Noha a Komárom feladására való felszólítás azon hadosztály alparancsnoka által, a mely 14 nap előtt a várórségtől üldöztetve, lélekszakadtan futott Pozsony felé — több, mint naivnak látszhaték: — mindazáltal hadi tanácsot hívtam össze, s az adandó válaszra vonatkozólag szavazást kértem. A választ következőleg állapítottuk meg és küldöttük el:

«Liebler cs. k. vezérőrnagy, dandárnok úrnak

Lakon.

Komárom, 1849 aug. 19.

Tábornok úr hivatalos jelentésére válaszoljuk, hogy ide a bánáti és alsó-dunai ügyek állásáról semmi hivatalos jelentés nem érkezett, *mi tehát, ha a hazaárulás bűnének vádját magunkra vonni nem akarjuk, semmiféle alkudozásba nem bocsátkozhatunk.*

Komárom várának hadi tanácsából

Klapka, s. k.

tábornok.»

Ennél a felszólításnál, a mely lehetett egyszerűen csak a haditanács és az őrség hangulatának kipuhatolása — sokkal fontosabbak voltak ránk nézve a hírlapok, melyek egyidejűleg kezeinkbe jutottak. Ezek

egész tömegben hoztak részint hivatalos, részint magán okmányokat, melyek a végzetes fegyverletételre vonatkoztak. Megrázólag hatottak ránk Kossuth utolsó szavai s Görgeinek ugyanabban az időben a nemzethez intézett felhívása. — Mind a két okmány általánosan ismert, szükségtelen ennélfogva itt ismételnem.

20-án az ellenség állást vón az ácsi erdő előtt Herkály- és Csémnél, innen az orosz főhadiszállásról érkezett szárnysegédét a czárnak, Isaakoff alezredes gróf Alcaini osztrák ezredes kíséretében a várba küldte és engem másodszer is felszólítottatott a vár átadására.

Isaakoff — szép megtermett fiatal ember — közie velem, hogy ő a czár megbízásából jő hozzám, hogy biztosítson, miszerint Komárom átadása előtt az oroszoknak az országból való kivonulására még csak gondolni sem lehet; kövessem tehát Görgei példáját, Komárom átadása által vessek véget a háborúnak, s a szerencsétlen országot kíméljem meg a már is csaknem elviselhetetlenné nőtt hadi terhek további hordozásától, másfelől pedig ez által az ifjú császárnak mielőbb nyújtsak alkalmat arra, hogy ezek felett kegyelmet gyakorolhasson. Továbbá átadta nekem Görgeinek Rüdiger tábornokhoz intézett levelét olvasás végett és biztosított, hogy egy másik levele Görgeinek, hozzám intézve, már útban van.

Daczára azonban e levélnek s a két férfiú ama biztosításának, hogy most már csupán Komáromtól függ, hogy az áldásteljes béke az egész országra kiterjeszse jótékony hatását: sem nekem, sem a hadi tanácsnak nem jutott eszébe, hogy a parlamentairek oly jószívű ajánlatainak tárgyalásába bocsátkozzunk. Ennélfogva kijelentettük a két úrnak, hogy a mint már

tegnap határozottan kinyilatkoztattuk, alkudozásra még csak gondolni sem lehet, míg a dolgok állásáról az Aldunáról és Erdélyből hiteles tudósítások nem érkeznek a várba.

A parlamentairek visszatértek Ácsra, de másnap már megint jöttek, *Gyulay* osztrák hadügyminiszternek, — ki ekkor a főhadiszálláson időzött — azzal az ajánlatával, hogy 14 napi fegyverszünetet kössünk, a míg egy az őrség köréből kiküldendő küldöttség saját észleletei alapján bizonyosságot nem szerez magának a dolgok állásáról, míg végre osztrák részről ezen urakat nemcsak a szükséges útlevéllal ellátni, hanem egyszersmind melléjük — nagyobb biztonság okáért — kíséretet adni is hajlandók.

A hadi tanács elfogadta ezt az ajánlatot, s fegyverszünet kötött 14 napra, 48 órai előleges felmondással.

A mi engem erre a lépésre birt, az nem annyira az a kívánság volt, hogy biztos híreket kapjak, mert hisz az eddigiek — fájdalom! — nem szorultak már bizonyításra, — mint inkább az a vágy, hogy a Mednyánszky alatt még a Duna jobbpartján portyázó magyar hadakat megmentsem, s a várba behozzam, a mely feltételbe az ellenséges had vezérei beleegyezésüket adták.

Néhány nappal a fegyverszünet megkötése után Paskievits herczeg főhadiszállásáról Anicskoff orosz ezredes Görgei következő levelét kézbesíté nekem:

Kedves Barátom Klapka!

A mióta egymást nem láttuk, bár nem váratlan, de döntő dolgok történtek. A kormány örökös féltékenysége, tagjai némelyikének aljas ön-

zése oda juttatta ügyünket, a hol azt én már áprilban előre láttam! —

A mint az oroszokkal vívott több becsületes küzdelem után Tokajnál átléptem a Tiszát, az országgyűlés kinyilvánítá, hogy engem óhajt fővezérnek.

Kossuth kinevezte titokban Bemet!

Az ország azt hitte, hogy én vagyok az, mert Kossuth az országgyűlés ajánlatára jezsuitás feleletet adatott. Ez a gazság volt forrása mindannak, a mi később történt!

Dembinszki Szőreghnél leveretett!

Bem Maros-Vásárhelynél szétrobbantatott!

Utóbbi Temesvárra sietett, melynek falai alól Dembinszki visszavonult.

Bem a temesvári csatában néhány órára helyreállította a küzdelmet, de azután oly mérvben visszaveretett, hogy 50,000 emberből — Kossuth számítása szerint — csak 6,000-en maradtak együtt. A többiek mind szétugasztattak, a mint ezt nekem Vécsey jelenté!

E közben az osztrák Temesvár és Arad között mind előbbre nyomult! —

A hadügyminiszter azt a parancsot adta Dembinszkinak, hogy a mint természetes, a barátságos Arad és ne az ellenséges Temesvár felé vonuljon!

Dembinszki azonban ezen parancs ellenére cselekedett!

Miért? — nem tudom! De nagyon sok adatom van, a miből gyaníthatom, hogy ez irántam való féltékenységből történt így.

Mindennek következménye az lőn, hogy én

azzal, a mit Komáromból magammal hoztam — leszámítva abból a Vác-, Rétság-, Görömböly-Zsolcza-, Geszthely- és Debreczennél szenvedeti jelentékeny veszteségeket, — egyedül állottam délről az osztrákok, északról az oroszok főereje által fenyegetve.

Volt ugyan még egy visszavonulási út számomra, Aradról Radnán át Erdélybe. De a házámra való tekintet, — melynek minden áron békét akartam szerezni, — arra indított, hogy a fegyvereket tegyem le.

Előbb azonban felszólítottam az ideiglenes kormányt annak belátására, hogy többé úgy sem segíthet a hazán, sőt azt még mélyebben dönti a szerencsétlenségbe, tehát mondjon le!

Ezt meg is tette és minden polgári és katonai hatalmat az én kezeimbe helyezett, mire én, mint-hogy az idő sürgetett, azt a gyors, de mindazáltal jól megfontolt határozatot hoztam magamban, hogy ő Felsége az orosz czár serege előtt a fegyvert feltétlenül letegyük!

Legvitézebb és derekabb csapataim beleegyezésüket adták ebbe. Arad környékéről valamennyi hadosztály önként csatlakozott hozzám, Arad vára is, Damjanichsal élén, kijelenté, hogy hasonlólag akar cselekedni!

Eddigelé oly bánásmódban részesülünk, a melyet derék katonának derék katonától várnia lehet!

Fontold meg, mit tehetsz és mit kelljen tenned!

Görgei Arthur.

Nagy-Várad 1849 aug. 16.

Szükségesnek tartom kijelenteni, hogy a nyilvánosság előtt a lapokban megjelent minden más levele Görgeinek, mely e tárgyban hozzám lett volna intézve, egytől-egyig merő koholmány.

Szeptember 2-án tértek vissza kiküldött biztosaink. Ruttkai, a ki az orosz főhadiszálláson volt és Görgeivel is beszélt, jelentette, hogy az oroszok barátsága a magyarok iránt már véget ért, s hogy a magyar tiszteket már kezdik az osztrákoknak kiszolgáltatni. Görgei maga is abban a véleményben van, hogy Komárom őrsége, tekintettel helyzetének végtelenül előnyösebb voltára, föltételeket szabhat a vár átadásánál. Ő különben nem akar nekünk tanácsot adni hanem tegyük azt, a mit legtanácsosabbnak látunk.

Thaly, a ki Aradról jött, borzalmas színekkel vázolta a bánásmódot, melyet a fogva tartott magyaroknak szenvedniök kell, jelentette továbbá, hogy már két magyar tiszt, u. m. Hruby és Murmann őrnagyok hadi törvényszéki elítéltek és föbbe lövettek. Most ugyan további kivégzések nem történnek ugyan, de ennek daczára a foglyok sorsa még mindig kétséges és minden tekintetben iszonyatos. — Egyébiránt valamennyi kiküldött biztos egyhangúlag tanúsítja seregünk teljes leveretését, a csapatok lefegyverzését, Arad föladását és végre azt, hogy Kossuth az utolsó maroknyi seregecskével török területre menekült.

Thaly Haynautól a következő hozzám intézett brutális felszólítást s ezen kívül a maga számára biztosító levelet hozott magával arra az esetre, ha megérkezése után 48 óra alatt Komárom várának kapui feltárulnak az osztrákok előtt:

«Klapka úrnak, Komárom ez időszakos parancsnokának.

Az ön által ide küldött követek Thaly és Katona magok meggyőződtek, s a Görgei seregéből itt fogva levő tisztek szájából a legnagyobb bizonyossággal hallották, hogy a Szegednél, Temesvárnál és Lúgostól Déváig a cs. kir. hadsereg által személyes vezetésem alatt kivívott győzelmek után, az ellenünk állított hadsereg felbomlott, a hadtest főnökei, a tisztek és legénység legnagyobb része kezeinkbe s az összes lövegek birtokunkba jutottak. Hasonlóképen Görgei hadteste is lefegyvereztetett s legénysége, tisztikara s összes hadikészlete hatalmunkban van.

Így hát úgynevezett magyar sereg igazán nem létezik többé; s a még megtartott Komárom vára egészen magára van hagyatva, a nélkül, hogy legkisebb kilátása is lehetne pótcsapatokra, de egyszersmind a nélkül, hogy őrsége részünkről a legkisebb kíméletre is számíthatna azon esetben, ha a vár önként és azonnal meg nem adná magát.

Csapatainak sorsa tehát az ön kezében van. Szükségtelen sanyarúságot hozna rájuk, ha a vár kitartó védelmezésével összekötött hadi dicsőség tévhitétől vezettetve, ön a törvényes királya és ura elleni rebellis ellenszegülésben az ő kárukra tovább is makacsul meg akarja maradni.

Komolyan felszólítom tehát, hogy a körülférő sereg parancsnokának, báró Csorich altábornagynak, azonnal adja át a várat, ha nem akarja ma-

gát a legsúlyosabb felelősségnek kitenni, melyet az átadás minden halogatása az ön fejére halmaz. Ó-Arad, főhadiszállás 1849 aug. 27.

A cs. k. sereg parancsnoka

Haynau, s. k.

táborszernagy.»

Ebből a fölszólításból látható volt, hogy Haynau a délen oly váratlanul bekövetkezett sikerei után nem kevesebbre számított, mint Komáromnak, Magyarország utolsó bástyájának, föltétlen föladására.

Erre a levélre oly értelemben válaszoltunk, hogy báró Csorich altábornagygyal, a körülzáró sereg parancsnokával, alkudozásokba bocsátkoztunk ugyan már, de a várnak föltétlen föladásáról szó sincs, nem is lehet soha.

Csorich is tényleg, kevéssel a biztosok visszatérése után, ajánlatot tett, hogy a vár átadására vonatkozólag közöljük vele föltételeinket, hogy aztán ő azokat fensőbb helyre felterjesztesse.

Komárom várának teljesen magára hagyatott elszigetelt helyzete, az ország menthetetlen állapota, a legmagasabb kegyelemről való folytonos biztosítás, az ország megnyugtató és helyzetének megjavítása, a miket a magyar parlamentaireknek, valahányszor az ellen főhadiszállására mentek, a legtarkább variációkban ezerszeres alkalmuk volt hallani, mindezek Komárom haditanácsát — hogy elhárítsa magáról a vádat, miszerint a drága honfivért haszontalanul ontatta és a háború nyomorát czéltalanul hosszabbította — arra bírták, hogy az osztrák főhadiszállásra a következő feltételeket küldje át, mint a melyeknek alapján a vár átadása végett alkudozásokba bocsátkozni hajlandó:

Komárom várának haditanácsa.

Azon föltételek, a melyek alatt Komárom vára a cs. kir. osztrák csapatoknak átadathatik:

1. Amnestia a nemzet számára.

2. Általános kegyelem nemzetiségi különbség nélkül az összes magyar sereg számára, mely már letette a fegyvert és még leteendi, valamint haladéktalan hazabocsátása a már hadifogságba jutott magyar katonáknak.

3. A magyar kincstár által kibocsátott papírpénz értékesítése.

4. A tartózkodási hely szabad megválaszthatása mindenkinek, úgy bel-, mint külföldön; azok számára, a kik külföldre akarnak kivándorolni, a szükséges útlevelek kiállíttatása.

5. Komárom őrségének szabad elvonulása. Az elvonulás katonai díszszel történik.

6. A tiszteknek egy havi, a legénységnek 10 napi zsold bel- és külföldön egyaránt érvényes pénznemben.

7. A magántulajdont mindenki megtarthatja.

8. Ezen föltételek jóváhagyásának kézbesítése mától számítandó 8 nap alatt, tehát szeptember 8-ikáig.

9. Komárom városa és lakosai számára teljes feledés és semminemű politikai üldözés; továbbá a vár kormányzósága által kibocsátott minden papírpénz beváltása.

10. Kártalanítása mindazoknak, a kik a komáromi várparancsnoksággal szerződést kötöttek.

Komárom, 1849 szeptember 1-én.

Klapka, s. k.

magyar tábornok,

Noha nem volt valószínű, hogy az osztrákok ezeket a föltételeket egész terjedelmükben elfogadják, másrésről mégis volt reménység arra, hogy ernyedetlen kitartás és rendíthetlen határozottsággal azok közül a legtöbbit ki lehet csikarni, — mert Komáromon kívül még *Pétervárad* is állott!

Miután a capitulatio föltételeit az osztrák parancsnoknak átküldöttem, első gondom volt, hogy annak másolatát az alább következő átirat kíséretében legmegbízhatóbb hírnökeim által két különböző úton elküldjem Pétervárad parancsnokának és őrségének.

Az átirat így hangzott:

Pétervárad parancsnokának és őrségének!

A világosi szerencsétlen katastropha és a többi hadtesteknek arra következett lefegyverezése után csak azon az egyetlenegy úton lehet még a hazajavára valamit elérni, ha Pétervárad és Komárom, a nemzetnek e két utolsó, de bevehetetlen védbástyája, egyetértőleg működik. Közlöm ennél fogva önökkel a föltételeket, a melyeket mi ma az osztrákoknak megküldöttünk, s a melyeknek elfogadásától tettük mi függővé a vár átadását. Egyszersmind a hazának és becsületüknek szent nevében fölszólítom önöket, hogy alkudozásaikban ezen föltételek alapjára helyezkedjenek, különben pedig küzdjenek életre-halálra s inkább temettessék magukat a vár romjai alá. Komárom, 1849 szeptember 1.

Klapka, s. k.

Péterváradnak csakhamar ezután bekövetkezett majdnem föltétlen föladása azt engedi gyaníttatnom, hogy a várnak különben oly elszánt parancsnoka.

vagy nem kapta meg felszólításomat, vagy pedig az őrség megtagadta neki az engedelmességet.

Szeptember 2-ának déli 12 órakor letelt a fegyverszünet felmondásának határideje, és azt először is az osztrákok mondták föl a következő iratban:

A cs. k. hadtestparancsnokság
a komáromi várparancsnokságnak!

Tata, 1849 szeptember 2. déli 12 órakor. Miután 4-én déli 12 órakor a kötött fegyverszünet lejár, és a vár átadására megállapított capitulationális pontok nem felelnek meg a föltétlen megadásnak: a fegyverszünet ezennel fölmondatik.

Csorich, s. k.
altábornagy.

A várban és táborban erre nyüzsgő élet kezdett uralkodni. Azok a csapatok, melyek a fegyverszünet alatt a balpart közeli faluiban tanyáztak, ismét visszavonattak a várba; a védműveket még erősebben megszállottuk mint azelőtt; kettőzött előőrsöt állítottunk ki; s a még mindig befejezetlen monostori sánczművek felállítását megfeszített erővel és buzgalommal folytattuk. A csapatok szelleme, csekély kivétellel, kitűnő volt. A tiszték föladatuk teljes tudatában folyton szolgálatban voltak. Ismervén a szomorú helyzetet, mely Aradon és Temesvárott fogva levő bajtársaiknak jutott osztályrészül, el voltak szánva magukat inkább a legvégsőig védelmezni, sem hogy a várat föltétlenül, vagy egyéb szégyenletes feltételek alatt feladják.

Mellőzöm most a köztem és a körülzáró sereg parancsnoka között folyt alkudozás részleteit. Csorich után gróf Nugent következett, míg végre Haynau

maga vette át az ostrom vezetését. A Duna jobbpartján és a Csallóközben az osztrákok, — a balparton pedig Grabbe orosz csapatai által voltam körülzárva.

Legfőbb gondom az volt, hogy a parlamentairekkel soha személyesen és egyedül ne találkozzam, és a tárgyalásokat mindig a haditanács végzéseinek értelmében és úgy vezessem, hogy senki előtt ne legyen az titok. Ennek daczára azonban a haditanácsban ellenzék alakult, a mely alkudozásokról mit sem akart hallani avagy olyan föltételeket szabott, a melyek teljesen elérhetlenek voltak.

Pétervárad eleste után nem lehetett az eredetileg megszabott föltételeket tovább fentartani, és a haditanács naponként súlyosbodó helyzetünk tudatában elhatározra végre, hogy azokat enyhíteni, mindazonáltal tisztességes és becsületes capitulatio nélkül a várat semmi szín alatt fel nem adja.

Az ellenség izgatásaival egyidejűleg ellenséges emissáriusok is lopóztak a várba, a kik a csapatokat felbujtogatták s arra igyekeztek rábírní, hogy mondják föl az engedelmisséget följobb valóíknak. Én, hogy a szökéseknek és lázongásnak elejét vegyem, kényszerítve láttam magamat kegyetlen és elrettentő büntetéseket szabni. Ez volt a legnehezebb kötelességem egész hadjáratunk alatt! Nem is mulasztották el gyilkosokat bérelni ellenem, a kiknek egyike szobámban tetten éretve, gyalázatos szándékáért halállal lakolt,, a másik azonban ép bőrrel kijutott a várból.

Így teltek az utolsó hetek Komáromban!

Az ellenség folytatta ajánlattételeit, a melyeket mi mindannyiszor azon határozott kijelentéssel utasítottunk vissza, hogy inkább a vár romjai alá temetkezünk, mintsem annak tisztességtelen földadásához beleegye-

zésünkkel járuljunk. A várórség rendíthetlen szilárd magatartása végre arra indította Haynaut, hogy egy új capitulationalis ajánlatot terjesszen elé, a melyet a haditanács némi módosítás és változtatással szeptember végén el is fogadott.

Pusztá-Herkály jelöltetett ki a hitelesített egyezmény kicserélésének helyéül és a haditanács részéről egy küldöttség neveztetett ki, mely ezt a szomorú föladatot végrehajtsa.

A capitulatio szóról-szóra így hangzik: Komárom várának föladása a következő föltételek alatt:

1. A várórség szabad elvonulása fegyvertele nélkül; a tisztek kardjai saját tulajdonaik maradnak. Azoknak a tiszteknek, a kik korábban a cs. k. hadseregben szolgáltak, útlevelek adatnak a külföldre; azoknak közülök, kik ilyet nem kívannak, megengedtetik, hogy szabadon hazatérhessenek, — kivéve azokat, a kik önként beállanak a hadseregbe.

A honvédtiszteknek, azaz közülök azoknak, a kik korábban nem szolgáltak a cs. k. hadseregben, otthon való tartózkodásuk későbbi alkalmaztatásuk fentartása nélkül megengedtetik.

A cs. k. ezredek legénysége valamint azon egyének, kik azóta tisztekké lettek előléptetve, hasonlóképen szabadon bocsáttatnak s minden résztvevőre minden további törvényes eljárás beosztottatik.

2. Külföldi útlevelek mindazoknak adatnak, a kik 30 napon belül azt kérelmezik.

3. A tisztek számára egy havi fizetés és a legénységnek 10 napi zsold osztrák nemzeti bank-

jegyekben a cs. k. hadseregben megállapított hadiilleték nagyságában kiszolgáltattatik.

4. A helyőrségnek hadipénztári utalványok kibocsátása által felvállalt kötelezettségek törlesztésére 500,000 azaz ötszáz ezer forint conventionalis pénzben osztrák bankjegyekben kifizettetik.

5. A Komáromban levő bénák, és a kórházakban fekvő betegek ellátása.

6. Ingó és ingatlan magántulajdon általában megtartható.

7. A fegyverletétel helye, ideje és módja utólagosan fog meghatározatni.

8. Minden további ellenségeskedést mind a két fél azonnal megszüntet.

9. A vár hadiszokás szerint és csak miután a föltételek mind a két fél által hitelesítették, fog általadatni.

Pusztá-Herkály, 1849 szeptember 27.
Takács, s. k. százados. Haynau, s. k.

Gasparetz, százados. altábornagy.

Mednyánszki, alezredes.

Prágay János, alezredes.

Ruttkai István, alezredes.

Zichy Ottó gróf, ezredes.

Janik János, ezredes.

Szabó Zsigmond, ezredes, helyőrségi parancsnok.
Kászonyi József, ezredes.

Aschermann Ferencz, ezredes, várparancsnok.
Klapka György, a vár és a sereg főparancsnoka.

Az eredetivel azonos. — Komárom 1849 szeptember 29.

Szillányi,

alezredes, a vezérkar főnöke.

Én magam nem voltam jelen a hitelesítésnél s csak miután az aláírások megtörténtek, intéztem a következő — utolsó — napiparancsot csapataimhoz:

Bajtársak!

Keblem elszorul, a midőn utoljára szólok hozzátok, hozzátok, a kikhez engem oly sok öröm és bánat, annyi drága honfivéren vásárolt dicőség és a legszentebb kötelesség közös érzelme eltéphetlen lánczokkal kötöz.

Nem régen léptünk erre a szép, de küzdelmes pályára. A legnemesebb önfeláldozással küzdöttünk kitűzött célunk eléréseért. Megtettük, a mit emberi erő megtenni képes és pirulás nélkül állhatunk meg Isten és a világ Ítélszéke előtt.

De a sors könyvében máskép volt megírva! — Es így lelépünk a pályáról, a melyre a közjó iránti érzület egykor oly szép reményvirágokat hintett volt, és a melyen ugyan elvérezhetünk még, de a haza ügyének nem tehetünk többé szolgálatot!

Lelépünk, mert úgy kívánja a haza, melynek a jövőben is szüksége van hű fiakra; — lelépünk, mert még szent kötelezettségeink vannak azon haza iránt, a melynek a jövőre vonatkozólag egyetlen vigasztalását a mi tör hetién ragaszkodásunkban találja.

Maradjatok azért továbbra is a haza oszlopai és támaszai! A rátok bízott feladatot az utolsó pillanatig férfiasan és következetesen végrehajtottátok. Meghajoltatok, mert meg kellett hajolnotok! — Az események vasvesszeje alatt hajoltatok meg, — ez a körülmény és a

*megmentett becsület mindnyájatokat megnyug-
vással tölthet el!*

*Fogadjátok azért férfias és elszánt küzdel-
meitekért a hazának legforróbb köszönését. Fo-
gadjátok egyszersmind az én legszívesebb, leg-
bensőbb búcsúmat is.*

Isten veletek!!

Komárom, 1849' október 3.

Klapka, s. k.

tábornagy

Ez volt magyarországi működésem utolsó ténye,
és egyszersmind függetlenségi harcunk utolsó le-
helete.

FÜGGELÉK A MÁSODIK RÉSZHEZ.

I.

A KÁPOLNAI CSATA 1849 FEBRUÁR 26- ÉS 27-ÉN.

Az osztrák főhadi erő 25-én bevonult Gyöngyösre és Árokszállásra és egy dandárt előre küldött Heves felé. Schlick Pétervásáron időzött és Windischgrätzcel az összeköttetést Párádon át tartotta fön. 26-án reggel az ellenség combinak támadásra készülvén ellenünk, minden ponton megkezdte az előnyomulást, és pedig a főerő Gyöngyös és Árokszállás felől az országutakon a mi seregünk zöme ellen, és Schlick Pétervásárról a siroki szoroson át jobb szárnyunk ellen. A Heves felé előre küldött seregnek feladata volt a poroszlói országúton előnyomulni és az ottani gátak és hidak szétrombolása által a mi visszavonulásunkat Füred és a Tiszán át veszélyeztetni.

Az osztrák hadi erő a következő csapatokból állott:

1. A III-ik hadtest Schlick alatt (balszárny) ..... 13,200 fő
2. A Wrba-féle divisio és a Montenuovo lovassági dandár (középhad-centrum) ..... 10,000 «
3. Schwarzenberg-divisio és Neustädter-dandár (jobbszárny) 12,000

Összesen 35,200 főből.

A Gyöngyösről Egerbe vezető országút a Mátra hegység legdélibb nyúlványain visz keresztül és Kápolnánál eléri a Tárna nevű folyócskát, a mely északról délre futásában a hasonló nevű völgyet képezve, néhány órányira innen a nagy tiszai síkságra jut és Jászberénynél a Zagyvába szakad.

A Tárna völgyében a folyócska két partján Pétervásártól déli irányban fekszenek Sirok, Verpelét, Döbrő, Tótfalu, Kápolna, Kompolt és Kál községek.

A völgy Siroknál szorossá szűkül össze, és ezen vezet át a pétervásári országút, és csak Verpelét előtt tágul ki egy kissé, aztán homokos lejtőkön Kápolnán át Kál felé vonul és elvesz a síkságban. A völgynek nyugoti, az ellenség felé fekvő oldala többnyire erdős, a keleti oldalt dohány-

ültetvények, mezők és szőlők fedik és csak Kerecsend körül mutatkozik némi ritkás erdőség. E vonalnak kulcsát a Tárnától körül, folyt Kápolna helység képezi, mely a gyöngyösi országúton fekszik.

Ezt a vidéket és pedig Kaitól Kápolnáig, választá Dembinszki magának védelmi hadállásuk, midőn már bizonyos volt, hogy az ellenség nem várja be a mi támadásunkat, hanem ő maga kezdi azt meg. A magyar sereg Egertől és Siroktól Tisza-Füredig az I., II. és VII-ik hadtestből állott és 36,000 emberrel rendelkezett.*

Midőn az ellenség 26-án a Tárnánál megjelent, a mi egész hadseregünk-ből csupán négy hadosztály ért még a harcvezonalba. Ezek közül Szekulits Kaiban a jobb szárnyat képezte, középhad gyanánt Máriássy Kápolnán és Pöltenberg Döbröben állott Dessewffy mint jobb szárny Verpeléttet és Sirokot tartá megszállva. A VII-ik hadtest többi hadosztályai még Mező-Kövesden és Makiáron voltak. A II-ik hadtestből Hertelendy divisiója Poroszlót és a füredi hídfőt szállotta meg és Schulz az Eger felé vezető szoros megfigyelése végett Bakta elé küldetett. Az egész haderő tehát, mely 26-án a Tárna vonalat Siroktól Kálig megszállva tartá, csupán 17,000 emberből állott.

Délután két óra tájban fejlődtek ki az osztrákok néhány ezer lépésnyire Kápolna és Kál előtt és megkezdték a támadást.

Máriássy az ellenség közeledtekor a Kápolna előtt szelíden emelkedő magaslatokon foglalt állást, jobb szárnyával a helysége, a ballal ellenben az országúton túl fekvő erdőcskére támaszkodva, a mi által összeköttetésbe lépett Szekulitscsal, a ki szintén átlépett a Tárnán és Kál előtt egy meglehetősen előnyös posztióig az ellenségnek elébe ment. Egyszersmind megkérlette Máriássy Pöltenberget is, hogy Döbrönél keljen át a Tárnán és az országúton előnyomuló ellenséget támadja oldalba.

Az ellenség első támadása Kápolna előtt történt. Windischgrätz maga vezényelt, de túlnyomó ereje daczára nemcsak semmi előnyt nem nyerhetett

		Zászló- alj	Lovas század	Ágyu	Ember
I. hadtest Klapka	Dessewffy hadosztálya	4 1/2	5	16	} 12,000
	Máriássy "	5	6	16	
	Schulz "	3 1/2	1	8	
II. hadtest Répásy	Szekulits "	4	4	16	} 8,000
	Hertelendy "	4	4	16	
VII. hadtest Görgei	Pöltenberg "	3	8	16	} 16,000
	Aulich "	3	8	16	
	Guyon "	4	2	12	
	Kmetty "	5	6	16	
	Weissel ezrede	1	—	4	
Összesen --- --- ---		37	44	136	36,000

a magyarok hősies ellentállása miatt, hanem a midőn Pöltenberg Máriássy támogatására az országúttól jobbra az ellenség oldalában megjelent, kényszerítve látta magát a hátrálásra.

Az ellenség erre friss ütegeket tolt előre és ezekkel sikerült este felé Máriássy balszárnyának ütegeit állásukból kiűzni, a mi egy pillanatnyi rendtelenséget idézett elő és Máriássyt arra indítá, hogy csapatait más állásba, Kápolnához közelebb vigye vissza. Az osztrák lovasságnak ebben a pillanatban intézett támadását az I. huszárezred négy eskadronja Máriássy személyes vezetése alatt véresen visszaverte.

Alig vette észre az ellenség Máriássy visszavonulását, legott az egész vonalon megkettőztette erőlködését, új zászlóaljkat küldött a harcvonalba, és végre Pöltenberget is kényszerítette, hogy az országúttól jobbra fekvő erdőt, melyet eddig az I. honvéd-zászlóalj makacsul védelmezett, kiürítse.

Ellenben Szekulits, a balszárnyon, daczára, hogy csapataink és lövegeinek száma sokkal kisebb volt, a Schwarzenberg-féle két gránátos dandár támadásait sikeresen visszaverte és állását az éj leszálltaig megtartotta.

Késő este szakadt félbe a küzdelem. Az osztrákok zöme birtokában maradt a Kápolna előtti magaslatoknak. Szekulits megtartotta Kált, Máriássy Kápolnát, Kompoltot és Tótfalvát. Pöltenberg pedig, egy még ki nem derült félreértés folytán, elhagyta egészen a Tárna vonalat és Kerecsendre vonult vissza.

Ugyanakkor, a midőn az osztrákok Kált és Kápolnát megtámadták, Schlick is megjelent Sirok előtt, az ott felállított gyöngö csapatot, mely négy század gyalog, fél század huszár és egy fél három fontos ütegből állott Idzikovszky őrnagy alatt, több óráig tartó heves ellenállás után visszanyomta Szólátra, még azon éjjel elfoglalta a Siroktól Szent-Máriáig terjedő szorosot és magát a Verpelét felé vezető kijárás birtokába helyezte.

Dessewffy megtámadatlan maradt, figyelemmel kísérte a domoslói és pétervásári országutakat és Idzikovszky visszavonulása után a sereg jobb szárnyát Schlick ellen biztosította. Az éj folyamán Verpelét előtt táborozott.

Dembinszki, a ki a beérkezett tudósítások daczára sem akarta hinni, hogy az osztrákok 26-án támadást intézzenek, az egész napon nyugodtan Egerben maradt, csak este felé érkezett Kápolna elé a csatatérre, a hol aztán a hátráló szakaszokat ismét a harcvonalba vezette és 27-ikére a következő rendelkezéseket tette:

Aulich az éj folyamán a balszárny erősítésére Maklárról Kálra nyomul; Guyon és Kmetty, a kik még mindig Mező-Kövesden állottak, az éjjel megindulnak és reggeli tíz óráig Kerecsenden át Kápolnára érkeznek; Máriássy megérkezésükkig a centrumban tartsa magát. A balszárnyon Klapka Dessewffy hadosztályával akadályozza meg Schlicknek Verpeléten át való előnyomulását; Pöltenberg pedig fedezze a gyöngyös-domoslói utat. Schulcz osztálya Eger védelmére Szólát és Bakta között marad állásban.

27-én napfelkölte előtt egyesítette Dembinszki Máriássy divisióját Kápolnán. Egy zászlóaljjal megszállotta Kompoltot, hogy Aulichchal, a ki már megérkezett Kálra és ott a vezényletet át is vette, az összeköttetést föntharthassa,

Reggel hét órakor indult az ellen Kápolna támadására és míg egy erős hadoszlop Tótfalván át minket bekeríteni igyekezett, túlnyomó ágyútűzével rövid idő alatt kényszerített a helység kiürítésére.

Hogy a középhad teljes áttörését megakadályozza, Dembinszki magához vett néhány századot az I. huszárezredből, továbbá a Zanini olasz zászlóalj és tíz ágyút és Tótfalu előtt a bekerítő seregre vetette magát. A Máriássy hadosztály többi hat ágyúja, melyek a kápolnai kijárások tisztán tartására voltak rendelve, megmaradt előnyös állásában, hogy megakadályozza az ellenség főerejének a szoroson való kinyomulását.

Az által, hogy Aulich hadosztálya egyidejűleg Kairól az ellenség jobb-szárnya ellen nyomult, ez megállásra kényszerítetett, mire a bekerítő hadoszlop is visszavonult. Ezt a pillanatot akarta Dembinszki felhasználni Kápolna visszahódítására, mi végből a 47-ik zászlóaljnak parancsot adott, hogy az országúton nyomuljon elő, ő maga pedig személyesen vezette elé a Zanini olasz zászlóaljat. A zászlóalj élén lelkesítő bátorsággal haladt a sereg tábori papja, Mednyánszky Caesar, kezében a magasra emelt kereszttel. A rohamot balról hat és a kerecsendi magaslatokról más tíz ágyú támogatta. A 47. honvéd-zászlóalj határozott lépésekben nyomult előre, megrohanja a falu végén álló és makacsul védelmezett korcsmát és az őrség legnagyobb részét leveri. E közben a Zanini-zászlóalj is, semmit nem adva a pusztító kartácstűzre, a faluba nyomul, elfoglalja és megszállja az első házakat, de a további rohamnál egyszere öt zászlóalj — Wyss dandára, a ki e közben a falut elfoglalta — fogja körül és mert sehonnan sem kap segítséget, nagyobb részben fogságba esik. Csak keveseknek sikerült a döbrői erdőbe menekülni. Most az ellenség egész erővel ráveti magát a 47-ik honvéd-zászlóaljra is és visszanyomja Kerecsend felé, a hol azt a hadosztály többi része fölveszi.

Centrumunk további hátrálására Aulich is beszüntette a maga előnyomulását és lassanként visszavonult Kál előtt korábban elfoglalt állásába, a hol a csata további folyama alatt tétlenül állott.

Az a jöllehet merész, de gondatlan kísérlet, hogy a helységet és a csata kezdetén elvesztett tért két zászlóaljjal nyerjék vissza, a mint előre is látható volt, nem sikerült, és Dembinszki kénytelen volt Máriássynak nagyon is összeolvadt divisióját, a mely reggel óta az ellenség főereje egész nyomásának egymagában vitézül ellentállott, egy kissé visszavonni a tűzből, és ágyúik védelme alatt újra rendeztetni.

Fél egykor jött Guyontól a jelentés, hogy Kerecsendre megérkezett s a további előnyomulásra készen áll. Dembinszki meghagyta neki, hogy a Kerecsend előtti magaslatokat szállja meg és ott várja be az ő megérkezését. Két óra után elhatározta, hogy Kápolnánál elfoglalt állását, mely Tótfalu és Döbrő elvesztése, valamint a jobb szárnynak Verpelétről való visszavonulása folytán tarthatatlanná vált, földadja és visszavonul Guyonhoz; egyszersmind Aulichnak azt a parancsolatot küldte, hogy a Komporkon levő századot hívja vissza, és kezdje meg a visszavonulást a poroszlói országúton Füzes-Abony felé. Az ellenség nyugodtan engedte ezt megtörténni, úgy hogy 450 huszár elegendő volt arra, hogy a középhad és a balszárny mozdulatait fedezze.

A Kerecsend előtti állás kitűnő volt, uralkodott az egész előtte elterülő

terrénumon, és mind a két szárnyával erdős magaslatokra támaszkodott. Négy óra felé láthatók voltak Pöltenberg és Dessewffy hadosztályainak előcsapatai, melyek Verpelétről elűzve szintén Kerecsendre vonultak vissza. Itt azonban át kell térnünk a jobb szárnyon történt eseményekre, a hol a küzdelem már reggel hét órakor kezdődött.

A Verpeléten az én vezényletem alatt álló Dessewffy-hadosztály — Idzikovszky csapatának, mely a siroki útközet után Schulz felé vonult vissza, leszámításával, — állott 3600 ember, 500 ló és 16 ágyúból. A számomra kiadott rendelet egyszerűen úgy hangzott, hogy tartsam magamat Verpeléten, a miben Pöltenberg, a ki reggeli hét órakor vala megérkezendő, és Bakta felől Schulz kellett volna hogy segítségemre legyenek.

27-én napfelköltekor jelentette a szent-máriai előcsapat, hogy az ellenség a siroki országúton Verpelét felé előnyomult. Én a falut megszállottam két zászlóaljjal, jobbra a völgybe a Tárna hidjának tisztán tartása végett egy fél hat fontos üteget állítottam, és a hadosztály többi részét a helység háta mögött emelkedő domináló magaslaton állítottam föl. Körülbelül 800 lépésnyire a híd előtt, a Tárna jobb partján, a Sirok felől jövő országút egy magas hegynyulványon, az u. n. Kápolna-dombon vezet keresztül. Az a körülmény, hogy ez a pofit az ellenségtől már megszállott völgydallal összekötetésben állott, nemkülönben csapataim csekély száma, meggátoltak abban, hogy azt felhasználhassam, a mi az ellenség számára mindjárt a csata kezdetén túlnyomó előnyt biztosított. Oda szállított Schlick, a ki nyolcz óra felé négyszeresen túlnyomó erővel megérkezett, hat üteget, a melylyel a mi állásunk ellen pusztító tüzelést kezdett. Másfél órai ágyúzás után kényszerülve voltam, hogy a Verpelét előtt elfoglalt positiót földajam s csupán a helység védelmére szorítkozzam. Ez ellen küldé most az ellenség csapatait, a melyek a Tárnát, mely alig 12—15 lépés széles, két helyen átgázolták s rohamra nyomultak. — Makacs küzdelem után a 43-ik honvéd és a Don Miguelek első zászlóalja — a kettő együtt alig 800 főnyi — ingadozni kezdett. De a 34-ik zászlóalj, a melyet segítségükre vezettem, a küzdelmet gyorsan helyre állította. A helységet legnagyobb részben ismét visszafoglaltuk, és az ostromló hadoszlopok a Tárna felé visszahúzódtak. Azonban az ellenség mind több-több erőt fejtett ki, úgy hogy egy második rohammal, a melyre új, pihent zászlóaljakat vezetett elő, a védelmezőket minden vitézségük daczára egészen kinyomta a helységből. A Verpelét körüli csata már három óra óta tartott és még mindig nem jött a szükséges segítség.

Most előtört az ellenséges lovasság — hat század u. n. porosz vértés — a faluból, és a nélkül, hogy ágyúink tüzelése által legkevésbé is engedte volna magát zavarba hozni, megtámadta centrumunkat. Az I. huszárezredből két, a VIII-ikből egy század merészen neki vág az ellenség sorainak. Iszonyú mézslárlás keletkezik a két fél arczvonala előtt, a melyek lábhoz tett fegyverrel némán és mozdulatlanul nézték a véres látványt. Két század Lehel-huszárral, mely eddig tartalék gyanánt hátrább állott, az útközet eldöntése végett hasonló bravourral veti magát bele a küzdelembe. De a faluból új lovastömegek nyomulnak elő, s ezeknek támadása dönt. Huszárijaink visszaverettek, a gomolyog felbomlik és míg lovasságunk rendetlen futásban

menekül, az ellenség megrohanja a tüzéséget és gyalogságot. Ebben a döntő pillanatban — 11 órakor d. e. — jelenik meg balról a halomsoron Pölsenberg divíziója. A fenyegető veszély láttára azonnal minden idővesztegetés nélkül parancsot ad, hogy négy század Sándor-husár vágasson előre és vágjon bele az ütközetbe. Fényes összeütközés és küzdelem után az ellenséget menekülésre kényszerítik és közben összeszedelősködött lovasságom segélyével egész a faluig üldözik. Az elkeseredést, mely e küzdelem alatt mind a két fél részén mutatkozott, bizonyítja legjobban a szenvedett veszteség nagysága. Így például az Új kapitány vezénylete alatt álló Koburg-husár századból valamennyi tiszt és altiszt és a legénységnek is szinte fele részint levágtatott, részint megsebesített. Ez a század az ellenséges lovasság közül egy már elveszett lovas-üteget hozott vissza.

A helység ellen ezután intézett szuronyroham, a zászlóalj vezérek vitézsége daczára, nem sikerült. A zászlóalj vezérek között leginkább kitüntette magát Földváry Károly, a derekak legderekabbja, a ki kezében zászlóval mindig legénysége előtt járt és többször egészen a falu végéig előre nyomult. Az osztrákok az első siker által felbátorítva, de meg azért is, mert nálunk még mindig kétszeresen túlnyomó számmal voltak, nemcsak a falut tudták megtartani, hanem új rohamra is indulóban voltak.

Pölsenberggel együtt Verpelétre jött Görgei is, a kit Dembinszki a jobb szárny vezetésére rendelt.

Az ellenség túlnyomó ereje folytán nekünk leginkább attól kellett félnünk, hogy az egri oldalon valahogy hátunk mögé ne kerüljenek. Hogy ezt idejekorán megakadályozzuk, szükséges volt, hogy Schulz divízióját, melynek valahol Szólát körül kellett állania, a lehető leghamarább a küzdelemben bevonjuk, Görgei engem kért föl, hogy keressen meg és vezessem elő Schulz osztályát; ő maga elhatározta, hogy lépésről-lépésre védelmezni magát és Kerecsend felé visszavonul.

Egy órai fárasztó bolyongás után végre megtaláltam Schulzot Szalók előtt, a hol rendelet hiában határozatlanul állott.

Verpelét és Szalók között északról délnek három egyenlő halomsor — a Mátra nyúlványai — vonul a pest-egri országút és Kerecsend felé. Az első lejtőn, a Táma mellett, jobb szárnyunk foglalt állást Görgei alatt, miután Verpelétről kiszorított; a második összefüggésben van a Kerecsend előtt emelkedő erdős halmokkal, a melyeken Dembinszki Guyon divízióját állította föl; és a harmadik Szalók előtt fősíkká magaslik, mely mint a vidék legmagasabb pontja a körülete fekvő térből kiemelkedik.

Itt, a hol a szalóki országút Verpelét felé mélyen a völgybe sülyed, délután három órakor épen a legjobb időben érkeztem meg a Schulz divíziójával — három és fél zászlóalj, egy és fél huszárszázad, egy háromfontos üteggel — hogy jobb szárnyunknak az osztrákok által csakugyan megkisérlet bekerítését meghiúsítsam.

Az ellenség ugyanis az alatt, a míg én Schulzot fölkerestem, Görgeit kinyomta verpeléti állásából és a hátul elterülő erdőbe szorította, a hol ő most, a fentebb jelzett halomsor nyugoti szélén az osztrákok ismételt támadásait mindannyiszor visszaverte, s amint látszott, azt tovább is megtartani szándékozott.

Az általam elfoglalt pont magas fekvése lehetővé tette, hogy a küzdelmet teljesen áttekintsem. Görgői állása előtt egy kiserdőcskét szállott meg, a melyet az ellenség kétszer próbált rohammal bevenni, de eredménytelenül; a 34. és 43. zászlóalj, melyek az erdőt védelmezték, mindannyiszor szuronyt szegezve nyomultak az erdőből a rohanó ellenség ellen, és azt a hegyről a völgybe taszították. Már azt hittem, hogy az ellenség balszárnyára érkezve, a küzdelmet maradandólag helyre állíthatom, a midőn Schlick új és pihent csapatokat vezetett elő s az erdőt végre is rohammal vette be. Görgői visszavonult a kerecsendi erdőbe és folyton harczolva eltűnt szemeim elől, Schlick balszárnya e közben hegyen-völgyön keresztül haladt előre, és úgy látszott, hogy semmi áldozattól sem riad vissza, csak hatalmába kerithesse a Görgői jobb oldalán emelkedő halmokat. Épen megérkezett a szalóki fősík aljához, a midőn én Schulz divisiójával a magaslatra fölértem. Az én megjelenésem az ellenség figyelmét szükségszerűen le kellett hogy kösse és megállásra bírja, ki erről az oldalról nem számított támadásra. Ennélfogva megszállottam az országút mindkét oldalán fekvő magaslatokat az 52-ik zászlóaljjal, a lengyel légióval és a 42-ik zászlóalj két századával, s a meglepett ellenség ellen a három fontos ütegből oly élénk tüzelést indítottam, hogy ez, nem ismerve erőmet és megijedve megtámadhatlan állásomtól, a velem szembe fekvő halomsoron felvonult, tartalékát magához vonta, és a nélkül, hogy további üldözésre gondolt volna, a sötétség beálltáig eredménytelen ágyúzásra szorítkozott.

E közben az ellenség zöme Schlick jobb szárnyával az Döbrő előtt egyesült és Windischgrätz a centrumban is elérkezettnek látta az időt arra, hogy a Tárna jobb partján elő merjen nyomulni. Egy erős hadoszlop rohant Tótfalun keresztül, hogy jobb szárnyunkat, mely visszavonulását a kerecsendi halmokon folytatta, oldalba támadja. Azonban hat század huszár és néhány ágyú, a kiket Dembinszki erősítésül előre küldött, elegendő volt, hogy ezt a rohamot fentartsa és a Pöltenbér és Dessewffy divisióinak időt adjon arra, hogy Guyon divisiójával egyesüljenek. Az ágyúzás mindazáltal mind a két félen tovább folyt egész estig, mire a további visszavonulás Kerecsenden át a legnagyobb rendben történt meg.

A bal szárny már korábban visszavonult Abonyra, a nélkül, hogy az ellenség jobb szárnyával komolyabb ütközetbe bocsátkozott volna.

Schulz divisiója Egerben tölte az éjszakát, a többiek Kerecsend, Maklár és Szihalmon. A hadsereg főhadiszállása Makiárra jött. Az osztrákok a Kerecsend előtti erdőben állították föl előőrseiket és éjjeli szállást Kál, Kápolna és Döbrő előtt a csatatéren vettek.

A két csatanap vesztesége egyforma lehetett mind a két részen és sebesültek és halottakban 5—6000-re rúghatott. Ezenkívül körülbelül 5—600 foglyot veszítettünk.

Klapka: «Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen» című művéből 245-258. 11.

II.

AZ ISASZEGI CSATA 1849 ÁPRILIS 6-ÁN.

Ötödikén az első és harmadik hadtest Súlyra és Szecsőre ment, a második Tót-Almásra. Innen Fénzarun át helyre állítottuk az összeköttetést a hetedik hadtesttel, mely a Zagyvánál állott, és ezen a napon Hatvan és Bag között "véres lovas küzdelmet vívott. Az osztrák főhadierő herceg Windischgrätz személyes vezetése alatt a második, harmadik és a tartalék hadtesttel együtt Gödöllő és Aszód között összpontosított és a hatvani országotat figyelte; a bán hadteste gyors mozgásban volt Isaszeg felé. Az osztrákok hadi ereje, a váczi hadtestet is beleszámítva, 45,000 főre rúgott, 8,000 lóval és 240 ágyúval.

Hatodikán virradatkor az első magyar hadtest Sápon át és a harmadik Kókán és Dányon át Isaszeg felé ment. Dippold dandára az első hadtesttől oldalvást Péczelre küldetett. A második hadtest Aulich alatt mint tartalék követte és útját Dány felé vette. A hetedik hadtest Gáspár alatt Hatvanról Aszódra és Bagra vonult elé. A következő nap az ellenség ellen intézendő combinált támadásra volt határozva. Minthogy a négy hadtest irányvonala Isaszeg és Gödöllő között találkozott, az ellenség kénytelen volt vagy elfogadni itt a csatát, vagy az ütközet elől kitérve, egészen visszavonulni Pestre.

Gödöllő és Isaszeg környékét a Cserehát hegység déli nyúlványainak számos elágazásai borítják Kétegyenletesén haladó, részben erdő borította gerincz vonul észak-nyugatról dél-keletre meglehetősen széles völgyet képezve, a melynek kezdetén fekszik Gödöllő és délkeleti végén Isaszeg. Ez utóbbi hat közlekedési útnak csomópontja, a mely innen Gödöllő, Hatvan, Kóka, Sáp, Péczel és Czinkotára vezetnek. A völgyet egy helyenként meglehetősen széles posványos patak öntözi, a melyen az átkelés Isaszegnél egy fahídon történik. A falu a nyugoti gerincz alján fekszik, a mely itt egy kinyúlványt képez, és uralkodik nemcsak a helységen és a völgyön, hanem a keleti halomsor egy részén is. Ez utóbbin, melyet magas törzsű fák sűrű erdeje

fed, vezetnek a Sáp és Dányról jövő utak, a melyeken az első és harmadik hadtest előnyomulóban vala. Ez a terep egészben véve nagyon át van szel-delve, s csupán a völgy öle használható mind a három fegyvernem által.

Jellacic reggel érkezett meg Isaszegre öt dandárból álló hadtestével és két dandárral a falu előtti erdős halmokon, a sereg zömével pedig a falu mögötti terraszalakú és az egész terepnumot domináló hegyfokon erős állást foglalt el.

Dél felé bontakozott ki az első magyar hadtest a sápi szorosokból és rögtön csatarendbe fejlődött, hogy a harmadik hadtest megérkezését bevárja; mert már az előre küldött őrsök hírül hozták, hogy az ellenség az isaszegi erdőt erősen megszállotta. Csakhamar megjelentek Damjanich csapatai is, mire a támadás legott megkezdődött.

A 19. és 34. zászlóaljnak erős csatárláncczal nyomultak az ország-úton elé; Schulz a 17-ik honvéd és harmadik Don Miguel zászlóaljjal a mi bal szárnyunkon fekvő erdős gerincz ellen, mely az országotat, melyen mi nyomultunk elő, teljesen dominálta; a Bobich-dandár az ágyukkal és négy század lovassal mint tartalék következett. Dippoldnak parancs ment, hogy támadásunkat Péczel felől az ellenség jobb szárnyának fenyegetése által támogassa. Egy óra volt, midőn legelső szakaszaim az erdőben horvátokra és vadászokra bukkantak, azokat merész rohammal onnan elverték és a faluba leűzték. Én ezáltal az erdő szélső perémjének és az ellenség főállásával szemben levő kijáratnak birtokába jutottam, és a tüzelést két ütegből legott megkezdtem. Az ellenség állása az Isaszeg mögötti magaslaton kitűnő volt, s hozzá még a már említett s a mi bal oldalunkon fekvő gerincz által, melyet egy dandár tartott megszállva, minden kifürkészés ellen védve volt. Ütegeimet golyók és gránátok özöne lepte el s valószínűleg elhallgattak volna, ha e közben a harmadik hadtest is a tölem jobbra eső halmokon a harc-vonalba nem nyomult volna. Damjanich gyors pillantással átlátta erőink egyenetlen voltát s legott segítségemre küldte Kis Pál dandárját; ő maga pedig egy más dandárral a völgybe nyomult ostromra a falu ellen, s az ellenség tüzelésének viszonzásául négy üteget állított fel Isaszegtől jobbra, egy meglehetősen magas, kopasz homokbuczkára. Ezzel egyidejűleg én a falut arczban támadtam meg s a támadást az országúton álló üteg által támogat-tattam. Az ellenség fölismerte szándékunkat, gyalogságának legnagyobb részét a faluba vitte, s a balunkon emelkedő gerinczet újabb szakaszok és röp-pentyű-ütegekkel megerősítette, a melyek aztán a mi állásunkra lövöldöztek. Ez ellen a pont ellen kellett irányozni összes figyelmemet, mert ettől függött nemcsak bal szárnyunk biztosítása, hanem az ellenség Isaszeg mögötti főállásának dominálása is. Ennélfogva Schulz támogatására, a ki eddig csak kevésre haladt, újabb csapatokat rendeltem. A küzdelem tüze folyvást hevesebb lett, — 120 ágyútorok reszkettette meg a földet, s dörgésük völgyön es dombon át egész az fővárosokig visszhangzott.

A homokbuczka tetején a harmadik hadtest derék ütegei nemcsak rendületlenül megállották helyüket az ellenség gyilkos tüzelésével szemben, hanem oly eredménnyel lődözték az ellenség ütegeit, hogy több szerkocsijuk a leve-

göbe röpült, és ágyúikat is egymásután hallgattaták el és üzték ki elfoglalt állásaikból.

Németh útege kartácscsal tisztított meg egy jobbra fekvő erdőt és elűzte onnan az ellenség rakéta-ütegeit; e közben az első hadtest ütegei az isaszegi utakat söpörték és egy sokkal nagyobb számú üteggel küzdöttek. A legszélső bal szárnyon szakadatlanul folyt a heves csatárharc, véres szuronyrohamokkal váltakozva. Daczára az ellenség elkeseredett ellenállásának, a honvédek itt lépésről-lépésre előbbre nyomultak, és felértek végre a hegy gerinczére. Csak Isaszegen állottak az osztrákok rendületlenül és a háttér magaslatairól ellenünk intézett mindent elsöprő gyilkos tüzelésük segítségével meghiúsították minden támadásunkat. Damjanich e miatt türelmét veszítve, elhatározta, hogy hadtestének hátralévő részével a völgybe nyomul, hogy a patakon át a magaslatokat hatalmába kerítse, és így a falu bevételét lehetővé tegye. Ő ezt az elhatározást abban a meggyőződésben tette, hogy az ellenség többi haderejét a hetedik hadtest Gödöllő előtt lekötve tartandja, ennél fogva elmulasztotta a Gödöllő felé, jobbra fekvő szőlőhegyek megszállását, és két csatarendben, a lovassággal a két szárnyon, feltartóztatlanul rontott le a völgybe. Az ellenség heves tüzeléssel fogadta Damjanichot, de csak kevés kárt okozott, mert lövegei többnyire túl magasra mentek. Még csak három óra volt, s a magyarok minden ponton előnyomulóban, a midőn Gödöllő felől erős csapatok közeledését lehetett észrevenni. Néhány pillanatig a hetedik hadtestnek, mely Gáspár alatt állott, tartók azt, de az előőrök csakhamar azzal a jelentéssel tértek vissza, hogy az ellenség gyorsan nyomul előre, már a szőlőhegyeket meg is szállotta, és onnan a mi pusztán álló jobb szárnyunkat dühösen lövetni kezdé. Az osztrákok főereje, a mely eddig a besnyői kolostornál Gáspárral szemben figyelő állást foglalt el, egy divisiót Gödöllő előtt hagyva Windischgrätz herczeg személyes vezénylete alatt, a harcztérre nyomult a bán támogatására. — Schlick hadteste a szőlőhegyek és erdős halmok felé a mi jobb szárnyunk ellen rendeltetett, erős ellenséges lovasság nyomult a völgyben a patak mentén előre és közvetítették a két szárny között az összeköttetést.

Damjanich, a ki valamennyi üteget Isaszeg ellen fordította, nem volt képes ezen nem is sejtett oldal-támadásnak a szükséges lövegeket elég korán ellene állítani; kénytelen volt az erdős dombok irányában hátravonulni és ott foglalni állást. Ez a mozdulat, daczára hogy az ellenség ezen az egészen nyílt téren csapatainkat öldöklő keresztűz közé fogta, ritka nyugalommal és rendben hajtattott végre. A magaslatra megérkezve, Damjanich rendeletet adott Vysoczki ezredesnek, hogy divisiójának három zászlóaljával a jobbra fekvő erdőt, a merről leginkább fenyegetett bennünket a bekeríthetés veszélye, szállja meg és azt bármi áron is a legvégsőig megtartsa, a völgykatlanban előnyomuló ellenséges lovasság ellen pedig a második huszázredt küldetett. A harmadik hadtest ütegei is felvonultak aztán lassanként folytonos küzdés közben a háttér hegyeire, úgy hogy a bal szárnyat már csak Kiss dandárja támogatta.

Az osztrákok megjelenése és a harmadik hadtest visszanyomulásakor a bán rendeletet adott, hogy kezdjék meg az egész vonalon a támadást. Lovas-

sága alászállott a völgybe, és Isaszegen felül egy rozoga fahídon kísérletté meg a patakon való átkelést, hogy a Gödöllő felül jött ellenséges lovassággal összeköttesse lépjen. E mellett erős gyalog-csapatok vetik magukat legszélső balszárnyunkra, más csapatok Isaszegét szállják meg s kinyomják onnan a már benyomult honvéd-csapatokat. A csata most már az egész vonalon kifejlődött. Több mint 26,000 osztrák állott felette erős állásban kétszer annyi ágyúval 14,000 magyarral szemben, mert Aulich még Dányon, Dippold Péczel vidékén volt és Gáspár Aszód alatt tétlenül időzött.

Ekkora túlnyomó erővel szemben a küzdelemnek a mi részünkről védelmező jelleget kellett öltetnie. A bal szárnyon én csupán a dombok védelmére szorítkoztam, a honnan a falu kijárait dominálni és az ellenség debouchirozását megakadályozni a legkönnyebben lehetett. A jobb szárnyon Schlicknek minden az erdő ellen intézett ostroma megtörtött a harmadik hadtestnek vitéségén. Négy óra után, a midőn én épen néhány zászlóaljnak, mely a gerinczről visszavonulni kezdett, rendezésével voltam elfoglalva, Gorgei a csatatérre érkezett. «Ma minden áron győznünk kell, mert ez döntő nap!» kiáltott felém, s közölte aztán azt is velem, hogy a második hadtest már előnyomulóban van és rövid idő alatt megérkezik. Erre a jobb szárnyra vágatott, hogy ott a küzdelem vezetését átvegye. A nap eldöntése csakugyan Aulich elég korán való megérkezésétől függött; mert a csatatérnek hosszabb időre való megtarthatása csapataink minden bravourja mellett is kétségesseé lőn.

A bán lovassága e közben hiában kísérletté meg, hogy összeköttesse létesítsen a többi lovassággal; egy előre tolt magyar üteg öldöklő tüzelése oly sikeresen megtudta akadályozni terve kivitelében, hogy kénytelen volt ismét visszatérni előbbi helyére. Az ellenség bal szárnyának előbbre vonulása-kor azonban még egyszer előnyomult és pedig most a faluba, hogy onnan kitörést próbáljon meg s a mi gyenge centrumunkat megtámadja. Ebben a pillanatban iFreudenreich ütege, a mely az első hadtest két ütegeével egyesülten az Isalzegetől jobbra eső homokbuczkán a bán egész tüzéségének tüzelését mostanig példátlan kitarással és vitéséggel kiállotta, sebes vágatva előnyomult és a falutól alig 400 lépésnyire állást foglalt, kartácslövegekkel az előrohanó lovasság sorait iszonyúan megritkította, és a faluból való kivonulásra kényszerítette, mi közben a többi ágyúk gránátokkal lángba borították a falut. Én most gyorsan két zászlóaljat küldtem előre, s azok a falu kijárait foglaltak erős állást s heves utczai harcban egészen a patakig előre nyomultak.

A lovassági roham ily balsikere után a bán összes erőlködését a balunkon fekvő erdős gerinczre irányozta, a melynek a csata eldöntésére való fontossága az ellenségnek mindinkább szemébe kellett hogy tűnjön, Schulz a legdühöngőbb harc közepette ott megvetette magát, és eddig minden rohamot vitézül visszavert, de végre is kezdett elernyedni és a túlerő előtt hátrálni. Alig vette ezt észre a kilencedik zászlóalj, a midőn a vitéz dandárnok Kiss Pál vezénylete alatt az előnyomuló osztrákoknak szuronyt szegezve oldalukba tört és Schulzczal egyesülten újra visszaveri a völgybe. Nem kevésbé heves küzdelem állott elő e közben jobb szárnyún-

kon. Vysoczki ezredes a sűrű csatárlánczczal, a melybe lassanként mind a három zászlóalja beolvadt, védelmezte a terjedelmes erdőt. Schlick itt minden áron elő akart nyomulni, s ismételten szuronyrohamot intézett az ellen, de mindannyiszor jelentékeny veszteséggel veretett vissza. Így az erdő perémjét, bár az ellenség mindig újabb csapatokat vezényelt rohamra, sikerült több órán át megtartani. Minthogy azonban ezen igen fontos pontnak minden segítség és támogatás nélkül való huzamos védelmezése elvégre is kimerültségre vezetett volna: Damjanich parancsot adott Leiningen dandárának, — a mely a centrumban az ellenség előnyomulását a patak mentén sikeresen föltartotta s ekképen a két ellenséges sereg között az összeköttetés létesítését megakadályozta, — hogy a jobb szárny támogatására nyomuljon az erdőbe, a hol Vysoczki állása mindinkább fenyegetve lőn. A centrum biztosítására 14 század huszár a második és harmadik huszárezredből a patak felé rendeltetett, a hol ágyúink szakadatlan tüzelést folytattak. Már este öt óra volt.

Ebben a döntő pillanatban jelent meg a mögöttünk fekvő halmokon a 2-ik hadtest. Aulich reggel Tót-Almásról Dányig haladott, a honnan aztán, a mint az ágyúdörgés mind erősebbé lőn, egy hadcsapatot — mely állott 1 zászlóalj, 1 század és 3 ágyúból — Kókára küldve, megindult Isaszeg felé. Lassankint kinyomult az erdőből és az i-ső és 3-ik hadtest között csatarendben felfejlődött. Vidám riadás üdvözölte az érkezőket az egész vonalon, s új erő hatotta át a magyarok sorait, mert mindenki látta, hogy még csak egy utolsó erőfeszítésre van szükség, hogy a győzelmet kivívjuk. Néhány pillanat alatt a vonal legfontosabb pontjai meg voltak erősítve. A jobb szárny támogatására, a hol a segítségre a legnagyobb szükség volt, Aulich, Mihály őrnagy alatt négy zászlóaljat küldött, a kik épen a legjobb időben érkeztek meg, hogy a már ingadozó küzdelemnek kedvező fordulatot adjanak. A 25., 48., 54. és 56-ik zászlóaljak egyesülve a 3-ik hadtest hősi zászlóaljaival, oly erővel rohantak a betolakodó ellenségre, hogy azt csakhamar megállásra s. már a legközelebbi pillanatban hátrálásra kényszerítették; az osztrákok most mind több-több tért veszítettek s a leszálló éjszakával ellenállásuk is megszűnt s megkezdték a visszavonulást Gödöllőre.

Még fényesebb volt fegyvereink sikere a balszárnyon. Midőn Aulich a harcztérre megérkezett, az i-ső hadtest már megkezdte a támadást. Az ő megjelenése csak nevelte a csapatok lelkesedését. A Bobich-dandár a 46., 47. és 18-ik zászlóaljakkal az országúton, Schultz pedig a 9., 17. és 3-ik Don Miguel zászlóaljakkal ezektől balra, a hullákkal fedett hegygerinczen nyomult előre. A leáldozó nap megvilágítja a magyarok sorait, a mint azok mindenfelül a győzelem biztos reményével törtek elő az erdőből a lángokban álló Isaszeg felé.

Véres utcai harc után, melyet derék ütegeink támogattak, elfoglaltuk a falut. De a győzelemnek, ha az teljes akart lenni, koronája a falu mögötti domináló magaslat elfoglalása kellett, hogy legyen, mert ez nyújtott az ellenségnek eddig oly előnyös és biztos positiót. Ezt a pontot jelöltem ki alparancsnokaimnak éjjeli szállás helyéül. Megérthettek, s a következő pillanatban rohantak a zászlóaljak az égő falu világánál a meredek lejtőkön felfelé, mind

meg annyi, phalanx maguk előtt űzve, hajtva az ellenséget és az osztrákok túlnyomó ereje semmivé lett a magyarok lelkesült bátorsága előtt. Rendetlen tömegekben menekülnek Gödöllő felé, és a csatatért ott hagyják nekünk. Este 8 órakor befejezte az I-ső hadtest napi munkáját és az elfoglalt állásban hatottak és sebesültek között ütötte fel éjjeli tanyáját. Néhány lovas csapat a 2-ik hadtestből, élükön a Württemberg-huszárok merész kapitányává], Jelich-csel, üldözte még egy darabig a menekülőket és sok foglyot hozott magával.

A jobb szárnyon az erdőben még n óráig tartott a csatározás.

Klapka: «der Nationalkrieg stb.» 316. lap.

III.

A NAGYSARLÓI CSATA 1849 ÁPRILIS 19-ÉN.

Ápril 18-án a hadseregnek három ponton kell vala a Garamon átkelnie, az i-ső hadtestnek Kálnánál, a 3-iknak Ó-Barsnál és a 7-iknek Szent-Györgynél. A hidveréssel, mely a rendes anyag hiánya folytán a rohanó és jelentékeny mélységű folyón igen nehéz dolog volt, e nap reggeléig elkészültünk a nélkül, hogy e munkánkban az ellenség háborgatott volna. Még pedig 2 ponton lett készen a hid, úgy hogy az i-ső és 3-ik hadtest átkelése még estig eszközölhető is volt. A 7-ik hadtestnek e nap folyamán még a folyó balpartján kellett időznie, minthogy Szent-Györgynél nem készült el a hid idejekorán.

A sereg 18-án az első hadtesttel Alsó-Pélen és Lökön; a 7-ikkel Szent-György, Nagyód és Zsembéren és a 3-ikkal Dereszlényen, Nagy- és Kis-Endrődön táborozott. E három hadtest állott 31 zászlóalj, 24 század és 112 ágyúból, összesen 26,000 ember és 5000 lóval.

Ezen az estén táborunkban tisztán hallottuk a komáromi ágyuk dörgését. A tudósítások melyek onnan utóbbi időben hozzánk jutottak, mind felette nyugtalanítólag szólottak, úgy hogy már nagyon is ideje volt, hogy a fenyegetett várnak segítséget vigyünk.

Ápril 19-én pitymallat előtt három utón megindult a hadsereg Komárom felé. A jobbszárny, Dessewffy divisiója, Alsó-Pélen át nyomult, hogy Nagy-Sarlón csatlakozzék a centrumhoz, azaz az i-ső hadtest többi részéhez és a 3-ik hadtesthez, a melyek az országúton Jászfalu felé mozogtak. A balszárny, a 7-ik hadtest, az esztergomi országúton, a Garam folyó mentén haladt és Zselézt akarta elérni. Egy huszár detachement Verebélyen át Nyitra felé portyázott.

Nem sokára indulásunk után az a tudósítás érkezett hozzánk, hogy az osztrákok, a kik megjelenésünkkor Esztergom felé visszavonultak, az éj folyamán újra előnyomultak Nagy-Sarlóig. Én az előcsapatnál voltam és e hír hallatára tüstént Hölvényre siettem, a hol az ellenség szándékáról és erejéről

határozottabb tudósításokat kaptam. Velünk szemben a 4-ik osztrák hadtest állott azzal az utasítással, hogy Komárom fölmentését akadályozza meg. E hadtest kiküldetése már az új osztrák fővezérnek, Weldennek parancsára történt, a ki csak minap érkezett Bécsből, hogy Windischgrätz herceg helyét elfoglalja és a császári hadsereget siralmas helyzetéből kihúzza. Welden fölismerte elődjének hibáit, következményeivel együtt és nem annyira győzelemre és hódításra törekedett, mint inkább a rábízott hadsereg megmentésére. Hogy ezt elérhesse, mindenekelőtt Komáromot akarta erős ostrom és hatalmas bombázás által hatalmába keríteni. Ezen vállalatának fedezésére és az esetleges fölmentési kísérlet meghiúsítására küldötte ellenünk a lévai országúton a Vág partján összegyűjtött tartalék sereget, az olasz hadjáratból ismert nevű Wolgemuth tábornok vezetése alatt.

Ez a hadtest három dandárból állott, a kikhez még 18-án este- csatlakoztak a komáromi ostromló seregek egyes részei és a Vácztól elűzött osztrák divisio — mely most már Jablonovszki vezetése alatt állt, úgy hogy az ellenség egészben véve 24—26,000 embert számlált. Velük szemben állott a mi i-ső és 3-ik hadtestünk 18,000 emberrel. A 7-ik hadtest még a Garam partján állott s még el nem érte a két hadtest magassági vonalát. A Léváról Komáromba vezető országúton, mely Málosig a Garam folyóval parallel halad, de aztán délnyugatnak eltér, fekszik Hölvény falu. A faluból kilépve néhány ezer lépésnyi távolban látja az ember Nagy-Sarló mezővárost, mely egy tekintélyes halomsor kanyarulatán belül fekszik és melyet középen egy posványos patak szel át. Ez egy fölötté elönyös defensiv állás központját képezi, a melyből az ellenség utunkat Komárom felé teljesen elállhatja vala. A halmok északi részét erdő borítja és összefügg a Pélecz-hegységgel. A déli gerinczen többnyire szőlők és mezők vannak és ez szelíden ereszkedik alá a Garam völgyébe. A Hölvény és Nagy-Sarló közötti tér szabad és csak a már említett patak szeli által. Az ellenségtől balra, Nagy-Sarló és Fakővezekény között terül el a sarlói erdő, ezzel szemben az országúttól néhány száz lépésnyire nyugatnak az az erdő, a melyen Dessewffy divisiójának elő kell vala nyomulnia.

Az osztrákok balszárnyukkal a sarlói erdőt és az attól nyugatra fekvő halmokat, centrumukkal Nagy-Sarlót és a málosi országutat szállották meg; jobb szárnyuk — nagyobb részint lovasság, az országúttól délre mutatkozott. Hamar észre lehetett venni, hogy az ellenség még nem ismerte ki eléggé helyzetét és hogy az még csak most készül seregét kifejleszteni és felállítani. Hogy ebben megakadályozzuk és mindenekfelett, hogy Nagy-Sarlónak, az egész állás kulcsának birtokába minél kevesebb veszteséggel juthassunk, haladéktalanul intézkedéseket tettem a támadásra és azokról értesítettem Damjanichot, a ki még hátul, tőlünk távolabb vala. Görgői maga a főhadiszállással még Léván időzött, ennél fogva a csatában nem vehetett részt.

Kilencz óra után Kazinczy és Vysoczki divisiói kirohantak Hölvényből és az ellenséghez 1200 lépésnyire közeledtek, ott aztán az országút két oldalán csatarendben felállottak, várván a jobb szárny megérkezését. Egyidejűleg ezekkel fölszólítottam Gáspárt is, hogy támadásunkat a 7-ik hadtesttel a Garam felől támogassa.

Nem sokára megjelentek jobb szárnyunk első sorai is a hölvényi erdő szélén. Damjanich, a ki e közben szintén megérkezett és a tett intézkedéseket helyeselte, jelt adott az előnyomulásra.

A támadás három oldalról történt és a Nagy-Sarló ellen intézett rohammal kezdődött. A centrum, az 1-ső hadtest Kazinczy divisiója á cheval nyomult elé az országúton az ellenség frontja, és a balszárny, Vysoczki divisiója a 3-ik hadtestből a helység keleti oldala ellen. Dessewffy hadosztályának egy része, Dippold dandára támogatta ezt a támadást az által, hogy egyidejűleg előnyomult a sarlói erdő ellen, míg Nagy Sándor a lovasság nagyobb részével az ellenség bekerítése ellen biztosított bennünket. Tartalékul maradt a 3-ik hadtestből Knézich divisiója Hölvény előtt és Dessewffy divisiójának másik része, Bobich dandárja, — a melynek feladata volt a mi oldalunkban fekvő vezekényi halmokat is megszállani, — a hölvényi erdőben.

Ebben a hadjáratban nem volt szokása a magyaroknak haszontalan lövöldözéssel véztegetni az időt; a támadás mindig hamarosan rohammá változott és a szurony dönté el a győzelmet. Így történt ez alkalommal is. Néhány ellenséges löveg, mely a falu szélső sövénykerítései mögött volt felállítva, hamarosan elhallgattatott. Alig vonultak ezek vissza, a midőn már a 17., 19. honvéd- és a Don Miguel-zászlóaljok ütegeinktől, melyek a falutól jobbra az ellenség ellen a leghevesebb tüzelést folytatták, — támogatva, szüntelen «éljen!» kiáltások közepette, rohammal beveszik a helység szélső házáit. E közben Damjanich is, Vysoczki divisiójával, megkezdte a támadást a balszárnyon. Leiningen és Kiss Pál dandárjai gyorsan roham-csapatokká alakultak és Kazinczy divisiójával kapcsolatban rövid ellentállás után visszanyomták az ellent a helység belsejébe. Itt azonban iszonyú dühös utcai harc keletkezett. Minden házat, minden udvart, minden sövénykerítést külön-külön kellett bevenni, míg az osztrákok a szomszédos halmokról és Nagy-Sarlónak még birtokukban levő hátulsó részéből gránátok és röpentyűk özönével árasztották el a magyarok által már elfoglalt területet. De a derék honvédek, élükön még derekabb vezérekkel, rendíthetetlenek maradtak s az öldöklő küzdelemben lépésről lépésre nyomultak előre. Nem telt bele több egy óránál, és Nagy-Sarló be volt véve, Vysoczki és Kazinczy divisiói a lángokban álló s holtakkal és sebesültekkel telt mezőváros birtokában voltak. Ezen véres utcai harc hősei a 3., g., 17. és 19-ik honvéd-zászlóaljok voltak, továbbá a lengyel-legió; vitézül küzdöttek a Vasa-, Schwarzenberg- és Don Miguel-zászlóaljok is.

A helység visszavételére irányzott többszöri sikertelen kísérlet után visszavonult Wolgemuth hátulsó állásába, Sarlóval szemben csupán védekezésre szorítkozott s centrumának egész erejét jobb szárnyunkra vetette, hogy azt egy Fajkürtről elővont dandár segítségével megsemmisítse.

Már korábban, még mialatt centrumunk és balszárnyunk győzedelmesen nyomult előre, Dippold dandárát több ellenséges csapat, mely a sarlói erdőből tört elő, feltartóztatta. Az ellenség újabb rohamánál kénytelen volt a hölvényi erdő felé hátrálni s Bobich dandárára támaszkodni. Azonban ekkor Guyon, a ki mint önkéntes vett részt a csatában, élére állott a két dandárnak s velük újra előre nyomult.

Az osztrákok, túlnyomó erejük daczára, nem bírtak ennek a lövésnek ellene állani, s miután centrumunkból újabb erősítések érkeztek s a derék Lapinszki ütege ellen intézett merész, de drágán megfizetett lovas támadásokat visszavertük, nem sokára ismét visszavonultak a sarlói erdőbe.

E közben Damjanich Sarlóban elszórva levő zászlóaljait az ellenséges halmok megrohanása céljából a község előtt csatarendbe állította, én pedig e támadás fedezése és a sarlói erdő ellen egyidejűleg intézendő -támadás végett a jobb szárnyon állítottam fel hadtestemet. Ekkor, három és négy óra között, az ellenség jobb szárnyán erős mozgalom támadt, s nem sokára azután hosszú lovas-csapatok lönek láthatók, a kik a Garam felől közeledének. Gáspár volt, a ki több lovasszázaddal és egy lovas-üteggel éppen jókor érkezett meg, hogy a győzelmet gyorsan eldönteni segítsen. Ennek híre egészen felvillanyozta csapatainkat. A zászlóaljok és ütegek versenyeztek egymással merészségben az ellenséges dombok megmászása közben, és sem a fáradság, sem az iszonyú kartácstűz, mely a legelői rohanók soraiban széles réseket tört, nem volt képes a derék vitézeket csak egy pillanatra is feltartóztatni. Az ellenség egy pillanatig ingadozott, aztán roham-csapataink közeledtekor hirtelen megfordult és futásnak eredt. Ezzel egy időben jobb szárnyunk a sarlói erdőt is bevette.

Nagy Sándornak a 3-ik hadtest lovasságával és az 1-ső hadtest lovassága egyrészével Málós felé rendelt előnyomulása, a miben őt Gáspár hathatósan támogatta, befejezte az ellenség leveretését. Philipovszki, Freudenreich és Markó ütegei által összezúzatva, Nagy Sándor által jobb felől bekerítve, az osztrákok egy része Máles felé fordult, a többiek pedig Cseke és Jászfalu felé. Az utóbbiak kikerülték a hevesebb üldözést, de az elsőt Nagy Sándor Málósnál utólerzte, a vérteseket, a kik ellentállást kíséreltek meg, visszaverte, több zászlóaljat szétugrasztott, levágott vagy fogságba ejtett. Az üldözés, jóllehet nem teljes erélyvel, de mégis az éj beálltaig tartott.

Négy óraker délután a csata el volt döntve, és mindenki a menekülő ellenséget üldözte, a midőn egyszerre a hölvényi erdő felől élénk ágyúzás hallatszott. Nem sokára hírnökök érkeztek azzal a tudósítással, hogy hátunk mögött jelentékeny ellenséges erő jelent meg. Ennek minden valószínűség szerint egy bekerítő seregnek, avagy az ellenségtől várt segítségnek kellett lennie, a mely a hullámos térség által elősegítve, észrevétlenül közeledhetett és legszélső jobb szárnyunkat meglephette. Guyon, a ki itt parancsnokolt, a helyett, hogy kötelességét, — t. i. hogy a mi előnyomulásunk alatt Baracska és Fajkürt környékét szemmel tartsa, — teljesítette volna, harcvágányától elragadtatva, csaknem valamennyi csapatát ütközetbe vitte s csupán a 28-ik zászlóalj néhány századát hagyta ott, s azok is inkább a csata folyamának szemlélésével, mint az oldalvást fekvő vidék megfigyelésével foglalkoztak. Így történt, hogy a midőn néhány golyó onnan, a honnan senki sem várta, a honvédek soraiba csapott, pillanatnyi zavar állott be, a melyet az ellenség rögtöni támadásra használt föl. Legszélsőbb csapatainkra vetette magát, azokat maga előtt hajtotta, és az erdőben állást foglalt.

A mint erről a legelső hír hozzám érkezett, legott a fenyegetett pontra siettem, s intézkedtem, hogy az első hadtest valamennyi zászlóalja annak

támogatására siessen. Bobich dandárja, mely legközelebb állott, sarkpontot képezett a 28-ik zászlóaljat ismét előre küldötte az erdőbe, és az osztrákok minden további támadását mindaddig föntartotta, míg a segédsapatok időt nyertek, hogy elésiethessenek. Az ellenség élénk küzdelem után a magaslatról ledobattatott, Fakóvezekényre visszanyomott, a minél a 47-ik zászlóalj Inkey Kázmér vitéz őrnagy alatt leginkább kitüntette magát.

Kevesebb mint egy óra alatt ez az osztrák csapat is teljesen felbomolva, menekülően volt. Lovasságunk, bár a megdagadt patakok, szorosok és meredek hegységek nagyon akadályozták, mégis Fajkürtnél tovább üldözte a menekülőket, a hová később az egész 1-ső hadtest utána nyomult, és foglyokat, fegyvereket és társzekereket ejtett zsákmányul.

A sok bámulatra méltó hősi tett között, melyet e napon a csapatok végrehajtottak, különösen a végküzdelemben fordult elő egy, mely mindenek felett megérdemli, hogy megemlétsessék. Mindjárt, a midőn kezdődött a végküzdelem jobb szárnyunkon, mikor a segédsapatok még nem érkeztek meg, az ellenség oly erősen nyomta a 28-ik zászlóalj, a mely már sok emberét veszítette el, hogy az mind gyorsabban-gyorsabban kellett hogy hátráljon s nem volt képes többé állásban maradni. Voigt főhadnagy, Bobich dandárában üteg-parancsnok, átlátva e visszavonulás kiszámíthatlan hátrányait, felszólítja a honvédeket, hogy az ő ütegét az erdő visszafoglalása végett kísérik. Ajánlata tetszéssel találkozik. Galoppban vágat ütegével az ellenség elé s attól alig 200 lépésnyire állást foglal, megtisztítja az erdő peremét, daczára a leghevesebb puskatűznek, melyet ellene irányoznak s mely több tüzért és lovat leterít. Most a 28-ik zászlóalj szuronyt szegezve rohan előre és az erdőt rövid idő alatt elfoglalja. Néhány pillanat múlva ugyanaz az üteg majdnem minden lökészetét elhasználta már; az ellenség már kezdett hátrálni, csak még néhány kitűnő jó helyen felállított ágyúja állott még, heves tüzelést folytatva a mieink ellen. Voigt, a nélkül hogy csak egyetlen egy lövést is tett volna, amaz üteghez a lehető legkisebb távolságra nyomult, s néhány kartácstűzzel annyira kihozta azt sodrából, hogy az onnan kénytelen volt sietve elmenekülni és két szerkocsiját cserbe hagyni, a melyeknek tartalmát aztán Voigt azonnal az osztrákok további lövetésére használta fel. A későbbi csatákban is mindig kitűnt ez ifjú tiszt kiváló bátorsága által, míg a vácsi második csatában egy orosz gránát széttroncsolta hősi kebelét s dicsőn megfutott pályájának kora véget vetett.

Klapka: «Nationalkrieg u. s. w.» 338—347. 11.

IV.

AZ ÚJSZŐNYI SÁNCZOK BEVÉTELE ÉS A KOMÁROMI CSATA 1849 ÁPRILIS 26-ÁN.

A magyarok váratlan megjelenése Komárom előtt az ellenséget a körülzárás részben való abbahagyására bírta ugyan, de a míg a nádor-vonal előtt állott, s a jobb parton Ó- és Új-Szőny, a monostori dombok és a homokhegy ura volt, a vár fölmentése nem volt teljes és az osztrákoknak Győr felé biztos visszavonulásuk vala. Görgői ennél fogva elhatározta, hogy először is a Csallóközből üzzük el az ellenséget; aztán a jobb partra átkelve, az ostromműveket vegyük be és aztán a hátráló ellenség összeköttetéseire vessük magunkat. Hogy ezt végrehajthassuk, a várparancsnokság parancsot kapott, hogy a nagy Dunán az ó-vár és csillagsáncz között 48 órán belül hidat veressen. E közben a komáromi őrség egy részének Lenkey tábornok vezetése alatt kirohanást kell vala intéznie és az ellenséget a Csallóközből elűzni. Mind a kettő óhajtásunk szerint sikerült. Lenkey jelentéktelen küzdelmek után leverte a császáriakat, szétrombolta Lovadnál a Duna jobb partjaival való összeköttetésüket, és a főcsapatot a Vágnál fölállított tartalék sereghöz menekülni kényszeríté. A híverés hidászaink és a komáromi derék ácsok ügyessége és szívós kitartása folytán, úsztatás segélyével a 25—26-ika közötti éjjelen Thaly alezredes vezetése alatt befejeztetett, jóllehet az ellenség szakadatlan gyilkos tüzelés által munkájukat zavarni igyekezett. 25-én a jobb parti sánczok elfoglalására szükséges intézkedéseket, minthogy a táborkar főnöke, a ki ezen kívül a támadást nem helyeselte, beteg lett, én tettem meg a következőkben:

A támadás 25—26. közötti éjjelen történik Knézich ezredes vezérlete alatt öt dandár által. A 3-ik hadtestből Kiss és Kökényessi dandárai éjjél körül a legnagyobb csendben átvonulnak a Dunán, és a hídfőben, a csillagsáncztól jobbra, rohamra készen foglalnak állást. Ezeket követik Schulz és Zakó dandárai az i-ső hadtesttől, amazoktól jobbra, felvonulnak és erős szakaszokkal megszállják a jobb szárnyásánczot Új-Szőny felé. Dippold éjjél előtt megkezdí a Dunán az átkelést dereglyék segélyével, a hídfőnek Ó-Szőny felé

fekvő sánczaiba vonul és csapatainak egy részével ott készen álland a falu ellen intézendő támadásra. Mindezek a dandárok az éj beálltával a vársíkon és az új várban gyűlnek össze és onnan kezdik meg elvonulásukat. A támadást Kiss dandárja kezdi, a mennyiben mihelyest parancsot kap, hirtelen előtör a hídfőből, és irányát veszi a homokhegy felé s azt puskalövés nélkül, csupán a szuronyok segítségével elfoglalja, Kökényessi dandárja Kisst fogja támogatni, s a homokhegyen erős őrséget hagyva hátra, egyesült erővel kezdik az ellenség harc-vonalát Monostor felé terelni. E közben Schulz is előnyomul a Duna mentén és beveszi Új-Szönyt. Erre, a mily gyorsan csak lehet, valamennyi csapat a Monostort igyekszik elfoglalni, a miben támogatni fogja őket a komáromi őrseregnek egy erős csapata, a mely Guyon vezérlete alatt a Dunasziget nyugati csúcsáról kompok segítségével átkel a folyamon, és az ellenséget hátba támadja.

Ezzel a támadással egyidejűleg történik meg Dippoldnak O-Szöny ellen intézendő rohama is. Napfelkölte előtt az ellenség valamennyi állása birtokunkban kell hogy legyen; akkor előtör a két hadtestnek többi része a tüzéséggel és lovassággal és az egész hadsereg csatarendben az elfoglalt magaslatokra vonul, ott bevárja a 7-ik hadtest megérkezését, hogy a győri vonalon való tovább vonulást együtt kezdjék meg. A következő csatában, — ha arra kerülne a dolog, — Klapka a balszárnyat, Damjanich a centrumot és Görgei személyesen a jobb szárnyat fogja vezényelni. A 7-ik hadtest képezi a tartalékot.

Ezen intézkedések végrehajtása az éj folyamán a legnagyobb rendben és csendben történt meg. Az osztrákok 25-én este megszüntették a tüzelést, és kiürítették az elősánczokat. Ők a mi kirohanásunkat csak másnapra várták, erre az éjjelre tehát még biztosoknak tartották magukat.

Két és három óra között kezdtük meg a támadást. Kiss dandára a homokhegy sánczeit és ütegeit a legelső futamra elfoglalta, az őrséget legnagyobb részben levágta vagy foglyul ejtette. Itt hét nehéz ágyú és egész tömeg löszer jutott kezeinkbe. Nehezebb volt a Schulz által Új-Szöny ellen intézett támadás, mert itt az erős őrség hatalmas ellenállást fejtett ki, míg vitéz honvédeink itt is benyomultak és az ellenséget a monostori sánczokba való visszahúzódásra kényszerítették. Ez ellen irányult hát most valamennyi ostromló csapat concentricus támadása, és csakhamar dühös küzdelem fejlődött ki a sánczokért, a melyeket az ősz folyamán mi magunk hánytunk, és most az ellenségnek szolgált védelmük Részletet részlet után kellett elfoglalnunk, s a czölöpzetet megmáshnunk, míg végre Guyon tüzelése az ellenség háta mögött eldöntötte az ütközetet. Az osztrákok a dombokról elüzetve, az országúton Ácsra menekültek. Három órai véres küzdelem után még napfelkölte előtt birtokába jutottunk Új-Szönynek és az ellenséges sánczoknak, a mi által elegendő tért nyertünk, hogy napfelköltekor az ellenséggel szemben csatarendbe fejlődjünk. Csupán Dippold dandára késett meg és így O-Szöny ellen a támadást csak hajnalhasadtakor kezdte meg. E helységnek őrsége azonban kitért az összeütközés elől és Mocsara akart menekülni, de ettől nem messzire két század Koburg-huszár előtt, a kik a visszavonulást elzárták előlük, e több száz főből álló sereg, közöttük egy egész osztálya a Deuschmeister-gránátosoknak, letette a fegyvert.

Az osztrákok, a kik Simunich hadtestéből és a 2. és 3-ik hadtest egyes részeiből állottak, sánczaik elvesztése után előbbi táborukból egészen az ácsi erdő elé visszavonultak és ott foglaltak állást. Balszárnyuk a dunai szőlőkre támaszkodott, centrumuk a Harkály előtti halmokon a homokhegygyei szemben, jobb szárnyuk pedig a tatai országúton Mócsa és Ó-Szőny között állott. Erejük Schlick megérkezése után 26—30,000 emberre rúgott, több mint 100 ágyúval.

A mi jobb szárnyunk Monostoron és az ácsi úton, centrumunk a homokhegyen és előtt s a mócsai országúton O-Szőnyig állott.

Görgei hat óra után a csatatérre jött s parancsot adott a rögtöni előnyomulásra. Erőnknek súlypontja a jobb szárnyra esett, leggyöngébben volt megszállva a balszárny; a lovasság a jobb szárny és centrum mögött a második csatarendben volt egyesítve és csupán négy század támogatta a balszárnyat. A két hadtest kis maradéka a komáromi őrség egy részével, mint tartalék, a hídfőt tartotta megszállva.

A 7-ik hadtest Szent-Péterről felvonulóban volt.

A balszárnyon elég kedvezőleg fejlődött a küzdelem. Az ellen, a ki bennünket erősebbnek hitt, mint a miők voltunk, eleinte csak védelmezőleg viselte magát, de támadásra fogta a dolgot, a midőn útegeinek túlnyomó tüzelése bennünket megállított; végre elhagyta jó állását s bennünket lassankint visszanyomott a csillagsáncz felé. Ez volt szerencsétlensége. Mert a vár ágyúinak öldöklő tüzebe jutott, a mi csakhamar hátrálásra kényszerítette. Erre a balszárny újólag előnyomult és teljesen visszaverte őket. Az osztrákok jobb szárnyukkal és centrumukkal, melyet meg Damjanich nyomott, Mócsáig hátráltak, a hol aztán a homok-buczkákpn Csém felé újólag állást vőnek. Míg mi ekképen a balszárnyon és a centrumban némi előnyt nyertünk, Görgei helyzete Ácsnál az ellenség balszárnyával szemben annál nehezebb volt, mert a vadászoktól erősen megszállott erdő felette makacsul védelmeztek. A 9., 17., 19., 65-ik honvéd- és 19. és 60-ik serezed zászlóaljai ismételt rohamokban nyomultak be az erdőbe, azonban nem tudták magukat ott huzamosabban fentartani, mert az ellenség folyton újabb erősítéseket küldött ellenük. Ily bizonytalanságban tartott a küzdelem az ácsi erdőért több órán át, míg végre sikerült csapatainknak a jobb szárny valamennyi zászlóalja egyidejűleg intézett erőszakos és elszánt roham által az ácsi erdő legnagyobb részét elfoglalni és az ellenséget Ács felé visszanyomni.

Ha a 7-ik hadtest e pillanatban a csatatéren jelen lett volna, hogy a megrémült ellenséget friss erővel megtámadja, akkor annak teljes leveretése múlhatatlanul bekövetkezik vala. Így azonban, miután már minden tartalékot bevontunk az ütközetbe, a kiküzdött sikernek nem tudtuk megadni a kellő nyomatókat; e mellett harczvonalunk már nagyon is hosszú volt, minden tömörség, sőt sok helyen minden összeköttetés nélkül.

Most Nagy Sándor, a ki az összes lovasságot vezényelte, abban a szándékban, hogy majd az ellenséget Nagy-Igmánd felől bekeríti, — hogy kinek megbízásából, nem tudom, — azt a hibát követi el, hogy állásunkat, — daczára, hogy Tata felől egy ellenséges sereg közeledett s már előcsapatai mérsékelt távolságban láthatók is valának, — 13 század huszárral a bal-

szárnyon még inkább kiterjeszti. Ezen elaprózott és meggondolatlan vállalatba magával ragadja még a különben is gyenge balszárnyukról a 47-dik zászlóalj és egy fél tizenkét fontos üteget is, melyek ismételt ellenparancs daczára is mellette maradtak. Az osztrákok ennek folytán Mócsa és Ács között koncentrálódtak, és világosan lehetett látni, hogy jelentékeny erősítéseket vontak magukhoz, s különösen Nagy-Igmánd felől erős lovas-csapatok közeledtek fenyegetett jobb szárnyuk védelmére. Új csapatok (Schlick hadtestének részei) nyomulván elő a tatai országúton, új bátorság szállta meg az osztrákokat, összegyűjtötték egész lovasságukat, — mintegy 24 század két lovas-üteggel — és velük a mi lovasságunk ellen, kik már hadvonalunk előtt néhány ezer lépésnyire mozogtak, rohamot intéznek. Nagy Sándor merészen vezeti ellenük huszárjait, — négy századot a 2-ik és 4-et a 8-ik ezredből és egy lengyel dzsidás-századot, — heves ütközés következik aztán, melyben a mieinknek a túlnyomó erő elől hátrálniuk kell. De a harmadik huszár-ezrednek a második csatarendben álló négy százada Kászonyi ezredes alatt az ellenségre csap és hősiecses bátorsága által feltartja annak iszonyú rohamát. A többi huszár ez alatt rendezkedtek és újra támadnak. Az ellenség már ingadozni kezd, midőn oldalunkban új lovas-tömegek jelennek meg, az ütközetbe elegendnek és hosszasan tartó, dühös melée után lovasságunkat döntőleg visszaverik. Most a 47-ik zászlóalj, mely az előnyomuló huszárakhoz csatlakozott, az ellenség lovassága teljes erejével megrohanja, egy részét szétugrasztja, s a teljes megsemmisítéstől csak a Beöthy őrnagy alatt előnyomult 26-ik zászlóalj vitézsége menti meg. Ez ugyanis, mely az előnyomult lovassághoz legközelebb állott, mihelyest észrevette a veszélyt, melyben a magára maradt 47-ik zászlóalj forgott, azonnal, parancsolatra sem várva, segítségére siet annak, az előrohanó lovas-csapatokat elszánt föllépése és néhány jól alkalmazott sortűzzel visszariasztja és így a már-már legyőzött zászlóaljat megszabadítja.

E közben sikerült nekem a balszárny ágyúival, néhány kartácslövés segítségével, az ellenség rohanó lovasságát fentartani s csakhamar aztán ütegem folytonos előnyomulása s gyalogságom kitűnő magatartása által Mócsa felé visszatérésre kényszeríteni. A huszárak, a kik a tatai úton vívott nagy össze-csapás után ismét rendbe szedték magukat, támogatták ezen támadásomat. Minthogy a 7-ik hadtest még mindig nem mutatkozott s az ellenség a nyert segítség folytán újra állást foglalt, s az ácsi erdőben is a túlnyomó erővel szemben csak lassan lehetett előre haladni, más részről pedig a 14 óra óta harcoló és 20 óra óta foglalkozó csapatok felette ki voltak merülve: Görgei parancsot adott, hogy a további támadással fel kell hagyni, s meg kell elégedni az ellenséges tábor birtokával, a hol még valamennyi sátor állott. A csapatok csatrendben pihenjék ki magukat.

Az ellenség, nem kevésbé lévén kimerülve, nyugodtan viselte magát, s így a két fél az est beálltáig tétlenül állott egymással szemben, mire az osztrákok visszavonulásukat Győr felé megkezdették és egész éjszakán át folytatták.

A 7-ik hadtest előcsapata este felé, többi része pedig csak késő éjszaka, a harc teljes befejezése után érkezett meg a jobb partra. A hadtestparancs-

nok határozatlansága s előre nem látott akadályok a Dunán való átkelésnél — a hol a talphid két órán át használhatatlanná vált — voltak állítólag a késedelmezésnek okai. Az éj folyamán az 1. és 3-ik hadtest a harcztéren bivakozott, míg a 7-ik hadtest az Ó-Szőny előtti táborni táborba foglalta el.

Az április 26-iki csatával, mely kevés félbeszakítással éjjeli egy órától délután három óráig tartott, főszeregünk teljesen megoldotta *áprilisi hadjáratunk* nagy feladatát, Komárom felmentését és a Hatvan, Tápió-Bicske, Isaszeg, Vác és Nagy-Sarlónál vívott dicső győzelmek sorát egy minden tekintetben hasonló fényű fegyvertényre zárta be.

Az i-ső és 3-ik hadtest minden fegyvernemből való csapatai, — mert kiválólag csak ezeknek köszönhető minden siker, — oly kitartó hősi bátorságot tanúsítottak, hogy mostantól fogva csüggedetlenül s kipróbált önbizalommal nézhettünk a jövő események elé.

Összes veszteségünk az áprilisi hadjárat alatt vagy 3500 emberre mehetett. Biztos adataim ez iránt nincsenek. Az ellenség vesztesége halottakban és sebesültekben valamivel kisebb lehetett, de annál több veszített foglyokban. A tavaszi hadjárat után, ideértve Budavár ostromát is, 7000-el szaporodott az osztrák hadifoglyok száma, a mely május vége felé 24,000-re rúgott.

Klapka: «Der Nationalkrieg u. s. w.» 367—375. 11.

V.

KOMÁROMI CSATA 1849. JÚLIUS 2-ÁN.

Komárom elsánczolt táborában összpontosított hadierőnk állott a II., III. és VI. (Kmety hadosztályán kívül) hadtestekből és a komáromi őrség négy zászlóaljából; egészben véve 25—26,000 ember, 4000 lóval és 124 ágyúval.

A három első sánczot és azok előtti síkságot a jobb szárnyon Janik ezredes tartá megszállva a komáromi négy zászlóaljjal és 2-ik hadtest két zászlóaljával. A következő négy sáncz mögött a centrumban állott a 7-ik hadtest. A 8-ik számú váracsot, a 9—10. számú sánczokat, a hidfőt és Ó-Szönyt, — állásunk balszárnyát a 3-ik hadtest szállta meg Leiningen alatt. A 2-ik hadtest tartalékol Új-Szönyben és környékén állott.

Nyolcz óra felé az osztrák-orosz főhadserég állásából Igmánd és Ács felé vonult, hogy sánczaink ellen támadást intézzen. Az ellenség szándéka úgy látszik az volt, hogy minket arra bírjon, miszerint erőnket a sánczokon kívül fejleszszük ki, hogy támadásuk sikerülte esetén azokat elfoglalják s minket visszaverjenek Komárom várába. — E célból erős ellenséges csapatok nyomultak Csémen és Mócsán át balszárnyunk ellen; hasonló erős szakaszok közeledtek az ácsi és lovadi utakon és a Duna partján Új-Szöny előtt elvonuló szőlőhegyeken Monostor ellen. A félkörben előnyomuló ellenséges tömegek közepén a csémi halmokon és Pusztá-Herkálnál fejlődött ki az ellenség tartaléka.

Görgeivel együtt a csatatérre sietvén, elhatároztuk, hogy ő a jobb szárny- és centrumnál maradt, én pedig a bal. szárnyat fogom vezényelni.

Leiningen tábornok, elhamarkodott buzgóságtól elragadtatva, lovasságának egy részét Piketty tábornok alatt már a táborban való megérkezésem előtt az ellenség jobb szárnya elővédének megtámadására előre küldte. Mócsa és Ó-Szöny között összeütközésre került a dolog, a mely kezdetben némi sikert ígért ugyan nekünk, de szerencsétlen véget ért. Legjelesebb ütegeink egyike, mely a támadást támogatta, és az ellenség első hátrálására meg gondolatlanul

nagyon is előnyomult, a második kevésbé kedvező attaquenál visszavert fedezetétől elvágatott és az ellenség kezébe jutott.

Én épen abban a pillanatban érkeztem a csatatérre, midőn e visszavert csapatok kénytelenek voltak a sánczok mögött keresni ótalmat. Azonnal parancsot adtam, hogy az egész 3-ik hadtest itt összpontosíttassék, csupán a sánczok védelmére szorítkozzék s a már is fenyegetett jobb szárnynak, — a melytől függött a nap sorsa, — támogatására minden pillanatban készen legyen. Ó-Szőnyt és az elterülő síkságot az ellenségnek hagytuk. Ily kedvezőtlen viszonyok között kezdődött meg a harc.

Az ellenség túlnyomó ereje miatt attól lehetett félnünk, hogy abban az esetben, ha a monostori küzdelem szerencsétlenül végződnék, seregünk egy része a visszavonulástól elzáratik és a Dunába szoríttatik. Ennélfogva összes figyelmünket erre a veszélyes pontra kellett fordítanunk. — Már több idő óta tartott ott a küzdelem, midőn az ellenséges csapatoknak csakugyan sikerült csatárainkat az új-szőnyi szőlőkből elűzni, s roham-lépésben a sánczok ellen nyomulni. Az első vonalat sikerül elfoglalniuk; a fekete-sárga zászlót feltűzik, s a mi csapataink a második vonalba vonulnak vissza. Az ellenség most ez ellen az állás ellen is rohamra készül és a Dunaparton a magas partok védelme alatt bekerítő csapatokat küld ellene. Ekkor, a legnagyobb veszély pillanatában, megjelen Görgői a fenyegetett ponton. Megjelenése bátorítólag hat a hátráló csapatokra, és minthogy ezzel egyidejűleg a Duna mentén előnyomuló bekerítő csapatot az átellenes sziget elrejtett parti ütegének pusztító kartácstüze részint letarolta, részint vad futásra kényszerítette: ez a csatának kedvező fordulatot ad. Az összegyűjtött zászlóaljakkal, — elől a 48-ik honvédek és Don Miguelek Rakovszki vezérük alatt, — Görgői rohamot intéztet az előtolakodó ellenséges tömegek ellen. Az elősánczok visszavétek és az ellenség a szőlőkön át egész az ácsi erdőig üldöztetett. A zászlóaljak előnyomulásával egyidejűleg a sánczárkokból előtörnek az ott készenlében tartott magyar ütegek is. Az ellenség, a ki csapatainak előnyomulását az ácsi erdőtől jobbra és balra felállított nagy számú ütegeivel támogatta, ágyúink által öldöklő tüzelés által itt is visszavonulásra kényszerítetett. Az ellenség «gész balszárnya, 3—4 dandár, az utánok nyomuló tartalék által sikertelenül .segítette, vad futásnak ered. — Csak az ácsi erdőnél foglal ismét állást, és a csata, melyet mi eddig csak védelmezőleg folytattunk, támadóvá alakúí át. Általános előnyomulás rendeltetik el. — Lovasságunk kitér a sánczok mögül és az ellenség centrumával szemben kifejődik.

Idéje volt már, hogy a balszárnny is kilépjen eddigi passiv magatartásából, s Ó-Szőnyt és a csata kezdetén az ellenségnek átengedett tért attól visszafoglalja. Ó-Szőnyt egy dandár, a szomszédos szőlőhegyeket és a Mócsa előtti dombokat pedig az ellenség tartalék hadtestéből erős csapatok tartották megszállva. Esti öt óra felé a 3-ik hadtest 7 zászlóaljával — a többieket a hídfő őrzésére hagyván hátra — megkezdhetette a támadást az előnyomult ellenséges haderő ezen része és Ó-Szőny ellen. — Itt a küzdelem elkeseredett és makacs volt; rohanó csapataink, melyek merészen egészen a faluig előnyomulának, kétszer verettek vissza az ellenség folyton érkező új segédcapatai által; csak a harmadik roham sikerült, melyet új csapatokkal, két üteggel és

a várnak a túlsó partról idáig ható ágyúival támogattam. A falut elfoglaltuk és az ellent ágyúink folytonos tüzelése közben Mócsa felé gyors futásra kényszerítettük. Ezzel a támadással egy időben a 3-ik hadtest összes lovasságát, — néhány század kivételével, mely oldalunkat Mócsa felé volt fedezendő, — Herkály és Csém felé való előnyomulásunk fedezésére rendeltém. — Hat és fél óraker este 24 század huszár volt a központban egyesülve, a kik előbb Pöltenberg, majd később a jobb szárnyról időközben ide érkezett fővezér személyes vezetése alatt az ellenség harczvonalának áttörését akarták megkísérteni. — Haynau észrevéve a fenyegető veszélyt, parancsot ad az orosz tartaléknak az előnyomulásra s lovasságát a jobb szárnyról ide vonja. Huszárjaink több rohama sikerül; az ellenük álló osztrák csapatokat visszaverik, és már vad üldözés, örült láрма és fokozódó bátorsággal törnek a Csém mellett álló orosz tömegekre: midőn egyszerre ötven ágyú-torok, mely eddig egy halom mögött volt elrejtve, okádja rájuk öldöklő tűzét, mely bátor lovascsapatainkat megállásra kényszeríti. A hullámos térség lehetővé tette nekik, hogy fedezve rendezkedjenek. Az utánok nyomuló magyar lovas-ütegek vágtatva sietnek föl a domb tetejére és viszonozzák az ellenség tüzelését; azonban minden vitéségük és halált megvető kitarásuk daczára is a sokszorososan túlnyomó ellenséges tüzérség elhallgattatja és visszavonulásra kényszeríti őket.

Még egy utolsó rohamot tettek, de ez sem sikerülhetett, minthogy oldalukba erős ellenséges tömegek törtek és így Görgei, a ki az összecsapásban fején sebet kapott, kényszerítve látja magát az áttörési kísérlettel felhagyni. — Már este volt, és minthogy az ácsi erdő, melyet néhány zászlóaljunk elszánt rohammal bevett volt, sem tarthatuk meg az utánunk nyomuló tartalék lanyhasága miatt, ezen nap kedvező esélyei daczára seregünk gyöngesége folytán meg kellett elégednünk azzal az egyetlen egy, de kiváló sikerrel, hogy az osztrák-orosz főhadzseregnek az elszánczolt tábor ellen intézett támadását fényesen visszavertük.

A mi veszteségünk ebben a csatában holtakban és sebesültekben ezernél többre rúgott; az ellenségé, — mely 50,000 harczost számlált, — bizonyára nagyobb volt; különösen halommal feküdtek halottai a Dunánál, Monostor sánczai és az ó-szőnyi szőlők előtt.

Este kilencz óra felé elhalt az utolsó ágyúdörgés is; az ellenség korábbi állásába húzódott, mi pedig O-Szőnyre és az elsánczolt táborba vonultunk vissza.

Klapka: «Memoiren» 117—122. 11.

VI.

KOMÁROMI CSATA 1849 JÚLIUS 11-ÉN.

Reggeli hét óra felé valamennyi csapat az elsánczolt táborban rendezkedett elfedezve és az ellenségtől észrevétlenül. Kilencz óra felé, — némileg elkésve, mert a még meg nem érkezett tartalék-lőszerekre várnunk kellett, — megkezdődött a tett intézkedések értelmében a jobb szárnynak — az i-ső és 3-ik hadtestnek — előnyomulása és a lovas-divízió kirohanása. A borongós, ködös idő, a permetező eső elrejté az ellenség elől szándékunkat és mozdulatainkat.

Csém felé kiküldött őrzáratok azt a hírt hozták, hogy ott csak kevés ellenség áll, mert mind Ács felé húzódik. Tizenegy óra felé hangzott az első ágyúlövés Almás előtt, nem sokára aztán a jobb szárny felől is, a hol Aschermann csapataival Új-Szőny szőlőin keresztül és ezektől balra a lovardi országúton egész az ácsi erdőig előnyomult volt és a támadást megkezdette. Piketty lovasságával szintoly magasságig előnyomulva, Herkálnál felvonult, a helyett azonban, hogy az ellenséget rohammal visszaverje, és ez által az erdő ellen intézett rohamot megkönnyítse, azt a hibát követte el, hogy hosszadalmas és az ellenség állása miatt hatástalan ágyúzásba bocsátkozott.

Én a 3-ik hadtestnél voltam, mely az igmándi úton csatarendben nyomult előre, s csak délfelé bukkant Csémnél ellenségre. Ez a tanya szomszédos majorjaival és a háttérben emelkedő halmokkal képezte a kulcsot az ellenség állásához és támadásunk idejében egy dandár tartotta megszállva. Rövid küzdelem után, melyben az ellenség ágyúit csak hamar elhallgattattuk, szurony-rohammal bevettük a tanyát és az ellenséget hátrálásra kényszerítettük. Mielőtt azonban ennek az első sikernek az utócsapatok előnyomulása által nyomatókat adhattunk volna, az egész osztrák tartalék-hadtest és Paniutin orosz hadosztálya a harcvezonalba nyomult, a visszavert dandárt fölvette, rendbeszede és erős segítséggel az elveszett pont haladéktalan megrohanására újra előre küldte és támogatására a közeli halmokon mintegy 80 ágyút állított fel félkörben. Hogy e túlnyomó ágyútűzet én is viszonzom, szinte ösz-

szes tartalék ágyúimat fölvonattam. Egy óránál tovább reszketett a föld több mint 140 ágyú dörgésétől, mintha a nap sorsát ez a pont akarta volna eldönteni. Az öldöklő tüzelés hatása mind a két részen látható volt, a csatamező sűrűn be volt borítva holttestekkel, egész ütegek tétettek használhatlanná, lőporos szekrények repültek levegőbe, — de egyik fél sem hátrált. Egyes ellenséges csapatok visszavonultak ugyan a tüzelés köréből, de csakhamar ismét megfordultak, vagy újabb csapatok foglalták el helyeiket. Ha most Nagy Sándor és Piketty a dispositiók értelmében lovasságukkal előnyomulnak és támadásukat a 3-ik hadtestével összekötik vala: akkor a győzelem bizonyos, mert a már is ingadozó ellenség ennek a lökésnek nem tudott volna ellenállani. De Nagy Sándor oly lassan jött, Piketty pedig egyáltalán nem, hogy ez alatt az alkalmas pillanat használatlanul eltűnt, és a központon túlnyomó ellenség előnyben maradt. Csémet sikerült nekik tőlünk elcsikarni. Leiningen, zászlóaljainak hátrálását észrevevén, oroszánbátorsággal tartalékának élére állt, és szuronyt szegezve még egyszer az ellenségre tör. Az egész hadtest harcyszomjasan követte vezérét, azonban mielőtt nekem még időm lett volna ezen elhamarkodott és senki által nem parancsolt rohamot támogatni, pusztító keresztűz közé fogták és többször sikertelenül ismételt támadás után iszonyú zűrzavart idéztek elő soraikban. Leiningen már annyira előnyomult volt, hogy visszavonulásában ezer lépésnél többet az ellenség lőtávolán belül kellett mozogni, a mi által természetesen sorai nagyon megritkultak. Hadseregünk ezen legderekabb hadtestének bátorsága nagyon megrendült, s ha csak a két szárnyon kivívt nagyobb sikerek hatására fel nem villanyozza, oly sok veszteség után, s az ellenség zöme sokszorosán túlnyomó ereje ellen a támadás ismétlésére gondolnunk sem lehetett.

Most a míg Leiningen a legközelebbi halmok mögött embereit összegyűjti és csatarendbe állítja vala, én a jobb szárnyra siettem, hogy ott vezessem a csata menetét; azonban már itt is minden visszavonulóban volt, és az ácsi erdőt, a mely ellen a nap folyamán három rohamot intéztünk, harmadszor is el kellett hagynunk. Miután még egy rohamot kísérlettem meg s az is visszaveretett, meggyőződtem, hogy a harc tovább folytatása itt is csak újabb veszteségeket okozhat, de számunkra semmi sikert nem szerezhet; ennél fogva az ütegek védelme alatt az egész vonalon visszavonulót rendeltem, mert nem volt szabad a hadsereget haszontalan támadások által akkora veszteségnek kitennem, mely azt a jövő működésekre hasznavehetetlenné tette volna.

Visszavonulás közben balszárnyunkon Nagy Sándor, a ki Mócsa felé fordult volt és határozatlansága folytán kevés részt vett a csatában, az ellenség összes lovasságának, mely üldözés közben erre a szárnyra vetette magát, több támadását fényesen visszaverte.

A visszavonulás az elsánczolt táborba az egész vonalon a legnagyobb rendben, s a centrumban és a jobb szárnyon az ellenségtől egyáltalán nem háborgattatva történt meg. Itt aztán bivakiroztunk és a kifáradt, kimerült csapatok nyugalomra dőltek.

Piketty, a ki passiv magatartása által legnagyobb okozója volt a centrum támadásai sikertelenségének, azzal a körülménnyel mentette magát, hogy

ütegei épen a döntő pillanatban az összes munitio készletet-ellődötték volt, s a tartalék az újabb készletet nem küldötte elég gyorsan, hogy előnyomulását, a mint szükség, tüzérséggel támogathatta volna.

A mi veszteségünk ezen a napon halottakban és sebesültekben meghaladta az 1500-at. De az ellenségé is tekintélyes volt, mint ezt osztrák hadifoglyok bizonyíták. Különösen kegyetlen pusztítást okoztak sorainkban Csémmél az oroszok jól irányzott lövései. Kíséretemből öt tiszt tétetett rövid idő alatt harczképtelenné. Leiningen környezetéből hármat veszített el.

Klapka: «Memoiren» 182—187. lapok.

VII.

KITÖRÉS KOMÁROMBÓL 1849 AUGUSZTUS 3-ÁN.

Másodikán este a következő dispositiókat adtam ki a hadosztály- és csapatparancsnokoknak a következő napra.

Aschermann ezredes két hadoszloppal, melyek mindenike 12 századból és hat ágyúból álland s Rakovszki és Brunszvik által vezényeltetik, éjjelkor megindul az elsánczolt táborból, Ó-Szönyön át a postaúton Almás felé vonul, az ott álló ellenséges őrséget meglepi, aztán mezei utakon Tömörd felé vonul és ott állást foglal míg Mócsával összeköttetésbe jut és teljes bizonyosságot szerez magának a felől, hogy a mieink már elfoglalták azt a falut. Ha értesítést nyer, rövid pihenő után folytatja menetét Igmánd felé, és onnan szakadatlanul az ostromló sereg hátában Ács és Lovad felé, azon igyekezettel, hogy ez utóbbi pontok magaslatait az ellenség elől elfoglalja, s így az elől a Dunán való visszavonulást elvágja.

Kosztolányi és Krivácsy ezredesek két, az előbbiekhöz hasonló erejű hadoszloppal a fővezér személyes vezetése alatt hét órakerreggel Mócsa ellen nyomulnak, azt beveszik, innen Aschermannal összeköttetésbe lépnek, aztán megtámadják Csémet, később pedig Schulz ezredes előnyomuló hadával egyesülve, a pusztaherkályi sánczokat és az ácsi erdőt, s az ellenséget a Dunának, vagy pedig az annak háta mögött előnyomuló bekerítő csapatokra nyomják.

Schulz ezredes nyolcz zászlóalj, két lovas század és nyolcz ágyúval az igmándi országúton egyenesen Pusztaherkály ellen vonul, itt az ellenséget foglalkoztatja, míg az említett csapatok Csémet elfoglalják és vele egyenlő magasságra értek, aztán támogatja azoknak a herkályi sánczok és az ácsi erdő ellen intézendő támadásait.

Janik ezredes végül 16 gyalog, egy lovas-század és két vető-üteggel az ácsi erdő sánczainak arcvonala ellen tüntet, és valóságos rohamra nyomul, ha már Csém és Herkály elfoglaltattak és az ellenség jobb felől bekerítetett.

Az elsánczolt táborban minden zászlóaljából marad két század őrségül.

Ezen intézkedések értelmében következőleg történt a támadás:

Aschermann éjfélfkor Ó-Szönyön összegyűjtötte csapatait, Almás felé nyomult, ott a három gyalog-, egy lovas század- és három ágyúból álló elő-őrsöt meglepte, a falut az őrség meglehetősen ellenállása után bevette, és az ellenséget, melynek fedett visszavonulása volt, a győri országu-ton üldözöbe vétette. Innen földadatát tovább folytatta, s reggeli kilencz óraker a tömördi dombokon állott, Kosztolányival összeköttetésben.

Kosztolányi és Krivácsy hadai ez alatt az előttük fekvő halmoktól fedve Mócsáig előnyomultak, itt az ellenség részéről a Baumgarten-ezredből három századot találtak, a kik rövid ellenállás után letették a fegyvert; aztán állást foglaltak az Igmánd felé fekvő halmokon, itt bevárták, hogy Aschermann hasonló magassáig nyomuljon, Mócsát megszállja, aztán két csatarendben, a lovasságot a két szárnyra osztva, útjokat Csém felé vették.

Csémet, mely gyöngén volt elsánczolva és megszállva, mielőtt még ütközésre került volna a sor, az ellenség odahagyta. Délután három óraker megszállottuk e helységet, az összeköttetést valamennyi támadó csapat között helyreállítottuk, és a bekerítő csapatokat már egészen az osztrákok háta mögé előtoltuk. Ha Aschermann túlságos óvatosságával nagyon sok időt el nem veszteget, akkor már ebben a pillanatban bizonyosan az egész ostromzárólo seregnek, — a mócsai támadáshoz hasonlólag, — le kell vala tenni a fegyvert.

De most már nem késedelmeskedhettem sokáig, mert attól kellett tartanom, hogy az ellenség, mely Pusztá-Herkálynál volt concentrálva, s melyet frontjában Schulz és Janik csak gyöngén foglalkoztathattak, végre figyelmessé leend tervemre, Aschermann bekerítési szándékát észre-veendi, akkor pedig, a nélkül, hogy az én támadásomat bevarná, visszavonuland.

Esti öt óraker tehát, minden további tekintet nélkül Aschermannra, jelt adattam a támadásra.

Előnyomuló útegeinket a sánczokból hatalmas ágyútűz üdvözölte, és az ellenség tüzérsége, nagyobb kaliberű ágyukkal rendelkezve, nem kevés pusztítást okozott sorainkban. Beláttam, hogy itt nem szabad sokáig késlekednem, azért a csapatokat rohamra indítottam, s egyszersmind Schulznak meghagytam, hogy a sánczokat en front támadja meg. Schulz ennek a megbízatásnak hősi bátorsággal felelt meg; övé és az általa vezetett gyöngé hadé a napnak pálmája. Feltartóztathatlanul rohantak e hősök, csatarendben, a ovasság és tüzérséggel két szárnyukon, s csupán egy gyöngé csatárlánczot küldve előre, «éljen a magyar!» kiáltással a legiszonyúbb kartács- és puska-tűzben egész az ellenség mellvédéig. Az ellenség a többi csapatok gyors előnyomulása folytán a bekerítettéstől félván és a páratlan merész támadás által soraiban megingattatván, a sánczok további védelmezésével fölhagvott, és rendetlen futásban Ácsra vonult.

A nap el volt döntve!

Herkályról, a záró vonal legmagasabb pontjáról halált és enyészetet on-tottak ágyúink a menekülő soraira. Ugyanekkor az erdő is hatalmunkba

jutott. Minden menekült Lovad felé. Az ütegek utánuk rohantak, hogy minden alkalmas ponton a legkisebb távolságról szórják rájuk a halált. Huszárok és honvédek, szünetlenül üldözték őket. A csatamezőt holtak, sebesültek, elhányt fegyverek, cserben hagyott ágyuk és szerkocsik borították Foglyokat mindenfelől seregszámra hajtottak.

Még egyszer próbált az ellenség Ácson megállapodni, de rövid harc után innen is elűzték az utána rohanó zászlóaljkat. Nem marad fen számára semmi más, mint a Dunán át való gyors menekvés, a mi, minthogy Aschersmann hada még nem ért fel a lovadi halmokra, bár nagy áldozattal, de végre is sikerült. Abban a pillanatban, midőn épen az utolsó osztrák csapat áthaladt a hídon, jelent meg Aschersmann, kinek golyói már csak fejük felett zúgtak el. Jöttek volna csak fél órával korábban, akkor a hadi történelem azt a ritka, s tán még soha elő nem fordult eseményt jegyzi fel, hogy a várórség a bekerítő hadat, minden kívülről jövő felmentő csapat segélye nélkül, foglyul viszi be a várba.

Éjszaka szállt a vidékre. A Dunán még néhány lövést váltottak; a lovadi hid lángba borítottatott, megvilágítva a partokon ezen a magyarokra nézve oly dicsteljes nap véres nyomait. — A csapatok ki voltak merülve, éjjeli tanyául tehát Ácsot választottam. A szükséges óvó intézkedéseket megtéve, a dunai csatározás, a sebesültek és haldoklók nyögése és jajgatása, és az egész éjjel folyton ömlő zápor daczára, egy óra múlva mindnyájan a legmélyebb álomba merültek.

Az Osztrákok negyedikén reggel n.-léli sáncaikat is kiürítették s így felmentettek a fáradságból, hogy én támadjam meg őket. Pozsony felé való visszavonulásuk, még osztrák hírek szerint is, nem a legjobb rendben történt meg.

Klapka: «Memoiren» 208—214. lap.

HARMADIK RÉSZ.

A SZÁMÚZETÉSBEN.

I.

Komárom átadása. — Szemlélődések a fegyver-letétel fölött. — A tisztek utolsó összejövetele. — Prágay ezredes. Máj tüzérezredes. — Az osztrák várparancsnok első intézkedései. — Búcsúm atyám és fivéremtől. — Az emigránsok szegénysége. — Pozsonyba érkezésem. — Búcsúm hazántól.

1849 október 5-én hagyták el az utolsó magyar csapatok Komáromot. Szétzüllöttek az ég minden tája felé vagy visszatértek elhagyott tűzhelyeikhez.

A sors ellenünk döntött; a küzdelem véget ért. A vár kiszolgáltatására vonatkozó kölcsönös egyességet a nagy hadi-tanács kebeléből kiküldött bizottság kötötte meg az osztrák hadak főparancsnokával, Haynau táborszernagygyal, s én, — ki e megállapodásokban személyesen nem vettem részt, megerősítem azokat. És ma sem bánom akkori elhatározásomat.

Kedvezőbb föltételeket a fegyverletétel fejében, teljes lehetetlenség volt az ellenségtől ama viszonyok között kieszközölnünk. S hogy csak ennyit is sikerült kivívnunk, azt, az utolsó csepp vére ontására is elszánt várórség derék magatartásán kívül, ama sietségnek köszönhattük, melylyel az osztrák táborban a kissé kényelmetlenné vált orosz segélytől szabadulni igyekeztek; lehet, hogy még egy harmadik oknak is, a melyet azonban akkor épen nem sejtettem: az ellenséges hadvezér azon törekvésének, hogy okt. 6-ikát minden akadálytól menten ünnepelhesse a véres boszú napjaként.

Ha a vár védelmét, nem is tovább, csak még vagy két hónapig akartuk volna, az ellenség többszörös túlsúlyával szemben, tartani, — úgy a kiéhezett s további ellenállásra képtelen őrség kénytelen lett volna magát feltétlenül megadni. Arról, hogy kirohanással vágjunk utat magunknak, — az ellenfélnek a mienket jóval meghaladó ereje és kedvező állásai mellett, szó sem lehetett; arról pedig, hogy felmentsenek bennünket, még kevésbbé; hiszen két hónap óta nem volt már az országnak kormánya, két hónapja nem volt magyar haderő többé; a külföld beavatkozását pedig egyáltalán nem remélhettük, — mert, habár rokonérzéssel kísérte küzdelmeinket és csodálta kitartásunkat s hősiességünket a világ, azért mégis rég sorsára bízta hazánkat, csakúgy, mint tizennyolcz évvel az előtt Lengyelországot.

A kik a várbeliek közül az átadást ellenezték, vagy nem valának képesek helyzetünkkel számot vetni, vagy pedig közönséges ármánykodás volt ellenkezésök, melynek az lehetett a célzata, hogy a zavarosban halászszanak, pár napig szájhösködésökkel nagyra legyenek s melleleg saját érdekeiket vegyék tekintetbe. Szerencsére csak kevesen akadtak; az a néhány pedig, a kiknek a mienkétől eltérő véleményét valóban a hazaszeretet sugallta, azóta eléggé megtanulhatta nem egy példán, hogy egy kiéhezett várőrség, ha még oly hősiés bátorságú is, de ha kimerült s ereje meg van törve, — föltétlenül meghódolásnál egyebet nem tehet. Metz föladása bármely bizonyítéknál csattanósabban tanúskodik ez igazság mellett. Százhetvenkétezer ember, a világ legjobb hadseregének katonái, miután képtelenek az éhség ellen tovább küzdeni, kénytelenek a számra nem sokkal tekinté-

lyesebb ellenfél előtt meghódolva, német hadifogságba vándorolni. Bazaine árulása nem e szégyenletes meghódolás, — hanem az volt, hogy ily hatalmas haderővel s még mielőtt visszavonulásának útját az ellenfél elállta, — nem átalott tisztességtelen és önző okokból ez őrhelyen elzárkózni. Ezért is Ítélte el őt a haditörvényszék teljes joggal.

A mi feladatunk egyébként is egészen más természetű volt, mint rendes hadviselésnél a megerősített helyek védelmére rendelt őrségeké. Az ország összes haderejének megsemmisülése után, kívülről való felmentést semmikép sem remélhetvén, csakis egy cél lebeghetett szemeink előtt, s e cél az volt, hogy az ellenséget, mely gögösen hánytorgatta, hogy lázadókkal nem alkuszik, ennek daczára is békealkudozásra kényszerítsük s a vár feladását oly feltételekhez kössük, melyek a míg egyrészt nem sértik az őrség katonai becsületét, addig egyúttal ótalmat biztosítsanak, netáni garázdaság ellen, a polgári lakoságnak is. Ha egyáltalán lehetséges lett volna ennél még többet kivívni, én szívesen föláldoztam volna érte akár éltemet is, amelynek úgy is vajmi csekély becsei lehetett rám nézve, azon tudatban, hogy hazám oda-|veszett, s én magam, isten tudja mily hosszú időn át, kénytelen leszek idegen földön a számkivetés kenyere-|t enni, s azt is keservesen keresni.

Mielőtt elváltam bajtársaimtól, végső lakomára gyűltünk egybe. Szomorú volt biz az; hisz azt se tudtuk, látjuk-e még valaha egymást az életben. A lakoma végével egy ív járt köztünk kézről kézre, a melyre ki-ki felírta nevét. Ez íven kölcsönösen amaz ünne-|pélyes ígérést fogadtuk egymásnak, hogy híven és rendületlenül kitartunk ügyünk mellett, s az első

hívásra ismét készek leszünk érte vért és vagyont, mindent kockára tenni. S ez ígéretéhez egyikünk se lett hűtelen, — egyikünk se habozott, bármi lett is utóbb végzete, ama küldetés kötelességeit magára vállalni, mely a honunk elnyomói ellen folytatott küzdelmünkben osztályrészéül jutott.

E búcsúlakomában részt vett a helyőrség majdnem valamennyi főbb tisztje; köztük Aschermann, Kászonyi, Rakovszky, Horváth, Kosztolányi, Janik, gróf Esterházy Pál, Bátori Schulz, gr. Hunyady László, gróf Zichy Ottó, Mátyás, Jungwirth, Máj, — törzskaromból Szilányi, Prágay, Latinovits György s az, ki mindannyinál fiatalabb, de a legbátrabbak egyike volt: gróf Károlyi Sándor. E nevek nem egyikét már száznegyven esztendővel azelőtt, a Rákóczi-kor harcaiban is szárnyán hordozta a hír, a mi fényesen tanúskodik a mellett, hogy nemesi családjaink hívek maradtak régi hagyományaikhoz és szakadatlanul ápolták a haza iránti kötelességek szent érzetét. A többi név meg oly férfiaké, kik a magyar alkotmányra tett esküjüket készek valának hősi vagy vértanúi halálukkal is megpecsételni.

Ez utóbbiak közül kettő oly tragikus véget ért, hogy neveiket a feledés elől megóalmazandó, röviden el kell mondanom e helyt balsorsukat.

A kettő, kiről szólni akarok, Prágay és Máj törzstisztek.

Prágay, azon naptól kezdve, melyen a felső-tiszai seregek vezérletét kezembe vettem, egész a komáromi fegyverletételig, szakadatlán mellettem volt, eleinte mint hadsegéd, később pedig főhadsegédi minőségben. Hadnagy valék a magyar testőrségben s legvidámabb éveimet éltem, mikor vele Bécsben megismerkedtem.

Akkoriban a magyar udvari kancelláriánál foglalt el szerény állást, s ritkította párját pezsgő életkedve, — örök-vidám hangulata — s ama kiváló ügyességére nézve, melyet táncvigalmak s piknik rendezésében tanúsított.

Mintha ma is látnám, komikus «pas de pigeon»-ját lejtve a francia négyesben, vagy szenvedélyes hévvel járva a mazurkát. Pár év múlva komolyabb idők következtek mindakettőnkre. Tokajon volt főhadiszállásom, midőn egy szép reggelen csak beállít hozzám, Debreczenből jövet, Prágay s felajánlja szolgálatait.

Mielőtt az udvari kancelláriához került, az osztrák hadseregben szolgált: vitéz harcos, egyúttal a legderekabb kezelő és segéd-tiszt volt. — «Jobbkor nem jöhetne,» feleltem ajánlatára, «ép hadsegédre van szükségem; ön itt marad mellettem; s a mily hévvel és kedvvel jártuk együtt egy időben a tánczot, ép oly tüzesen és jókedvűen fogunk most lelkünk szakadtáig harcolni.» Ettől kezdve mindjárt törzskarom és a magam élelmezését is Prágayra bízam, e célra átadván neki fizetésem legnagyobb részét, magamnak csak apróbb napi szükségleteim fődözésére tartván vissza egy keveset. Prágay egyenlő, még pedig a lehető legnagyobb lelkiismeretességgel tölte be mindkét hivatalát s hadsegédi állása kötelességeinek a legválságosabb pillanatokban is kifogástalan teljesítése mellett, ráért arra is, hogy naponkint jó asztalt terítessen számunkra. Hogy és miként tudta az utóbbit mindig előteremteni, az még ma is talány előttem.

A capitulatio után Prágay Amerika felé vette útját. New-Yorkba érkezvén, az első, a mihez látott, egy kis munkának kiadása volt, mely Magyarországot és csak az imént lefolyt függetlenségi harczát ismertete,

azon célból, hogy a hazánkért akkoriban rajongó yankeek figyelmét személyére irányozza. S ez sikerült is neki. Rövid időn számos jó barátot szerzett s ezek csakhamar bemutatták őt Lopez tábornoknak, a kubai elégtelennek vezérének. Lopez ép akkor készült második kubai expedíciójára. Az északamerikaiak pénzzel és fegyverrel segíték őt vállalatában; arról volt szó, hogy Kubát a spanyol iga alól fölszabadítsák, tehát a népszabadság ügyét szolgálta, a ki hozzá járul ez ügy előbbre viteléhez; kell-e mondanunk, hogy Prágay pillanatig sem habozott elhatározásával? Lopez kíséreeül ajánlkozott s a tábornok vezérkari főnökévé nevezte ki őt.

A kis felszabadító csapat, melybe Prágayhoz csatlakozva még több magyar is sorakozott, hajóra szállt és a sziget egy őrizetlenül hagyott pontján szerencsésen partra is lépett. De tovább nem kísérte Lopez jó szerencséje, mely húsz esztendővel utóbb Garibaldit oly fényes sikerre segítette. A lakosság, még a színes is, teljesen nyugodt maradt; csak kevesen követték zászlóit, és így a spanyol helyőrségeknek, egy két véres ütközet után, sikerült a bátor kis csapatot tönkre tenniök. Lopez elfogatván, kegyetlen halállal múlt ki. Prágay, kire ugyané sors várt, sebesülten fekvén a csatatéren, pisztolylövéssel vetett véget életének.

Hősként esett el, a daliás halál-táncz mezején, s utolsó lejtése volt a legszebb egész életében. A többi magyarok közül is elestek egynehányan, az életben maradtak pedig hadifogságba jutottak, a melyből egy-némelyikök utóbb, kimondhatatlan kínok átszenvedése után, mégis kimenekült, így a derék Schlesinger is, a ki Costarikában él s a leggazdagabb kávétermelők egyike.

Komáromi két bajtársam másodika, ki még gyászosabb végzet áldozata lón, Máy tüzér-alezredes volt. Máy Komáromban tartózkodott mint tüzértiszt abban az időben, midőn a várórséghez ama felszólítás érkezett, hogy a magyar alkotmányra megesküdjék. A tisztek nagy többsége, majdnem mindnyájan idegen származásúak, jobbnak látták a várat elhagyni; Máy azonban megmaradt helyén, letette az esküt s a komáromi védelmi bizottság egyik legtevékenyebb tagja vált belőle.

Midőn Komáromba érkeztem, a vár részleges felszerelésével találtam őt elfoglalva. Őrnagygyá, majd nem sokára alezredessé léptettem őt elő. Máy nem vándorolt ki; honában akart maradni. Pár év múlva egy összeesküvésben való részességről vádoltatván, elfogták. Vallomásokat akartak belőle kicsikarni; a vallatások egymást érték s velők együtt fokozódott vádlóinak vad kegyetlensége. Ekkor Máy, nehogy valami gyengeségre ragadtassa magát, elhatározta, hogy inkább leszámol életével. Felszaggatta szalmazsákját, beletemetkezett, magára gyújtotta s elégett. Midőn a börtönőrök, a nagy füstre figyelmesekké léve, zárkájába léptek, még élt, de nem sokára kimúlt, a legiszonyúbb kínok között, a nélkül hogy csak egyetlen szóra nyíltak volna ajkai. Barátiért áldozta föl magát. Béke poraival!

Komáromra és derék védőire való e rövid visszaemlékezés után, hadd térjek ismét saját élményeim elbeszélésére.

A vár feladásánál kikötött pontozatok egyikének szószerinti szövege értelmében, kinek-kinek teljes szabadságában állt az őrség tagjai közül teljes amnesziával az országban maradni, vagy pedig rendes útle-

véllel a külföldre távozni. — Az ellenséges főparancsnokkal történt megegyezésünk alapján, az őrséghez volt számítandó a kormánybiztos, Újházy is, nemkülönben a polgári tisztviselők és az összes politikai egyéniségek is, akik a legutóbbi időben Komáromba menekültek. Mindenüknek megfelelő katonai rangot adtam, s a többiekhez hasonlóan ők is a következő szövegű az osztrák tábori hadbiztos aláírása és a császári pecséttel ellátott útlevelet kapták:

«Kísérőlevél N. N. számára, ki innen akadálytalanul visszatérhet illetősége helyére, N-be, s mint a komáromi helyőrség kötelékéhez tartozó, az ennek engedélyezett összes személyi és vagyoni kedvezmények részese.»

Komárom, október 4. 1849.

Alig hagyta el az utolsó magyar hadosztály a várat, s már is a következő kiáltványt bocsátá ki a vár paracsnok:

«A megállapított egyezményhez képest, a várat és a várost az előbbi helyőrségnek még a máj nap folyamán a legutolsó emberig el kell hagynia. Mindazon egyének tehát, a kik ez egyezmény ellenére a kikötött 24 órán túl tartózkodnak e helyen, elfogatván, tekintet nélkül eddigi rangjukra, a cs. k. hadseregbe közlegényekül fognak besoroztatni. Kivétel alá csakis a betegek esnek, továbbá a helybeli illetőségűek és azok, a kik külföldre szóló útleveleiket várják, a kik is épen ezért kötelesek a cs. k. térparancsnokságnál tartózkodási engedélyeikért jelentkezni.

Komárom, október 5. 1849.

Gróf *Nobili*,

cs. k. altábornagy és ideigl. várparancsnok.

Mindazon látogatások daczára, melyekkel úgy osztrák mint orosz tábornokok e napokban megtisztelték s daczára azon elismerésnek, melylyel az osztrák-országi hadifoglyokkal* szemben mindenkor tanúsított emberséges bánásmódom iránt adóztak, — a fönti kíméletlen proclamatio után be kellé látnom, hogy Komáromban nincs mit keresnem, sőt alig van maradásom; elhatároztam tehát, hogy azonnal megyek Pozsonyba. Elutazásom előtt való estve még legnagyobb örömemre átölelhettem elaggott atyámat és fitestvéreimet. Búcsút venni jöttek tőlem. Atyámat nem is láttam többé. Fivéreimet, tizenhatsz év múlva, mint osztrák tábornokot láttam viszont, midőn hazatértem. Neki adtam menekülésemkor háts-lovaimat, melyeket sajnáltam eladni. Atyámmal, — ki szegény a hadjárat alatt kis vagyonszáját majdnem teljesen elvesztette, megosztám azon szerény összeget, melyet ugyanaz nap adott kezembe Prágay, mint a hadjárat alatt megtakarított kis tulajdonomat. Nyolczezer forint volt az egész, amiből ilyen formán nekem 4000 maradt, s ez összeggel voltam világgá menendő, hogy új otthont keressek s jövőendőbeli működésem alapját megvethessem.

Hámos lovaimat sem prédáltam el potom áron, hanem inkább egy hazájáért lelkesülő hölgyre bíztam a négy szép tüzes pejt, melyeket a hadjárat idején négyes fogatul használtam. Egyéb ingóságaimat pedig cselédeim között osztottam el.

Görgei elvonulása után a hadi pénztárban alig maradt 200,000 forint s így csakhamar pénz szűkben valánk; a miért is kénytelen voltam, Újházyval,

* Számuk néha meghaladta a 3000-et.

a kormánybiztossal egyetértve, úgynevezett hadipénztár-utalványokat kibocsátani, hogy a zsoldot rendesen fizethessem és a védelmet tovább folytathassam. Mivel pedig ez utalványok immár nagyrészt, a hadviselés alatt amúgy is fölötte elszegényedett középosztály kezeiben valának, kötelességemnek tartottam elvonulásunk előtt kikötni, hogy a helyőrség részéről elvállalt ezek a kötelezettségek osztrák bankjegyekkel váltassanak be. E követelésemnek eleget is tett az ellenfél s azt a többi átadási feltételek sorába be is igtatta. Több bizottság között oszlott meg a nyomban eszközölt beváltás munkája, s miután ez is be volt fejezve, továbbá a tisztek egy havi fizetése és a legénység tíznapi zsoldja is folyóvá tétetett, — *Hollander* Leo, a főhadbiztos azzal a jelentéssel jött elélem, hogy még mindig elég tekintélyes összeg felett rendelkezünk, a melynek hová-fordítása iránt várja parancsamat. Elrendeltem, hogy e maradékot az utolsó fillérig adja át a városi hatóságnak letétbe, oly kikötéssel, hogy abból a még esetleg támasztandó igénykeresetek kielégíttessenek, ilyenek hijában pedig osztassék szét a város szegényei között.

Ha mindezen részleteket itt elsorolom, úgy azt főleg ebből az okból teszem, mert a mint Kossuth, úgy én is ki valék téve, Komárom feladása után aljas támadásoknak, a melyekben azzal gyanúsítottak, hogy kincsekkel megrakodva mentem ki a külföldre. Amint Kossuthnak úgy nékem sem volt semmim, mikor az országot el kellé hagynunk. S Magyarország becsületére legyen mondva, az egész emigráció vagyontalan hagyta el hónát, mert a hazára és nagy szerencsétlenségére szorítózkodó terhes gondjaink közepette, egyikünknek sem volt ideje magára gondolni.

Október 5-én végre, midőn a magyar csapatok legutolsó szakaszai is elhagyták már a várat, gőzhajóra szálltam, hogy Pozsonyba utazzam, a hová másnap reggelre meg is érkeztem. Szállást a «Zöld fá»-nál fogadtam.

Pozsonyi tartózkodásom merő szívfájdalom volt reám nézve. Napról napra nagyszámú honvéd vonult el, osztrák csapatok őrizete alatt s nekem ablakomból kellé látnom, mint hurczolják e szerencsétleneket, hogy előbbi rangjukra való minden tekintet nélkül, német, galicziai vagy cseh ezredekbe sorozzák. Láttam közöttük többeket, kik alattam szolgáltak; pár hó előtt még büszkén, emelten hordták fejüket, s most földre süttöt szemekkel, megtörve és mélyen megszorodva vánszorogtak előttem. Legnagyobb részük a Görgei táborából való volt, többen pedig a Temesvár mellett levert hadtestből.

A legfájdalmasabb csapásnak azonban csak hat nappal Pozsonyba jöttem után kellé reám következnie. E napon, a mint Schalek Lipót, későbbi hű szolgálóm s kísérom a számkivetésben, akkor még szobapinczér a «Zöld fá»-nál, szokása szerint behozta reggelimet, egy újságlapot is mellékelte hozzá; a lapnak mindjárt első oldalán, nagy betűkben olvasám e súlyos jelentésű szókat: *Haditörvényszéki Ítélet*. Az ítélet alatt következő nevek hosszú sora rögtön sejtennem engedé, hogy itt az én jó barátaim sorsa forog szóban; de azt hittem, hogy az ítélet, ha ki is lett mondva, végre nem hajtattott, hanem kegyelmi úton enyhébb büntetés lépett helyébe. Csak a mikor a névsor végére érve, ott az Ítélet megerősítését és végrehajtását is olvasám s hírül vevém Batthyány Lajosnak és legjobb, legnemesebb barátaim, a tizen-

három tábornoknak október 6-án szenvedett vértanúhalálát, akkor esett ki remegő kezeimből a lap, s oly végtelen fájdalom nyilallott át szívemen, a minő sem az előtt, sem azóta nem vett erőt rajtam életemben, s a melyet elfeledni még máig sem vagyok képes, így teljesítek tehát a nekem ismételten tett Ígéreteket; ez volt hát a kegyelem és enyhébb bánás, a melyet barátaim számára kilátásba helyeztek; ezért Írtatok hát a szerencsétlenekkel börtöneikből hozzám levelet levél után, melyekben szegények nem győzik szememre vetni a védelem makacs fentartását, a melylyel csak az ő sorsuk szerencsétlenebbre és súlyosabbra fordultán munkálkodom! Csalást és hazugságot halmoztak egymásra, hogy csak siettesék halálukat. A Schwarzenbergék és Haynauk Oroszországon is ki akartak fogni kegyetlenségükkel. Magyarországnak egyszer s mindenkorra földre kellé tiportatnia, s legjobb, legnemesebb fiainak honszeretetükért életükkel kellé fizetniök.

Minő sikert aratott e törekvés s milyen gyümölcsök teremtek ez őrzöngő politika nyomán, azt a következő két évtized mutatja meg. Vajha ily szomorú idöket soha se élne többé a hon!

E megrendítő csapásra heves lázba estem; szobámba zárkózva, azon gondolkoztam, mire határozzam el magamat, hogy szegény hazámnak tovább is szolgálatára Lehessek. Föltettem magamban, hogy azokhoz a férfiakhoz csatlakozom én is, kik Svájcban, Francia- és Angolországban, az enyémhez hasonló helyzetükben, elnyomott hónuk szószólóiként működnek, s honfitársaik szívében a jobb jövő reményét ápolván, lánggra szítani törekszenek ama szent tüzet, a mely nélkül nincs feltámadás. Letettem előbbi tervemről,

hogy Ujházyval s többi barátaimmal Amerikába menjek, se helyett arra a határozatra jutottam, hogy Európában maradok és Londont választám legközelebbi tartózkodásom helyéül.

Magyarország ma büszke arra, hogy alkotmányos jogait és politikai önállóságát vérontás nélkül vívta vissza. De ki sejthette, ki láthatta volna 35 évvel ezelőtt az utakat, a melyek e célhoz vezettek? . . .

S kik valának azok, kik a magyar sajtó kényszerült némasága idején élő szóval és írással, de fegyveres tüntetésekkel is szüntelen oda hatottak, hogy Magyarország ügyét újra meg újra a világ szívére kössék? Az emigráció tagjainak, ama férfiaknak lankadatlan működése tartá folyton ébren a közfigyelmet és érdeklődést ügyünk iránt, s e munkások legnagyobb része a számkivetésben lelte sírját, és a még élők közül is feledség borult azóta a legtöbbször nevére. Ha rokonszenvet keltett külföldön az öntudatos nemes büszkeségtől emelt magatartás, melyet Magyarország e keserves megpróbáltatása idején tanúsított, nem szabad másrészt az emigratiótól sem megvonnia senkinek azt az igazságos elismerést, hogy feladatának mindenkor megfelelően, tisztán tudta megőrizni a magyar nevet s képes volt azt minden támadás ellen győzelmesen megvédelmezni.

Október 12-én küldték el a térparancsnokságtól útleveletem, s másnap elhagytam Pozsonyt, hogy Berlingen keresztül Hamburgba utazzam.

II.

A magyar nők 1849-ben. — Boroszló. — Berlin. — Elutazásom Londonba.
A magyar menekültek Törökországban.

A férfiak megtették kötelességüket, tovább nem küzdhettek a vihar ellen; a hajó szétroncsoltan hevert a zátonyon; most a nőkre került a sor. Magyarország női, kik a nemzet ügye iránt az egész harcz alatt lángoló honszerelmet és hűséges ragaszkodást tanúsítottak, most a gyászos bukás után, kettőzött buzgalommal szentelték magukat ama nemes hivatásnak, hogy ott, a hol még egyáltalán segíteni, menteni lehet, egész erejükkel segítsenek. Mindenekelőtt arra törekedtek, hogy az országszerte bolyongó, üldözött vadakként hajszott hazafiaknak módot nyújtsanak a menekülésre. Az üldözöttek nagy része hónapokon át volt kénytelen csűrökben és szénapadlásokon, félreeső csárdákban, sőt gyakran a nádasokban is rejtőzködni, míg az üldözők vad dühe valamennyire csillapult, vagy a míg alkalom akadt egy vagy más módon biztonságba vonulniok. Köteteket lehetne írni, valóban, arról, amit Magyarország női e rém-időkben tettek; köteteket lehetne megtölteni a legnemesb önfeláldozás ama példáival, melyek mindegyike egy-egy érdekes adattal gazdagítaná a magyar nők örökkön-élő

dicsőségét. Míg némelyek Bécsben segítették az ótal-
muk alá futottakat, hol kisebb volt akkor a veszély,
mint itthon az országban, addig mások Galiczia felé
nyitottak nekik utat. E mentő-angyalok legtöbbje
pedig úgy segített a hazafiakon, hogy külföldre szóló
útlevelet szerevezve, szolga vagy kocsis színében vitte
ki magával a hozzá menekültet. Az ily úton kiszaba-
dultak közül első sorban Almássy Pált, a magyar
országgyűlés elnökét említem, a kinek elnöklete alatt
történt ápril 14-én Magyarország függetlenségének
ünnepélyes kijelentése.

Almássy Pál táboromba jött, mikor az augusztus
3-diki szerencsés kirohanás után, még Győrött volt
főhadiszállásom. Közölte velem, hogy Pesten elkés-
vén, már nem juthatott le Szegedre. A Szeged és
Szőreg előtti szerencsétlen ütközetek hírére, s szem-
ben ama kilátással, mely déli hadseregünk legköze-
lebbi leveretését a legnagyobb valószínűséggel vár-
hatónak mutatta, — mentül gyorsabb menekülésre
kellé gondolnia, ha mint az országgyűlés elnöke, a
biztos halált ki akarta kerülni. Azt javasoltam neki,
hogy maradjon nálam, biztosítva őt, hogy az én kör-
nyezetemből senkinek legkisebb bántódása sem leszen.

De ő jobbnak látta nem maradni, s inkább Morva-
országba ment, nővérét Z. grófnőt, szolgájának öltözve
kisérvén. Ott hagyta tehát táboromat és sikerült neki
a merész menekülés.

Két hó múlva, Brünn és Oderberg közt egy állo-
máson, hasonló álöltözetben egy másik barátommal
kellé találkoznom. A kíséretemben utazó osztrák tiszt-
nek, kit a határig mellém rendeltek, társaságában ül-
tem egy félreeső asztalnál. Kísérom épen távozott a
teremből egy pillanatra. Alig hagyott el, midőn egy

előkelően öltözött hölgy siet felém, hevesen megragadja kezem s fülembé súgja, hogy az isten szerelmére, csak egy pillantással, egy arczrandulással se áruljam el, ha felismerem «őt», s a mellette álló férfira mutatott, mikor csodálkozva kérdem, kiről ejt szót? «Ő szolgám — folytatá — s Boroszlóban viszontlátjuk egymást.» Az álcázás ez esetben, mondhatom, tökéletesen sikerült. Egy meglehetősen közönséges külsejű embert láttam, ki egész természetes Johann-tempóval szolgálta fel az ételt, a mint úrnője ismét helyet foglalt asztalánál. Rendezetlen tuskés szakáll keríté teljesen elhanyagolt arczát, de a mi ennél jobban szemembe tűnt, az vörös homloka és rezes orra volt. Igazán fáradságomba került a lárva mögött rejtetűt fölismernem, míg végre sikerült az állítólagos szolgában a csanádi püspököt és volt cultusminisztert, Horváth Mihályt fölfödöznöm. Természetes, hogy a mint én, úgy ő sem árulta el csak a legkisebb jellel is e felismerést. Nemsokára bejött a kísérem, a vonat füttyentett s mindnyájan folytattuk a legkisebb baj nélkül utunkat.

Midőn túl valánk a határon s úgy látszott, hogy nincs többé semmi veszélytől mit tartanunk, megszólítani P. bárónőt, mert így hitták amaz úrhölgyet, s felkértem, szálljon majd szolgájával Boroszlóban ugyanabba a fogadóba, a melyben én rendeltein lakást, s ő meg is ígérte; de mégis másként fordult a dolog, s így nem találkoztunk többé. — Midőn még ugyanazon nap este Boroszlóba értem, a pályaudvarban nagy népgyülekezetet találtam, a mely szüntelen hurrahkiáltások között kísért egész a fogadóig. S alig helyezkedtem el szobámban, a mint a boroszlói demokratakör egy küldöttsége jelenté be magát nálam, hogy

megkérjen, fogadnám el rokonszenves tiszteletük je-léül az egyesület férfi-dalkarának serenade-ját. Én nem győztem eléggé szabadkozni ennyi megtiszteltetéssel szemben, de még mielőtt kibeszéltem volna magam, már is felhangzott ablakom alatt az érczes kar szép éneke.

Az 1848—49-iki törekvések hullámi Németország-ban ekkor még nem csendesedtek le egészen, s a népek szabadsághüzdelmeli oly érde- és érzelem-közösséget teremtettek közöttük, a minőhöz hasonló *aligha* lát többé a világ.

Az egyik nép fájdmát vele együtt érzék a többiek is; az egyiknek sikerei elégtételül és öröme-re szolgáltak valamennyinek. Mi valánk, kik utolsó-*ul* tartottuk fel a szabadság zászlaját a kontinensen, s én személyesen a legutolsó, ki e zászlót védelmeztem. Nem csoda tehát, ha Boroszlóban a demokra-ták a legszívesebb barátsággal fogadtak. Ám annál kellemetlenebbül érinthette e tüntetés a porosz ható-ságokat.

A népek érdekközösségének élénk nyilvánításai hasonló közösség érzetét kelték a kormányokban is. Alig hangzott el ablakom alatt az utolsó dal, s már is egy porosz rendőrbiztos termett szobámban, ki a legnagyobb udvariassággal ugyan, de ép oly határo-zottan felszólított, hogy a legközelebbi vonattal foly-tassam utamat. P. bárónő jól tette, hogy nem szállt Horváth püspök kíséretében ugyanebbe a fogadóba; mert Horváthnak útlevele nem lévén, vajmi való-színű, hogy kiszolgáltatták volna az osztrákoknak, ha fölismerik.

A Boroszlóban történtek híre előttem ért Ber-linbe, a hol is nyomban megtették a kellő intézke-

déseket, hasonló tüntetéseknek a fővárosban mindenkép eszközlendő megakadályozására.

Alig ért a vonat Boroszló felől a berlini állomásra, midőn a legélénkebb mozgalomba jött a pályaudvarban várakozó rendőrök és rendőrségi tisztviselők serege; jól láttam, hogy e nagy sürgölődés csak engem illethet. A míg fel nem ismertek, addig egy utasnak sem volt megengedve, hogy kiszálljon.

Kocsim ablakához egy tisztviselő lépett, s útlevelem és nevem után tudakozódva, azzal a fölszólítással fordult hozzám, kövessem őt, ki meg van bízva, hogy a rendőrfőnökhöz, Hinkeldey úrhoz vezessen; holmim beszállítása és egy igen tisztességes fogadóban történendő elszállásolásom iránt, mint monda, már történt intézkedés. A kocsi már készen várt. A bakon egy rendőr, benn mellettem az említett hivatalnok foglalt helyet. A rendőrfőnökséghez érve, egy nagy terembe vezettek, hol helylyel kínáltak meg, mert a rendőrfőnök ép ő felségénél lévén jelentésen, kissé várnom fog kelleni. Pár percz múlva Hinkeldey úr a terembe lépett. Előmbe jött s kezét nyújtva, nem győzött eleget mentegetőzni amaz épen nem vendégszerető fogadtatás miatt, melyben részem volt; de Berlin sokkal több zavargó elem fészke, mint bármely egyéb város, s így, ha nem követték volna ez elővigyázati rendszabályokat, méltán tartani lehet vala a legzajosabb utczaí tüntetésektől s bizonynyal sajnálatos kihágások történtek volna. E mellett nyomban legnagyobb részvétének adott kifejezést nemzeti ügyünk iránt, a mely Poroszországban élénk rokonérzésre talál, mint állítá, mindenütt; hisz Poroszország maga is nemzeti állam s ép oly fogékony, mint mi, mindama nemes törekvések iránt, melyek e foga-

lomhoz szorosan fűződnek. Ő nagyon jól tudja, folytatá tovább, hogy mi nem forradalmat támasztottunk, csak régi, öröklött jogunkat védelmeztük, épen azért sem ő, sem a király egy pillanatig sem téved a viláért is annyira, hogy bennünket a németországi csendháborítókkal, holmi socialisták és kommunistákkal összetéveszsen; végül legnagyobb sajnálatát fejezte ki, hogy nem lehet oly szerencsés óháját követni s berlini tartózkodásomat a lehető legkellemesebbé tenni, de a viszonyok arra kényszerítik őt, hogy egész sürgetőleg kérjen, hagynám el Berlint még a legközelebbi reggeli vonattal.

Hinkeldey úr körülbelől negyven éves, alacsony termetű s igen megnyerő arcú férfi volt; aranykeretű szemüvegén át szüntelen figyelemmel kísérte vonásaimat, aligha nem azért, hogy lássa milyen hatást keltenek bennem szavai. Midőn beszéde végére érve, mindkét kezemet megragadta s úgy kért, hogy csak ne vegyem rossz néven neki magának is fölötte kínos hivatalbeli kötelessége teljesítését, egész szárazon csak azt kérdeztem tőle, vájjon hát oly gyarlók-e Berlin biztonsági állapotai, hogy még csak 24 órai tartózkodást se engedélyezhet számomra a városban? »Sajnos, de nem«, felelé, «önnek távoznia kell, de reméllem, hogy találkozunk még kedvezőbb körülmények között«. S valóban, tizenhét év múltán megint Berlinbe jöttem. Egy ezredes várt rám ez alkalommal s a külügyminisztériumba vezetett; mert Bismarck gróf meghívását követve jöttem, s mondhatom sem akkor, sem azóta ki nem utasítottak többé Berlinből. «Tempora mutantur», megváltoztak bizony az idők; Hinkeldey úr azonban ekkor már nem volt az élők sorában. Túlhajtott hivatalos buzgalma áldozata-

ként esett el, becsületéért vívott lovagias küzdelemben. — Mélyen sértve érzem magamat a pályaudvarban történt elfogatás színű fogadás, a rendőrségre való kísértetes, a rögtönös kiutasítás, szóval ez egész eljárás folytán, mely egy csöppet sem emelte, mondhatom, az akkori porosz kormány iránti tiszteletemet. Nagy Frigyes óta mindig szokás volt Poroszországban a katonai becsületet nagyra tartani s kényesen védelmezni. S én mint katona és szabályszerű útlevéllal ellátva jöttem Berlinbe. Valóban csak magukat tisztelték volna meg az intéző körök, ha több tekintettel lettek volna irányomban. De a reakció nyomása, mely akkor egész Európára nehezült, még Poroszországban is elfojtott már minden lovagias érzéket. Beláttam, hogy teljesen fölösleges lenne Hinkeldey úrral több szót váltanom, azért ajánlva magam, kocsiba ültem s a számomra kijelölt s készen tartott fogadóba hajtattam.

A fogadó, melyben lakást fogadtak számomra, egy félreeső város részben feküdt. Ugyanazon hivatalnok, ki Hinkeldeyhez kísért, velem jött a szállóba is, a melyben rajtam kívül egyéb vendég nem tartózkodott.

Az utca két végét rendőrök tárták megszállva, s fogadnom senkit se lehetett. Íme foglyul kellé látnom magam oly államban, a mely ellen soha semmit sem vétettem, a melynek politikája mindig barátságos volt Magyarország iránt, s a melynek uralkodói a múltban nem egyszer mutatkoztak a magyar vallásszabadság hathatós támogatóiként. Fogoly vagyok Poroszországban! e gondolat annál jobban lesújtott, mert e tapasztalatból egyúttal annak mértékét vonhatám le, meddig hatalmasodott már is a reakciónak mindent letipró ereje! Vajmi szomorú kilátás volt ez a jövőbe!

Más napon kora reggel értem jött megint egy rendőrtisztviselő, hogy a vasúthoz kíséren. Mikor a vonat megindult, a legudvariasabban búcsúzott el tőlem, ki nem mulasztám el kiváló szolgálatkészségeért hálámat kifejezni. Északnémetország síkságain keresztül húzódó unalmas utunk után, estére végül ismét szabad földet értek lábaim. Hamburgba érkeztem.

Nem rendőrök, nem rendőrtisztviselők, de ezekre menő embersereg várt itt reám, szabad nép, mely jöttömről értesülve, örömrivalgással fogadott. Mintha nehéz kő gördült volna le keblemről. Szabadnak érzem ismét magam szabad emberek között; bilincszörgés, vértörvényszék és poroszlók látása nem kínoztá többé lelkemet; — mely magasztos érzés, mételyes légkörből újra jobb, tisztább, üdébb levegőbe juthatni!

Hamburgban találkoztam azon komáromi barátaim nagy részével, kik jobbnak látták a kivándorlást a honn maradásnál.

Itt kellé összegyűlnünk, hogy aztán együtt folytassuk utunkat a tengeren, London felé. — Tartózkodásom e helyen továbbra nyúlt, mint akartam. Barátaim közül némelyek csak nagy lassan érkeztek, s a rájuk várakozás közben annyi meghívásnak kellett eleget tennem, oly sok bankett- és ünnepeltetésben részt vennem, hogy mindezekhez sehogy sem illő lelkiahangulatom utóbb betegséget javallt színlelnem.

A legzajosabb est a nagy színházi díszelőadás volt. Don Jüant játszták. A ház minden zugában tömve volt. Beléptemkor lelkesült üdvözléssel fogadtak, s midőn ama dallamra került a sor, a melynek «Éljen a szabadság» a kezdete, és az énekes nevemet is befonta szövegébe, e pillanatban az üdvivalgás határ-

talán hévvel tört ki s újra meg újra ismétlődött. Tudom, hogy e tüntetés *nem nekem*, hanem az ügynek szólt, a melynek képviselője valék, a szabadságszeretnek, a mely üldöztetés, börtön és hóhérkezek daczára is élt még a német szívekben. A berlini kellemetlen benyomás oda volt, s reményeim újra feléledtek. — Végre összekerültünk valamennyien. Megjött az öreg, de még mindig lánglelkű Ujházy is, kit apánk s vezérünk gyanánt tiszteltünk. Hamburgi tartózkodásunkat nem lehetett hosszabbra nyújtanunk, ha fölötte szerény anyagi viszonyainkhoz nem arányló költsékezést nem akartunk folytatni. Elbúcsúztunk tehát hamburgi barátainktól, egy angol gőzösre szálltunk s London felé vettük utunkat. Eléggé viharos átkelés után, harmadnapon a Themseben vetettünk horgonyt. Londonban akkor nem volt több mint három magyar emigráns, u. m. Pulszky Ferencz, Orosz József és Wimmer Ágoston. Pulszky már a szabadságharcz alatt is ott volt, mint képviselőnk az angol kormánynál, a melyet minden ereje megfeszítésével igyekezett ügyünk iránt kedvező politikára bírni, de hiába volt minden fáradozása. Nem arathatott sikert, csak úgy, a mint gr. Teleky János sem volt képes Parisban küldetésének eleget tenni. — De annyit mégis ki birt eszközölni, hogy Palmerston beleavatkozott a menekültek ügyébe. S ez az egyetlen vívmány is vajmi fontos volt. Palmerston közbenjárása nélkül alighanem sikerült volna, Ausztria és Oroszország együttes nyomása alatt, Törökországot odáig kényszeríteni, hogy a területére menekülteket adja ki. Am 1849-ben mintegy 5000 magyar tartózkodott török földön, köztük a legkiválóbb egyéniségek Kossuthal élükön. A porta helyzete napról-napra

nehezebb lón s máris odáig fejlődtek a viszonyok, hogy a nagyvezér nem látott egyéb mentséget, mint ama fölszólítást intézni az összes menekültekhez, hogy térjenek át az iszlámra.

Akkori követünk Konstantinápolyban, gr. Andrássy\ Gyula, közölte e felszólítást Kossuthtal, ki azt a legnagyobb fölháborodással utasítá vissza. Palmerston közbelépte azonban, valamint az egyre hevesebben nyilatkozó közvélemény Angol- és Franciaországban és Amerikában, végre magához téríté az elvakult két északi hatalmasságot, a melyek immár megelégedtek a magyar menekülők Kis-Ázsiába való internálásával. Pulszky és Teleki minden követ megmozdítottak s minden lehetőt megtettek, hogy a hithagyás veszélyét főbb embereinkről elhárítsák, s ez sikerült is nekik. E fáradozásukkal kiváló érdemet szereztek maguknak a magyar név tisztességének megóvásában.

Az a néhány tábornok és főbb tiszt, kik Kossuth nemes példaadása daczára is az áttérésre csábították magukat, ezt nem annyira az osztrákok kezeibe való kiszolgáltatástól félve, mint inkább azon reményben tették, hogy ezzel fényes előmenetelt biztosítanak maguknak, a mennyiben valamennyien besorakoztak a török hadseregbe, hová a magyar hadseregben elfoglalt rangjukkal vették föl őket.

A menekültek kérdésének e rendezése után, Pulszkynek az lón legelső feladata, hogy Kossuthnak a bellebbezésből mielőbb szabad utat nyisson, s így őt korlátlanabb téren működésének visszaadhassa. Ep ezzel találtam őt elfoglalva, s így örömmel látta jöttömet, mint olyanét, ki szándéka kivitelében segítségére lehetek. E célra ugyanis mindenek előtt arra volt szükség, hogy a magyarság iránti érdeklődés sza-

kadatlan új tápot nyerjen; hírlapok és röpiratokban az ügyünknek kedvező hangulat folyton élénkíttessék, de mindezeken kívül még a kellő pénzről is kellé gondoskodnunk, hogy alkalom adtával Kossuth kiszabadulását valamely rendkívüli módon is lehetővé tethessük, ha másként nem lehet.

III.

London. — Pulszky. — Londoni életünk. — Orosz József és sorsa. — Első emlékirataim. — Gróf Teleki László. — Kiutasításom Németországból. — Levelem Haynauhoz. — Mazzini. — Az európai forradalmi bizottság.

Az első benyomás, melyet Londonban nyerünk, fölötte szomorú volt. Novemberi napon, tehát oly évszakban érkeztünk, a melynek legnagyobb részén át sűrű köd borítja London utcáit és tereit. A fogadó felé kocsizásunk közben alig vehettük ki a házak körvonalait. Mindenütt sár, piszok; itt-ott teher- és szenes-kocsik álltak el az utat. Fogadónk egy teljesen elhagyatott és elhanyagolt square közepén feküdt; előtte megrongált talapzatáról egy otromba, kísérteties lovas-szobor nézett le ránk. Magában a fogadóban még csak nyomát se lertük a jóhírű angol kényelemnek, s a kandallóban alig pislogott egy kis tűz, hogy mellette dermedt tagjainkat valamennyire felmelegíthessük. Nem egyikünk, tudom, fájdalmasan sóhajtott föl, kedves honára gondolva, hol a legutolsó parasztszobában is kényelmesebben érezhetné magát. De a mint másnapon kiderült s a nap sugarai nagy küzdelemmel utat törtek a sűrű ködön át, s midőn a szép Regent-streeten és a Hyde-parkon át, palotasorok előtt haladva, Pulszky lakásáig mentünk, a tegnapi kellemetlen benyomás eltűnt; megfelelőbb világítás-

ban láttuk Londont s kedvünkre csodálhattuk nagyságát és pompáját.

Pulszky a város középpontjától távol, szerény, de igen csinos kis házacskában lakott, a Peterborough-téren. Ő és kedves neje a legszívesebben fogadtak bennünket. Rögtön megismertettek bennünket London összes politikai viszonyaival, s élénkbe tárták mindazt, a mit úgy hazánk javára, mint saját érdekünkben e helyt várhatunk. Az első volt mindjárt, hogy útitársaim némelyikét arról a balvéleményéről leterítsék, mintha a tapasztalt rokonszenves nyilatkozatok és tanújelek folytán azt a reményt szabad lenne táplálniok, hogy a magyar ügy iránt melegen érdeklődő lakosság egyúttal annak pénzbeli támogatására is hajlandó leszen. Pulszky kereken kijelentette, hogy Angliában rég kiment a szokásból a politikai menekülőknek bárminő segílyt is nyújtani. Mindenikünknek arra kell törekednie, hogy megélhetéséről maga gondoskodjék. Pulszky e szavai hideg zuhanyként hatottak s legközelebb az az üdvös eredményük lett, hogy a komáromi kapitulánsok nagy többsége elhatározá, mentül előbb Amerika felé folytatni útját.

Ujházy élükön maradt s az volt tervük, hogy az óceánon túl nagy magyar gyarmatot alapítanak. A terv szépen volt kigondolva, de annyi mindenféle akadály gördült elébe, hogy nem valósulhatott meg. Én Londonban szándékoztam maradni. *Mednyánszky* alezredes és *Szabó* Imre ezredes hasonlóképen, s miután Pulszky kijelenté, hogy ama rossz hírű fogadóban, a melybe szálltunk, tovább semmi esetre sem szabad maradnunk, — megfelelőbb lakást béreltünk magunknak egy csinosabb városrészben.

Pulszky már egészen meghonosodott volt az angol

fővárosban. Széleskörű ismereteivel, nyelvekben való jártasság szellemes társalgásával, számos barátot szerzett magának úgy a főrangú, mint a politikai körökben, míg nejének szeretetreméltósága, áldott jó szive és csodálatraméltó lelkiereje nem kevesebb sikerrel terjeszté ki e baráti kört a női társaságra.

Pulszkynak és nejének köszönhattük legnagyobb részben azt a barátságos fogadtatást, melyvel az angol társaság bennünket kitüntetett, az a társaság, mely vajmi nehezen hozzáférhető az idegenre nézve. S már a mint az a világban rendesen történni szokott, mindezekért hálául a leggyűlölködőbb támadások és gyanúsításokkal fizettek nekik azok, a kiknek óhajtasait nem valának képesek mindig teljesíteni. Pulszky bemutatott barátai legtöbbször, s így ismerkedtem meg Lord Dudley *Stuart-tal*, a lengyelek e nemes és rendületlen barátjával, *Cobden-nel*, a szabad kereskedelem lángeszű előharcosával, *Cockburn-nal*, a későbbi lord-majjossal, számos parlamenti taggal, végül a francia és olasz emigráció vezéreivel, *Mazzini-*, *Ledru-Rollin-* és *Louis Blanc-al*. Mindez ismeretségeket gondosan igyekeztem föntartani, főleg pedig Cobden-nel való viszonyomat, a kinek egész megjelenése és lénye végtelenül kedves hatást tett rám, s kivel holta napjáig nem is szakadt meg igaz hű barátságom.

A már előbb Londonba települt magyarok közül különösen ketten, Mayer, az öreg prémkereskedő és Záhnsdorf ékszeráros említendők, mint a kik valóban testvéri szeretettel viseltettek eleitől fogva honfitársaik iránt, s a kiknek lakásain nem egy kellemes órát töltöttünk.

Pulszky az ő «*Életem és korom*» című könyvében az emigránsok londoni életét kimerítően leírta. Nem

akarom ismételni, a mit oly vonzó érdekességgel tár olvasói elé; e helyett inkább csak futólagosan fogom érinteni első londoni tartózkodásomat. Annál körülményesebben fogom alább élelményeimnek azt a részét ismertetni, melvről barátainak kevesebb tudomásuk van.

Oxford-terrace-i házunkban lakott Orosz József is. Közösen étkeztünk, sőt komornikunk is közös volt, a derék Schalek Lipót, ki Hamburgban ért utól bennünket s innen Londonba jött velünk. Egy szép napon csak azon vettük magunkat észre, hogy gazdaságunk léket kapott; tárczánk ijesztően leapadt; tanácsot tartottunk tehát, mi tévők legyünk, hogy a legnagyobb zavart elkerüljük.

Abban állapotunk meg, hogy Pulszkyhoz fordulunk, ki bizonyára tud valami jó tanácsot. Midőn Pulszkyval közlém helyzetemet, azzal felelt, hogy a dolgok ilyen állása mellett nincs egyéb kibúvó, mint-hogy a lehető legrövidebb idő alatt egy művet írjak. Emlékirataimért különösen jó honoráriumot biztosíthatna számomra. Majd szóba hozza a dolgot Chapman és Hall kiadóknál s közli velem az értekezlet eredményét.

Semmi sem lephetett és zavart volna meg jobban ez ajánlatnál. Ki is jelentem nyomban Pulszkyknak, hogy teljes lehetetlenségnek tartom a rendelkezésemre álló rövid idő alatt egy nagyobb, komolyabb mű megírását.

«De meg kell tenned, felelé, ha nem akarsz éhezni. Különben majd meglátjuk, hogyan lehet a dolognak a legjobban és legkönnyebben módját ejteni.»

Pár nap múlva meg volt kötve az egyesség. Azonnal 100 font előleget kaptam, további 200-at a kéz-

irat elkészültekor voltam felveendő, a minek fejében én viszont köteleztem magam két kötetnek megírására, melyek mindenike legalább 250 oldalra terjedjen, s legkésőbb két hó múlva a teljes kéziratnak is a kiadó kezében kellett lennie. Ezzel meg valánk mentve; de most az elvállalt kötelezettség beváltása nehezedett vállaimra, s ez nem volt csekély feladat. Csak kevés adat volt kezemnél, azonfölül egészen kezdő valék irodalmi téren, alig érezve képességet magamban egy hosszabb hírlapi cikk megírására. De itt segítségemre jött Orosz, ki annak idején a *Hírnök* szerkesztője volt hazánkban, később meg egy német lapott adott ki Pozsonyban, irt több könyvet is, mások közt különösen a *Terra incognita* címűt; tehát gyakorlott s kipróbált ember volt a tollforgatásban, olyan, a ki legjobban tudta, hogyan húzhatja ki magát az ember hasonló esetekben a hínárból. Úgy egyeztünk meg, hogy én kimegyek a vidékre, hol tiztizenkét órát napjában háborítatlanul dolgozhatom. Naponkint beküldöm neki postán a megírt részleteket, melyeket ő azonnal átnézővén, az angol fordító kezeihez fogja juttatni.

S így is lőn. Az angol fordító, Wenkstern úr, a «Times» munkatársa, lelkiismeretesen megfelelt feladatának; s így hat hét múltán teljesen kimerülve munkám végéhez értem. Jóformán mindent, a minek emléke fejemben maradt, elmondtam már, s még mindig száznál több lap hiányzott a második kötet teljességéhez. Szerencsére találtunk módot, a melylyel segítsünk magunkon. A British museum könyvtárában meg voltak az összes magyar koronázási diplomák és egyéb hazánk történetére vonatkozó okiratok. Ezekből annyit másoltattunk s «piéces justificatives»

— igazoló mellékletek — gyanánt annyit csatoltunk a műhöz, a mennyi ép szükséges volt a még üresen maradt száz egynéhány lap kitöltésére. Így születtek meg első emlékirataim.

Könyvemet az angol közönség nagy tetszéssel fogadta, s rövid időn sikerült annak német fordítása számára is kiadót találnom, a lipcsei *Wigand* Ottó személyében. A művemért kapott tiszteletdíj egy részét Orosznak adtam át, kinek e kis segélyre már csak azért is elég nagy szüksége volt, mert mint öreg, törődött ember vajmi kevés kilátása volt jobb napokra. Szegény Orosz különben is honfitársainak »béte nőire«-ja, bűnbakja lett, mert elég bátorsága volt Kossuthnak widdini levelét, melynek német fordításban közlését rábízták, néhány saját szerzeményű magyarázattal kísélni. A jó öreg úr magára nézve sokkal jobban teszi vala, ha ellenáll publicisztikai hajlamának; de ezért aztán mindjárt hazaárulónak bélyegezni, szerintem mégis csak igazságtalanság volt. Én ótalmamba is vettem őt, mert sajnáltam. S a következmények nekem — s nem üldözőinek adtak igazat, mert midőn utóbb életét megutálva, fejbe lőtte magát, nem mulasztá el előbb még hozzám egy megható levelet intézni, a melyben hazafias érzelmeinek kifejezést adva, szivrehatón kér, hogy védelmezzem őt azok ellen a piszkolódások ellen, a melyeknek bizonyára még holta után is ki lesz téve.

A politikai menekültek élete, hiába, minden időben csak egy és ugyanaz marad. Senki se rajzolta hívebben és igazabban ez életet, mint Macaulay, Anglia történetének ama részében, a hol a Hollandiába száműzöttek tervezgetését, reményeiket és II. Jakab elleni összeesküvéseit ismerteti. De minden emi-

gratiónak legnagyobb átka az árulástól való örökös félelem s az ezzel karöltve járó kölcsönös gyanúsítgatások. A magyar emigráció volt az kétségtelenül, a mely a 48—49-iki események után külföldre menekült különböző nemzetbeli hazafiak között, tagjainak csekély száma daczára is, föllépése és magatartásával aránylag a legnagyobb befolyást tudta gyakorolni az irányadó körökre. Kossuth Angolországban és Amerikában az egész angol-szász népet a legnagyobb bámulatra és ügyünk iránt legmelegebb rokonérzésre ragadta. Olaszthonban a magyarok ez ország fiaival együtt onták vérüket Itália szabadságáért, s így a két nemzet törekvéseit egy közös érdekké tudták forrasztani: Diplomacziái összeköttetéseink Francia- és Török-, utóbb Poroszszággal, korunk legnagyobb államférfiak fűzték velünk viszonyba; — s mégis, mindezek mellett, a mi szövetkezetünk kebelében is dúlt a kölcsönös bizalmatlankodás háborúsága. Ha sorsaink egyike gyanúba esett, vége volt a szerencsétlennek. Ki volt zárva társaságunkból. Maga Teleky László gróf sem volt, minden nemes és fenkölt tulajdonai mellett is, egészen ment e hajlandóságtól, a melyet sokszor egész a végsőig hajtott.

Midőn szegény Orosz levelét még az nap, a melyen megkaptam, Telekynek megmutatám, nevetve azt jegyzé meg, hogy Orosz e sorokkal csak hátrálóját akarja szépitgetni s alig hanem megszökött. Nemsokára Bécsből hallunk róla újságot. S másnap egy fa alatt találták a szerencsétlennek hulláját Versaillesban s Teleky, midőn erről értesült, gondolkodóba esett s elnémult; e naptól fogva nem is haliam őt többé senki ellen az árulás gyanúját szóba hozni.

Az említett levél, melvet Orosz halála előtt írt, így szólt:

«Január 2. Délután.

Mikorra e levél kezeidbe kerül, szegény barátod már kiszenvedett. A pályaudvar felé vezető utam közben dobom e sorokat a levélszekrénybe, s azonnal Versaillesba indulok, miután remélem, hogy így minden nagyobb föltűnést elkerülök s elejét veszem a hirlapi zajnak. Tárczámban egy papírszeletet viszek magammal, melyen arra kérem a v.-i hatóságot, hogy egész csendben temessen el engem, szegény idegent, s ne intézzen semmi nyomozást, mivel annak idején úgy is jó majd valaki, hogy személyazonosságomról tanúságot tegyen és halotti bizonyítványomat kikérje. Ez utóbbi, rokonaimra való tekintettel, szükséges, a kiknek is majd Wimmer juttatja kezeikhez. Neki többet írtam személyes vonatkozásaimról, s arra kértem, adjon majd idővel e levélről neked is másolatot. Szívleld meg, drága barátom, mind azt, a mit e levélben mondok, s tégy, a mennyire lehet, az ott írtak szerint. Sokkal nemesebb vagy, hogy sem e tekintetben könnyelmű fel sem vevéstől kellene tartanom.

Ha e sorok vételekor még nem kaptad volna meg azt a kis cartont, melyet jól lepecsételve adok majd át számodra az olvasókör irodájában, úgy igyekezzél mentül hamarább birtokába jutni, mivel, egyéb figyelemre méltó mellett, egy *sürgető* kérelmet tartalmaz, a melynek teljesítéseért ezennel ismételten egész bizalommal fordulok hozzád.

Mindenek fölött pedig arra kérlek esdve, hogy

haláloamat a lehető legtovább tartsd az emigráció tagjai előtt titokban. Legfeljebb Mednyánszkyt vonhatod bizalmadba, ki erre tán lesz annyi barátsággal irántam, hogy Versaillesban azonosságomat, a cartonban található töredékek segítségével, megállapítja s eltemettetésemet kieszközli. Emberismeretemnek életem végén ugyancsak szomorú hajótörést kellene szenvednie, ha csalódnám, midőn nemeslelkűségébe helyezem föltétlen bizalmamat.

Ő nem fogja tőlem e keresztyéni szeretetet megtagadni, s legyen elköltözött szerencsétlen honfitársa és barátjának köszönete és áldásában jutalma. Rajta kívül azonban senkivel se tudasd, mert irtózom a gondolattól, hogy a hozzám tartozók valamiképp az újságokból hamarább értesülnek halálomról, mint a mikorra Wimmer útján saját tudósításom kezeikhez kerülhet. Jobb ha nem járnak ily hír előtt holmi határozatlan híresztelések, s tudom egyébiránt, milyen lében eresztené föl azokat Cs. a maga módja szerint. Wírárnak továbbá elébb meg kell szereznie feleségmentől a kellő politikai bizonyítékokat, hogy azokkal védelmemre kelhessen, ha némely gafficzkók nem átallanák nyilvános életem és szereplésemet galádul rágalmazni.

Tegnap irányomban tanúsított nemesszívúságed lelkem mélyéig megindított. Fogadd hálámat, drága barátom, e nagylelkű áldozatkészségedért, de nem fogadhatom el; ez áldozatok, melyek rád nézve fájdalmasak, rajtam még sem segítenének gyökeresen; s a második megmentés alkalmával azt az esküt fogadtam fel magamban, hogy e már

szokásos szerencsétlenségbe való visszaesésem elején többé csakis az egyetlen *alapos* mentséghez fogok folyamodni s minden egyebet visszautasítok. Ilyes ismétlődő vonaglások, attól félek, utóbb erkölcsileg is tönkre tennének. . . . Egyébiránt még tehetsz így is egyet-mást elköltözött barátodért; hogy mit, arról a cartonban található levelem értesít. — Midőn Caesar a tanácsban már lerogyott halálos sebeiben, arcza elé vonta tógáját, ut *honeste caderet*. Igyekezzél az én el-estemet is, a mennyire csak lehet, tisztességessé ... s fogadd érte hálámat, melyet a síron túl is híven őriz: O.

Üdvözöld nevemben összes valódi barátimat s gondolj néha barátságosan hű és hálás bajtársodra: O-ra.

Mihelyt Versaillesba érkezem, azonnal keresek magamnak egy félreeső helyet a parkban, s hamar végre fogom a tettet hajtani. Ép azért egészen céltalan lenne meggátlására bárminő kísérletet is tenned, mert a levelet úgy adom föl, hogy mikorra kezedbe jut, már nem leszek életben.» — — —

Miután Wigand Ottóval emlékeim német kiadására nézve megegyeztem, személyesen akartam Lipcsébe menni, hogy ott a nyomásra, különösen a magyar nevek végett, magam ügyelhessek. — Orosztjnamagmal vittem. Ostendébe mentünk s onnét tovább Brüsselen át Kölnbe. Itt a közvetlenül Lipcsére vezető vonatra akartunk szállni, — de a porosz rendőrség számbavétele nélkül terveztünk.

Düsseldorfba érve, elfogtak bennünket, s csak néhány előkelő helybeli polgár értünk felajánlott ke-

zességére helyeztek szabad lábra. Két napig tartott, míg az ügyünkben Berlinbe intézett kérdésre felsőbb helyről az a válasz érkezett, hogy azonnal hagyjuk el, még pedig ugyanazon úton, a melyen jöttünk, Németországot s térjünk vissza Belgiumba; egyébként erőszakkal lennének kénytelenek ellenünk eljárni, a mi ép oly kellemetlen lenne a porosz kormányra nézve, mint reánk magunkra.. Düsseldorfban töltött két napi időzésem alatt *Scheuer* Henrik bankár házában laktam, s e rövid idő a legkellemesebb társaságban, vidáman múlt el, úgy hogy csak azt sajnáltam, miért nem tarthat tovább fogságom. De azért mégis untig megelégettem az efféle tapasztalatokat, s így elhatározám, hogy ügyeimnek Londonban való rendezése után állandó tartózkodásom helyéül a *Svájcot* választom.

Londonba visszatérve, értesültem a komáromi capituláció megszegésének kínos híreről, a melyet Haynau Magyarország akkori kormányzója nem átalott elkövetni. Bajtársaim sorsa kötelességemmé tette, hogy Magyarország vérszomjas leigázóját e]vállalt kötelezettségeire emlékeztessem, s hozzá a következő nyílt levelet intézzem:

«Báró Haynaunak, Magyarország cs. politikai és katonai kormányzójának, Pesten.

A komáromi capituláció megszegése felől naponkint hangosabban megújuló panaszok arra kényszerítenek, hogy jelen soraimmal forduljak Excellentiádhoz, ki mint urának, a császárnak altér ego-ja, ama szerződés sérthetlenségeért szava- és aláírásával kezeskedett.

Ön s a többi osztrák tábornokok is, a kik Ko-

marom előtt állottak, nagyon jól tudják, mi volt főoka a győzelemhez szokott várórség capitulációjának. Az osztrák parlamentairek folyton arról biztosítottak bennünket, hogy a császár, szive öröklött hajlamát követve, mindjárt a vár föl- adása után, honfitársaink s azon fogságba esett bajtársaink iránt, kik a győzőnek föltétlenül és bizalommal meghódnak, kegyelmet fog adni.

Ennek bizonyítékául hivatkoztak arra, hogy-a császár első főhadsegédét, Grüne tábornokot egyenesen azért küldte Aradra, hogy ott a már kimondott halálos Ítéleteket felfüggeszsze; Komárom őrsége tehát azon hitben volt, hogy a fegyverletétellel nemcsak az országnak adja vissza ismét békéjét, hanem ennek következtében egyúttal meg fog szünni ama kivételes állapot is, mely addig tartott, s a börtönök ajtai is meg fognak nyíl- ni. Senki se hitte, hogy a vár átadá- sát Exczellenciád csak azért szorgalmazza any- nyira, hogy a rég elhatározott halálos Ítéleteket az áldozatra szánt hazafiakon büntetlenül és bo- szúlatlanul hajtathassa végre.

E tetteiről azonban még hallgatni akarok; *a közvélemény úgy is elég hangosan beszél róluk* s a történelem majd eldönti a kérdést, vájjon ön az aradi kivégeztetésekkel császárjának és az osz- trák monarchiának érdekeit szolgálta-e? De azok érdekében már föl kell emelnem szavamat, a kik az ön becsületszavában és neve aláírásában bízva, csalódtak. Kötelességem a capituláció minden megszegését önnek feljelenteni s a kezemben lévő szerződés eredeti szövegének minden egyes pontja szigorú megtartását sürgetőleg követelni.

A kikötött föltételek pedig a következőkben nem lettek megtartva:

A komáromi őrség azon tagjai, kik a számukra engedélyezett föltétlen amnestia után is távozni kívántak hazájukból, nem kaptak szabályszerű útleveleket, hanem kényszer-útleveleket, a melyek Amerikába való kivándorlásra szóltak s csak a porosz követség láttamozásával voltak ellátandók, de melyeken ama határozott záradék volt olvasható, hogy a velük utazónak nem szabad többé hónába visszatérni. — Ez útlevelek az erősség átadása után nyolcz nappal jutottak csupán kezeinkhez, tehát oly időben, midőn nem tehattünk már sikeres kifogást ellenök; jóllehet Komárom kiszolgáltatása előtt a külföldi útra jelentkezők, minden ellenkezés nélkül s csupán utazásuk célpontja felől kérdeztetve, hivatalosan jegyzékbe vétettek az erre osztrák részről kirendelt gróf Nobili altábornagy által.

Csapó és Boros, továbbá Ruttkay urak és még mások is, kik mind külföldre szóló útlevelet kaptak, a január 3-ki «Pester Zeitung»-ban felségámulással vádoltatván, felszólíttatnak, hogy 90 nap alatt magukat a hadi törvényszék előtt feljelentsék; mindezek pedig teljes és feltétlen amnestiában részesültek a capituláció szószerinti szövege értelmében.

De sokkal átalánosabb s a hírlapok egybehangzó jelentéseiben is egyre hallatszik a panasz, mely ekként immár kétségbe nem vonható, hogy habár a szerződés I. pontjának megfelelőleg az egész várórség szabadon elvonulhatott s ki-ki sértetlen mehetett illetősége helyére, ez idő szerint mégis az összes honvédek, huszárok, s az őrséghez

tartozó egyéb legénység sorozásra hivatott be, hogy az osztrák ezredekbe osztassék.

Exczellenciád emlékezni fog, hogy ép ez a pont képezett a feltételek megállapításánál legnagyobb nehézséget, a mennyiben ön, ki a honvédek feltétlen elbocsátását — e kifejezéssel: «a helyőrség szabad elvonulása» — mint magától értendőt, elfogadta, legalább a régi sor- és huszárezredekől kiléptettek visszaállításához kívánt ragaszkodni; a mit azonban mi meg nem engedhetvén, ön utóbb e pontra is ráállott. Hogy pedig ez időben sem ön, sem a várőrség nem pusztán ideig-óraig szóló szabadságolást értett e pontnál, azt már az a fölszólítás is bizonyítja, mely az ön kérelmére, herczeg Colorado, Bunits s más tábornok urak jelenlétében, a Würtemberg huszárezred elvonulása előtt, ahhoz a legcsábítóbb Ígérek közt intéztett az osztrák hadsereg kötelékébe való visszatérésük iránt; bizonyítja mindezen urak boszankodása is a fölött, hogy e fölszólítás egyetlen embernél sem talált visszhangra.

A szerződés oly tiszta világos értelmezése után, a minőt az erre kiosztott teljes személy- és vagyonbiztosságról kezeskedő kísérő levelek is nyújtottak, — mindennemű rabulistikus értelemcsavarás kizártnak és a katonai egyezmények egyenes határozottságával éles ellentétben álló jellemtelenségnek lenne tekintendő, s így azoknak, kik szabad elvonulás mellett személy- és vagyonbiztosságról szóló kezességet nyertek, utóbb mégis erőszakkal eszközölt besorozás útján való büntetése, nem lenne más, mint az adott szóval üzőtt csúfos játék.

Nem hiszem, hogy a császár megbízásából ön által elvállalt írásbeli kötelezettségek ily kiáltó megszegése az ön tudtával, sőt parancsára történt volna, mert nem akarom feltenni, hogy egy katona, bárminő legyen is politikai meggyőződése, állását és nevét szerződés-szegéssel bélyegezhesse meg, — inkább hajlandó vagyok azt hinni, hogy a katonai becsületen elkövetett emez árulás oly túlbuzgó szolgálatkészségű alárendelt egyéneknek rovandó föl, kik még csak sejteni sem képesek, minő erkölcsi következményekkel járnak az ily tettek.

Fölszólítom tehát Exczellenziádat, hogy adott szavához és aláírásához híven, legyen rá gondja, hogy a komáromi várnak főparancsnokságom alatt állott őrsége részéről kikötött fegyverletételi feltételek ezentúl szentül tartassanak, azoknak eddig szenvedett sérelmei haladék nélkül jóvá tétessenek, az őrség azon tagjaitól pedig, kik útlevelekért folyamodnak, ilyen szabályszerű alakban kiállított útlevelek ezentúl meg ne tagadtassanak.

Azon esetre pedig, — ha ön e jogos követélésemet nem venné figyelembe, a még rendelkezésemre álló, igaz, csak erkölcsi fegyverekkel, mindig tudni fogom legalább azok becsületét úgy a jelen, mint a jövő számára megóalmazni, kik magyar részről a békeszerződést aláírtak. Szerencsém van stb.

London, február 6. 1850. Oxford-terrace.

Klapka György.»

Minő hatást gyakorolt e levelem Haynaura, azt nem tudom; de hogy a közvélemény hogyan ítelt

felőle, azt alkalma lehetett neki egy év múlva Londonban, a számára rendezett kitüntető fogadtatásból megismerni.

Londonban nem volt már egyéb tennivalóm, mint jó barátaimtól elbúcsúzva, nekik ama szíveslátásért, melyben részeltettek, köszönetemet kifejezni.

Utolsó látogatásom *Mazzini-nak* szólt. Nézeteink eltérők valának. Az enyém oda irányult, hogy Manin, Farini, Gioberti, Azzeglio és annyi mások példáit követve, erejét és egész hatalmas befolyását, ő is Piemont működésének szentelje, mint a mely az egyedüli szilárd pontnak mutatkozott, hová a kedvező perczben Itália felszabadítására az emelyűt meg leheté támasztani. Mazzini ellenben folyton arról akart meggyőzni engem is, hogy Piemont, a mint már kétszer tévé, harmadszor is elárulná Italiát, s hogy kényszerülve tán igen, de önként soha sem határozná magát erőteljes föllépésre. Itália sorsát nem szabad, mint monda, egy dynastia szeszélyeitől függővé tenni. Piemont különben, még a legkedvezőbb esetben sem törekednék tovább Felső-Olaszhon felszabadításánál; már pedig *ő* csakis *Olaszország egységének* egyetlen gondolatáért *él s hal.*

Ama hév, s az a mély meggyőződés, a mely Mazzini szavaiból kisugárzott, valahányszor velem beszélt, mindig lelkem legbensejéig ható benyomást tett reám; látni kellett e férfiút, halvány arczával, mélyen ülő s szikrázó szemeivel, átszellemült s a hallgatónak szive mélyét átjáró tekintetével, hogy megérthesse az ember azt a nagy hatalmat, melyet honfitársaira oly hosszú időn át gyakorolt, s a melyet, minden megghiúsult felkelési kísérletei s az azokra fordított óriási áldozatok daczára, mindama pillanatig nem ve-

szített el, a míg végre Viktor Emmanuelnek Nápolyba való bevonulásával az ő általa képviselt eszme teljes valósággá nem érlelődött.

«És nem csupán Itália felszabadításáról van szó, — folytatá Mazzini, — hanem egész Európa felmentéséről, minden elnyomott nép felszabadításáról. A népeknek érdekközösségbe kell lépniök, ha nem akarják, hogy elszigetelt törekvéseik meghiúsuljanak. Vérrel kell a talajt öntözni, mert csak ez termékenyíti meg a földet a szabad eszmék javára, nem pedig a pusztá parlamenti szóharczok. Azt elhiszem, hogy a turini kamara nem fukarkodik szép hazafias szóvirágokban, de ezekkel nem fogja a királyt tette serkenteni, ha a nép fenyegető szava őt arra nem kényszeríti. A többi országokban pedig még ennél is szomorúbb a helyzet, mert valamennyiben korlátlan zsarnokság uralkodik.» Ő tehát egy nemzetközi forradalmi bizottságot fog szervezni, e felől Kossuthnal majd értekezik s rá fogja őt venni, hogy mihelyt számkivetéséből visszatérhet, lépjen be ő is e szövetségbe.

Én azt az ellenvetést kockáztattam, hogy ő ekként működésével Piemont erejét gyöngíti, s Olaszország nem elég erős arra, hogy két táborra oszolva harcoljon, továbbá, hogy különösen a mi *minket magyarokat* illet, mi a világ legkevésbé forradalmi népe vagyunk, kik késsel s tőrrel nem tudunk bánni, ám, ha kell, honunk szabadságáért nyílt harcban készek vagyunk magunkat feláldozni. «Kiki a maga módja szerint — feleie — mi olaszok se vonakodunk a nyílt csatától, de azért apáink öröklött fegyverét, a tört se vetjük meg, ha gyűlöletes igánk lerázásáról van szó. Azt hiszem, hogy Kossuthot sikerülni fog nézetemnek megnyernem.»

S valóban nem sokára meg is alakult Londonban az európai forradalmi bizottság, mely kezdetben Olasz-, Francia-, Németország és Románia képviselőiből állott, s a melyhez utóbb, bár habozva, de végre Mazzini rábeszélésének mégis engedve, Kossuth is csatlakozott.

Mazzini tevékenysége kétségtelenül nagyban hozzájárult az olasz kérdés megoldásához. De Magyarország korántsem volt oly talaj, a melyen hasonló eszméket lehet vala érvényesíteni. Nekünk nem volt szabad magunkat Mazzini törekvéseivel azonosítanunk, ha előbb vagy utóbb a piemonti kormányval szövetségbe kívántunk lépni. Pedig csakis ez oldalról derengett, ha messze távolból is, a remény hajnala számunkra. Mazzinit erős lelke és Itália egységébe vetett szilárd hite csodálatával hagytam el, de azért hű maradtam határozatomhoz, hogy soha semminemű összeesküvésben részt nem veszek s előbb az európai ügyek lebonyolódását fogom bevárni. S ezen elhatározásomnak köszönhetem későbbi benső viszonyomat Cavourral, a mely Magyarország ügyének többet használt minden összeesküvésnél.

Pár nap múlva elhagyám Londont s Parisba utaztam, hogy ott gróf Teleki Lászlóval találkozzam.

IV.

Helyzetünk Franciaországban. — Gróf Teleki küldetése. — Szakadás Teleki és Kossuth között. — Teleki és elvtársainak programja. — A magyar menekültek Parisban. — Viszonyom a többi emigránshoz.

Feladatunk, mely Angliában az volt, hogy Magyarország ügyének a nép rokonszenvét megnyerjük s azontúl állandón megőrizve, melegen és élénken ápoljuk, ott nem volt oly nehéz, mert politikailag érett s a magyar viszonyokkal meglehetősen ismerős közönséggel álltunk szemközt, másfelől meg a magyar és angol intézmények közt található hasonlóság is vajmi hamar szembetűnt s mindenki számára érthetőbbé tette ügyünket. Mi magyarok ugyanazon szabadságért harczoltunk, a melyekért valaha Anglia küzdött: politikai jogainkért és hazánk függetlenségeért. A mozgalom élén nálunk is, úgy mint Angliában egykor, a nemesség s a felsőbb osztályok állottak, a melyek a tömeget fékezni s nagy céljaikra felhasználni tudták, de soha sem ragadtaták magukat e tömegtől túlságokra. Valahányszor saját állapotainkra tereltük a szót, mindig oly húrokat pengettünk, a melyek minden angol szívében élénk visszhangra találnak.

De mennyire más volt feladatunk *Franciaországban!* Itt oly közönséggel volt dolgunk, a mely a Rákócziak kora óta alig foglalkozott többé a magyar

ügyekkel. Franciaországban csak régibb történetünket ismerték s ezt is oly elferdített alakban, hogy nemzeti mozgalmunk okai, czélja és eszközeire nézve a legnagyobb tévedésben valának.

Míg Anglia lakosságának alap-jelleme a régi hagyományokhoz való hű ragaszkodás, addig Franciaországban ezeket már rég megtagadták, mindent egy síkra egyengettek és átalakítottak már.

Általános volt itt ama balvélemény, hogy Magyarországon csak a nemesség jogairól lehet még mindig szó, s hogy a paraszt még mindig jobbágy, a tótok, szerbek és románok pedig a mi zsarnokságunk alatt görnyednek, és e téves felfogást, lehető legnagyobb ártalmunkra, igyekeztek is aztán szláv és román publicisták felhasználni. Mindezekon kívül a francziák különben sem voltak, egészben és nagyobb tömegben, valami kiválóan jártasak a földrajzi és ethnographiai ismeretek terén, s így azt sem tudták, minő nyelvcsaládhoz tartozunk, szlávok, németek, avagy e kettőtől különböző saját nyelvet beszélünk-e? Szóval, Franciaországra nézve teljesen ismeretlen föld és nép valánk, a mihez még az is járult, hogy mozgalmunk ép oly időbe esett, a melyben Franciaország maga is a legbonyolódottabb belügyi kérdésekkel volt elfoglalva, s egyelőre még saját jövőbeli alakulása iránt se jöhetett tisztába.

A magyar kormány 1848 késő őszen gróf Teleki Lászlót küldte ki képviselőjéül Franciaországba. Küldetése abban állt, hogy a francia kormányval érintkezésbe lépve, a párisi irányadó személyiségeknek megadja a kellő felvilágosításokat Ausztriával folytatott küzdelmünk okai, reményeink, aggodalmaink iránt s ama czélokra nézve, melyek után törekszünk, s a me-

lyekért minden áldozatra készek vagyunk. Főleg pedig arra kellé igyekeznie, hogy Magyarországot hadviselő hatalomként elismertesse, esetleg az orosz közbelépést meggátolja.

Gróf Teleki nem volt e feladatra termett ember. Rendkívül nemes, lovagias jelleme, de egyúttal fölötte szenvedélyes, büszke és könnyen sérthető érzékenysége csak nagy nehezen viselte el mindazokat a megaláztatásokat, a melyeknek Parisban ki volt téve. Megérkeztekor e helyt a köztársaságnak a júniusi napokban szenvedett súlyos sebei még nem hegedtek be s az alsóbb néprétegeknek az uralkodó osztályok elleni gyűlölete még tetőpontján volt. E júniusi napok oly sok áldozatába kerültek Franciaországnak, hogy a reactió utóbb nem nagy fáradsággal meg tudta győzni az eddigi szabadelvűek nagy részét is egy erős kormány elkerülhetetlen égető szükségéről.

Cavaignac tábornok ugyan elég erőt s képességet tanúsított a háborgó elemek megfékezésében s kellő kezességet nyújthatott a közrend fentartására; de jól tudta mindenki, hogy e merev republikánus csak kedvetlen-kényszerültén teljesíti a reá rótt feladatot, mely a nép ellen való harczot teszi kötelességévé. Ekkor lassankint *Napóleon Lajos* herczeg felé kezdtek a szemek tekinteni. Propaganda szervezkedett érdekében; a leghatalmasabb lapok közül pártjára állt néhány, a félénkek béke és rendre nyertek kilátást, másfelől a socialistákat is jól tárták ígéretekkel, s így történt, hogy 1848 decemberében *Cavaignac*, a mérsékelt köztársaságiak jelöltje helyett, *Napóleon Lajos* herczeg lett óriási többséggel a köztársaság elnöke. E percztől kezdve a reactió egyre nagyobb mérveket öltött Franciaországban. Elnöksége elején

még csak igyekezett a herceg-elnök, a mint akkor hittak, látszatra legalább, szabadelvű férfiakból válogatni környezetét. De már 1849 nyarán megvallá politikája valódi színét. Rómában francia közbelépésre került a sor s ezzel Itália leigázására, a mi után Franciaországban is a közvélemény mind nagyobb elfojtása következett.

Ebbe az időszakba esik Teleki működése, ez időszakra egyúttal a magyarországi ügyek szerencsétlen fordulata is, az orosz beavatkozás következtében. Teleki csak bajjal közeledhetett az egymást gyorsan követő külügyminiszterekhez, s ha ez nagy nehezen sikerült is neki, akkor csak újabb szomorú tapasztalatok várták, a francia minisztereknek a magyar viszonyokban való teljes járatlansága s ügyünkkel szemben tanúsított hideg közönyössége alakjában. Így még Cavaignac vezérszerepe idején, megesezt vele, hogy *Bastide*, az akkori külügyminiszter, a magyarok ama fontos missiójáról beszélt neki, mely e népnek, mint a katolikus szlávok élén álló törzsnek, összes testvérei felszabadítása kötelemét rója vállaira. Más alkalommal meg azt monda León *Faucher*, egy másik francia államférfiú, hogy minden erőlködésünk hiábavaló, mert a honvédek minden ütközetben megfutamodnak és nem akarnak tovább harcolni. Hogy ilyen és ezekhez hasonló nyilatkozatok a különben is folyton ideges izgatottságban élő Telekit egész a kétségbeesésig hajták és sodrából teljesen kihozták, könnyen érthető. De hogy is állhatott volna a francia kormány, az a kormány, a mely Italiában a szabadság eltiprója lőn, s otthon, saját honában is remegett minden szabadabb mozgalmótól, a melynek legfőbb czélja a teljesen absolutisticus uralom meg-

szilárdítása volt, hogy állhatott volna e kormány Magyarország pártjára, mely utolsó védvára volt Európában a szabadságnak! Teleki azért még mindig nem akart elcsüggedni. Írt a hírlapokba, füzeteket adott ki, s midőn már leverettünk, a mint már említtem, legalább arra az egyre igyekezett a francia kormányt rávenni, hogy Angliával egyetértve, bajtársaink sorsát Törökországban végzetes fordulattól mególtassa. Mennyit szenvedett e nemes, magasztos lelkű hazafi ez idő alatt, azt nem lehet leírni. Pulszkihoz intézett levelei tanúságot tesznek róla. Egyikökben így ír: «Utódom még nem jött meg; — alig várom már. Mert ha még soká kell itt maradnom, a falba verem fejemet.» Egy másikban meg: «Semmiképen sem maradhatok itt tovább. Aki azt akarja, hogy tovább is maradjak, az esküdt ellenségem s halálatot kívánja.»

Amaz időkben folytatott egész levelezéséből kitűnik, hogy nem csak lelke, de teste is beteg volt s egész idegrendszere alapján megrendült. Végre rendbe jött a menekülők kérdése is. Teleki egyidőre visszavonulhatott s nyugalomra térhetett; így midőn Parisba érkeztem, valamennyire már mégis javultan találtam.

Teleki a Paix-utczában lakott. Midőn fölkerestem, az első volt, hogy szenvedései sorát elbeszélje. De a mi még ezeknél is sokkal fájóbb bánattal tölte el szívét, az hona sorsa volt. «Mi legyen immár belőlünk,» e kérdéssel fordult hozzám, — «hogyan támadjon föl szegény hazánk romjaiból?»

«Türellemmel — mondám — és kitartással, mindenekelőtt pedig arra kell törekednünk, hogy helyzetünkkel tisztába jöjjünk, s ne ragadtassuk magun-

kat hiú ábrándokra. Ily súlyos küzdelem után, a minőt mi végig harczoltunk, ily véres veszteségek után, nem várhatjuk, hogy már holnap eljő a feltámadás! Várnunk kell, míg a kedvező alkalom elérkezik, a mely lehetővé teszi majd, hogy újra tevékenységbe lépjünk, addig pedig igyekezzünk szóval és írással védelmezni ügyünk igazságát isten és a világ előtt.»

Teleki erre Kossuth ama leveleire terelte a szót, melyeket Widdinből, majd utóbb ázsiai bellebbezése helyéről írt Pulszkynak. Keservesen panaszlá, hogy mindjárt első, még teljesen elcsüggedt levele után, valami Henningson nevű ügyvivőt küldött Magyarországra, korlátlan hatáskörrel, — hogy későbbi leveleiben abbeli szándékát nyilvánítja, mint ha menekülése előtt beadott lemondását nem történtnek kívánná tekintetni, s hogy a kormányzói tisztet újra felvéve, külföldön élő sorsosaitól feltétlen engedelmességet követel eme jelszóval: «Ki nincs velem, az ellem van».

Pulszky emlékirataiban a Kossuth és Teleki között beállott szakadást ama nézeteltérésnek tulajdonítja, mely köztük a nemzetiségi kérdésben felmerült. Jóllehet e kérdés is hozzájárulhatott kettejük szívélyes viszonyának ideig-óráig való megzavarásához, a főök mégis, mely Telekit Kossuthtól elidegeníté, nem ez, hanem T.-nek Kossuth diktatúrájától való félelme volt, melyet nem tudott volna szabadság-szeretetével és politikai meggyőződésével kibékéltetni. Ennek következménye lón ama programm, melyet Teleki fölszólítására a Parisban élő menekültek nagy többsége a következőkben megállapított:

*Kossuth Lajos sal politikai összeköttetésünknek
alapfeltételei.*

I. Semmi diktatúra sem a hazában bent, sem a hazán kívül, természetesen addig, míg a nemzet akaratára e felett nem határozand.

II. A ragaszkodás a kormányzói címhez, csak utánzása lévén a prsetendensek politikájának és nem férhetvén egybe a szabadelvű párt működési alapjával, nem tanácsoltatik, s különösen nem oly esetben, midőn a kormányzó a szabadsági harcz bevégeztetése előtt hivataláról önként lemondott.

III. Azon rokonszenvnél fogva, melylyel a magyar ügy a világ népeinél bír, legyen az bár egy emberben inkább személyesítve, mint másokban, mégse tekinthesse magát bárki is annyira magas állásúnak polgártársai felett, miszerint csak ő maga legyen birtokosa a magyar ügyet illető minden működések titkainak és kulcsának, másokban pedig csak engedelmes, vak eszközöket keressen. Ebből következük:

A) a külföldi működésre nézve:

- a) az ügyvitel irányába és rendszerébe a kijelölt főnök mellett még néhány más egyéneknek is kell beavattatniok, kiket polgártársai bizalma arra feljogosítand;
- b) a magyar ügy népszerűségének hatása által szerzett pénzbeli segedelmek kiosztásában nem személyes viszonyok, hanem egyedül az szolgáljon zsinórmértékül: váljon ki hazánk hű fia? ki mennyit tett a hazáért? és ki mennyire szorult felsegélyezésre? Ennélfogva az egyesek felsegélyezésére szánt pénzeket az illető menekültki tes-

tületek által szabadon választandó bizottságok részrehajlatlanul és nyilvánosan kezeljék.

B) a belhoni működésre nézve:

mihelyt Magyarország képes leend zsarnokaival a tetteges élet-halál harcot megkezdeni, azok, kik akkoron a dolgok élén állandnak, kötelesek legyenek a lehető legrövidebb idő alatt egy *alakító nemzetgyűlést* (convent national) általános szavazási jog alapján összehívni, mint egyedüli forradalmi hatalmat, melynek a forradalmi kormány csak kifolyása legyen.

IV. Addig is, míg a harc ideje eljönne, a magyar ügy iránti rokonszenv és lelkesedés táplálására legcélszerűbbnek azt véljük, ha mind beszédeinkben, mind hírlapcikkeinkben s közrebocsátandó egyéb iratainkban főszempontul tűzzük ki, hogy az ügy szentsége és az emberiség szabadsági és polgárosodási érdekeivel ugyanazonossága mentől inkább emeltessék ki, valamint azon hősi szellem és áldozatokra való elszántság is, melyek nemzetünket szabadsági harczának egész folyama alatt annyira, áthatották, és tüntesenek elő diadalokat vívott és elvérzett hőseink halhatlan emlékei, a polgári erénynek vérpadokon és csatatereken nyert hervadhatlan borostyánjai. — Ennélfogva elleneznünk kell azt, hogy Magyarország egész újabb története egy ember számára confiscáltassék,

V. Nem lehetvén feladatunk a nemzet jövő képviselői testületének teendőibe vágva, hazánk számára előlegesen már is *alkotmányt* készíteni, csupán azon

* A B) pont később olykép módosított: hogy az utolsó országgyűlés még élő tagjai adandó időpontban és alkalommal jogaikat érvényesítve, mint nemzetgyűlés szervezkedjenek és egy új országgyűlésre a választásokat kiírják.

elveket jelölhetjük ki, melyekért készek vagyunk mind halálig vívni, és melyektől várjuk hazánk jövő feltámadása, felvirulása, ereje, jólléte és minden szabad szomszéd nemzettel való szoros bonthatlan szövetség biztosítását; ezen elvek: *szabadság; egyenlőség, testvériség*, — egyénekre, nemzetiségekre egyaránt alkalmazva. Miből következik, hogy valamint minden kaszt-, úgy minden nemzetiségi suprematiának ellenei vagyunk.

VI. A hadsereg úgy szerveztessék, hogy azt csupán szent ügyünk szeretete és ne zsold és önhaszon keresés nyomorú ösztöne vezérelje; mert a népek szabadságának biztosítékát polgárkatonák és nem zsoldosok teszik.

E programhoz úgy Teleki, mint magam is, barátaink legnagyobb részével együtt hívek maradtunk, mindaddig, amíg az olasz kérdés fölszínre került s a háború Ausztria és Franciaország- között bizonyossá lett. Legtöbbnek közülünk, ki a continensen szétszórva éltünk, Kossuth tervei és előkészületeiről semmi tudomása se volt, s csak az 1858. évben egyesültünk újra, még pedig a legőszintébb és legnyíltabb utón, együttes működésre.

A magyar emigrációnak azidétt Parisban számos előkelő tagja volt. Elükön állandóan gróf Teleki László maradt. A többiek közül megemlítem még: gr. *Andrássy* Gyulát, *Bittót*, *Gorovét*, gr. *Esterházy*' Pált, *Szem-erét*, gr. *Csáky* Lászlót, *Irányit*, *Nemeskéri Kiss* Miklóst, *Horváth* püspököt, báró *Mednyánszky* Caesart, *Szabó* Imre és *Kászony* József ezredeseket, *Simonyi* Ernőt, *Csernátonyt*, *Szarvadit*, *Mednyánszky* Sándort, *Oroszt*, *Beöthi* Ödönt, gr. *Scherr-Thoss* Arthurt; később még gróf *Batthyány*

Kázmér és *Mészáros* tábornok is ide jöttek, s még ezek előtt a velünk harczolt lengyelek közül: gróf *Dembinski*, *Poninski*, *Vysozki* tábornok és mások. A «rue neuve des petits champs»-on fekvő «Hotel Dánemark»-ban volt gyülekező-helyünk. Időről-időre bizony viszálykodások is voltak köztünk; így különösen *Csernátoni-nak* zokon vették, hogy osztrák censura alatt álló magyar lapoknak tudósításokat küld a magyar emigratoról. Meg is akarták neki tiltani, a mire aztán *Irányi*, *Szarvadi* s még mások erélyesen tiltakoztak az egyéni szabadság e korlátozása ellen, s a klub tagjai közül kitörült Csernátonival egyidejűleg ők is kiléptek. Általában mégis elég békésen éltünk együtt, míg utóbb a kör lassankint magától feloszlott, s ki-ki a maga módja s tehetsége szerint nézett tisztességes megélhetése után.

Párisi tartózkodásom nem terjedt valami felette hosszú időre, mert nem lebegett szemeim előtt semmi magasb cél, melynek magamat itt szentelhetem, — másrészt meg a párisi élet kissé drága is volt szerény anyagi helyzetemhez mérten.

Míg Parisban valék, megismerkedtem *Cavaignac* tábornokkal, ki mindig zárkózott és gyérszavú maradt, *Napóleon Jeromos* herczeggel, ki a szélsőbalon ült ezidétt a kamarában s a legrózsásabb színben látta a népek jövőjét; *Bédeau* és *Lamoriciere* tábornokokkal, *Charras* ezredessel, kik mindnyájan őszintén szánakoztak rajtunk; a baloldal vezérférfiaival, kik a «veres kakas»-sal vigasztaltak bennünket; a lengyel menekültek főbbjeivel, úgy az arisztokrata mint a demokrata párton levőkkel, az öreg *Czartoryski* herczeggel, *Mieroslawski* tábornokkal, kik kölcsönösen lelkük mélyéből gyűlölték egymást, nekünk

azonban közösen azt a szemrehányást tették, hogy nem valánk elég bizalommal a szlávok iránt; végre a román száműzöttek közül: *Bratiano* Ivánnal, a mostani bukaresti román miniszterelnökkel s még sok mással. Beszélgetéseink soha sem mentek tovább pusztá eszmecserénél, a mely jámbor óhajtásoknál egyébire nem vezetett.

V

Tartózkodásom Németországban. — Tervezett magyar haviszemle. — Teleki véleménye e tárgyban. — A havifolyóirat programja. — Tervünk hajótörést szenved. — Utazásom Svájcba. — «Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen» című munkám.

Parisból Németországba mentem, hol nyolcz hónapig időzve, eleinte derék barátom, Wigand Ottó lipcsei házában tartózkodtam. Wigand, emlékirataim német fordításának kiadása után, egy havi folyóirat kibocsátását vette szándékba, a melynek főcélja a komolyan veszélyeztetett magyar érdekek képviselője lett volna.

Teleki László, kit e tervről értesítettem, eleinte ellenezte, utóbb azonban megbarátkozott vele, s miután Vukovits, báró Jósika, Horváth püspök, a benczés Rónav Jácint, Orosz és még többen késznek nyilatkoztak a közremunkálásra, — ő is helyeselte eszmémet. Következzék e helyt levelezésünk, mely e tárgyban köztem és Teleki közt folyt, s a melyből Telekinek e tervünkre vonatkozó nézetein kívül, az ó-conservativok fellépésével mutatkozó első hazai életjelenségeket illető véleménye is kiviláglik.

Montmorency, 1850. július 5.

Rue St. Jacques.

Oly sok írni valóm lenne, de fejemben úgy kavarog minden, hogy alig vagyok képes össze-

függőn, — annál kevésbé jól és okosan írni. — Kimondhatatlanul sokat szenvedek! — Minden reményünk meghiúsul, minden, de minden oly kétségbeejtő lassan mozdul helyből, egész másként, mint a hogy gondoltam; — s ilyenkor azt a kérdést vetem föl magamban, vajjon nem szokják-e meg a balga s gyenge emberek utóbb a jelen állapotokat? számuk pedig úgy az ó-, mint az új-világban töméntelen. Jaj nekem! hogy e tekintetben sehogy meg nem nyugodhatom. Néha majdnem azt kell már hinnem, hogy egy idő óta epekóiban szenvedek, jóllehet, ismerőseim nem akarják rajtam e betegség nyomait meglátni, mert még nem sárgultam meg, de annyi tény, hogy mindent sokkal sötétebbnek látok, mint egyébkor. — Megjegyzéseid a magyar emigrációról helyesek; magam is összetűznék velők e kérdésben, kedvem legalább van hozzá, de sajnos, nincs erőm! Barátaink a külföldön kevés hasznot hajtának ügyünknek. — Szemeinket azokra kell függeszteni, kik a hazában maradtak. E nézetekben teljesen osztozom. — De mi keveset várhatunk jelenben tőlük is. — Erejük kimerült — mondanám majdnem, de alig fejezném ki magam helyesen; bajuk, a melyben szenvednek, nem kimerültség, tette való erő még csak akadna, de megkötvék kezeik. — Mit várhatnánk most *onnan*, hol sem szólni, sem írni, hol mozogni nem szabad, hol lélekzetet venni is alig lehet! — Tehát sem itt, sem ott — egyidőre legalább — semmi, vagy a mi ennél alig több valamivel. — Ez tehát jövőnk? Igazságunk iránt az érdeklődés tetemesen megapadt, amint az Angliából és Amerikából érkező tudó-

sításokból észreveszem. Ha ez így megy tovább is, úgy végtére kihal ez érdek egészen, kialszik a részvét teljesen és mindenütt. S mit tegyünk aztán?

Az átélt s még ma is egyre dúló szörnyű viharban vigasztalást és ótalmat Európa közvéleményétől vártunk. — Erre építettük reményeinket. — Ezt is el kell-e hát veszítenünk, — a népek szívbéli részvéte is elzárkózik tőlünk, hogy miután az egész világtól elhagyatva buktunk, el is felejtessünk s még hírünk se hallja többé a világ? Ha ez lenne végzetünk, akkor, igen akkor az ügy, melyért küzdöttünk s véle Magyarország örökre veszve van s hiába kél egykoron a szabadság hajnala Európa minden nemzetének váltságára, hiába támad újra napvilág a politikai égen, aminthogy *támadni fog*, mert *támadnia kell*, ha még úgy *agyarkodnak* is ellene; — mert szabad és dicső Oroszországot tán igen, vagy egy hatalmas és virágzó egységes szláv birodalmat fog látni a jövő, míg bennünket a német vagy szláv özönbe olvadni készit majd sújtó ítéletünk; nekünk, magyaroknak meg nem virrad többé, s a világ majd boldogulva, csak szánó mosolylyal néz vissza nagy nyomoruságunkra. — Úgy mi csak azért öntöztük vérünkkel e földet, hogy másoknak teremje a szabadság gyümölcsét, *trágya* valánk és semmi más, — fönséges végzet ugyebár és nemes dicsőség? Adja isten, hogy másként legyen, s ne következék be az, a mitől remegve tartunk! — De ép azért, hogy lehetőség szerint gátat vessünk e végromlásnak, mindannyiunknak vállvetve kell munkálnunk, mert ha elejét vehetjük még talán,

úgy csak egyesült erővel sikerülhet e célhoz jutnunk, a melytől legnagyobb szerencsétlenségünkre csak távolabb esnénk, ha te is visszavonulnál s nem akarnál többé tevékeny részt venni ügyeinkben, a mint azt leveleidből félve sejtenem kell. — Engedd remélnem, hogy ez irányban még nem határozta véglegesen? Ne is tedd, drága barátom, esdve kérlek! Hajts szavamra! — Ami a havi folyó iratot illeti, melyet meg akarsz indítani, szóltam róla itteni ismerőseink közül többeknek, s megbeszéltük tervedet Vukovits-, Horváth- és Szemerével.

Nem hagytuk figyelmen kívül a vele járó nagy nehézségeket, a melyek iránt, meggyőződésem szerint, te sem engedted át magad rózsás reményeknek, mert csak úgy ismered őket, mint én, s a kik még itt vagyunk mindannyian. Minden attól függ, minő tehetség- s mennyi ügyességgel képes a főszerkesztő az elébe tornyosuló töméntelen akadály ellen sikra szállani. — Ha a múltra is ki akarunk terjeszkedni, a mit kétségkívül meg is kell tennünk, úgy a különböző pártok szenvedélyeivel gyűlik meg bajunk (saját magyar pártjainkat értvén e helyt), a melyek ellenséges lábbon állanak egymással szemben, — ha meg a jelen és jövőt hozzuk szóba, — ezt pedig csak úgy nem mellőzhetjük, mint amazt, mert micsoda hatásra számíthatna az oly folyóirat, a mely csupán a multat érinti, anélkül, hogy e mellett a jövő felé fordítaná vizsgálódó tekintetét, — ha mondom, a jelen s jövőre kerül a sor, úgy mindenekelőtt arra nézve kell tisztába jönnünk, minő állást foglaljunk Ausztriával szemben? Ha Német-,

Osztrák- és Magyarországon egyáltalán valamelyes befolyást kívánunk gyakorolni a közvéleményre, úgy az osztrák kormányval szemközt elfoglalandó álláspontunknak nem szabad kizárólagosan tagadónak, sőt határozottan tevőlegesnek kell lennie. A dechéance elemezgetésével és annak körülírt értelmezgető ismétlésével nem lehet beérnünk; maga az egész dechéance jövőben úgyis a történelemé. — Nekünk pedig a jelenben adott talajra kell helyezkednünk, s Magyarországnak, mai körülményeiben tanácscsal és tettel szolgálatára sietnünk; az osztrák-orsz szövetség döntő súlyát, mint tényt nem lehet számba nem vennünk; — s ha számba vettük, mit tanácsoljunk vele szemben nemzetünknek? Azt talán, hogy talpra álljon s rázza le nyakáról az idegen igát? Akármit inkább, mint ezt, — mert népünk fegyvertelen s nem áll módjában, hogy e tanácsunkat követhesse; lehetetlenségre pedig nem szabad biztatnunk. Azt tanácsoljuk hát talán honfitársainknak, hogy a közügyekben való minden részvételtől teljesen tartózkodjanak? hogy ölbe tett kezekkel várják nyugodtan a Messiás eljövételét, ki egykoron majd felszabadít bennünket? — Ily tanácscsal annak tennők ki magunkat, hogy elméleti egyoldalúsággal s kóros ábrándozással vádoljanak — s minden befolyás nélkül pazarolnók fáradságunkat. — De tanácsot kell adnunk mindenesetre, még pedig olyant, a mely megfogadható legyen; tehát ellenzéki magatartást kell javalnunk ott, a hol az egyáltalán lehetséges, de megadást és engedékenységet kell ajánlanunk mindama esetekben, a hol ezek el nem kerülhetők. — A hang, melyen szólnunk

kell, majdnem olyan legyen, mintha magunk is Magyarországon élnénk, mert arra kell szüntelen tekintenünk, minő helyzetben vannak azok, a kikhez beszélünk. — De hogyan lehetne megint mindezt saját helyzetünkkel összhangba hoznunk? Hogyan kivált múltunkkal megegyeztetnünk? — Aztán meg alig hiszem, hogy például Németországban lehetséges lenne egy olyan folyóirat fenntartása, mely pusztán idegen ügyekkel, kizárólag és tulajdonkép csak is egyetlen nép állapotaival foglalkoznék. S ha ennek elkerülésére tán Németország belügyeit is tárgyalás alá vennők, akkor megint mi tévők legyünk? Melyik német párthoz csatlakoznánk? — Oly sok zászló közül melyikhez szegődnénk? S ha egyhez aztán odaszegődünk, nem támadna-e ellenünk mindazok sokasága, kik más zászlók alatt küzdenek? — Oly akadályok ezek, a melyek bizonyára mind számba veendők, de azért nem lehetetlen, hogy valamikép kikerüljük vagy legyőzzük őket.

De a magyar emigratio nevében ama folyóiratnak semmi esetre sem szabad napvilágot látnia, mert ez nemcsak itt Franciaországban való helyzetünket, de magának a szemlének szerkesztését is végtelenül megnehezítené. Csakis egyes, még pedig Franciaországon kívül élő, emigránsok nevében jelenhetne meg, talán csupán a kiadó neve alatt is? — Azt hiszem, e pontban nem lenne köztünk és közötted véleménykülönbség! nemde? Egyébiránt mindazon urak nézetei, kikkel terve-det közöltem, felette szétágaztak.

Szemere egyáltalán kivihetetlenek tartja a dolgot, s így nem is hajlandó benne részt venni.

Vukovits egészen el van ragadtatva eszmédtől, s reá számíthatsz is, ha a kivitel biztosítva lesz s a szemle programja, az ő meggyőződésével és nézeteivel nem fog ellenkezni, Horváth püspök a programtól s a főszerkesztő személyétől teszi függővé közreműködését.

Magam leghöbben óhajtanám, bár csak lehetőségét is látnám ily irányú folyóirat tartós életének, de az elejébe tornyosuló gátakat fölülte nagyoknak és alig legyőzhetőeknek kell tartanom. De ha mégis sikerülne, azt mindenesetre jónak látnám, hogy csak egy főszerkesztő lenne az egészért felelős.

Teleki».

Montmorency, 1850. augusztus 1.

Ép most kapom szíves soraidat; tehát még sem jössz el; a mit annyira fájlalok, hogy ki sem mondhatom. Olyan sok megbeszélni valónk lett volna még, annyi minden, amit futólag sem érinthettünk; — hiába, ember tervez, isten végez! (L'homme propose et Dieu dispose!)

A mi az emigratio némely tagjaira vonatkozó nézetedet illeti, abban teljesen osztozom. — Az emigratióknak egészben vajmi kevés jövője van, de van jövője Magyarországnak, ez szilárd meggyőződésem. Ausztriában, a mint az ügyek ott manap állanak, semmi élet sincs, s hiába való minden galvanizálás, ez után nem is lesz soha. A halottakat nem lehet új életre támasztani! — S vájjon mi pótolhatná Ausztriát, ha szétomlik, — mi más, mint Magyarország? Európának szüksége van ránk, tényezővé lettünk az európai államok rendszerében.

S amaz erő, melyet ez ország, a reá zúdult kemény csapások daczára is újra kifejt, — az erő, mely e kevés híján megsemmisített, halálra kínzott Magyarországbán újra éled, — nem azt bizonyítja-e, hogy hivatásunk, nemzetünknek mint önálló tényezőnek hivatása még nem ért véget?

Nem szánakozik-e az egész világ azon, a mi hazánkban történt, s mi egyéb e részvét, ha nem egy jobb, derültebb jövő kezessége? — Igaz, hogy hazánkfiái közül sokan túléltek magukat, míg mások nem is éltek, ha *élni* annyit jelent, mint «*halni*» és «*alkotni*» — vagy igazabban mondva, jobb lett volna, ha soha sem élnek vala; — ezektől el kell válnunk, s mentül előbb szakítunk velők, annál üdvösebb. — Ám egész másként gondolkozom ama férfiakról, kik, jóllehet más párton állanak, (oly párton, a mely soh'sem volt a mienk*), derék határozottsággal és kitartással, igen kitartással is küzdenek tovább Ausztria ellen, azon egyetlen téren, mely a küzdelemnek még nyitva áll. Azonosítanunk korántsem szabad velők magunkat, de támogatnunk kell őket teljes erőnkből, a nélkül, hogy ezzel kezeinket megkötnők, vagy saját pártunk ügyét kockáztatnók. — Istenemre! ezzel tartozunk hazánkknak! — Tudom, hogy ezért sok ellenkezésnek, sőt nem egy szenvedélyes gyanúsítás és támadásnak, kicsinyes áskálódásnak tesszük ki magunkat: — de minden ellenérvelés és minden gyanúsítással szemben, a mely ily esetben egyáltalán várható és lehetséges, — bátran ki merem mondani azon nézetemet, hogy mindig

* Itt Teleki az ó-conservativokat érti.

legszentebb kötelességünk s mindenkoron az is marad, bárhol és bármikor is hozzácsatlakozni a nemzeti zászlóhoz s e zászlót a miénknek ismerni, akárhol és akárkinek kezében látjuk is e zászlót lobogni. — Győzzünk avagy bukjunk; — Magyarország létének nem szabad egyetlen párt diadalától avagy vereségétől függenie, — mert a haza ügye magasztosabb s fölötte áll minden pártnak. — Isten látja lelkem, hogy nem rajongok conservatív ellenfeleinkért, — s személyemre, még kevesebb várni valóm van tőlük; de azt mégis vallom s ki is mondom, hogy ha végveszélyéből kimentik hazánkat, örök hálára köteleznek mindnyájunkat, — s ha valóban abban fáradnak, hogv Magyarország önállóságát visszavívják s e törekvésökben lankadatlanul kitartanak: úgy a mi részünkről honpolgári kötelességünk e küzdelmükben őket támogatnunk. S ha még úgy elkapatnák is magukat aztán, ha megmentek a hazát, s még oly nagyra lennének is ez érdemükkel, — soh'se bánom, — csak azt ne kelljen magamnak valaha szememre vetnem, hogy honom iránt bármikor kötelességein teljesíteni elmulasztottam! — Mondd, kedves barátom, nem ugyanez-e a te véleményed is? Gróf Esterházy Pál más nézeten van, tudom, de felfogása védelmére semmit sem tudott felhozni, amivel azt előttem igazolhatta volna. Mert az, hogy «ő semmit sem ad az emberekre, kik ha az alkotmányos jogok védelmére került a sor, mindig silányul viselték magukat», — vagy pedig, hogy «Jósika, Apponyi s többi társaik ilyen megamolyan emberek» stb., — mindez nem érv az én szemeim előtt. Tudom, hogy te is így gondol-

kozol! — A mi a folyóirat ügyét illeti, mindent meg fogok tenni, hogy a mi részünkről lendítsek rajta. — Vukovits ép hogy elkészült a reá bízottakkal, tudniillik a program vázlatával. Még nem olvastam. — Pár nap múlva reményem szerint oly helyzetben leszek, hogy részletesen kifejthessem előtted nézeteinket. Vukovits igen alkalmas lenne szerkesztőnek, mert ő egészen szerelmes eszmébe. Én csak őt ajánlhatom, ha magad nem akarsz e dologgal foglalkozkodni; őt vagy Jósikát!

Teleki L.

Montmorency, augusztus 25.

Mellékelve küldöm a folyóiratra vonatkozó tanácskozmányaink eredményét. Korántsem program gyanánt, ilyet csak Wigand lenne illetékes megállapítani; csupán a szemle célját illető nézeteinket s a benne követendő irányt kívántuk jelezni. Vukovits szerkesztette. Ha egyetértesz vele, úgy arra kérünk, utasítsd ez értelemben Wigandot s szolgálj neki a kellő tájékoztatással.

Teleki L.

A fennemlített melléklet így hangzott:

«A Magyarország érdekében kiadandó havi szemle főcélja lenne, hogy határozott irányt adjon a magyar emigráció törekvéseinek s ezzel szerencsétlen hazánk újra felélesztésének munkájához az utat egyengesse. A mostani kormány jogtipró önkénye kétségkívül felnyitotta immár a leghiszékenyebb legitimisták szeméit is az osztrák politika felismerésére, s bizonyára annak belátására vezette őket, hogy Magyarország esküdt és kibékülhetetlen, ellenségeit ne keressük

egyebütt, mint a habsburg-lotharingai uralkodóház tagjaiban és azok javíthatatlan tanácsadóiban. Hogy ezek ellen kell küzdenünk, arra nézve, a legutóbbi idők súlyos megpróbáltatásai után, Magyarországon nem lehet pártokra szakadt véleménykülönbség. Nemzeti létezésünk végveszélye, magunk fentartásának ösztöne, kell, hogy minden kicsinyes viszályt mellőzve, a pártos szenvedélyeket teljesen elnémítsa. Mert csak egysült erővel sikerülhet egykor a hatalmas ellenfélen győzelmet aratnunk. Egészen jogos tehát ama várakozásunk, hogy minden magyar, ki képességet érez magában e munkára, segítő kézzel fog ahhoz járulni.

A folyóirat tartalma a következő rovatokba lenne osztandó:

I. *Legutóbbi szabadságharcunk története.*

Vajmi sokan akadnának közöttünk, kik lényeges befolyással levén annak idején az események alakulására, ennek következtében, élményeik közlésével, legközelebbi múltunk még eddig homályban maradt részleteire világot vethetnének, s ez úton valódi értékkre szállíthatnák avagy megczáfolhatnák a forgalomban lévő koholt és elferdített közlemények és híresztelések nagy számát.

II. *Levezetésünk következményei.*

E czímen ki lenne emelendő mindenekelőtt a magyar szabadságharc nemzetközi nagy fontossága s hangsúlyoznunk kellene annak kézzelfogható igazságát, hogy keleti Európa szabad intézményei, Magyarország nemzeti függetlensége nélkül, soha sem verhetnek szilárd gyökeret, a minek bebizonyítására a közelmúlt eseményekből s főleg pedig Ausztria jelenlegi belállapotából számtalan igazolást lehet meríteni.

III. *Magyarország mostani helyzete.*

A jelen kormányzat összes gyarlóságainak feltárása és az alatta sínylődő nép szenvedései képeznék e rovat tárgyát. Fel kellene sorolni a világsi katastropha óta szüntelen halmozódó rémtetteket, a melyek kárörvendő féktelenséggel hajtatnak végre; fel kellene továbbá tárnai a hitszegő árulást, melylyel az Ausztria részéről előbb Magyarország ellen uszított nemzetiségeket lépre csalva, utóbb rászedték.

IV. *Magyarország jövője.*

Politikai tervezetések és kilátások. A különböző nemzetiségek kibékíltetése, egymás kölcsönös megértése útján s az ellentétes érdekeknek, a testvériség zászlaja alatt való kiegyeztetése. A magyar korona országainak egy szabad népszövetségbe való egyesítése lenne cél és vezéreszme gyanánt kitűzendő, s ez eszme mindegyre szélesebb körben terjesztendő, stb.

V. *A külpolitika megbeszélése*, a mennyiben saját ügyeinkre vonatkozással lehet.

VI. *Irodalmi tár ez a*, stb.

A beküldött munkálatok megbírálása és egybeállítása természetesen a szerkesztőség dolga lenne. Azon korlátozással mégis, hogy a IV. rovatba vágó cikkek, előleges átnézés végett, ama Parisban működő bizottságnak lennének beküldendők, a mely az egész vállalatot saját aegidje alatt vezérelné; hogy ekként ügyünknek és a lap főirányának minden kockáztatása elkerültessék.

Megkétszereződnek bizonyára a folyóirat sikere, ha mindkét nyelven (magyarul és németül) adatnék ki; ha pedig ez lehetetlen lenne, akkor is okvetetlenül szükséges, hogy a szerkesztőségnek felette ügyes fordító álljon rendelkezésére, s így a munkatársak

magyar nyelvű közleményeket is küldhessenek a szemle számára».

Sajnos, hogy e terv, minden érdekében elkövetett fáradozásaim dacára sem volt kivihető. Pénzhiány okozta hajótörését, mivel külföldi barátaink legjobbjai sem valának hajlandók, s nem is lehettek a dolog természete szerint, érzékenyebb veszteségekkel járható vállalatra.

Ennek folytán továbbra is csak annál maradtunk, a mit addig is követénk, hogy a napi sajtó útján adjunk kifejezést nézeteinknek, a mely munkához mindenikünk teljes erejével hozzájárulni igyekezzék.

Így telt el az egész 1850. esztendő, hiú remények, szertefoszló ábrándok, Magyarország keserves állapotai s napról-napra kétségbeejtőbb helyzete fölött kölcsönösen kicserélt érzelmeink hangoztatása közepett. Az év végén ismét visszatértem Parisba, honnan utóbb Svájcba költöztem, a hol legközelebb második munkámat: «Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen» címűt szerkesztettem.

VI.

Svájcot választom állandó tartózkodásom helyéül. — Kossuth visszatérte Ázsiából, s partra szállása Southamptonban. — Találkozásom Kossuthal Londonban. — Mednyánszky Sándor londoni levelei. — A nem interveniálás elmélete, Kossuth által képviselve. — Kossuth Amerikába távozik.

Svájczban időzésem valódi jótétemény vala számomra. Erőt meríték a természet ama csodáiból, melyek itt élém tárultak s aztán a társadalmi és politikai intézmények is oly szépen megegyeztek e helytt amaz eszményképpel, melyet ifjúkorom óta a szabad államról magamnak alkottam; nem csoda tehát, ha csakhamar arra határozám magam, hogy állandón itt maradok és svájcki polgár leszek. A gyönyörű vierwaldstádti tó partján írtam művemem, melynek befejeztével a genfi tó melletti Vernex-be mentem, hol az őszt és telet töltendő valék. De oly esemény jött közbe, a mely csöndes menedékhelyemnek egyideig való elhagyására kényszerített s Londonba hitt. — Kossuthnak Kisázsziából való visszatérése volt az, kit rövid időn Angliába vártunk. Szabad emberül akartam viszontlátni azt a férfiút, kinek vezérlete alatt küzdtem szabadságharcunkban s közölni kívántam vele az emigráció lehetőség szerint kifejtendő munkásságára vonatkozó nézeteimet, s tőle személyesen óhajtani célba vett terveit és szándékait hallani.

Midőn Kossuth Southamptonban partra lépett,

Londonban valék s így nem lehettem tanúja ama fogadtatásnak, melyben részesült. Nagy örömemre szolgált azonban e tüntetés így, csak hírként hallva is, s legnagyobb meglepéssel vettem tudomásul azon mély benyomást, melyet Angliában tartott első beszéde keltett, s nem kisebb elégtelenséggel olvasám az angol lapoknak e beszédhez fűzött megjegyzéseit.

Mivel Kossuth azelőtt még nem volt Angolországban s az angol nyelvet csak könyvből, meg legfeljebb egyes angolokkal való igen gyér társalgásból meríthette, — eleinte aggódtam, nem fogja-e magát első felléptekor némileg elfogódva érezni. De mily öröndetesen csalódtam! Megérkezte estéjén tartott beszéde valódi remekmű volt, s Cobden barátom, kinek véleményét e beszédre kérdezem, akként nyilatkozott, hogy évek óta alig hallottak Angliában szónoklatot, mely annak szépségéhez lenne mérhető. Világos volt immár, hogy Kossuth folytatni, még pedig széles e világ színpadján kívánja folytatni korábbi tevékenységét, mely kedvező körülmények között ép oly hasznára leheté hazánkknak, amily kárára esetleg, ha magasröptű szelleme hatalmától elragadtatva és lángoló képzelme szárnyaira kelve, megfedkezik a tényleges viszonyok számbavételéről. Mindennek tudata azonban korántsem apasztá hosszú elválásunk után bekövetkezett viszontláthatása fölött érzett örömemet s szívemből ohajtám őt üdvözleni, fényes szónoki sikerei miatt. Midőn pár nap múlva ünnepélyesen bevonult a Citybe, hogy a Guildhall aranykönyvébe díszpolgárként felvétessék, s én a Nelson-émlék talapzatán állva, a négy szürkétől vont díszkocsiját körülözönlő tengernyi néptömegben legeltetem szemeimet, — s láttam mint hódol a föld leghatalmasabb nemzete a szegény magyar

száműzöttnek: büszkén emelkedett kebelem ama tudatra, hogy e férfiú állt soraink élén!

Nem sokára a Cityben lefolyt ünnepélyes napok után búcsút vettem Kossuthtól s visszaindultam Svájcba. Útközben pár napot Parisban töltöttem, hogy itt barátaimmal megbeszéljem azt a magunktartását, melyet Kossuthnak, sajnos, nem egészen kedvünk szerinti terveivel szemben követnünk kellendett. Teljes passivításra határoztuk magunkat, s föltettük, hogy semmibe sem avatkozunk, Kossuth működése elébe semmiféle akadályt nem gördítünk, de ennek fejében aztán minden vállalkozását illetőleg reá magára hárítottuk a felelősséget. Elejét akartuk venni ekként mindenemű viszály és szakadásnak, okulva a lengyelek szomorú példáján, kik szüntelen patvarkodásukkal végtelenül sokat ártottak az ügynek, a melyet pedig valamennyien egész odaadással kívántak szolgálni.

Hogy azonban az angolországi állapotokról s Angliában tartózkodó honfitársaim munkásságáról időnkint pontos tudomást szerezhessenek: Londonból való távozásom előtt, barátom és bajtársamat, Mednyánszky Sándor ezredest fölkértem, hogy rövid időközökben kimerítő értesítéseket küldjön számomra e tárgyban. Kérésemnek Mednyánszky a legnagyobb készséggel felelt meg s az éleslátású, jellemes és részrehajlatlan férfiú itt következő levelei hű képét nyújthatják a londoni magyar emigránsok 1851-ig szőtt ábrándjainak.

London, november 3. 1851.

Miután ma híret kaptam hollétének Parisból írt soraiból, igyekszem elutazása óta meggyülekezett jelentési tárgyaimat feldolgozni, melyekből némelyik általános és fontos érdekléssel bír. Beve-

zetésül szolgáljon az emigráció hangulatának jellemzése, mely néhány nap óta lényegesen, és pedig kétféle irányban változott. A mint tetszik tudni, az egész két fő csomóba lehetett s lehet még most is osztani; t. i. olyanokra, kik főbb hivatalok elnyerését hajhászták és olyanokra, kik csupán biztos fizetést óhajtottak; az elsőbbségekhez tartoztak a többi között a párisi atyafiak is, valamint a «társulat» majdnem minden tagja; az utóbbiak a proletáriusok tömegét foglalják magukban. Természetes, hogy társaink, bizván a «társulat» morális erejében és hatályában, folyvást a legjobb reményben éltek terveik és kilátásaik valósítása iránt, míg a pénz után esengők Kossuth southamptoni beszéde miatt lehangolva, nem a legvérmesebb reményeket táplálták kebelükben, így állott a hangulat még tábornok úr elutazásakor is, midőn még Kiss stb. égre földre esküdtek volna, hogy a «társulat»-nak elég csak egyet köhenten, hogy Kossuth ennek akármely kívánságát kielégítse; s én el is hiszem, miszerint A. T. Önre is erőszakolta ebbeli meggyőződését, mivel Ön még elutazásakor sem igen akart nézetembe, a «társulat» feloszlásának szükségét illetőleg; beleegyezni. Akkor tehát még ilyféle hangulat izgathatta a kedélyeket, hogy azóta némelyikére a keserű kijózanodás időszaka állott be, az nem annyira az események hibája, mint azon atyafiaké, kik személyök és tehetségök túlbecsülésében határt nem ismervén, magukat ökörszemlétükre sasoknak tekintették, s azt hitték, a világnak ki kell tengelyéből fordulni, mihelyt ők azt óriási vállaikkal nem támogatják. — Eljött pedig

szombat, a kijózanadás napja, melyen Kossuth összehíván szállására az emigrációt, mindenkit szívesen üdvözölt s monda, hogy ámbár csekély tehetségei és érdemei vannak, ő magát mégis azon egyetlen eszköznek tekinti, melyet a gondviselés és a nép a hon megmentésére kiválasztott, s így helytelennek látná, csupa szerénységből ezen szerepet magától eltaszítani; ő tehát ismét átveszi a kormányzói hatalmat, melyet a nép még el nem vett tőle, és a nép élére vagyis inkább azon párt élére áll, mely a hon megmentésében vele akar működni; ő megkívánja mindenkitől, a ki vele tart, hogy nyilatkozzék őszintén irányában, de azután engedelmeskedjék is; és ha itt-ott nem értene is mindent a dolgok folyamában, melyek fonalát ő egyedül akarja kezében tartani, s melyek titkát senkinek sem fogja elárulni, azért ne kérdezősködjék sokat, hanem végezze a reá bízott teendőket. A ki vele nem tart, az ellene lesz, történhet, hogy más párt is fog alakulni, melylyel ő, ha az szintén a hon megszabadításán működend, szívesen kezét fog, de ha észrevénné, hogy ily párt ártalmas cél után törekedne, ám lássa, hogy őt letiporja, mert másként ő fogja azt eltiporni. A zászlón, mely alatt vívni kíván, áll: *népfenség, általános szavazati jog, municipalis jog és köztársasági kormány*. Ő sohasem akar Cromwell lenni. Háromra nem képes őt senki reá venni: 1. hogy ő valaha király legyen; 2. hogy Magyarhonban király alatt szolgáljon, mely esetben inkább örökös száműzésben kíván élni; 3. hogy megmentvén honunkat, tovább csak egy óráig is maradjon a kormány

élén. Az eszközöket és módokat a hon megmentésére maga akarja megválasztani, s mindenkit adandó alkalommal a maga helyén használni. — Külső politikájára nézve monda, hogy Angliával szemben szükségesnek látja a nép jelleméhez és kormányformájához simítani agitatóját, melynek virága az interventiók meggátlása lenne; de mind e mellett senki sem fogja őt a köztársaság eszméje ellen szólni hallani; ő csupán hallgat róla, de ezt is csak addig, míg őt valaki kényszerítene, elvét nyíltan kimondani. Ha agitatójának várt eredménye leend, úgy megmondhatja azon napot, melyen az ausztriai monarchiát, mint ezen kezében levő darab papirost, széttépendi. Amerikából néhány hét múlva oda fog visszatérni, hol jelenléte leginkább szükséges leend. Itt áttért bevégzőleg az emigráció ügyére; hazája után az első ez, a miről gondoskodni kötelességének tartja; ő igyekezni fog, hogy ezután senkise szenvedjen szükségét, többeket egy fegyvergyárban akar alkalmazni, hol számunkra fegyverek készíttetnek, és egy terv és fizetésjegyzék készítésével megbízza ezennel Kemény Farkast, kinél minden egyes tag adja elő szükségletét. Ezzel bevégződött a hosszas beszéd, mely több részében igen szép és lelkesítő volt, néhol igen hosszasan érinté személyét, egészen azonban mindenkit kielégíte. Kivéve talán azokat, kik a «társaság»-ot minden áron feltartani akarván, már most a halálos döfést mélyebben érezték, mintsem hogy még tovább kívánták volna a haldoklót életben tartani.

Akárminth simogatta tehát Kossuth a tagokat egyenként, s ismerte is el a szép elveket, ő biz

azért szíve mélyében gyűlölte a «társaságot» mint akadályt s ezen gyűlölsége már második beszédéből kiviláglik, midőn *parancsról* és *titoktartásról* beszél. Kemény kinevezése is elkésérté az atyafiakat s itt lehet mondani több okoknál fogva. A mint én tehát mind ezt láttam, megmondám még akkor este többeknek, hogy mielőbb temessük el a holtakat, hogy még nyomuk se maradjon a földön, mibe csakugyan bele is egyeztek s a napokban fogjuk az utolsó gyűlést tartani. Gondolhatja tábornok úr, mint le voltak az aspiránsok forrázva, ámbár őket Kossuth az által, hogy még sohasem hajtott szavukra mégis csak előkészíteni igyekezett. S ezen idő óta létezik a kedélyek megváltozása a két fő emigráczióális csomónál.

Még akkor este hallám, miszerint Teleki Sándor Kossuthtól megbízást nyert Némethonra nézve. Ezen hír még inkább leveré az atyafiakat és még inkább eloszlata a hályogot szemeikről, mindenfelé keserű arczokkal találkoztam. Thaly úgy látszik nagy kegyelemben áll Kossuthnál, mivel először is több óráig tartó értekezésük volt, mely mindennap folytattatik. Kossuth 14-én fog elutazni. Környezete hír szerint áll Pulszkyból és nejéből, a két segédből (Ihász és Bethlen Gergely), Hennigson és másokból.

Nem sokat szólt velem azokról. Caesar (Mednyánszky) a republicánus baloldali követekkel való összeköttetés fentartásával bízott meg Parisban. Ő Kiss által vétetett fel közinkbe, hogy felettünk kimondja a: *Circum dederunt me gemitus mortis*

dolores-t.* Elutazása óta két levél érkezett a Penny postán. Mivel gondoltam, hogy azok csupa udvarias levelek, bátor voltam azokat felbontani, ne hogy valami haszontalansággal postaköltséget okozzák. Az egyik Gelichtől jött, ki munkájának egy ingyen példányát kéri, a másik az, a melyet ide melléklek. Czetznek és Karacsaynak is átadtam a leveleket. Előbbik holnap megy vissza Parisba meglehetősen elégtelenséggel. A nagy népdemonstrációnál hétfőn, melynél több mint kétszáz ezer ember volt jelen, Kossuth kimondá republikánus elveit egy jeles beszédben. A többi között a nép egy akasztófát is vitt a processióban, melyen több helyütt, a hol megálltak, a «Times»-t elégették, az akasztófára volt írva: «Egy hazugnak a sorsa»! — Számptalan volt a magyar zászló, kokárda stb.

November 6-án reggel.

Elhalásztam levelem elküldését, hogy bizonyos hírt adhassak társulatunk mibenlétéről. Tegnap szóltam Kissel, ki igen ragaszkodik a «társaság» életéhez; Czetz is elutazása előtt megbízást nyervén Kossuthtól, valami haditerv kidolgozására, egészen allegro ment el és megváltoztatta nézetét a társaságra nézve. Igen jó volna ha tábornok úr ezen tekintetben a «társaság»-nak nyíltan is kimondaná véleményét; jelen állapotunk igen kényelmetlen.

Kossuth sem a manchesteri, sem a birminghami lordmayer által nem fog hivatalosan fogadtatni; írták, miszerint kötelességük a város ügyét

* Mednyánszky itt egy titkos társaságról szól, a melyet még rég Kossuth megérkezése előtt Parisban alakítottak volt.

kezelni s semmi politikai demonstrációba sem bocsátkozni. Kossuth azonban, a mint hallatszik, még is elmegy az említett városokba.

Kossuth átszállítására Amerikába három gőzhajózási társulat ajánlkozott. Egyik akkor akar kiindulni mikor Kossuth kívánja, nem fogad el semmi fizetést és ha Kossuth akarná, csupán őt venné fel kísérőivel a hajóra. Az itten lakó magyarok tegnap voltak Kossuthnál; jól fogadtattak ugyan, de Kossuth már más angol látogatók által kifogyván idejéből, nem szólhatott minden taggal, a mit ugyan megtehetett volna. Kossuth Észak-Amerikát ki akarja neutrális állásából izgatni Európa ügyei tekintetében. Én még hétfőig, nov. 10-ig maradok a városban; de leveleimet Mayer által azért pontosan fogom megkapni.

Isten áldja meg, holtig hív barátja.

Mednyánszky Sándor

London 44. Wertbourne Grove 14. Nov. 1851.

Elhalasztódván kirándulásunk falura még egy héttel, kivonultam Mayer bátyánktól s ide húzódtam közelebb az atyafiakhoz, kiknél mindinkább észrevehető a kijózanodás, némely előítéletekre nézve. De nem is bánom, hogy itt maradtam, mert ezen végetlen lótás-futásnak megfigyelése, ha mulatságot nem is, de tanulságot mindenestre nyújt. Bíz a nagy tömeg szorgos hivatal vadászatában úgy tűnik fel nekem mint az ideje előtt összesereglett nép valamely színház ajtajánál, mely már jóval a megnyitás előtt ostromba vétetik azoktól, kik csekélységük, azaz csekély belépti díjuk daczára is, szeretnének valami jó s

kényelmes helyecskét szerezni. — Kossuth elutazása eddig bizonytalan, meglehet jövő szerdán történhetik. A nyilvános demonstrációknak már vége lévén, már most komolyan munkához lát. Kíséretéhez Horchi helyett Nagy Péter fog történetesen csatlakozni, mint «Kanz leidirektor» Hajnik is elmegy vele. Kossuth az angol néptől imádtatik, ennek tanúságául itt küldöm a «Morning Avertiser»-nek egyik vezércikkét. Ezen lap igen mérsékelt és a «Times» után legtöbb előfizetővel bír. Küldöm továbbá a lengyel gyűlésben történt skandalumnak leírását, melynek szerzője Ansley követ és Urguhart-nak jó barátja. Ez a Cobden-féle párt ugyan hitványul viseli magát. Cobden maga elmaradt minden nyilvános demonstrációtól, mióta megtudta, hogy Kossuth — horribile dictu — republikánus. De hiszen az ily pehely-jelleniek úgy sem sokat nyomnak az elhatározás mérlegében. — De az az Ansley mégis csak. ... A hadi ügyekre nézve eddig Vetter legközelebb áll Kossuthoz, ki vele alkalmasint egy általános tervet szándékozik kidolgoztatni. Vetter önnel *igen érdekes* dolgokat kíván közölni s e végett tudattam vele adresse-ét. Thaly megbízást nyert egy utászi kar tisztjei kiképzésére??!! Ő 20—25 egyénnek fog naponként több óráig minden erre vonatkozó tudományban tanítást adni. Úgy-e megtalálta Kossuth szarva közt a tögyét?. Kemény új fizetési terve is megszületett; e szerint e legénység naponta 1 sh.-t, a subaltern tisztok 2 sh.-t, a törzstisztek 2½ sh.-t és a tábornokok s miniszterek 3 sh.-t kapnak; a nők felével elégítetnek ki. A fizetés novem-

ber 1-től kezdődik s azonfölül kapott még mindenki egy fél havi ajándékot. Ez aztán jó vért szült. — Én nem fogadtam el a segélyezést. — Czetz kidolgozási feladata Kossuthtól a népfölkelés elrendezési tervezete. — A napokban fog az emigráczió bizottmány is kineveztetni, mely a sysiphus munkát, a munkakiosztás és rendszer éllemezés végett, azonnal megkezdendi stb.

Kossuthnak Angliában és Amerikában tett körútjain kitűzött céljai közt a legfőbbek egyike volt, hogy Magyarországot mindenekelőtt egy esetleges második orosz intervenciótól megóttalmazza, s e célra Angolországban, Amerikában és Franciaországban, sőt ha lehet, Németországban is elismertesse a *nem-interventio* elvét. Óriási meetingek Angliában és Amerikában, népgyűlések Franciaországban, valának az eszközök, a melyekkel e célhoz az utat egyengetni s a kormányokat végre ez irányban engedékenységre kényszeríthetni vélte.

Mielőtt Kossuth Amerikába ment, megbeszélte e tervét több angol barátjával, kik megígérték neki, hogy visszatéréséig az e végből kifejtendő agitatio számára elő fogják a talajt készíteni.

Jóllehet az államéletben való teljesen *szabad önrendelkezés* minden nép meg nem ingatható legszentebb joga kell hogy legyen, s minden idegen beavatkozás, mint a nemzetközi jog megsértése lenne a többi államok egyetemétől megtorlandó: mindezt e tan még magában Franciaországban is, hol 1830-ban hirdetni kezdek, csak vajmi csekély visszhangra talált. A Monroe-féle tan, mely az amerikai Egyesült-Államokban államkormányzati elvvé emeltetett, — csakis

az amerikai földterületre az európai beleavatkozás, ellen szorítkozott.

Kossuth nagyszámú beszédeiben, melyeket a nem-interventio elmélete érdekében tartott, főérvül a külső közbelépés szomorú következményeit sorolta föl, minők Spanyolországban, Nápoly- és Németországban felszínre kerültek; emlékezetébe idézte hallgatóságának, miként verték az alig felszabadult népeket ismét rabbilincsekbe, hogy újabb félszázadon át, sőt azon túl is gyarló s bosszúszomjas fejedelmek nyomasztó uralma alatt senyvedjenek; utalt a rémtettekre, melyeknek Spanyolországban az 1823. év folyamán újra visszaállított absolut kormányzat eljárása folytán tanuja volt a világ; kiemelte az óriási kárt, melyet az összes népek előhaladása szenvedett s a válságos fordulatot^ mely az oroszok magyarországi intervenciója következtében az egyetemes európai érdekek terén beállott. Az ekként védelmezett elv ellenesei megint azt hozták föl mindezekkel szemben, hogy ha a francziák, Lafayette és Rochambeau alatt, XV. Lajos beleegyezésével, nem siettek volna a szorongatott észak-amerikai szabadságharczosok segélyére, az amerikai Egyesült-Államok valószínűleg még ma is angol gyarmat lennének, a mint mai napig is az Canada, vagy ha nem is, annyi bizonyos, hogy nem érték volna el a hatalom és nagyság ama fokát, melyen ma állva, rövid időn az összes népek élére kell emelkedniök; hogy Angol- és Franciaország közbelépése nélkül a szegény, már félig elvérzett görög nemzet még ma is török iga alatt görnyedne; hogy Spanyolország és Portugália alkotmánya soha sem jött volna létre francia és angol közbelépés nélkül; végül, hogy Oroszországnak a porta ellen foganatosított interven-

tiója e hatalmasság keresztény alattvalóinak egy részét természetes és emberi jogai elismertetéséhez segítette.

A nem-intervenialás elmélete ezekből folyólag kétélű fegyverhez hasonló, mely majd a szabadság javára, majd vesztére villogott. Ránk magyarokra nézve az orosz közbelépés mindenesetre szerencsétlenség volt, mert nélküle vagy kivittük volna függetlenségünket, vagy legalább kiegyezésre léphetünk vala az uralkodóházzal s így kibékülhattünk volna, a mint ez tizennyolcz év múlva csakugyan meg is történt.

S íme mégis, mi történt már hét évvel Kossuth angolországi és amerikai beszédei után is, ha nem az, hogy ezidétt magunknak kellé óhajtánunk Franciaországnak Olasz- és Magyarhonban való intervencióját, a melyhez akkor legvérmesebb reményeinket fűztük.

Így változnak a viszonyok; s mereven változhatatlan jogelvek, a mint látni való, vajmi bajosan állapíthatók meg ott, a hol minden a körülményektől függ. «*Salus reipublicas suprema lex,*» ez marad örökön az államkormányzat vezér- és főelve.

Daczára a teljesen passiv magatartásnak, melyet Kossuthtal szemben, elvtársaimmal létrejött egyezményünkhöz híven, megőriztem, még sem túrtörtethetem magam, hogy a fent közölt levelekre adott válaszaiban rosszalásomat ne fejezzem ki egyrészt ama tanácsadók miatt, kiket Kossuth maga köré gyűjtött, másrészt meg a korlátlan hatalom fölött, melyet jónak látott önmagára ruházni, holott az éles ellentétben állott politikai múltunkkal és amaz elvekkel, a melyekért küzdöttünk s a melyek érdekében a legjobbabb annyi sok ezre áldozta életét.

Erre Mednyánszky ezeket írta:

Lewisham, november 19. 1850.

Igaz, hogy azon férfiú, kin a két világ szeme bámulattal és tisztelettel függ, főleg emberei megválasztásában kevés tapintattal bír, most pedig sok érdeket sértve infallibilitási képzelődésében halad czélja felé; igaz, hogy itt a főnököknek okuk lehet tartózkodása vagy bizalmatlansága ellen panaszkodni; mindezt és még többet megengedve, mégis el kell ismernünk, hogy Kossuth közöttünk azon egy férfiú, ki nagyszerű működése és hatása által Anglia és Amerika irányában egyetlenül képes jövő szabadságharczunk biztos alapját megvetni. S ezen igazságot elismerve, mert ki volna, ki azt kétségbe akarná vonni, kénytelenek vagyunk apró hiúságait és még azon vágyát is, ha nem megbocsátani, de legalább menteni, t. i. hogy ő képzeletétől és lángeszétől elragadtatva, csupán önmagát, minden más kijátszásával, elég képesnek tartja a roppant előmunkálatok elrendezésére és az óriási harc megkezdésére. Legyen tehát, tábornok úr, arra kérem én, és arra inti Önt honszeretete, engedékenyebb iránta szigorú bírálatában; tisztább s hűbb honszeretet! nem ismerek senkiben, mint az Ön keblében s ezért, tudom, minden nehézség nélkül fel fogja áldozni a honért megsértett férfiasságának, igazság- és méltánylatszeretetének érzelmeit.

A múlt napokban érdekes párbeszédem volt Vetterrel, melynek egy részét — a főbb dolgot nem szabadván közlenem — mit egyébiránt úgy is talán Vetter maga fog megtenni — ezennel felhozom. Vetter elsőbben meglátogatott s aztán magához hívatván, mert nálam sok fültanú volt

jelen, ekként kérdezé: «Ajánlotta-e már Kossuthnak szolgálatját?» «Igen.» «Tehát nem szeretne valami titkos megbízásban elutazni?» «Igen.» «Honunkról, hová mint kormánybiztos mehetne, nem szólok, mert az veszélyes, hanem Olaszhonról, hol stb., ott meg ott ezt meg ezt tenné» stb. «Igen.» «De arról senkinek sem szabadna szólania, még Klapkának sem.» Erre egy kicsit megdöbbsentein s mondám: «Miután hiszem, hogy Olaszthonban csupán csak Klapka állhat a dolog élére, meg nem foghatok oly megbízást, melyet Klapka előtt el kellene hallgatnom; ezt nem tehetem. Egyébként én sehol sem vélem helyemet hazám szolgálatában oly jól betölteni, mint Klapka oldalánál, kinek reám a működés megkezdésénél elkerülhetetlen szüksége leend, s így alkalmazásomat mellette minden más hivatalnál fontosabbnak tartom.» «Már az más, azonban még egyet,» s itt igen érdekes és fontos közlést tett nekem, mit ide nem írhatok, de mit kétségkívül jobb úton ő Önnel közölni fog, mert Ígérte; általában mondhatom, igen nagy sajnálattal szolt Vetter Önnek gyors távoztáról, mivel ez által sok, majdnem minden érdekesebb tárgyak megvitatása, mi csak még most kerülhetett szőnyegre, mert ezek csak rövid idő óta csiráztak, — szóbeli megvitatása, mi írásban soha sem történhet oly alaposan, egészen elmaradt. Én ezen párbeszédemet Önön kívül senkivel sem közöltem, mert megkértem azt nem tenni. S így kérem, az egész dolgot ekként tekinteni. A levelet átadtam Vetternek, még választ nem nyertem. Munkájából, jól tudja, már magam példányait is

elajándékoztuk s így G. számára nem jut, ha csak Parisból nem küldenek. Szabó Imre még itt lakik, nem tudom hol, s azt sem tudom, mit csinál, mert nem találkozom vele. Rossz néven nem veheti, ha Kossuth eddig még nem válaszolt leveleire, mert teendője egy közepesű s kitérűsű embert egyenesen agyon nyomott volna, hogv ő azt később tenni fogja, azon nem kételkedem. Hiszen elég titoknokot visz magával.

1851. november 20-án.

Kossuth ma hír szerint elutazott s távoztával megszűnt azon feszítő közérdek, melyet jelenlétével az emigráczióknak is tudott kölcsönözni s a közérdek megszűntével kiapadnak azon források, melyek eddig a távol kíváncsiságnak eledelül szolgáltak. Az emigráczió ügye nagy részint előbbeni jelentéktelenségébe dűl össze. Kérem tehát ezen leveletem mint utolsó kimerítő jelentésemet tekinteni. Tekintsünk Kossuth utolsó napjaira vissza. Mióta Birminghamból visszajött, jobbadán a hon és emigráczió ügyével foglalkozott, főleg a segélyezésre szükséges összeg megszerzése után látott. Kossuth eltökélé magában még egy emigracionális gyűlést összehívni, mire bennünket 18-án reggeli kilencz órára lakására meg is hitt. A nép nagy számmal jelent meg. Kossuth ekként kezdé felszólalását: «Angliábani mulatásom ideje alatt háromféle levelektől ostromoltattam, úgy mint: autografot kérőktől, hivatalosoktól és vádló iratoktól. Ez utóbbiak csupán az emigrácziótól származnak s legnagyobb számmal vannak. Megvallom, ha azok után akarnám megítélni körül-

tem az egyéneket, akkor csak kémekre találnék, mert nincs egy egyén önök között, ki valamely rágalomtól ép maradt volna. De ez nem elég, a rágalom még legszorosabb környezetemre is kiterjedt. Már ez, engedjék meg az urak, egy kicsit mégis sok! Önök nekem teljes bizalmat ajánlottak, bízván eszemben, jellememben, s mégis, midőn embereimet megválasztom, sokan azonnal intriguálni kezdenek azok megbuktatására, mert hiszen reményeikben csalódtak, hogy nem őket vagy embereiket választottam. Én nyíltan kimondom, ha az emigráció folytatná ezen életmódot, én nem csak megszűnnék annak tagjait használni, de egészen visszavonulnék minden érintkezéstől azzal, s máshol keresnék magának támaszt munkálatomban. Én már kimondani, hogy csupán oly párt élén akarok állani, mely teljes bizalommal viseltetik irántam s azt tartom, mindazok, kik segélyezés vágy más alkalmazás végett feliratták magukat, egyszersmind kijelentették, hogy barátaim. Mindenek előtt egy séget kívánok önök között, nehogy tekintélyünk Anglia előtt csorbát szenvedjen. Mindnyájukat most nem alkalmazhatom, erre is majd eljő az idő. Én segélyemmel csupán azokról kívánok gondoskodni, kik velem tartanak.» Ezután az orosz, angol és francia egymásiránti viszonyt érinté néhány szóval. Az Orosz- és Franciaország közötti harcot, ha utóbbi köztársaság marad, bizonyosnak tartja, stb.

Mivel az emigrációnak legnagyobb baja a foglalkozásihiány, tehát ő nagyobb részének munkát kíván adni. Erre egyelőre két utat lát; először, hogy

egy része magát a haditudományokban, főleg az utá-
 szatban kiképezze, egy más része pedig a fegyver-
 gyártást tanulja. Thaly ezredes oly szíves volt, ma-
 gát utásztanítónak ajánlani, ekként 20—25 egyént,
 kik egy utász-zászlóalj tiszt-cadre-jét képezik, fog
 alkalmaztatni. A fegyvergyártást harmincz egyén
 tanulhatja. Azoknak, kik ekként lesznek elfog-
 lalva, jobb fizetést ad, hadd legyen több kedvük
 tanulásra. Az utász-iskolát szeretné olcsóság vé-
 gett Belgiumban felállíttatni, melyre nézve lépé-
 seket akar tenni az ottani követnél. A kinek
 különös dolga nincs Angliában, menjen oda lakni,
 hol olcsóbban élhet. A ki másként képességet
 érezne magában hazájának egy vagy más úton
 szolgálhatni, jelentse magát Ihásznál. Az emi-
 gráció ügye vitelére és a pénzkiosztás végett egy
 comitét lát szükségesnek kinevezni s ezen kine-
 vezésre feljogosítva érzi magát az által, hogy ő
 szerezi a pénzt s így Kemény Farkas elnöklete
 alatt még két tag fog működni, úgy mint Thaly
 és Gelich. Végre azzal fejezi be, hogy neki nincs
 ambíciója, arról jótáll mindenkinek. Ha valaki-
 nek mondanivalója volna, lépne elő. Erre Loránd
 ajánlatot tesz egy tüzéri kézikönyv szerkeszté-
 sére, mit ő kivan magyar nyelven megírni s erre
 forrásokat kér, mit neki Kossuth meg is ígér.
 Végre Eszterházy Pál, ki jelen volt, felszólalt, s
 monda, miszerint ő ugyan utolsó, ki Kossuthot
 üdvözli, de azért csak oly honfi, mint többi tár-
 sai. Áldást kíván Kossuth útjára s kimondja
 többféle kívánságait, mikép működjék Ameriká-
 ban, melynek szüzességét még nem vette el egy
 zsarnok sem. Végre érzékeny búcsút vesz társai

nevében. (Ölelés, csókolás.) A beszéd, mondom, helyes és energicus volt s Pál szájában annál meglepőbb, miután még megjelenését is igen kétségesnek lehetett tartani. Erre vége lőn a gyűlésnek.

Következzenek még e helytt Mednyánszky ama sorai, melyekben Kossuth angolországi sikereit egyetemesen összefoglalja:

Lewistram, 1851. november 23.

Tisztelt tábornok úr! Ide mellékelve küldöm Kossuth utolsó beszédét, ámbár az is körülbelül egy húron pendül a többivel, mégis mint úgyszólván resumé-je minden beszédének, teljes figyelmünket érdemli. Ezen szelvényt a «Times»-ból mellékeltem ide, mivel az a beszédet szórolszóra adja, jóllehet a fogadási ünnepélyt, a menynyire teheti, csonkítja és lekicsinyíti. No de az már most nem a dolog veleje. Még egy más kimetszetet is küldök, melyben Kossuth mint nyilvános jellem és statusférfiú igen szépen rajzoltatik. Ezen rajz annyiban bír nagy érdekl, miután az az angol nép véleményét visszatükrözi. Nem volt még Angolországban sem benszülött, sem király, sem más jeles idegen, ki képes lett volna oly kevés idő alatt s rögtön betanult nyelvvel, nem csak a szívet, hanem az észet is meghódítani. Nagyobb győzelmet, szellemi győzelmet, nem fog Kossuth többé magának s főleg a szent ügynek, melyet képvisel, még akkor sem kívívni, hogy ha majd egyszer Budapesten tartaná bevonulását. Három hét alatt hatvanöt adresset nyerni, melyek körülbelül öt millió intelli-

gens lakost képviselnek, lehet mondani, Angol-országnak intelligenciáját, ennél nagyobbbszerűt a világ nem látott; s amerikai fogadtatása is csak az által lehet fényesebb s jelentékenyebb, mivel a kormány maga fog a nép élére állni, stb.

Mednyánszky Sándor.

VII.

Franciaországi állapotok. — Szakadás az elnök és nemzetgyűlés között. — A december 2-iki államcsíny. — Czetz János tábornok ide vonatkozó tudósításai és bizalmas közlései.

Kossuth még a kis-ázsiai Kiutahiában volt bellebbezve, mikor a köztársaság elnöke és a nemzetgyűlés közt Franciaországban az egyenetlenkedések megkezdődtek.

A viszály egyre hevesebb lón, míg csakhamar ama tetőpontra hágott, a melyen akárki is láthatta már, hogy előbb-utóbb komoly összeütközésre kell kerülnie a dolognak a két fél között.

A herczeg magatartása aggodalommal tölte el a törvényhozó-testületet. A hadsereg legfőbb tisztjeihez való viszonya, az a gyanús módja a népszerűség hajhászatának, melylyel a katonaság körében ő maga, ügynökei által pedig a munkásosztály kebelében igyekezett pártot toborzani, — már eleve államcsínyt engedtek sejteni. Kétséges volt még egyelőre, vajjon képes lesz-e e tervét valósítani, de hogy megkísérli, azt mindenki biztosra vette, ki figyelemmel kíséré viselkedését. A szélső bal a törvényhozó és végrehajtó hatalom között küszöbön álló erre a szakadásra építé reményeit, abban a hitben, hogy e viszály forradalomra s ennek útján a radicalis köztársaság végső diadalára fog vezetni.

A szélsőbaliak forró vágyaival epedve várt nap el is következett, hamarabb mint remélték. Csakhogy annak ellenkezőjét termé, a mit ők vártak tőle, mert e nappal hosszú időre megfosztattak szabadságuktól. Az 1851. év decemberének 2-án az a hír ejté bámulatba hirtelen a világot, hogy a herczeg-elnök részéről rég tervbe vett államcsíny, a világtörténelemben hírhedt merényletek legvéresebbjeinek egyike segélyével, végrehajtatott.

Szorgalmas levelezőin ez idétt Parisban Czetz János tábornok vala, kinek levelei a decemberi véres napról az eseményekkel egyidőben írvák, s ennek folytán bírt jelentőségüknél fogva máig is megőrizték érdekességüket.

Czetz ezeket írta:

Paris, 1851. december 7.

Az újságok már jelentették neked, hogy mi történt itt 2., 3. és 4-én, újat tehát nem írhatok, csak a történetek néhány részletét és ezek feletti elmélkedésemet mondom el. Mi a szabadságszerető férfit leginkább leveré — kedélyét legmélyebben furdosá, az azon tény, hogy e nemzetben, mely magát büszkén «*grandé nation*»-nak nevezé, nem találkozik más, mint egy pár szegény munkás, kik egy pár becsületes követtel megtevék kötelességüket és elvesztek a nemzet becsületéért a torlászokon. A többi és főleg a nemzetőrség megtagadá hagyományait, sárba tiporni engedé nemzete becsületét és életét — a katona pedig a muszka kozákkal egy vonalra állítá magát, s helyreállítá itt is a kard uralmát — le régime du sabre — a hogy nevezik. — Átok rájuk, örökös szégyen és gyalázat!

Kedden volt az a nevezetes december 2-ika, midőn a szabadság hóhéra — az orosz és osztrák uralkodóknak adott szavához híven: miszerint ha elpusztulna is a kísérletben, Európát az 52-ik évtől megmentendi (ez tény) — megvásárlóit czinkosait a Concorde-téren és a boulevardokon felállítá és kihirdeté a képviselőkamara feloszlátását. Általános rémület fogta el a várost, — azonban délután 4 óra felé, a ki csak járnit tudott, kiment a boulevardra s «*Éljen a köztársaság*» szünni nem akaró kiabálással fejezte ki elégtelenségét. (Ez már a nemzet bukásának első jele volt, mert ekkor nem kellett volna más felkiáltás, mint «*Éljen az alkotmány!*» és ez még néhány zsoldost megtérített volna.) Az el nem fogatott követek — 200 legitimista — 70—80 orleanista, külön-külön összegyűltek és kimondták az elnökre a hazaárulási bünt és Ítéletet. A legfelsőbb törvényszék ugyanezt tette s Boyer, a főügyész, elég személyes bátorsággal bírt, az Ítéletet önmaga elvinni az elnökhöz s kezeibe adni — mire természetesen tüstént elfogatott. Ezalatt a Montagne — hegyi párt — sem aludt; az 1792-ki tradícióhoz híven összegyűlt, magát en permanence declarálta és egy a néphez intézett manifesztumban ellentmondott az elnök tettének, közölvén egyszersmind a legfelsőbb törvényszék Ítéletét. Ezen Ítéletet minden montagneard aláírta és szerdán este a Café de Paris előtt kiragasztotta a falra. Szerdán délben épült az első torlasz a rue Rambuteauban, — öt követ: Baudin, Schoelcher, Madier de Montjean, Bruckner és Esquiros — felöltvén a nem-

zeti övet, s minden fegyver, még pálczika nélkül is kiállottak a torlaszra és haranguirozták a katonaságot. Beszédeik végeztével egy ezredes felszólítja őket, hogy vonuljanak vissza. *«Lőjjen, ha úgy gondolja teljesíteni kötelességét»*, volt a felelet, *«de nem mozdulunk!»* s karjaikat keresztbe fonva, állva maradtak, mint megannyi szobor. Senki más nem volt a torlaszon. Az ezredes tüzet parancsolt. Egy követ, Baudin, halva esik, egy másik megsebesül, a többi mégis mind mozdulatlan marad. Az ezredes *«szuronyt szegezz»*-t parancsol és a katonaság megrohanja a torlaszt, megsebesíti a többi követet — megkínálja őket azzal, hogy menjenek el szabadon. — Egyik se mozdul, hanem nehéz sebeikkel elfogatják magukat. A 300 munkást, kik segítségükre oda sietnek, egytől egyig lekonzolják. — Ez volt az első felvonás, ez volt az első győzelme e dicső hadseregnek, mely legjobb vezéreit, kik hírnevet s becsületet szereztek neki, Algier pusztáin, moczczanás nélkül engedé elfogatni, sőt még maga a katonaság fogta el Cavaignacot, Lamoriciére-t, Ghangarnier-t stb. notabene a gendarmerie! De persze minden közlegény napjára 2 frankot, minden tiszt 6 frankot kapott fizetésén felül. Magnan hadügyminiszter eladta lelkét két millióért s a többi tábornok gradatim, hasonló összegért, úgy hogy a hétfőn este a nemzeti bankból arany és ezüstbe kivett 25 millióból kedden este már nem volt egy krajczár sem, és szerdán este a katonaság újból fegyverrel hozott ki a bank pinczéből 35 milliót!

Csütörtökön végre eljött a döntő nap — a

torlaszok elkészültek egész a Boulevard des Italiens-ig, — de csak a szegény munkás és diák — azok közül is csak a tiszta köztársasági pártiak, engedek magukat lekonzultatni a torlaszokon, a nemzetőrség nem mozdult és a szocziálisták hasonlókép nem adtak életjelt. Így könnyű is volt a győzelem, még könnyebb a szegény foglyok ötönkénti agyonlöveteése a Place de Caroussel-en, 300 lövett agyon tegnap és tegnapelőtt; még könnyebb egyes fegyvertelen sétálókat rabló módon leölni, kik történetesen «*Éljen az alkotmány*»-t kiáltottak. Pongrácz Laczi egy ilyen szerencsétlen mellett állott, s csaknem ő is úgy járt. — Három tisztességes kaputos polgár a Passage de l'Opéra-nál sétál pénteken, egyszerre csak egy tiszt kardlapozni kezdi őket, erre az egyik megfordul s ezt mondja neki: «Monsieur, c'est lâche d'offenser des gens sans armes» — («Uram, az mégis gyávaság, fegyvertelen embert támadni.») «C'est lâche!» («gyávaság») replikál a tiszt, kihúz a zsebéből egy pisztolyt s agyonlövi. Az elsőt is egy kapitány lőtte agyon, épen így. — A Tuileriákkal szemben egy úr egy falragaszt besároz — húsz lépésnyire áll egy őr, meglátja ráczéloz és lelövi, mint egy kutyát. — A városi rendőrök egy embert, ki fegyvertelenül egy hídon akar keresztül menni, — azért, mert szakálla van és haja nincs kifésülve, megfognak és a szó teljes értelmében agyonverik, aztán ott hagyják az utcán élettelenül. — És így tovább — ez a *nagy nemzetnek* és a *dicső, felvilágosult hadseregnek* története e nevezetes napokból. Napoleon mondása beteljesült, csakhogy persze

ő maga sem hitte volna, hogy a neveu-je lesz az a nagy mester, ki Európát a czár és kozák lábai elé borulni kényserítendi. Mi ebből a tanulság? Az, hogy mikor az Isten az embert megteremtette, nem bírt neki nagyobb vesszőt adni örökségül, mint egyrészről a gyávaságot, másrészről az éretlen eszmék fejlődését. Ilyen éretlen gyümölcs volt 1848-ban a szocializmus, ennek következése a mai gyávaság és egy undok gyalázatos féreg, egy elvetemült, fatalista kalandor pillanatnyi győzelme. Igen is pillanatnyi, mert habár rég tudjuk is, hogy Isten nem létezik a földön, — megmutatta a mi történetünk — még se szabad kételkednünk az emberi ész lételén és az emberi elme működésén. Ez fog működni, működik is már talán a megyékben, hol még maradt talán egy pár becsületes ember; csak-hogy nagyon bajos calculust vetni, e működésnek lesz-e hamar eredménye? Meglehet az is, hogy egy pár hét múlva a katonaság észre tér és igazi praetorianus tempóból agyon lövi azt, ki többé nem tudja fizetni, mert többé nem fog jó móddal lopást elkövethetni, de ez igen problematikus. Legjobb esetre is a fennálló pártok ellenkezése miatt, csak polgárháború következhetik be, melynek folyamát és sikerét és főkép befolyását ügyünkre senkise tudhatja előre. Minden esetre a reactio logicája magával hozza, hogy ez is megtörténjék és hogy Angliában tory-miniszterium alakuljon. De ez utóbbi lesz alkalmasint a forduló pont s ha ott megkezdődik a «*John Bull*» nagy mozzanata, akkor lesz vége a régi világnak, ekkor kezdődik Európa új aerája. De

mikor? Talán hamarabb mintsem gondolnók — mert «wo die Noth am höchsten, ist Gott am nächsten!» Ez ellentéte ugyan annak, a mit fönnebb mondtam, de ily események után megáll az egyes embernek az esze, a concrét észhez fordul, a tömegéhez, mert ha el nem akar bukni, másba kapaszkodik. Rám nézve ebből csak az következik, hogy egyelőre elmegyek Angolországba, ott 3—4 hét alatt bevárom a dolgok fordulatát és ha be nem következik, appellálok barátságodra, hogy egy kis lyukat adj számomra lakásodban, hol keserves napjaimat mélézásban tölthessem el. Ezzel áldjon Istenem, adjon erőt, hogy reményedet el ne veszítsd és fenmaradhass a jövendőnek! Forró barátsággal ölel

Jancsi Czetz J.

Auteuil, deczember 16. 1851.

Kedves Gyurim! Megint csak innen írok neked — én is úgy vélekedtem az első pillanatban mint te, hogy tudni illik Londonba kellene men-nem, azonban halasztottam az elutazást, látván, hogy itten bennünket nem bántanak, s gondolkodtam, mi volna a legjobb? így lassanként ezen határozathoz jutottam: A francia dolgok jelen állásában és főleg azt a csaknem már is bizonyosnak tekinthető körülményt megfontolva, hogy az elnök eljárása a választás alkalmával legalább is négy millió szavazattal helybenhagyatik (mert oly nagy a félelem a szocziálizmus fölött), meg-lévén győződve arról, hogy egy új forradalom előidézésére több évek szükségeltetnek és hogy mi Magyarországra nézve semmi Lopez-féle expe-

dítióhoz se tanácscsal, se tettel nem járulhatunk; biztos *tudomást nyervén* továbbá arról, hogy Angliában a nagy hűhó után nem maradt *fundus* és hogy az *emigracionális gage* már decemberre se oszthatatik ki, mert nincs miből, én személyemnek és hazámnak tartozom azzal, hogy magam is gondoskodjam jövőmről, hogy magam szerezzem meg magamnak a mindennapi kenyeret s így tartsam fenn magamat annak a jövendőnek, mely azok után a mik itt történtek, még biztosabb ugyan — de előre nem tudhatni, öt, tíz, vagy ötven év múlva jövend-e? Ezen okoskodás folytán tehát az lőn tervem, hogy jelenleg itt maradok és barátim segítségével egy helyet szerzek magamnak, akár mint fordító valamelyik író mellett, akár mint instructor valamelyik családban, akár mint nyelvmester. Nagyon jól tudom, mily nehéz ez a pálya, de mégis megpróbálom, mert alamizsnából többé nem élhetek, nem is akarok élni. Így tehát egyelőre «*auf unbestimmten Urlaub*» teszem magamat, mint hajdan Mészáros a temesvári csata után s meg is írom a kormányzónak, hogy a hasonlatosság tökéletes legyen. Nem tudom helyeslended-e eljárásomat, akár igen, akár nem, elvárom őszinte nyilatkozatodat.

Szeretnéd talán tudni, hogy állanak itt a dolgok? Röviden így: «La peur régne (a félelem uralg) és mellette a terreur blanche (a sápadt rémület). A polgárság azt mondja: «l'achat et la vente marchent (az üzlet folyik), donc il faut le réélir!» (tehát újból meg kell választani).*

* Napóleont.

A legitimisták azt mondják «*ez víz a munkra, tehát válaszszuk meg most és használjuk fel majd hibáit!*» a democrata párt szét van darabolva, egyik a másikat okozza, s a helyett, hogy kezét fognának, gyűlölik egymást halálig, azért egy része nem fog szavazni s így is növelik az «igenek» számát, más része «nem»-et fog mondani. A szoczialisták pedig azt mondják: «*ez mind komédia — mégis a mienk csak a jövődő*», s erre nézve igazuk is van, mert csak ezzel a rugonnyal lehet harcosokat verbuválni a barrikádokra. A katona úr, lopja a kincstárt, leiszsza magát s büszke arra, *hogy «megmentette a societást»*. A becsületes emberek hallgatnak, Cavaignac pedig Hounban éli a házasság mézes hónapjait, mert Odier kisasszony elég jellemmel bírt, midőn szavát Cavaignac visszaadta, azt mondani, hogy ő sorsát osztani kívánja, habár a számkivetésben is. Ily dolgok most gyakran ismétlődnek, «a nemzet lovagias szellemének utolsó lehelete!» A francziák azonban magok ezt «*résistance anecdotique*»-nak nevezik, s úgy is van stb.

Vasárnap, 1851. december 28-án.

Ha eddig nem válaszoltam a két utolsó leveldre, azért történt, mert nem akartam pusztá hírek után indulni, hanem positiv adatokkal szolgálni. Most már ezek is meg vannak, és pedig úgy, a hogy én azt neked már rég megjósoltam, t. i. az elnök hét millió «igent» kapott, eljárását helyeslendő, hétszáz ezer ellenében, mi annyit tesz mint 7: 70, vagyis hogy némely országban 10

becsületes emberre esik egy haszontalan békezavaró. Mily boldog az az ország, mely akaratját ily szabadon, ily büszkén kimondhatja és pedig az általános szavazati jog teljes méltánylásával. Miért nem teszi meg a bécsi kormány ezt a próbát Magyarországgal? Hisz állása talán ekkor törvényes alapot nyerne s kinek volna, lehetne akkor ellenvetése? Vagy talán azok a félczivilizált magyarok csakugyan egész naivitással neki mennének s kimondanák megfordított arányban véleményüket! Hej, mégis csak hátra vannak azok a keleti népek s a mi több, nem is akarnak tanulni! — Mi azonban bölcsészeti és történeti gyűjteményeinket egy lappal megbővítjük s azt mondjuk: mégis csak furcsa dolog az általános szavazati jog s ad notam veszszük a jövőre! Nemde? — Itt különben minden csendes, hála a centralizált szabadságnak — legnagyobb rendben készülnek a hajók, melyek nem sokára egy pár ezer embert elvisznek Cayennebe, hogy a civilizált világnak hiánya ne legyen a paprikában és hogy a senegali szerecsenek is gyönyörködhesse- nek egyszer életökben a francia csinos lábacs- kákban és jól formált lábikrákban, mert a «Prison St. Lazar» női lakosait is elutazzatják, a mint mondják, experiálni. Más részről az istentagadó világnak is majd vége lesz; mert az atyai gondoskodás megáldja lassankint a katholika kultust katedrállokkal, mint itt a Pantheonnal és a katho- likus Marseille-t előlegezéssel! Egy kissé zavarba jön ugyan ezáltal a *fundus* — s már csak azért is, hogy a hasonlatosság tökéletesen meglegyen, és hogy a tetemes számú újonnan kinevezett

tábornok és generalstabtiszt alkalmazást nyerjen, majd háborút indítunk Piemont vagy a belgák, vagy mindkettő ellen. És miért is ne? A ki oly ügyesen érti a meglepetéseket, biz az nagyobb haditerveket is kifőzhet és aztán hol volt a világon *császár*, ki csatát nem nyert volna? — Az idevalók és főleg az általunk ismert tudós grófnő (comtesse d'Agoult) ezt legalább tökéletesen hiszik s azt mondják — h^ogv talán épen azért észrevehető a német lapokban oly nagy «Umschwung». Én részemről csak azt restelleném az egészben, hogy aztán a te majorodat is en passant kizsákmányolhatnák s az pedig fölötte sajnos volna rám nézve is, mert már combináltam arra, hogy mihelyt te gazda leszesz, én beállok hozzád béresnek — csak azt kikötöm magamnak, hogy egy pár szép ökröt adj kezem alá, mert nagyon tisztelem ezt az állatot, mióta a tüzes arabs paripák elkaptak volt s csaknem nyakamat törtem az utolsó bukás alkalmával.* En attendant német leczkéket fogok adni; meg lehet ugyan, hogy a míg csak egyre szert tennék egy új diaetális systemát fogok behozni, t. i. a meleg étkektől elszokom és csak minden másod- vagy har madnap élek velők, akkor t. i., mikor valahová meghívnak ebédre, mi legalább a cigány lovának sorsától megment. «A ki mer, az nyer!» már én pedig szemébe merek nézni a nyomornak, reménylem le is fogom győzni.

Könyveidet összeszedem s legközelebb elkül-

* Czetz az erdélyi hadjárat befejezte előtt lebukott lováról, lábát eltörte és azóta bicegett is.

döm — azonban ha az «Anemonen»-t és Feszler egy kötetét Gorovénál akarnád hagyni még egy darabig — ez nagy köszönettel tartoznék neked — mert írni akar a télen valamit, mi a házára nézve nem csak dicső, de hasznos is lesz. — A karácsont igen szomorúan töltém, mert a szállás ideje kitelt — pénz nincs és új szállást kell fogadni. Adja Isten, hogy te vígabban éld napjaidat! Ha közelebről némi pénzzel disponálhatsz, küld el nekem az örökös kölcsön fejébe, melyet nálam barátságod deponált. Ki tudja, ha nem fordul-e nálam is egyszer a koczka — aztán én nyitok neked kölcsön-pénztárt — persze kívánom, hogy soha se szorulj rá!

Kívánságod szerint minden 8 nap írni fogok neked — majd rhapsodice, mint fenebb, majd philosophice, majd históriai stylusban — mindig úgy azonban, hogy tökéletesen megérthess — főleg ha avisóra lesz egyszer szükség, akkor legegyszerűbb is tőlem fogod kapni! A párisi érsekről azt mondják, hogy bolond — mert *Nem-re* mert szavazni s a «Te Deum»-ról, melyet a nagy úr január 2-ra rendelt, nem akar semmit se tudni; szegényt majd elküldik falura *egészsége helyreállítása végett*; úgy kell neki, miért becsületes ember!? *Pálmester* — Palmerston — barátunk is csakugyan lelépett. Én örülök rajta, mert ő bizonyosan fordulatot ad a dolgoknak, ha tudni illik, a mint hiszem, 3 hónap múlva, mint premier ül be újból a miniszteri fauteuilbe. — Egy karaván közülünk Jerseybe készül, köztük: Beöthy Ödön, Mészáros Lázár, Katona Miklós és Teleki Sándor. Jó utat és jó mulatást főképp — a len-

gyei menekült sereg főhadiszállásában — már csak inkább bele harapok az aszú kenyérbe, mintsem olyan bűbájos szigetre exiláljam magam az exiliumból.

Ma nem írok többet. Adjon az ég boldog új esztendőt

hű barátod

Jancsi. (Czetz.)

VIII.

Viszálkodás az emigránsok között. — Kísérlet, Kossuthot saját programmunk elfogadására bírunk. — Gróf Batthyány Kázmér és Szemere Bertalan nyílt támadást intéznek Kossuth ellen. — Mednyánszky Sándor, gróf Karacsay, Teleki, Nemeskéri Kiss Miklós ezredes és Czetz tábornok idevonatkozó levelei

Amaz egyenetlenkedés, mely az emigráció tagjai közt már Kossuth Amerikába utazása előtt mutatkozott, nem sokára nagyobb mérveket öltött s attól lehet tartani, hogy ha a személyeskedő vádaskodás és örökös viszály mentül előbb le nem csendesül, az egész emigráció kapcsolatos egységének teljes felbomlása lesz e perpatvar következménye. Könnyen érthető, hogy e körülmény épen nem vált ügyünk javára, sőt ellenkezőleg, az iránta tanúsított rokonérzés tetemes lehülését eredményezheté.

S ama hírek is, a melyek Kossuthnak Amerikában kifejtett tevékenységéről időnkint hozzám jutottak, bár fölötte hízelegtek nemzeti büszkeségemnek, egészben még sem kelthettek bennem merész reményeket jövőnk iránt; a Kossuth iránt tanúsított hódolatban ama csodálat nyilatkozatát láttam, melylyel egy szabad nép Magyarország szabadságának előharczosa iránt adózik, — ámde szalmalángnál többre a túlságosan zajos és lelkesült tüntetések még sem becsülhettem, melyek csakhamar ismét ki fognak aludni, a nélkül, hogy ügyünk jövője érdekében csak

egy szemernyi nyereség is maradna nyomukban. Az én meggyőződésem az volt s az is maradt, hogy jövőnk az ilyektől egészen különböző föltételektől függ, s hogy mindenekelőtt osztatlan egyetértésre van szükségünk magának az emigrációnak kebelében.

E meggyőződésem következtében, néhány barátommal meg akartam kísérteni, ha valamikép Kossuthot már érintett programmunk elfogadására bírhatnók, s ez úton az ő működése folytán reánk rótt tétlen szemléletből kilépve, erőnket az övéivel egyesíthetnők.

Egy ember dictaturáját semmi áron sem akartuk elismerni; ám Kossuthot, egy az egész emigráció bizalmával megválasztott bizottság élén, mindenikünk szívesen látja vala, s e mellett ő is egész akadálytalanul s tekintet nélkül bárkire, bátran törekedhetek kitűzött céljai felé, míg másrészt ez úton a megzavart egyetértés is helyre állhat s zavartalanul fenmaradhat vala közöttünk.

Ez értelemben levelet intéztem Kossuthhoz, melynek tartalmát londoni barátaimmal közöltem, kikérve felőle táplált véleményüket.

Még mielőtt válaszukat vevém, egész váratlanul vajmikiños esemény jött közbe, mely, fájdalom, nagyon is világos tanúságot tőn aggodalmaim alapossága mellett.

Félve sejtem, s íme, hamarább kellé bekövetkezni látnom a szakadást, mint vártam. Kossuth egykori minisztertársai közül ketten, gróf Batthyány Kázmér és Szemere Bertalan, az angol sajtó útján nyílt leveleket intéztek Kossuthhoz, a melyekben elég tapintatlanok valának, őt a legkíméletlenebb hangon megtámadni.

E levelek közlése ugyan még az 1851. év utolsó

napjaiban történt, utóhatásuk azonban mélyen bele-nyúlt az egész következő esztendőbe, a miért is csak itt, s nem korább, tartam e kínos ügyet érintendőnek. A számkivetés keservében velem osztozó bajtársaim alábbi levelei élénken tolmácsolják azon felháborodást, melyet Batthyány Kázmér gróf és szerencsétlen tanácsadójának, Szemere Bertalannak fellépése az egész emigráció kebelében mindenütt keltett. Némelyikök egyúttal válaszol azon kérdésemre, vajjon nem lenne-e nagyon idején, Kossuthot reá venni, hogy tevékenységét a mi nézeteinkkel összhangzásba hozza. Javarészüik azonban főleg azért bír történelmi érdekléssel, mert míg egyrészt nagyobb világosságot vet Kossuth Amerikában kifejtett munkásságára, addig megismerteti velünk ama reményeket is, melyeket az emigránsok közül sokan e munkásságához fűztek.

Az első, ki Batthyány és Szemere gyászos föllépéséről értesített, Mednyánszky Sándor volt, kinek erre vonatkozó levele így hangzott:

London, 1851. decz. 30.

Silány, szomorú időnkben, nem tudom, kedveskedhetném-e jobb újévi ajándékkal, mintha Kossuth Irvinghouse-ban tartott beszédjét, egész terjedelmében, elküldöm. Sokat nyom az ugyan a postán, de azt tartom, sokat nyom az sorsunk mérlegében is, s ha ez nem volna, helyzetünkben, mely az alámerüléssel fenyeget, minden szalmaszálát, mint a mentő kötélnek egyik fonálát tekinthetjük s ragadhatjuk meg. De minthogy örömpoharunkban egy-két csepp mindig metsző fájdalom, küldöm az újévi Hióbhírt is, Batthyány

ide mellékelte levelében. Mit mondjon az ember azon egyén tétéhez, a ki halálos veszélyben forgó életünknek megmentőjét, vagy megmenteni akaróját, épen azon pillanatban igyekszik szíven döfni, midőn az önélete feláldozásával fáradozik megmentésünkön? Tábornok úr ezen okiratban olvashatja a megsértett hiúságnak és személyes dicsvágynak elfojtott dühét, mely a haza elgázolása árán is igyekszik magának publikumot szerezni. Már pedig, ha csakugyan kell valakinek a hiúságát egy ideig túrnunk, úgy inkább eltúrjuk azt a csalományban, mint a verébben, mely a házfedélről csiripel le a világba, hogy amannak dalaását akadályozza vagy legalább elhomályosítsa. S ugyan fog-e akadni jó honfi, ki ezen Batthyány-Szemere-pártnak honöklő működését előmozdítsa? Honöklőnek nevezhetem azt bizvást, mert kik az egyetlen eszközt, mely hazánk megmentésére a módot megszerezheti s az utat megtörheti, meg akarják tekintélyétől fosztani, ha bármi igazságos, de időtlen előadásával a történetnek, azoknak töre túlhat az eszközön és sújtja a szegény letiprott hazának védetlen mellét is. De mit ér sopánkodásom, én csak milliónyi része vagyok egy atomnak, s ha fáj is lelke, mint még az nem fáj, mióta a száműzés keserű kenyerét eszem, ha szenvedek is ily vérengző szakadás felett, mint csak egy honfi szenvedhet, ki hazáját hiúság és érdek nélkül szereti, az a sors menetén úgy sem fordíthat mitsem, s így jobb, ha elhallgatok. Boldog újévet kívánva, vagyok hív barátja

Mednyánszky Sándor.

Kossuthnak elfogadás végett ajánlandó s fentebb már közölt programmpontokat gróf Karacsaynak is megküldeni, ki szintén Londonban tartózkodott, de az emigráció kebelében dülő sajnálatos visszavonás miatt, egészen elszigetelé magát annak tizeiméitől. Őt is fölkertem, nyilvánítsa ez ügyben nézetét, s ha helyeseli az enyémet, küldje meg a tervezett egyezményt ifjúkori barátjának, gr. Bethlen Gergelynek, ki ezidétt Kossuth segédeként kíséretében járt egész amerikai útján. Nagyon is jól tudtam, hogy Kossuthot csak vajmi nehezen sikerülhet a részünkről kikötött kívánalmak elismerésére bírunk, s attól tartottam, hogy környezete félremagyarázza szándékomat és úgy tüneti fel azt előtte, mintha nyíltan szakítani kívánék vele.

Hogy ennek elejét vegyem, Karacsayt kértem fel, világítsa meg a dolgot tisztára Bethlen előtt s különösen igyekezzék őt arról meggyőzni, hogy legelőbb vágyunk *Kossuthal egyetértésben* szolgálni honunk ügyét, és semmi sem áll távolabb tőlünk az ellene való támadás gondolatánál, a melytől még akkor is tartózkodnánk, ha nem tartaná elfogadhatónak a mi nézeteinket; ez esetben ugyanis megmaradnánk továbbra is, csak úgy mint eddig, passiv magatartásunk mellett.

Karacsay egész teljességében helyeslé szándékomat, a mint az 1851. december 31-én hozzám intézett sorainak itt következő kivonatából látható. E levelében Karacsay gróf Batthyány Kázmér föllépését is szóba hozza, s jóllehet ez időben korántsem tartozott Kossuth feltétlen hívei közé, mégis pálczáttör a volt kormányzó ellen irányúit támadás fölött.

London, 1851. december 31.

Kedves barátom! 25-én írt levelednek ismételt olvasása után, meghagyásod szerint, azonnal sietek válaszolni.

Nem írhatom le, mennyire örültem soraidnak épen ez időszakban esett vételén, midőn itten mindnyájan a legnagyobb (bár különböző színerezetű) izgatottságban vagyunk Batthyány Kázmérnak a tegnapi «Times»-ban megjelent cikke következtében. A tömeg tüzet fúj, én csak azt mondhatom, hogy igen-igen fájlalom, hogy megtörtént, mert semmi hasznot nem látok ügyünkre háramlani belőle.

Kossuth legtüzesebb hívei lángba borulva készülnék összetiporni, megsemmisíteni Kázmért, de hogyan lehet az? Micsoda adatokkal czáfolhatni meg a Kossuth ellen felhozott vádakat? Egyebet se képzelek a replicáról, mint hogy ez személyeskedő megtámadás léssen. Az a praetensio is fölmerült, hogy az egész emigráció magáévá tegye s a ki nem teendi, az infidelitás anathemáját vonja magára.

Fájdalommal látjuk, ha körültekintünk, mily kevesen vannak, kik a csalfa napsugár fényétől nem kivannak melegedni, kik önérdéküket a hazáéval nem azonosítják, kik nem tagadják meg azon elvet, melyet képviselnek, magukviseletükkel. — Nem szükség igen nagy és mély belátással bírni megismerésére annak, hogy azon eljárás, melyet Kossuth követ, czéltalan, sőt helytelen; kötelessége tehát azon keveseknek, kik önállóságukat megtartották, őt arra figyelmessé tenni, s ha még lehet, a tévútról visszahozni.

Miután bizodalommal megtiszteltél s kívánod, hogy az iránti nézetemet nyilvánítsam, átmegegyek feltételeid részleteire.

Nem képzelhetni oly hatalmat, melynek semmi jogi alapja ne legyen, egyiknek a «*Dei gratia*», másoknak a *Constitutio*; ezeken kívül csak még egy létezik, ha azt csakugyan jogi címnek nevezhetnők: a *jus fortioris*. — Conditiód i-ső és 2-ik pontjához szilárdul kell ragaszkodni, mert sem dictator, sem kormányzó jogsértés nélkül, sem Kossuth, sem más nem lehet.

A 3-dik pont ebből kifolyólag természetesen következik, hogy az ügyek rendezése érdemes, és jogaikról le nem mondott honfiak tanácsára bízassék. — 4-ik az emigrációról, igen csekély fontosságú; annál nagyobb a következő: ugyanis bármily szerencsésen folyjanak a jövő szabadságharcz küzdelmei, mindenesetre sok időbe kerülend az országnak annyira megtisztítása az ellenségtől, hogy képviselők választassanak; de legyen ezen időköz bármily rövid, az első provisorium alakítására be nem folyhat a képviselet. Kik alakíthatják tehát? Senki más, mint az ellenség által kiszorított s kiűzött nemzeti kormány tagjai; ezek a ministerek, külföldre felhatalmazott követeink s tábornokaink.

Tudom, hogy te is, mint mindnyájan, méltányolod teljes mértékben azon népszerűséget, melyet Kossuth neve bír a hazában, s így beleegyeznének, hogy elfoglalja elhagyott állását, i-ször csak magánkörünkben és nem a világ előtt; 2-szor, hogy akkor éljen címével, ha a dobot már megperdítették otthon; és 3-szor, hogy ha-

talmát a törvénszabta korlátok között gyakorolja.

Valóban nem tudom, pedig igen szeretném ismerni a képviselőháznak a kormányzói hatalom felőli határozatát s instructióját. — Az utolsó pont nem lehet más, mint a félbeszakított szabadságharczunk folytatása. Törekvésünk csakis az, hogy hazánkat azon állapotra segítsük, hogy képviselőit megválasztva, sorsát maga rendezhesse; csak ekkor nyílt meg a tér bárkinek is, szavát emelni s politikai hitének diadaláért küzdeni.

Fájdalom, hogy erre jutottunk s kényszerítve vagyunk ellenzéket alakítani, de tartozunk vele hazánknak is, magunk becsületének is, s most még ideje, hogy tetemesb compromissio nélkül történhessék az egybeolvadás. Az én közremunkálásomra tehetségem teljes mértékében számíthatasz, stb.

Értesítésél, kérlek, a legkörülményesebben mindenekről, hogy képes lehessen egy alkalmas kommentár készítésére, mit Bethlennek küldenedek; *wo ich dem eugendfreund der be Wahrheiten sagen kann, die Ihr ohne die Artigkeit zu verletzen, dem Lajos nicht sagen könnet.* Hogy ezt tehessem, kell, hogy jól legyek értesülve.

Isten veled, kedves barátom, tartsd meg becses barátságodat legőszintébb s hű barátodnak.

Karacsay, s. k.

Gróf Teleki László nem tartá időszerűnek programmunknak Kossuthnal való közlését, nem főleg az ép közbejött Batthyány-Szemere-féle támadás miatt, me-

lyet Teleki is teljesen elítélt saját álláspontjáról. Ide vonatkozó szép levelének minden sorából kiérzik a mély fájdalom, melyet szívében e szerencsétlen esemény keltett, — minden szavából hön sugárzik szep-lőtelen tisztaságú, magasztos és önzetlen honszerelme. Teleki e levelében a franciaországi eseményekről is megemlékezik, s azok esetleg várható következményei felől táplált reményeit közli nyomukban.

Zürich, 1852 január 4.

Ím küldöm neked vissza azon czikkeket, melyeket szíves voltál velem közölni. Bizony szomorú dolgokat foglalnak magukban. Nem így képzelem én sem hazánk függetlenségét kivívhatónak. Tudom, hogy végre elhatározta a congressus, miként hivatalosan fogadandja Kossuthot; de azért mégis osztom véleményedet abban, hogy Kossuth föllépése New-Yorkban ártalmára volt a magyar sympathiának. Lassan, lassan biztosabban lehetett volna czélt érni. Így minden erő az ünnepléses fogadtatásra, annak kivívására pazaroltatott el, és azután, midőn fontosabbakat kellend kivívni, nem maradand föl erő, melylyel rendelkezhetnénk. Tudtam előre, hogy Lajos javulni nem fog, minden levelemben kijelentettem e véleményemet úgy-e? Majd próbálunk valamit, mikor Európába visszajön. Én legalább így gondolnám. Most hiába Írnánk. Mi engem illet, én hallgatni fogok még. Várom az amerikai eredményeket. Ha más véleményen vagy, írd meg, én, ha lehet, szorosán alkalmazom magamat hozzád; mert hiszen frigyesek vagyunk életre-halálra. Horváth is igen helybenhagyta pontjainkat, melyeket úgy

adtam neki elő, a mint előre kicsináltuk volt; kijelentette, hogy a mi elveinket követendi ő is. Annak, mit mi kívánunk, igen nehéz ellene mondani. Kossuth maga sem tehetett azokra semmi ellenvetést. De ha Írnánk neki, nem felelne, nem mutatná leveleinket senkinek is, hanem szólna rólunk, mondaná, hogy nehéz velünk kijönni, és mi nem is védhetnők magunkat. Azért úgy-e lelkelem barátom, várjunk még?! — Míg mi ily gyöngéden akarunk bánni Kossuthal, az alatt már mások fölléptek ellene nyíltan — s csupán szenvedélyüktől fogadva tanácsot, fölléptek az ellenfél, — ausztriai-orosz absolutismus megvesztegetett, pénzen vásárolt orgánumában, a «Times»-ban. Olvastad, lelkelem barátom, Batthyány Kázmér cikkét a «Times» 30-án megjelent számában? Neked, kinek oly szorgalmas levelezőid vannak Londonban, lehetetlen, hogy meg ne küldték volna; azért nem csatolom levelemhez. Kossuthról s a forradalmi pártról Kázmér ezen cikkében minden kímélet nélkül beszél. Vádakat halmoz vádakra, s azt gondolja — megfoghatatlan, — hogy ez által a magyar ügynek használand! S nem tette föl magának e kérdést: vájjon kit fogunk majd a világ közvéleményének piedestáljára állítani, ha ily módon kergetendjük el onnan Kossuthot? Mit fogunk helyébe állítani, mi személyt, mi elvet, ha Kossuthnak elveit kárhoztatva, nem mondjuk meg a magunk elveit?! Oh! Ő nem tette magának e kérdést, csak elragadta őt szenvedélye, — mert becsületes, loyalis ember, ismerem őt, sajnálom őt! magának is ártott, s talán magának leginkább. Már azért is, mivel így támad-

tátott meg Kossuth, adjunk neki időt, s a komoly értekezést halaszszuk későbbre. Úgy-e?

A francia események mindinkább bonyolulnak. Isten tudja, miként fog kibontakozni a rejtély! Mészáros, tudod, hogy Jersey szigetére megy lakni? Ő nem bírja a párisi életet tovább kiállani. Bizonyos híreim, melyeket Parisból kaptam, egyébiránt különösen hangzanak. Azokat, kiket az ottani magyar menekültek közül ismerünk, nem bántják. Persigny, a nagy bonapartista, meglátogatta Batthyány Kázmért. Többen azon nézetet fejezik ki levelükben, hogy nem igen fogják bajtársainkat bántani Parisban. Másrésről két magyar egyént, menekültet fogtak volna el, kiket én nem ismerek. — Az egyik Tury, mert vigyázatlanul szólt a francia viszonyokról, a másik valami Ordódy nevű, kiről azt állítják, hogy az elnök élete ellen törekedett. Én e dolgot valóban nem értem. Az elnök már mindenütt kitörölteté a *liberté, egalité, fraternité* szavakat. A napóleoni sast állítja föl zászlóul. Jól van, hadd éljen sebesen. Mindenesetre nem hiszem, hogy Európa ez évben nyugalomban maradjon. Mindig csak azt a két alternatívát látom előttünk, az az Frankhon és Európa előtt, melyet utolsó levelemben említék.* Vagy, vagy — s mi csak nyerhetünk, bármi történjék is, már nincs többé veszteni valónk; hasonlítunk azon fogolyhoz a *Két pisztolya-ban*, ki, midőn égett a vármegye háza, így kiálta föl: «nem adnám száz forintért, hogy semmim sincsen». De most Isten veled, sietek leveletem a postára tenni. Bocsánatot, ha még

Lásd: Függelék.

most is zavartan írok, — még mindig szenvedő vagyok. Hogy is lehetne különben. Letölt már az isteni gondviselés ideje! még is, nem — nem — nem hihetem! Isten veled, szeretettel ölel holtig hív barátod.

Teleki László.

Hadd következék most gróf Karacsay egy másik levelének kivonata, hogy kitűnjék, mint ítélték Batthyány és Szemere Kossuth elleni támadásáról még azok is, kik nem voltak az utóbbinak személyes barátai. Karacsay így ír:

London, 1852 január 5.

Andrássy Gyulának ma olvastam Nikihez (Kiss Miklós) írt véleményét Batthyány Kázmér czikke iránt; nem csak hogy rosszalja (hisz ki hagyná helybe?) de pálczát tör a szerző felett és a jövőre tehetetlennek nyilatkoztatja.

Andrássy levele szerint Batthyány egészen Szemere kezeibe esett és azon fellépés is Szemere műve. Hidd el, egy egész labirinthus ez az ember (Szemere) — s minden nagy esze mellett ez utóbbi tetteivel maga alatt még jobban berótt a fát.

Úgy hallom, Bécsben nagy concessiókat terveznek Magyarországra — mit tudsz erről? Igen, igen vágyom tudósításokra általában.

Számolj mindig leghűbb barátodra.

Karacsay s. k.

Kossuth amerikai körútja idején nemeskéri Kiss Miklós működött Londonban bizalmas meghittjeként. Január elején, egyéb közlemények közt, a következő, vajmi ragyogó s merész reményekkel kiszínezett tudósítást vettem tőle Kossuth amerikai sikereiről.

London, 1852 január 7.

10. Conduit-Street Regent-St. (hogy a ménkö ütné meg!)

Kimondhatatlan sok a dolgom, azért felelek ily későn és most is nagyon röviden, de úgy hiszem, hogy megbocsátasz, mert tudod, hogy időmet jóra, a haza javára fordítom, a mennyire csekély tehetségem megengedi.

Te meg vagy elégedve Kossuth londoni és párisi képviselőivel, én csak annyiban mondok ellent neked, a mennyiben azt hiszem, hogy fordítva kellett volna ezt tenni. Én Parisba és Gyula (Andrássy gróf) Londonba. N'est-ce pas?

Keményen bírálod Kossuthot, kedves barátom; hidd el, nem hiúságból, legalább nem annyira hiúságból, mint calculusból tette, hogy Bethlennek és Ihásznak uniformist csináltatott és a következők mutatja, hogy jól cselekedett, mert az amerikaiak előtt iszonyú, de iszonyú hatást tett az, Angliában bolondság és veszélyes lett volna, de a yankee-k természetéhez nagyon szükséges. Ezt monda nekem Lemmi, Kossuthnak olasz titkárja, ki ma érkezett vissza Kossuth rendeleteivel Amerikából! Azt is monda nekem, hogy nem lehet leírni mindazt, mit az amerikaiak tesznek vele. Prófétának, Krisztusnak nevezik. Minden városban van öt, tiz magyar comité; minden pártszínezet nélkül, lábainál van egész Amerika; a

* Megvallom, hogy én nem tartottam azon nagy eszmével, melyet Kossuth Amerikában képviselt megegyezhetőnek azt, hogy folytonosan két arany-paszományos egyenruhája magyar ezredes kíséretében jelent meg.

a legelső new-yorki 21 bankár vállalta el nagy kölcsön eszközését tíz millió dollárig, azonkívül készpénz már vagy 200,000 dollár van rendelkezése alatt; küldött is Lemmi által 20,000 dollárt Európába különböző czélokra. Már templomban prédikál Kossuth és új Kossuth-vallást akarnak csinálni néhányan. Minden amerikai templomban van egy pörsöly (money box) azon fölírással «*For the hungarian liberty*» és garsonként tett be mindenki, — ez iszonyú summákra fog menni. — Készül minden, a mi csak a csatatérre kell. Értesz, úgy-e? Ezt nem akarom világosan kiírni, csak azt mondani: *minden, posztó, csizma* stb.

Azt mondod, hogy kár volt magát gubernátornak neveztetni; lásd, barátom, a következés ezen tettét is igazolja. A legközelebbi hajóval azon hír fog érkezni Európába, *hogy az amerikai congressus hivatalosan elismerte, s kimondta Magyarország függetlenségét s Kossuthot annak törvényes kormányzójául elismerte.* No lásd, barátom, úgy-e mondtam, hogy hihetetlen s leirhatatlan mind az, mi Amerikában Kossuthal történik! Washington minden monarchikus követ elhagyta stb., nem vagyok képes neked mindent leírni, mert lapokra terjedne levelem, pedig Isten uccse, nincs időm, már három óra van reggel.

Batthyány Kázmér levele, nem tudom esztelebb-e, vagy hazafiatlanabb; *l'un et l'autre* — demagógnak nevezi 1849 áprilistól kezdve Kossuthot, és mégis áprilisban lépett Kossuth miniszteriumába — azt mondja, hogy nincs joga magát kormányzónak nevezni, és mégis Widdinben contra-

signálta — mint miniszter a komáromi pátent, melyet Kossuth mint kormányzó írt alá* stb. és azért mondom, hogy a levél még esztelenebb talán, mint hazafiatlan. Én magamnak oly állást csináltam, hogy hozzám senki se fér — első conditióm, melyet Kossuthnak tettem, az volt, hogy az emigrációval semmi, de semmi dolgom ne legyen.

Kiss Miklós s. k.

Végül még Czetz barátom egy levelét közlöm e helyt, a mely kivált azért fog itt igen jól beválni, mert világot vet amaz indító okokra, melyek gróf Batthyányi Kossuth ellen nyílt támadásra ösztökélték.

Paris, 1852 január 8.

Kedves Gyurim! E hó 5-éről kelt szives so-raidnak igen örültem; először azért, mert már azt hittem, hogy vagy elutaztál, vagy nem akarsz írni; másodsor pedig azért, mert ugyan-azt fejezted ki, csak sokkal sikerültebb modorban, mint én a minap írtam Karacsaynak. «Fején találtad a szöget», t. i. mind a három corypháus, a kiket megneveztél, egyformán járultak Kázmérnak hősieis öngyilkolásához. Szemere a cikket megírta és már egy pár hét óta készen zsebében

* A «Komáromi pátens» azon okmány volt, melylyel Hennigson, egy kiszolgált angol (némelyek szerint amerikai) tisztet Komárom főparancsnokává nevezett ki Kossuth. Hennigson, kit Pulszky és Teleki sürgönyökkel küldöttek Kossuthhoz, ezt már nem a hazában, hanem török földön, Widdinben találta, mint menekült, és a sors csapásaitól sújtott kormányzóval elhitette, hogy Angolország bizonyosan közbelép hazánk érdekében, ha Komárom még néhány hétig tarthatja magát. Így legalább volt ez megírva Hennigson kinevezési okmányában, melyet Kossuth az idegennek kiállított, és melyet Batthyány Kázmér is aláírt. Kossuthnak ezen sajnós lépését Szemere a leggyűlöletesebb módon vetette az előbbeninek szemére.

hordozta, lesve a pillanatot, mikor kelljen vele kirukkolni; Dembinszki és Bystranovszki pedig addig biztatták az asszonyt, míg végre Kázmér megunt az egész históriát, aláírta s elküldte Londonba. Voilà l'affaire! Lajosnak szánt leveledet ugyan dicsérhetem — te megteheted, azért tedd is meg, én is már megpendítettem, hanem szelidebb hangon.

Mit mondjak az itteni dolgokról? Mikor az ember azt veszi észre, hogy a reménységek thermometeruma nullára szállott, akkor bölcselkedni kezd. Valóban nem is tartozhatunk elég hálával Aristotelesnek és Platónak, hogy feltalálták a philosophirozást — a francziák összekötik a két iskolát Epicur tanaival és így stoico-epicuro cynismussal nézik végig a *«splendid banquette»*-ket, *«grandes-receptions»*-kat a Tuileries-kben, a *théâtre paré*-ket stb. A nemzetörség is örül, hogy eltörültetik, legalább nem kell strázsát állani. — Mindez nagyon jól megy. — Azt gondoltam, félttem tőle, hogy mérsékeltebbek lesznek a diadal után, de úgy látszik, hogy a siker csakugyan olyan démon, mely nemcsak Kossuth Lajost, de ellenpólusát Napóleont is elragadja. A frankhoni dolgok Amerikában, úgy látszik, nagy benyomást okoztak, és ha Lajos eddig nem szedte fel a subscriptiókat, azok bizonyosan nagyon csökkenni fognak, ha egészen meg nem állanak, — ő véleményem szerint igen csalódik, ha azt gondolja, hogy az amerikaiak majd hadat üzennek Európának szép szónoklatai kedvéért. Semmi se lehetetlen e földön — ezt ugyan mindennap tapasztaljuk; de az is igaz, hogy az ember nem igen

szereti az erszényét kétszer felnyitni. Azért ki nem elégszik meg egy-két millióval, utoljára semmit sem kap.

Mindezekből csak az következik, hogy jelenleg legjobb egy pár jó barátjával cultiválni a hazaszere-
tet és a jog s becsület magasztos malasztjait, fentar-
tani morális erejét épségben, minden személyes-
kedés megvetésével és készen állani az áldozatra
akkor, a mikor és hol kell. Rám te mindig szá-
míthatsz ily értelemben, valamint én is számítok
rád, — mert nagy jótétemény az a nyomorúság-
ban, ha van valaki, a ki minket megért és be-
csülni tud. *Ergo, confiance et amitié for ever!* —
Ölel stb.

Jancsi (Czetz).

IX.

Báró Kemény Farkas halála. — Mednyánszky, Teleki, Kiss és Csetz további levelei, Kossuth Amerikában kivívott sikereire s az emigráció kebelében folyvást dúló viszálykodásra vonatkozólag. — Kossuth visszatérése Amerikából.

A szüntelen meg-megújuló gyanúsítások és támadások, melyek utóbb a londoni napilapok útján keltek világgá, rövid időn áldozatot is követeltek, hazánk egyik legjobb s leghívebb fiának, báró Kemény Farkasnak személyében, kit Kossuth az emigracionális bizottság elnökévé nevezett ki, s kinek a számkivetésben kellett elvesztenie életét, mely egészen ügyünk javára volt szentelve.

A jó öreg Kemény Farkas halála azonban, a helyett, hogy lecsillapította volna a viszálykodó kedélyek harczi hevét, még újabb s hevesb lángra szíta az egyenetlenkedést. Legfőbb ideje volt tehát, hogy valahára létrejöjjön köztünk és Kossuth közt az egyetértés. Én részemről kötelességemnek tartam, e cél felé ezentúl is teljes erőmből törekedni, ha még oly csekély volt is reményem, hogy azt valaha valóban elérjem. Hogy még teljesebb képét adjam az emigráció akkori állapotának, közlöm még az alább következő leveleket.

Első helyen álljanak törhetetlen hűségű derék barátom, Mednyánszky Sándor bizalmas közlései:

London, 1852. január 6.

Megtettem utolsó tiszteletemet az öreg Kemény Farkasnak. Ravatalától jövök, melyen oly nyugodtan szendereg, mintha jobban érezné magát, mint az életben. Halála, mely tegnap, 5-én, állott be nála, igen hirtelen történt. Ép egészségesen jött a postáról vissza s leült, hogy hallgassa Toulmin Smith levelét, ki őt a pénzügyek végett illedelmetlenül támadta meg a hirlapokban, s mely levelet neki Vékey titkárja fordítani kezdé. Alig olvasott el egy-néhány sort, midőn az öreg székén hátrahanyatlott s három elfojtott lélegzés után elhunyt. Az egész jelenet alig került néhány másodpercbe. Mondják, az öreg igen érzékeny levén, minden aprólékos baj, mit mint elnök ki nem kerülhete, igen hatott kedélyére s a csordultig telt fájdalomphárban T. Smith levele volt azon csepp, mely azt túlömleszté. Pedig az öreg szerette ám az életet, s oly hamar kellett az ebédhez költöznie «a hol» — mint Hamlet mondja — «az ember nem ebédel, hanem ebédeltetik*), hogy még ideje sem maradt az életen s annak bohóságain végre jót kaczagni. Szombaton, 9-kén, fogják temetni. Béke poraival! Szegény száműzött! Idegen kenyér, idegen szalma, idegen föld! Oh, be hidegek! Orosz s végsorsa jut eszembe, ki talán épen most egy éve fizeté le utolsó tartozását a gyarlóságnak. «Dansl'exile le cceur se brise oú se bronzé». (A számkivetésben a szív vagy meghasad, vagy megfásul!)

Kemény Farkas halálához egy esemény csatlakozik, mely az emigráció életébe és működé-

sébe belevág. T. . . y, alig kapván ezt a hírt, azonnal gyűlést hirdet a legénységénél, kizárván minden «Burggraf» hírében álló egyént s még tegnap határozatba hozatá egy új elnök megválasztását, mit magának kíván megszerezni. A választás ma fog megtörténni. A kizártak közt vagyok én, vannak Karacsay, Kiss, stb. Az utóbbi főleg dühöng T. . . y ellen, mert minden lépten észreveszi ennek ármánykodását, ki, mint Marat, minden fölötte vagy előtte állót gyanúsít, hogy magát annak helyébe fúrassa. Az a R. . . y is különös szerepet játszik! Ő azt kívánta Kossuth-tól, hogy ültetne őt be mint helyettesét az európai köz-bizottmányba, s mivel sem az, sem megbízottja nem lehetett Londonban, most kigyótbékát kiált Kossuthra. Ezeket mondom Kiss közlése szerint. Nézd, nézd, gondoltam magamban, ma-holnap mégis kiismerjük embereinket.

stb. stb.

Hú barátja

Mednyánszky Sándor.

Az egyetlen varázserő, a mely még némi gátat vetett az emigráció teljes elernyedése és önmagában való végső szétzüllése elé, ama merész reménykedés vala, melylyel Kossuth Amerikában kifejtett működését a száműzöttek nagy része kísérte.

E reményekről így ír Mednyánszky:

London, 1852. január 9.

Tisztelt tábornok úr! Gyakran, ha az ördög akarja — mint nálunk a nép hiszi — az ember egy szalmaszállal is megfojthatja magát, mert abba az ördög hirtelen vasdrótot húz. De hogy

a tréfával felhagyjak, az utolsó hírek szerint Amerikából a szalmaszálból somfagúzs is válhatnak nem sokára, a mi pedig oly szívós, hogy avval biz az egész osztrák birodalmat is meg lehetne fojtani.

Tábornok úr ugyan nem sokat látszik Kossuth szónoklatának hatására adni, s miért? mivel az ég körülünk borong s mert az egynehány százra menő emigrációban nem mindegyik nagyszerű jellem; de ha mindezt meg kell engedni, azt még sem fogja tagadhatni, a mi mint tény áll a történetben: a szónoklat bűvös hatását a'jkedélyekre. Hogy tovább ne menjek és kisebb eseteket ne említsek, kérdem, vájjon mi nyert a keresztény hitnek utat az emberek szívéhez? Hát a keresztes hadat, a reformatiót mi idézte elő, ha nem a szónoklatnak lángoló ereje, s a benne rejlő igazságnak fénye, mely ifjat-vénet magával ragadott s hallatlan tettekre buzdított? S ezen tulajdon szónoklat ellenállhatatlan bűvével fogja Kossuth az ifjú amerikai népet a szabadság keresztes-hadába lelkesíteni. S ezen hitem mindinkább meggyőződéssé válik, midőn minden új hír a lelkesedés árja növekedését hozza magával, a mely lelkesedés gyümölcse közvetlen a gyakorlat és tények terén előlegesen ezer meg ezer bizottmány működéseiben ügyünk felsegélésében mutatkozik. S ez, meg kell vallani a legszigorúbb kétkedőnek is nagy eredmény, mert a «nervus rerum gerendarum», a pénz, halmozva gyűl be minden oldalról, s ha majd Kossuth befolyásának sikerülend oly embert az elnöki székbe helyezni, ki minden áron igyekezni fog Kossuth politikáját életbe lép-

tatni, majd akkor fogom azután én azoktól kérdezni, kik most majdnem szánakodva tekintenek Kossuthnak fáradozásaira, minden embererőt túlhaladó fáradozásaira, hogy hiszik-e már a tűzsárkány jelenlétét a földön, mely a szent-írásban mint a szent-léleknek mint megannyi tűznyelve szállott alá az apostolokra.

Lemmi megérkezéséről Amerikából bizonyosan tett Kiss Miklós említést. A hírek, melyeket magával hoz, valóban meglepő jók, s ha csak fele igaz, úgy nem sokára biztosan várhatjuk hazánk függetlenségének ünnepélyes elismerését a congressus által. S ezen lépésnek igen komoly következményei lehetnek. Amerika pedig fekvésénél fogva daczolhat minden hadfenyegetéssel Európában.

T... y-R... y coup d'état-ja teljesen sikerült. Az emigráció gyűlése, melyből a szocial-demokrata T... y, mint a communista Napóleon, minden veszélyes elemet kizárt, elnöknek Esterházy Pált és bizottmányi tagoknak Thalyt és Vayt választá. Gelichnek kitették a szűrét, hasonlólag kimaradt a Kossuth által jegyzőnek kinevezett Vékey, kinek helyét Rónay — abbé Siéyes — foglalta el. Majd ha harcra kerül a dolog, megpróbáljuk, van-e a benzés csuklyájában annyi bátorság, mint ambitio. Eddig tehát csak megvolna a kupak-tanács, de ezután nem tudom, ki fogja bennök a szuszt fentartani, miután Kossuth néhány nappal ezelőtt megírta, hogy csupán még egy hónapra fog fizetést küldeni, s azután mindenkit a saját szárnyára bocsátja.

Maradok hú barátja

Mednyánszky Sándor, s. k.

A kitört viszálokodás talán egyikünkben sem kellett mélyebb fájdalmat, mint Teleki László nemes szívében. Mennyire sebzé érzékeny lelkét e csapás, kitűnik alábbi leveléből. Ő, ki egész magasztos érületével csüngött a szent ügyön, a legsötétebb sejtelmekre ragadtatá magát e gyászos események folytán, s nem győzött eléggé szabadulni még pusztá látszatától is minden e czívódással való bárminemű közöségnek. Ha mégis úgy vélekedik, hogy egy esetben talán még megbocsátható lenne Batthyány Kázmér tette, ha e bocsánatadás folytán a békesség — s ezzel ügyünk java biztosíthatnák: úgy ez csak egy újabb szép vonása tiszta hazaszeretetének.

Zürich, 1852. január 11.

Igen érdekes leveleket írsz, igen fontos küldeményeket csatolsz hozzájuk. Köszönöm! köszönöm! Nekem is vannak Londonban levelezőim, de ezek megalégesznek azzal, hogy az amerikai újságokat velem röviden, *in nucleo*, tudatják, hirlapczikkeket csak néha-néha közölnek velem. Pedig szép a részleteket is tudni. Ha a mit fontosnak látsz, ezentúl is megküldöd, bizony igen szép lesz tőled.

Batthyány Kázmér czikke valóban igen szerencsétlen esemény. Mentől többet gondolkodom fölötte, annál inkább szomorít; nem lehet, a mi történt, jóvá tenni; nem lehet kiegyenlíteni a Kázmér és Kossuth közti viszályt. Most úgy hallom, felelték már neki, de nem tudom, milyen a válasz; nem láttam. Sejttem, mert természetesnek találom — ámbár nem ildomosnak — hogy azon válaszban Batthyány Kázmér igen kemé-

nyen meg lesz személyesen is támadva. Erre ismét felelni fog Kázmér hasonló keményen s így a belháborúnak közöttünk, ennek a hazafiak egymáselleni háborújának vége-hossza sem lesz. Egy-más közt fogunk harcolni s aztán alig marad erőnk, melyet ily kritikus állapotban igaz ellenünk ellen fordíthatunk. Én föltettem magamban, hogy bármi történjék is, magyar embert nem támadok meg, kivéve az egyenes honárulókat. Tegyen mindenki meggyőződése szerint, én sóhajtozva bár, de összetett kezekkel nézendem e polgárháborút s abban részt nem veendek, kivéve, ha valaha út nyílnék kibékítésre, minek lehetősége azonban nem igen valószínű.

Megírtam Kázmérnak többek közt azt is, miszerint az anti-magyar reactionarius lapok igen helybenhagyják föllépését. Ha valaki ügyesen felelne neki (vagy inkább felelt volna, mert hiszen már hihetőleg kijött a felelet) inkább buzdítólag, inkább sajnálkozólag, mint megtámadólag s kíméletlenül, úgy még talán lehetne valamit a dologban tenni. Azonban azt is átlátom, hogy bizony se annak magának, ki becsületében, hírnevében oly érzékenyen sértetett meg, mint Kázmér által Kossuth, se annak barátai részéről, nem igen lehet jogosan kíméletet kívánni a megtámadó irányában. Bizony jó volna, ha Kossuth maga nem felelne, mert mások, kik helyette felelnének, mégis könnyebben lehetnének mérsékeltek, mint épen ő. Én írni készülök Kossuthnak, igazán már régtől fogva készülök, de még eddig nem tehettem, mert gondolatim rongydarabok, melyeket összeszedni nem tudok. Politikai lát-

határunk oly borús. Nem vagyok még képes magamat tájékozni. Néhány hét múlva elmegyek Bernbe, kissé körülnézni. Szólni fogok, ha tehetem, az ottani francia, angol és amerikai követekkel, talán képes leszek tőlök valamit megtudni. Meglátom, miként fogadnak. Az amerikai követet, úgy hiszem, már ismerem Parisból. En jelenleg csakugyan azt hiszem, hogy a béke Európában nem biztos, a frankhoni elnök, ha csak lehet, külpolitikájára nézve is nagybátyja példáját követendi. Nekünk pedig nem kell egyéb, mint európai háború, abból minden fejlődhetik. Kázmér elveit teljességgel nem osztom, politikáját rosszalom, de ha cikkének az a következése volna, hogy az Elysée (vagy mit mondok, hiszen már Tuileries-kké vált) kaczérkodni kezdene véle, úgy még képes volna ügyünknek lényegesen használni. Meglátjuk, miként fejlődnek ki a viszonyok. Bonaparte bizonyosan igyekezni fog azon, hogy az emigrációk egy részét maga és tervei számára megnyerje. A párizsi olaszok közt is van már egy rész, ki tőle sokat remél. En magától semmit sem remélek, de általa sokat; könnyen meglehet, hogy akaratlanul használni fog nekünk, azért ügyeljünk minden körülményre. Szegény Kemény Farkas halálát már tudtam. Igen fájdalmasan hatott rám; jó, becsületes, hű ember volt. Aranyjellemű. Nem akarta Isten, hogy megérhesse szabadságunk szép hajnalát! így járok tán én is! A szent föld nem fogadhatandja be hamvaimat. El vagyok már készülve reá, hogy én is idegen földre rakom le csontjaimat. A másik hírt, Máyt illetőleg, sajna-

lattal olvastam. Csakugyan megbocsáthatatlan ilyen vigyázatlannak lenni. Ha írsz Kossuthnak, jó lesz bizony ilyesekről is megemlékezni. Egyéb dolgokról, például azon pontokról, mik fölött meg-egyeztünk, ha most írsz, nem hiszem, hogy sokat használhasson. Tégy úgy, a mint tetszik, kedves lelkem barátom! De én azt hiszem, élő szó inkább hat Kossuthra, mint a levél.

En Eszterházy herczeg és Batthyány Gusztáv czikkeire feleltem és kíméletlenül. — Dudley Stuartnak küldtem a feleletet, majd meglátom, közölni fogják-e a lapok?

Írj, kérlek, minél előbb. Nekünk egybekötésben kell maradnunk, úgy-e? Isten veled.

Ölel, stb.

Teleki Laci.

Ha maga Teleki is némi reményt vélt meríthetni ügyeink jobbra fordulhatása iránt, Európa ez idő szerinti viszonyaiból, különösen a Franciaországban uralgó állapotokból: nem csoda, hogy optimistáink már hallani hitték a harczy tárogatók biztató szavát. Elükön állt Kiss Miklós, kinek ez időbeli levelei közül néhányat itt közlök, hadd szolgáljanak annak bizonyítékai gyanánt, mily könnyen hisz és bízik abban még a legokosabb és legértelmesebb ember is, a mi-nek bekövetkeztét szívéből óhajtja.

London január 28. 1852.

10. Conduit Street. Regent St.

Tudom, hogy Mednyánszky Sándor az itteni dolgokról téged gyakran tudósít, azért én csak ritkán s röviden írok. Szerelmey ma érkezett meg s azon hírt hozzá hogy jó egészségben vagy, de

nagyon hízol. — Csak rajta, majd elveszted a táborozásban a hasacskát, — pedig bizony bárátom, oly nagyon soká már nem fog tartani, hogy a harczy trombitát fogjuk harsogni hallani — hisz ha egy mély pillanatot vet az ember a francia dolgokra, lehetetlen nem látni, hogy Bonaparténak okvetlen külháborút kell minél előbb kezdeni, s csak egyszer szóljon az ágyú, visszhangra fog az találni mindenfelé. Itt Angliában is úgy állnak a dolgok, hogy senki sem képes előre látni a fordulatot, melyet vehetnek. Kedden nyitattak meg a kamarák s azt mondják a dolghoz értők, hogy még ily zajos parlament nem volt ebben a században mint ez lesz, nem is fog egy pár hétnél tovább tartani — feloszlattatik — s az új választás roppant radicalis majoritást fog a házba küldeni.

Múltkor többfelé irt leveleimben mondtam, hogy Kossuthot mint kormányzót fogja a congressus fogadni s Magyarország függetlenségét ki fogja mondani. Gondolom, ezt neked is iram. — Kérlek ezen szavaimat úgy magyarázd, hogy azt teszik s már tették is több statusok, mint Ohio, Baltimore stb. de nem a congressus. Egyébiránt az hazugság, mit némely lapok irnak Lajosról, hogy ő azt mondotta volna, hogy amerikai útjának nem látja sikerét. Sőt ellenkezőleg, nagyon is meg van elégedve a resultatumokkal; — s örömmel olvastam a tegnapi lapokból azt, mit Lajos nekem már egy hónap előtt megírt, hogy t. i. az amerikai minisztérium hajóhadserégét szaporítja, munitionkat iszonyú mennyiségben készített s vásárol és végre, hogy már elindított három sorhajót a

földközi tengerbe, ottani flottájának erősítése végett. Ez nagy dolog, barátom!

No de nem írhatok sokat, mert emberségemre mondom, annyi a dolgom, hogy a fejemet sem tudom hol áll.

Az itteni emigratio most békességben van, T... y szeretett volna izgatni, de benntörött a kése — tetteimet szerette volna gyanúsítani, de nem teheté, mert azok oly tiszták s nyilvánosak, hogy az egész világ kritikáját kiállják — személyem ellen pedig tudja, hogy nem engedek egy görbe képet is csinálni büntetlenül.

Kázmér levele nagy bajnak látszott az első pilanatban — de hidd el, nem hagyott maga után nagy devastatiót a véleményekben Angliában — Amerikában pedig valódilag jó hatást gyakorlott — mert azt mondják reá «látszik, hogy a legjobb gróf sem igazi patrióta», ez absurdum, de a yankeek így beszélnek.

Nagy dologban töröm a fejemet irányodban, reméllem, minél előbb tudósítani foghatlak róla s hiszem, hogy meg leszel elégedve tisztelve szerető barátoddal.

Kiss Miklós.

A lelkesedés, melylyel hazánk ügyét egyideig Amerikában felkarolták, lassankint lohadni kezdett.

Czetz e szomorú tapasztalatra vonatkozólag ezeket írta Parisból:

Paris, 1852 jan. 29.

Vettem 22-éről szóló leveledet s fájdalom, meg kell vallanom, hogy sejtelveid már most is teljesülni kezdenek. A «Globe» tegnap azt jelenti Amerikából, hogy a congressusban indítvány

tétetvén, miszerint a magyar menekülteket évenként pénzzel segélyezzék a kormány cassájából — az indítvány 126 szavazattal 45 ellen megbukott. Ez nagy éhéc Kossuthra és még nagyobb szerencsétlenség szegény honfitársainkra nézve. Ebből reméllem, tanulnak mindnyájan. Azonban legyünk igazságosak — itt a baj nem abban áll, hogy az indítvány megbukott, hanem abban, hogy miért engedte Lajos indítványoztatni. A ki az amerikai népet egy kicsit ismeri, előre tudhatta, hogy a képviselőház, mely egy részről a diplomatia, másrészről a nép követeléseinek van kitéve, ily dologban igen óvatos szokott lenni; mert cél nélkül nem akar törni sem az egyikkel, sem a másikkal. Aztán ott volt már a fatális lengyel Varsó példája: 400,000 hold földet ajándékozott akkor a képviselőház nekik, és utoljára kisült, hogy csak *három lengyel* volt a coloniában — az is aztán oda hagyta, s most *New-Varsovban* csak szorgalmas yankeek laknak.

Ne csináljunk hát a légyből elefántot!

Annál több gyűl be privát után. (Sic!) Örülök, hogy magunktartására nézve annyira egyetértünk, hogy épen akkor, mikor te írtál nekem róla — én ugyanazt írtam neked.

Jancsi. (Czetz).

Szemere-Batthyányék első cikkére volt miniszter-társuk, Vukovits felelt, s a mint előre látható vala, ezzel csak újabb, még elkeseredettebb támadásra tüzelte amazokat, a melynek az emigratio tagjaira gyakorolt hatásáról — és hasonló támadásoknak a jövőben való meggátlásáról Czetz következőkép nyilatkozik:

Paris, 1852 febr. 4.

Újból szomorú újságot kell, hogy közöljek veled — hiába mi már arra vagyunk kárhóztatva, hogy csak szomorú tapasztalásokat tegyünk — másoké a víg élet. Csak túrjunk tehát, mert eltúrni az élet keserveit, legalább férfias cselekedet.

Batthyány Kázmér és Szemere Bertalan minden erővel azon működnek, hogy a magyar emigratióból lengyel clubot alakítsanak.

A tegnapelőtti «Times» és az «Examiner» egyszerre két levelet közölnek — az első Batthyányét a második Szemeréét — mindkettő megtámadja Kossuthot a legkíméletlenebb, hogy ne mondjam gy.....os modorban; az első nem elégszik meg Kossuthtal, hanem kikel mindazok ellen is, a kik vele együtt akarnak a haza megszabadulásán működni. Mindkét levélnek úgy látszik egy a szerzője t. i. Szemere, csakhogy a compromitolóbb Batthyány aláírását viseli, holott a több észszel írt a volt republicanus miniszterelnök nevével tündöklik. Nem szólok a levelek tartalmáról, majd elküldik neked mások — csak a benyomásról tudósítlak, melyet ezen levelek köztünk idéztek elő. Az indignatio általános, és az emberek már átlátják, hogy azt kell tenni, mit én már az első levél óta practizálok, t. i. se Batthyányt, se Szemerét nem ismerni, bárhol és bármi alkalmossal találkozunk velök. Ez nem elég — feszegetni kell a kérdést a világ előtt is — e célra Londonban fog válasz készülni, a melyből kivilágland, hogy ez a két ember egyedül áll az emigratióban. A kérdés így lesz feltéve: nevezék

meg ők azokat, kiknek nevében és felhatalmazással szólnak — ha nem nevezik meg, látja a világ, hogy nincs pártjuk. Az emigratio pedig fel fog szólíttatni, hogy mindenki, aki Batthyány és Szemere nézeteit pártolja, jelentse ki.

Ezzel minden veszekedésnek vége lesz, mert egyéni nézetek nem érdemlenek többé feleletet.

Múltkor nálam volt Jerôme segédje, Zglinicky* kapitány, úgy vettem észre, szeretne bennünket megnyerni a Napoleonismusnak. — Majd meglátjuk! Erről idővel bővebben írok neked.

Ezzel Isten áldjon stb.

Jancsi. (Czetz.)

Az emigráczió kebelében viszály, kölcsönös gyanúsítgatás, — hazánkban a reactio dühöngése, mely odáig fokozódik, hogy a börtönök immár szűkek lesznek, nem lévén képesek befogadni mindazokat, kik az idegen uralom igáját nem akarják békén tűrni nyakukon; — valóban oly idők valának ezek, melyek a legbátrabbnak életkedvét is elvevék!

E gyászos képek mellett, az Amerikából érkező túlzott s nagytva kedvező tudósítások, másfelől honfitársaink némelyikét meggondolatlan merészletekbe sodorták, a melyekért nem egy életével fizetett utóbb közülök. Kossuthhoz ez iránt intézett közléseim válasz nélkül maradtak; meglehet, hogy nem is jutottak kezeihez, legalább nem hihetem, hogy különben maga is hozzájárulhatott volna a vértanuk számának czéltalan szaporításához. «Il faut arroser le sol», — ön-

* Zglinicky lengyel származású francia törzskari tiszt, volt, ki Komárom vára feladásáig alattam szolgált. — Franciaországba visszatérve, sikerült neki előbb birtagjával újra a francia hadseregbe lépni.

tözni kell a talajt — de csak akkor, a midőn biztat még a reménység, hogy az így megöntözött talaj biztosan meg is termi majd gyümölcseit; ám a mi helyzetünkben azon idő szerint ily reményeket, istenemre, senki sem táplálhatott!

Írtam is ez ügyben Kiss Miklós barátomnak, ki levelemre ekként válaszolt:

London, 1852 február 22.

10. Conduit Street, Regent St.

Tegnapelőtt vettem szíves leveledet. Sietek arra válaszolni. Kossuth iránt tett észrevételeid nagyon helyesek, s én azokat már megírtam neki, mielőtt leveled érkezett, s most ujlag úgy iram meg, mint a te véleményedet. Ez a becsületes hazafi által választandó út, nem pedig Batthyány és Szemere fellépései, mert esztelenség vagy rosszság azt hinni, hogy Kossuthot bár ki is meg tudja semmisíteni, — ártani igen is lehet neki, de ha a döntő pillanat bekövetkezik, akármit kiabáljanak ellenei, mégis ő lesz az egyedüli ember, ki körül az egész nemzet csoportosulni fog, — az emigránsok, a katonákat kivéve, úgy sem fognak szerepelni oly igen nagyon.

Batthyány és Szemere fellépései ellen szükségesnek tartottam valamit tenni a hirlapokba, addig is, míg Kossuth maga szólhat válaszolólag. Legjobbnek tartottam volna, ha Vukovits mint Batthyány és Szemere minisztereknek collegája lépett volna fel újra, miként azt első alkalommal tévé; azonban T... y annyira exploitirozta Vukovitsban azon kis mellőzést, melvlvel Kossuth iránta viseltetett, hogy Sabbas (Vukovits) má-

sodszor már nem akart föllépni. Most tehát a londoni emigráció Kmetty javaslatára egy adrese-t határozott el Kossuthhoz, ezen adrese-t mindenki alá fogja írni Londonban, nyolcz egyént kivéve. A párisiak, miként Gorove és Gyula (Andrássy gróf) nekem írák, mind szintén alá fogják írni. Hozzád is fog Kmetty egy ily adrese-példányt küldeni, a jegyzőkönyvi határozattal együtt. Sem az adrese, sem az aláírások újságban kihirdetve nem fognak lenni — azonban a közgyűlési jegyzőkönyv kivonata fog egy hírlapi cikkben, mint argumentum felhozatni, hogy lássa a világ miszerint Batthyány és Szemere pártjához úgyszólván senki 'sem tartozik, még az emigrációban sem, hát még a hazában! Én bizton reméllem, hogy te, tisztelt barátom s vezérem, nem fogod nevedet (melynek nyomatékosságát én legjobban ismerem) Kossuth párthíveitől megtagadni. Még egyszer mondom, újságban sem adrese, sem a nevek nem fognak kihirdettetni.

Kmetty megérkezett Londonba ezelőtt két héttel. — Ő sohasem tért át a török vallásra, ezt csak Kolmann és Stein tették. Kmetty egyenes szívé magyar ember, Kossuthnak buzgó barátja.

A comité, melynek Esterházy volt az elnöke s Thaly és Vay két tagja, leköszönt, s az emigratio kikiáltá elnökül Kmettyt ideiglenesen. Az angol-magyar comité szintén feloszlott, főleg azért, mert a magyar sympathiát meghidegítette Toulmin Smithnek esztelen magaviselete és Thalynek az a tette, mely szerint ő az újságokba kiiratta, hogy ő egy katonai oskolát állított a magyar emigránsok számára, mert azt mondák az ango-

lok, hogy ők segíyezni nem fogják a magyarokat azért, hogy azok revolutionalis czélokból katonai oskolákat alakítsanak.

Kossuth működése Amerikában folyvást jó, s már biztosan mondhatjuk, hogy ki fogja vinni az interventio kérdését; már 90 tagból álló majoritása van az alsóházban, a senatusban pedig $\frac{2}{3}$ része a mienk. Itt-ott egy-két hírlap persze ellene szól, de ez csak túszerűs. A 12 millió dollár kölcsön erősen halad, már itt Londonban is circulálnak efféle jegyek.

Isten veled! Tisztelő hű barátod

Kiss Miklós.

Vájjon Kiss elég melegen szívére kötötte-e Kossuthnak nézeteimet, — vájjon a részemről üdvösekül ajánlott tanácsokat megfelelő alapos okaik teljes erejével igyekezett-e támogatni: azt nem tudhattam meg. Ő ugyan állítá, s én hinni akarom, hogy meg is tette.

Az utóbb bekövetkezett események azonban csakhamar felismertették velem, hogy hasztalan emeltem fel szavam, hasztalan igyekeztem Teleki, magam és Kossuth közt közelebb érintkezést létesíteni; viszonyunk továbbra is feszült maradt, s nem juthattunk egymás kölcsönös megértéséhez.

Kossuth ellenfelei e véleménykülönbséget a maguk czéljai javára kívánták kizsákmányolni, s fegyvereket kovácsoltak belőle a volt kormányzó ellen intézett elkeseredett támadásaikhoz. Ily körülmények közt számomra valamint a velem egyetértők részére nem maradt egyéb teendőnk, mint a Kossuthnak elfogadás végett ajánlott programot elejtenünk, egyúttal az emigrácio belügyei beváló minden beavatkozástól egyelőre teljesen tartózkodnunk.

A mi ezúttal nem volt kivihető, azt hat évvel később a körülmények és viszonyok hatalma önként megteremte. Ekkor érhattük csak el Telekivel óhajunk teljesedését, a Kossuthnal korábbi program münk alapján szervezett közremunkálást, a mely zavartalanul folyt ez idő óta mindaddig, amíg Telekit kérelhetetlen végzete közlünk ki nem szakítá. — De az alatt is, míg eltérő nézeteink távol tartottak bennünket egymástól, ezen egész idő folyamán is kölcsönösen ápoltuk egymás felől ama szilárd meggyőződést, hogy mindenikünk egyenlő önzetlenséggel s minden személyes érdek nélkül szenteli egész életét az előttünk lebegő közös nagy célnak.

Minden politikai működéstől való teljes visszavonultságom azonban, melyre magam a fentiek után kényszerültnék hittem, — korántsem szakítá meg barátaimmal való levelezésemet, kik továbbra is fellekerestek bizalmas közléseikkel, a melyek útján képes vagyok száműzetésünk legszomorúbb időszakának e borús képét annak folytatólagos elbeszélésével kiegészíteni, a mi Kossuthnak Amerikából való visszatéréséig Londonban történt.

A mint Kiss imént közölt leveléből látható, Esterházy Pál gr. visszalépése után, az emigratio ügyeinek vezérletét Kmetty tábornokra ruházták. Kmetty egész odaadással áldozá magát e háládatlan feladatnak, mely legközelebb első sorban oda irányult, hogy szükségét szenvedő honfitársainak új segélyforrásokat nyisson; mert a régiek, az Amerikából egyideig küldött járulékok megszűnése és az angol-magyar bizottság feloszlása után, teljesen kiapadtak.

Törekvését, részben legalább siker is követte. Az angol kormány 1000 font sterlinget utalványozott,

hogy e segélylyel nagyobb számú kereset nélkül sínylődő magyar száműzöttnek az Amerikába való átkelést lehetővé tegye. De mindössze csak 45-en találkoztak, kik e segélyt igénybe kívánták venni, — «a többiek» — Mednyánszky levelének szavait idézve — «a Kossuth visszatérése után újra megeredő mennyi manna-eső kényelmes szedegetésébe vetik reményeiket».

Némely zavargó elemek kizárása után egyideig csend uralgott a londoni emigratio körében; sajnos, hogy nemsokára ismét kitört a viszály, Perczel Mór-nak 1852 június elején történt Londonba érkezével. Az elégtelenek Perczel köré sorakoztak s azzal hűtögették túlbuzgó hevőket, hogy mindazokat rossz hazafiakul gyanúsítgaták, kik nem esküdtek az ő zászlójukhoz.

Július 26-án végre visszatért Kossuth Amerikából, s ez időtől fogva kissé lecsillapultak a zavargók a londoni emigratio tagjai sorában, s egyre csendesebb és nyugodtabb lőn a hangulat, mennél távolabbra tűnt s mentől hiúbbnak mutatkozott a közeli felszabadulás reménye.

A szükség, e legjobb tanítómester, a menekültek legtöbbször arra kényszeríté, hogy sokkal többet törődjék mindennapi kenyere megkeresésével, mint a politikával, s ez utón oda fejlődtek a dolgok, hogy a midőn pár évvel később ügyeim érdekében Londonba jöttem, alig találtam itt többet egy tuczat békés egyetértésben szépen megférő magyarnál, kik hallani s tudni sem akartak többé semmit a korábbi marakodó háborúságról.

X.

Európa politikai állapota 1852-ben. — Párisi dolgok. — III. Napóleon császárrá kiáltja ki magát. — Állandó lakhelyemül Genfet választom. — «Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen» című munkám. — Görgei emlékiratai Magyarországon vitt szerepléséről. — A genfi magyar emigratio. — Genf történetének futólagos átpillantása. — Conservatív és radicalis párt Genfben. — James Fazy.

Európa politikai látásköre az 1851. decz. 2-diki államcsíny után az egész 1852. éven át sűrű ködbe maradt burkolva s egyelőre bajos lett volna még azt a jóslatot kockáztatni, hogy e köd utóbb fenyegető viharfelhőkké fog egybegomolyodni, mert az akkori kilátások közt több valószínűséggel birt amaz aggodalom, hogy e fojtó borulat állandó bizonytalanság és nyomott fásultságban fogja tartani a kedélyeket.

Az úgynevezett francia köztársaság elnökének tervei és szándékai felől a legsajátságosabb hírek szárnyaltának, melyek mindenütt könnyű hívőkre is találtak mindazok körében, kik ez ember kalandos hajlamát és vak sors-hitét ismerék.

Hogy csak némikép jellemezzem azokat a hihetetlen feltevéseket, a melyek azon idő szerint komoly megbeszélés tárgyát képezek a párisi társas körökben, ide ígatom Czetz 1852 febr. 18-iki levelének e kivonatát:

«Paris, 1852. február 18.

—d'Agoult grófnő, kinél tegnap ebédeltem, közölt velem egy Londonból vett levelet, mely

szerint Belgiumnak sorsa már el volna döntve. A buta nép resteli a függetlenséget s nem bánja, ha országa a *a nagy nemzet-éhez* csatoltatik; a belga hadsereg pedig szeretne Parisban garnizonoskodni; a képviselők nem restellenék senatusi vagy másféle hivatalt elfoglalni; — sőt annyira megy a megvesztegetés, hogy a miniszterek közül is csak *kettő* sem ellenzi a bekebelezést. Ez esetre Antwerpent Hollandiának adná a «nagy úr», hogy az angolok is hunyják be szemeiket. A belga király már Antwerpenbe költözött. A levél állítása szerint két ezred francia gyalogság elég egy ország függetlenségének eltörlésére! Február 24-ike, vagy egy más híres évforduló volna kitűzve az egésznek végrehajtására.» A kínos bizonytalanság Franciaországban az egész esztendőn át tartott. Időről időre úgy látszott, mintha egyes jelek arra mutatnának, hogy az elnök, nagybátyja példája nyomán, háborút keresne; majd megint békeszerető szavakkal ringatá csendes nyugalomra az előbb felijedt üzletvilágot.

Május hóban Parist az a hír lepte meg, hogy a Bonaparte-család kebelében teljes kibékülés jött létre; a miből általán azt következteté mindenki, hogy a császárság kikiáltása immár legközelebb színre fog kerülni. Ugyanez időtájban az emigratiót is megnyerni igyekezett az elnök, de személyiségével nem a legnagyobb bizalomra talált annak tagjai előtt. Napóleon (Jeromos) herczeggel állandó összeköttetésben álltunk már előbb is, mert az ő szabad-elvűsége iránt nem volt kétség közöttünk; de a Tuillériákkal csak évek múlva léptünk közelebbi érintkezésbe.

Még ugyanaz év november havában végre eldőlt a koczka. Napóleon az elnöki széket a császári trónnal cserélte fel, s ez időtől fogva politikája szilárd magatartást és állandó irányt követett, a melyhez utóbb mindig növekvő bizalommal fűztük mi is saját reményeinket.

Angliában, hol ez év (1852.) folyamán két minisztérium bukott egymásután, ugyanazon bizonytalanság látszott kormányzati elvvé emelkedni, a mely egyidejűleg Franciaországban uralgott. Tehát ez oldalról is hasztalan vártunk egy jobb jövő derengését hirdető reménysugárra.

En jóformán az egész évet Genfben töltém. Második munkám: «Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen» című, ez évben elkészült, a nélkül, hogy reá fordított fáradságom legkisebb jutalmát is láttam volna. Megjelenése után nyomban el is kobozták mindenütt, a hol csak forgalomba került.

E csapás annál érzékenyebben sújtott, mennél közelebb álltak ez időben segélyforrásaim teljes kiapadásukhoz, s mennél kevesebb kilátásom nyílt egyéb jövedelemre. E művem eredményeül nem maradt számomra egyéb amaz elégtételnél, hogy azzal forrás-művet szolgáltatam mindazok számára, kik utóbb szabadságharczunk történetét feldolgozták, — Horváth Mihálytól és Rüstowtól fogva egész Gelich és Szeremlei — munkájáig, a melynek legtöbb adata az én munkámból van merítve.

Pár hóval említett könyvem kibocsátása után Görgei munkája is megjelent: «Életem és szereplésem Magyarországon» («Mein Leben und Wirken in Ungarn»). — Barátaim előbb vettek róla tudomást, mint én magam, s még nagyobb haragra lobban-

tak most Görgei, mint előbb Szemere és Batthyány ellen.

Minden oldalról azzal az óhajjal ostromoltak, hogy kíméletlen bírálattal válaszoljak Görgei könyvére. S valóban, magam is felette megbotránkoztam, midőn a könyvet kezembe véve, látnom kellé, mily cynikus modorban tárgyalta Görgei minden kímélet nélkül a legszentebb s legtöbb tiszteletet és óvatosságot érdemlő dolgokat is. Sokáig haboztam, vajjon eleget tegyek-e barátaim óhajának, avagy minden választól tartózkodjam; s mivel időközben különböző folyóiratok és hírlapokban honfitársaim közül többen, a legelső közt mindjárt Kmetty tábornok, nem maradtak adósok a felelettel, — jónak láttam részemről a saját ügyemben való bíráskodástól, egyúttal vádlott is lévén, tartózkodni, s elhatározám, hogy későbbi alkalmas időre halasztom Görgei könyve fölött kimondandó ítéletemet.*

Míg ezek történtek vala, azalatt honfitársaim száma Genfben mindegyre gyarapodott. Gróf Batthyányné, a szerencsétlen Batthyány Lajos özvegye, gyermekeivel együtt ide költözött s a gyönyörű Boissière-villát vette bérbe, hol mély gyászába merülve, gyermekei nevelésének élt. Utána jött gr. Károlyi Györgyné két gyermekével, s a Plainpalais-külvárosban fogadott lakást. Nem sokára Almássy Pál is megérkezett nejével. A párisiak közül gr. Teleki László és gr. Andrássy Gyula gyakran átnéztek hozzánk látogatóba.

* Csak a múlt évben nyílt alkalmam Görgei ellenem intézett támadását azzal megtorolni, hogy magam is hozzácsatlakoztam azok sorához, kik nyílt és férfias kijelentésükkel Görgeit a hazaárulás szörnyű gyanújától tisztázni akarták. Ez alkalommal nyilvánított ítéletemet ma is változatlanul fentartom, bár elkövetett hibái iránt különféle irataimban soha elnéző nem voltam.

Az említetteken kívül még Horváth Mihály püspök, Puky Miklós, gróf Karacsay, Dessewffy Dénes, Podhorszky és mások is tartózkodtak ez időtájt Genfben. Horváth püspök Batthyány grófné gyermekeit oktatta, Podhorszky Almássyéknál nevelősködött, Puky meg magyar művek kiadására szolgáló nyomdát állított, Dessewffy az órás-mesterségre adta magát, én pedig, hogy ne maradjak egészen tétlen, álnév alatt időről-időre német és francia lapokba Írogattam, melyek irántam tanúsított rokonérzésük jeléül valódi értékük-nél jobban díjazták czikkeimet; ezen kívül még okiratokat is kutattam Genf könyv- és irattáraiban, a melyekből a reformatio magyarországi történetére nagyobb világosság áradhatott. A genfi akadémia ugyanis, melynek élén tanárként Calvin állott, a 16. században az olasz, francia és angol ifjúság evangéliko-református részének leglátogatottabb főiskolája volt. Magyar tanulók csak gyéren, vagy egyáltalán nem látogatók, s így könnyen érthető, miért akadhatni oly ritkán magyarországi vonatkozású okiratokra az itteni levéltárakban. Az említettem tartalmúak mellett nem kevesebb érdeklődéssel kutattam egyebek, főleg olyan okmányok után is, a melyek a kis genfi köztársaság múltját érintek, tehát múltját azon szabad és derék kis köztársaságnak, a melyben magam is polgárjogot szerezni óhajtottam; s e buvárlataim közben azt tapasztalom, hogy Genf történetének szűk keretében mind az híven és világosan tükröződik, a mi nagyobb államok sorsában időről-időre változást idéz elő, s híven és világosan szembe tűnnek mind ama megpróbáltatások és sanyarúságok is e kis államocska életében, melyek minden nemzet történetében felmerülnek.

Genf legnagyobb szenvedései azonban korántsem esnek a burgundi és savoyai elnyomatás korszakába, melyek igája alól a szabadságszerető nép, a berniek segélyével, ki tudott menekülni, — hanem azon férfiú szereplésének idejére, kinek emléke ma Genf legnagyobb dicsősége s kire a város méltán oly büszke: Calvin János idejére, ki oly hatalmasan hozzájárult a szabadságnak egyéb országokban való kiküzdéséhez, — saját korában a szabadság kérlelhetetlen ellenségeként viseltetett.

Genfbe hívatva, nem sokára száműzetésbe küldve, majd meg ismét visszahívatva, ettől fogva egész holt napjáig e helyt maradt, s vaskézvel vezette a kormányzatot, mely azért demokratikus maradt. A befolyása alatt szervezett alkotmány nem csupán az egész nyilvános, hanem még a házi életet is teljesen ellenőrzése keretébe vonta, a vallási és erkölcsi kényszert törvényesíté s a legártatlanabb szórakozást, mulatságot és játékot is szigorúan eltiltá. Jaj volt annak, ki a keresztségben egyéb mint bibliai nevet mert adni gyermekének! A büntetésekben nem csak a legridegebb, de egyúttal a legönkényszerűbb szigorúság uralkodott. Pár év alatt, — írják a genfi történetírók, — 76 személy került máglyára, 880—890 fogságba, míg 58 egyéb úton végeztetett ki; az elítéltek nagy többsége a boszorkányság avagy pestis-terjesztés vádjá miatt; a szegény Servet pedig, mert elég merész volt saját véleményének nyílt kifejezést amiért elevenen égettetett el. s ugyané sors érte volna Sociniust is, ha barátaitól szerencséjére még jókor nem intette, genfi útjáról jó eleve le nem mond vala. — Szóval, Calvin Genfben minden szabad szó, sőt gondolat ellen is elkeseredett hadat üzent; s valóban isten csodája, hogy e bor-

zasztó javító-intézetből mégis oly derék érzelmű szabad népecske került ki, a minőnek párját alig mutathatja széles e világ. Minden világias szórakozástól el lévén tiltva, mit tehete e nemes hajlamú nép egyebet, minthogy a munka, a művészet és tudomány, az ipar és kereskedelem terén keresett kárpótlást az élvekben szenvedett veszteségért.

Hiába is keresnök mását e kis államnak a földön, mely szűk határai közt s lakóinak csekély száma mellett annyi elsőrangú tudós- és művészszel dicsekedhetik, a mennyivel egyebütt sehol sem találkozunk; a mint másrészt alig akad még egy oly város, mely, Genféhoz hasonló kiterjedés és népesség mellett, oly vagyonosságot, annyi közművelődési és jótékony intézetet mutatna, mint a hány e helyt virágozik,, folytonos haladást és egészséges fejlődést tanúsítva,, melyhez a hanyatlás legcsekélyebb jele sem férközik.

Az alkotmány tehát, melyet a nagy vallásújító polgártársainak adott, a mint az érintettekől látható, korántsem termett megvetendő gyümölcsöket, habár enyhébb rendszabályokkal is megszilárdulhattott volna, s nem tagadható, hogy fáj az ember-szerető kebelnek, ha e nagy férfiú emlékéhez, a tiszta felebaráti érzület helyett, a megváltó nevében végrehajtott kegyetlen vérontás képeit kell fűznie. Az igaz, hogy a spanyol inquisitiohoz, s ennek egy évi működésével a Calvin összes kegyetlenségeit messze túlhaladó borzalmihoz képest, mindez még kevés!

A Calvin szervezte államrend majdnem kétszáz esztendőn át sértetlen épségben maradt, míg nem a XVIII. század elején új, szabadabb szellem s életrevalóbb kedv támadt Genf polgárai között. Zavargások és küzdelmek színtere lőn a város, a melyek

mindaddig le nem csillapultak, míg a nép vissza nem vívta jogait. E forrongások időszakát Voltaire kicsinylőleg «egy pohár vízben dúló viharnek» nevezé, de gúnyja igazságtalan volt, mert e mozgalmak minden genfi polgárra nézve ugyanazzal az óriási jelentőséggel bírtak, a melylyel a francia nemzet saját nagy forradalmát méltán felruházta.

1798-ban Genf Franciaországhoz csatoltatott s az egyidejűleg kikerekített Leman-departement fővárosa lőn. A bécsi congressus után azonban a város és területe ismét visszakapta kanton-jellegét és köztársasági kormányzatát és a svájczai államszövetségbe bekebeleztetett.

Az 1815 óta törvényesített új alkotmány szabadelvű volt ugyan, de még sem elégíté ki a lakosság demokratikusabb hajlamú részét.

Több rendbeli kisebb súrlódás után, — melvek nem sokára a két párt véres összeütközéseivé keseredtek, — 1846-ban végre döntő küzdelemre, forradalomra vált a mozgalom, mely a radikális-párt kétségtelen diadalával végződött.

Ez volt egyúttal az utolsó véres viszály Genf polgárai közt, kik azóta békében és csendben élnek, háborítatlanul élvezve üdvös szabadalmaikat.

Genfben érkezésünk idején a kormány élén James Fazy, a radikális-párt vezére állt.

Az aristokraták ellene irányult halálos gyűlöleténél csak saját párthíveinek szeretete és ragaszkodása lehetne nagyobb. Az előbbieket, a felső városrész lakói, palotáik- és pompás villáikban, tüntetőleg elzárkóztak előlünk, míg Fazy barátai a legmelegebb testvéri szeretettel fogadtak bennünket szülővárosukban; Fazy maga mindent elkövetett, hogy genfi tartózkodásun-

kat a lehető legkellemesebbé tegye. Természetes, hogy már csupa hálából is, a radikális-párthoz csatlakoztunk s ennek köreiben kerestük barátainkat.

Genfből könnyebben lépheténk érintkezésbe honfitársainkkal, mint Paris avagy Londonból. Hazulról is gyakrabban nyertünk közvetlen tudósítást, Svájcba elég sűrűn ellátogató barátainktól.

A város gyönyörű fekvése, minden irányban kiterjedő kényelmes közlekedési eszközei, a környéken tehető kellemes kirándulások, a társasélet kedves könnyedsége, a korlátlan szabadság, melyet itt élvezünk, annyira megkedvelteie velünk Genfet, hogy mind azok, kik innét utóbb Magyarországra visszatértek, majdnem fájó szívvel vettek búcsút e második hazájuktól.

XI.

Mazzini fölkelési kísérlete Milanóban. — Utam hozzá Luganóba. — A merénylet sikertelensége és következményei. — A reakció diadala Európában. — A keleti zavarok első jelei. — Az orosz-török viszály kitörése. — Több barátom kíséretében Konstantinápolyba szándékozom utazni. — Marseilleben hajóra szállunk. — Úti képek naplójegyzeteim nyomán. — Málta, s e helyt szenvedett betegségem.

1853 január havában egészen váratlan látogató lepett meg Genfben, ki Mazzini küldöttjeként levelet hozott megbízójától, melyben az olasz forradalmárok vezére értésemre adá, hogy a Tessin-kantonban fekvő Luganóban tartózkodik, itt a Milanóban s egyéb felső-olaszországi városokban rövid időn színre hozandó fölkelést szervezvé. Egyszersmind fölszólított, hogy jöjjenek azonnal hozzá, ha honom sorsa eléggé szívemen fekszik. Luganóban csak menjek a fogadóba, hol már értesülve lesz valaki jöttömről s majd elvezet hozzá.

Utolsó látogatásom óta, melylyel Londonban Mazzinit fölkeresem, nem álltam vele levélbeli érintkezésben. Annál nagyobb vala tehát csodálkozásom, melyet váratlan felszólítása bennem méltán ébreszthete, de azért nem haboztam annak megfelelni, nehogy valaha majd azt a szemrehányást kelljen magamnak tennem, hogy oly elhatározó pillanatban, mely honfitársaim ezreinek sorsában döntő válságot idézhet fel, gyáván visszavonultam a közremunkálástól. Hiába, közös a szomorú végzet mindazokkal, kik hónuk javát

tűzék ki éltük céljául, hogy e cél szolgálatában gyakran meggyőződésük ellenére is kell tenniök s magukat sokszor jobb belátásuk ellenére is áldozniok.

Rögtön útra keltem tehát, még pedig elég viszonytagságos és keserves útra; mert ép a legkeményebb tél ivadja levén, a Luganóba vezető egyetlen út a Sz.-Gotthardon át, a hegyszorosok hólepte járhatatlan ösvényei miatt, csak egyfogatú kis szánokon engedett átkelést, mely több napi fáradságos vesződésébe került.

Végre mégis csak szerencsésen megérkeztem Luganóba, hol a fogadóba szálltom után rögtön előttem is állt Mazzini ama bizalmasa, kit levélben jelzett, s azonnal föl is kért, hogy kocsiján kövessem őt főnökéhez. Az összeesküvésben megöregedett férfiút egy elhagyatott ház elég tágas és igen kényelmesen berendezett szobájában találtam. Iratok és térképek halmazával borított asztal előtt állott, s olv mérven el vala gondolataiba merülve, hogy észre se vette belépétemet.

«Eh bien, me voilà!» szóltam hozzá kedélyesen, — «mi teendő vár rám?» Kérdésemre világosan megismerteté velem minden ízében a tervet, melyen két esztendő óta a legnagyobb szívóssággal dolgozott. Legelsőnek Milanóban tervezé a fölkelést, a mely után villámgyorsasággal kellé a forrongásnak a többi városokban is lángra lobbannia. «A siker kétségtelen», így szólt, «mert a tűzörségek (pompieri) mind részünkön állanak, velünk a polgárság nagy része is, valamint az egész ifjúság s az olasz városok helyörségeibe osztott magyar ezredek.»

Elképedten álltam s alig merem a kérdést megkoczkáztatni, vájjon csakugyan egész komolyan hiszi-e,

hogy vakmerő terve sikerül s nem csalja meg hozzá kötött vérmes reményeit? S vájjon tett-e valamit arra nézve, hogy Piemontból a fölkelés javára segílyt várhasson? Végre egész őszintén bevallám neki, hogy én korántsem ringatom magam azon csaló reménységbe, mely véle egész biztosra véteti a magyar csapatok azonnal várható csatlakozását, mihelyt a fölkelés kitör, mert tudtommal oly szigorú felügyelet alatt állanak, hogy a legjobb akarat mellett sem követhetnék szívok hajlamát. De meg Milano polgáraitól sem teszem föl, hogy hanyatt-homlok belerohannának e kalandos merészletbe, kivált ha Piemont részéről jólevele óvatosságra intetnek. De Mazzini csak szánakozólag mosolygott megjegyzéseimre, s aztán így szólt: «Nos, majd meglátjuk!»

Beszélgésünk ezzel más irányba fordult.

Másnapra ismét találkozót tűztünk ki déltájban. Mazzini ez időre már híreket remélt Milánóból.

Midőn nála megjelentem, a legnagyobb izgatottságban lelem őt.

«Még mindig semmi hír!» e szókkal fogadott «estére jöjjön el megint!»

S hogy este ismét hozzá menék, egészen lesújtva és a kétségbeeséshez közel kellé őt látnom. A milánói fölkelés balsikerrel végződött, a citadella ellen intézett támadást visszaverték s több száz egyén fogságra vettetett.

«Minden odaveszett,» sóhajtott fel, «intézkedéseimet nem teljesíték pontosan; isten a megmondhatója, mi fog ezután történni!»

Szívem mélyéből sajnáltam szegényt; féktelen képzelőtehetsége elragadta őt, de azt senki se tagadhatja meg tőle, hogy mindig hona iaváért buzgólkodott.

A megaláztatás, melyet ez alkalommal szenvednie kellett, megsemmisítő súlylyal nehezedett reá.

E naptól fogva az olasz köztársasági párt elveszte minden tekintélyét s a turini kormány nem látott benne többé semmi veszélyt s ezentúl nyugodtan kezébe vehette a nemzeti mozgalom kizárólagos vezetését, melynek immár minden szála Cavour kezében központosult.

Mazzini átélt keserű csalatkozása után Londonba tért vissza, én pedig ugyanazon úton, a melyen jövék s ugyanazokkal a viszontagságokkal küzdve, a Sz.-Gottárdon át Genfbe, hogy itt tartózkodó barátainak hírt vigyek ama szomorú eseményekről, a melyeknek szemtanúja valék. Meglehet, hogy e vakmerő terv gyors halomra-dőlte csak szerencse volt számos honfitársamra nézve, úgy azokra, kik Italiában tartózkodának, mint a hazában élőkre is.

A milanói citadella ellen intézett balsikerű támadás után mély csend állott be egész Európaszerte. A reakció műve teljesen kiépült; a megtorló zsarnokság végre betelt áldozatainak, azoknak a nemes szíveknek vérével, kik honszeretettől, jog- és szabadságért buzgó lelkesedéstől lángolóának.

Francia-, Német-, Olasz- és Magyarország hazafiainak egy része börtönökben sínylett, míg másikat mindennapi kenyerétől is megfosztva, készte keserves számkivetésben bolyongni a győztes boszúja. Franciaországban korlátlan hatalomra került a császárság, Németországban ugyanoly zsarnokuralmat gyakorolt a porosz és osztrák kormányzat. Itália porba sújtva hevert, Piemont kivételével, hol még rejtve ápolák itt-ott a szent tüzet, a melynek föllobbanására utóbb az egész félsziget felszabadulása és egyesítése megvalósult.

Európában csend és nyugalom uralgott, nyomasztó, reánk száműzöttekre annál kínosabb csend, mennél több valószínűséget nyert e mély nyugalom folytán amaz aggodalmunk, hogy a népek utóbb megszokják ez állapotokat, s mint a múltban, úgy jövőre is elég balgatagok lesznek, rabszolgavoltukat boldog tunyaságban elviselni.

Számkivettetésünk első két esztendejében a francia köztársaság megerősödésének és a szabadelvű eszmék mindegyre növekedő kiterjedésének reményével vigasztalók magunkat. E csalfa ábrándjainkat azonban az 1851. december 2-án végrehajtott államcsíny egy csapással tönkre tévé.

Ekkor, — midőn legkevésbé s a honnan épen nem reméltük, — északról támadt az első sugár, mely a világ sorának kedvezőbb fordulatát látszott jelezni.

Az 1853. év tavaszán Miklós czár érkezettnek látta az időt, hogy saját és elődei szívós kitartással követett keleti politikájának megfelelőleg, egy lépéssel előbbre merészkedjék. A nagyhatalmak közt uralkodó némi feszültség, a porta engedékenysége Ausztriával szemben, a törökök kétes sikerei Montenegróban, — mindez arra bírta őt, hogy hirtelen oly követelésekkel lépjen a porta elé, melyek teljesítésével a szultán tizenegy millió keresztény alattvalóját egyenes orosz fenhatóság alá szolgáltatná. A diván természetesen megtagadta ez igények jogosultságát, a mire a Dunafejedelemségek orosz csapatoktól való megszállása lőn a válasz. A harczias tüntetés azonban Mentschikoff tengernagy konstantinápolyi mélyen sértő fellépésével kapcsolatban, korántsem vezetett a célba vett eredményhez, a porta ugyanis, a várt engedé-

kenység helyett, maga sürgette immár a feszült diplomaciai viszony teljes megszakítását. Oroszországot felszólítja, hogy vonja vissza csapatait a fejedelemségek területéről, s midőn e felszólítás eredménytelen maradt, Törökország nem habozott az elbizakodott támadónak hadat üzenni.

Kell-e mondanom, hogy a Balkán-félszigeten kitört ellenségeskedés bennünket magyarokat kivétel nélkül élénk izgalomba hozott?

Többen közülünk, így gr. Teleki László is, a genfi tó partján fekvő Evian fürdőben töltik vala a nyarat. Meghívásunkra egyéb barátaink is oda jöttek, s elhatároztuk, hogy én Konstantinápolyba menve, a portának a magam és bajtársaim szolgálatait felajánljam. Pusztán kötelességünket véltük ezzel a fényes kapu iránt leróni, megemlékezvén ama vendégszerető fogadtatásról, melyben 1849 végén honfitársaink török földön részesültek; ezenfelül Oroszország gyengítésében csak egy lépéssel közelebb reméltünk jutni saját ügyünk diadalához. E határozatunk következtében, október 15-én Lyont érintve Marseillebe utaztam, hogy ott Konstantinápoly felé vitorlázó hajóra szálljak. Marseilleben kevés híján, oda veszett volna uti költségem.*

* A vámhivatalból fogadómba térve, egyszer csak azon veszem magam észre, hogy pénztárczámat podgyászom vizsgálata közben ott felejtettem. Eléggő tekintés összeg volt benne. Szerencsére egy becsületes munkás ember találta meg, ki lélekszakadva futott utánam és ép ama pillanatban ért utói, midőn a rendőrséghez kívántam folyamodni.

«Uram!» így szólt, «e tárczát ön a vámhivatalban felejtette; én legalább ott találtam s örülök, hogy önt végre nagy nehezen utolérve, a pénzt gazdájának visszaadhatom.»

A becsületesség e szép példája mélyen meghatott, s szerettem volna gazdabb lenni, hogy az egész összeget átadhatnám e szegény embernek, kit helyzetemben csak tisztességes ajándékkal jutalmazhattam meg szívessége

Marseilleből Konstantinápolyba tett utamról hadd szóljanak naplóm lapjai, melyek esetleg még kezem ügyében vannak.

«1853 okt. 21., a «Leonidas» fedélzetén. Délután két óraker szalltunk ki a tengerre, kedvező idöben. Mily fönséges látvány! Elöbb a kikötő árbocz-erdeje, aztán a bejárást örzö két hatalmas eröd, a legcsodálatosb alakzatokba szakadozott sziklás part, hasadékai közt itt-ott buja növényzetü kerteket láttatva, végül a szép öböl közepén fekvö szigetcsoport s a szigetek egyikén a híres Chateau d'Iff, — s mindez a déli ég csodálatos fényétöl megaranyozva; aztán meg, immár künn a nyílt tengeren, a lenyugvó nap megragadó képe, a csillagos ég, a hajó falaihoz verödö hullámok csendes mormogása, a mindinkább visszamaradó partok, s végül a szárazföldnek a messze távol ködébe vesző teljes eltünése! . . . Isten veletek! ti szép hegyek, az Alpok törzsének utolsó ágai; isten veled, kedves Genf! s veletek derék jó barátaim, kik ott maradtatok! Rátok gondolok! — Oltalmazzon távollétemben a mindenható, hogy boldogan lássalak benneteket viszont!

Okt. 22., estve; a Sz.-Bonifác szorosban,
Corsica és Sardinia között.

Éjféli utáni két óra tájban az időjárás megváltozott. A tenger háborogni kezdett s reggelre

és feddhetetlen tiszta-kezségeért, a melyhez hasonlót alig tudok egynémely milliomosban feltételezni.

már a fedélzet fölé csapkodtak hullámai, melyek pajkos játékot űztek hajónkkal. Én ágyamban maradtam, így véelve a tengeri betegségnek legkönnyebben elejét vehetni. Félig-meddig sikerült is, a mit óhajték, mert ezúttal heves főfájásnál tovább nem fejlődött a dolog.

Délután három óraker pillantok meg Corsica szigetét. Az egész sziget, északról délre nyúló kiterjedésében, szemünk elé tárult, s nem győztük eléggé csodálni szép hegylánczait, melyek lépcsőzetesen emelkednek a parttól befelé, míg nem a sziget közepén kimagasló havas oromban érik el méltó koronájukat. Lelki szemeimmel magam elé varázsolám e vadonszépségű szigetország bájos völgyeit, komor hegyszakadékait, sziklás lejtőit s csak a tapasztalt vadásznak járható veszélyes ösvényeit, melyek élénken kiszínezett képei immár érthetővé tették számomra e föld lakóinak marczona jellegét, a melylyel e néptörzs, csekély száma mellett is, képes volt századokon át makacs ellenállást tanúsítani elnyomóival szemben, sőt ismételten le is tudta rázni nyakáról az idegen uralom terhes igáját.

S kell-e kegyetlenebb boszú, mint a minőt a békóba vert Gorsica zsarnokán vett, midőn egész Európát a Napoleonidák végzetes nemzetségével megajándékozá?!

Október 23.

Egész nap szép idő. Szemeinket köröskörül semmi egyébre, a végtelen tengeren és a kék égbolton kívül, nem függeszthetjük. A forróság

majdnem kiállhatatlan, s nincs menekvés előle akár a fedélzeten, akár benn a hajóban.

Okt. 24., délután 5 óra.

Reggeli hét órától egész mostanig az ép oly szép mint a minő szerencsétlen Sicilia szigete szégyelzé balfelől utunkat. Csak az imént tűnt el látáskörünkéből; s most délfelé sietve, Máltának tartunk. Itt pár napot szándékozom tölteni, s valószínűleg csak a legközelebbi marseillei gőzössel utazom tovább. Dolgom, utam e kis félbeszakításának kitöltésére, úgy is elég akad.

Málta, október 25.

Az erős déli szél rossz éjszakát s még rosszabb reggelt hozott számunkra. Máltába érkezésünk ez által nyolcz órával késett meg a rendes idő mögött, úgy hogy a kapitány Ígérete szerinti hajnali két óra helyett csak reggel 10 óra tájban értünk célhoz. Csupán félórai távolban magunk előtt látók ama hajót, melyen a Messinából átkelő Podhorszkynek jönnie kellé.* Szerencsés véletlen, legalább nem kell egymást sokáig keresnünk, sőt mindjárt a kiszállásnál találkozhatunk.

Annál kellemetlenebbül lepett meg, hogy se a kikötőben, se a hajón, vagy egyebütt a jó Podhorszkynek se hírét, se hamvát nem lelhetem. Végre bementem a városba, a gőzhajózási iroda felé tartva, hová időközben a megérkezett utasok névjegyzékének már be kellé érkeznie; — Pod-

* Podhorszkynek velem kellett volna utazni Konstantinápolyba.

horszky neve azonban itt sem volt feltalálható. Vájjon ki tarthatta őt vissza Genuában? Nem-e a hatóság keze játszik e dologban? — —

Hadd szóljak most néhány szót Málta reám gyakorolt első benyomásairól. Reggeli hét órától kezdve szakadatlanul küzködve a heves déli szél ellen, a három kopasz, terméketlen és szomorú látványt nyújtó sziget hosszában hajóztunk, előbb a nyugoti Gozzot, aztán a középen fekvő Caminot s végül magát a keletre eső Máltát érintettük. Már majdnem boszankodtam, hogy ily silány kilátás miatt hagyám oda oly korán ágyamat, a midőn hirtelen, a hajó egyetlen fordulatára, az egyhangú kép megváltozott, s La Valette, Málta fővárosa, mintegy varázsütésre, hatalmas erődítvényei, házcsoportjai, tornyai és kupoláival, szíri-körszerű helyzetben tárult elénk, oly pompás látványt nyújtva, a mely még azon utasokat is elragadta, kik Konstantinápoly avagy Nápoly fekvésével már ismerősek valának.

Október 26.

A máltaiak szigetöket «il fiore del mondo» — a világ virágának nevezik, a mely büszkeségük azonban alig menti meg őket az éhhaláltól. Ily vak imádattal csüng az ember a rögön, melyen született. A máltaiak ragaszkodása szülőföldükhöz még feltűnőbb, ha meggondoljuk, hogy e szegény népecske soha sem ismert magasb hazafiúi érdekeket, hisz soha sem volt egyéb idegen zsarnokok megkínzott rabszolgájánál. Érdekes e kényurak sorát a homályba vesző ókortól kezdve egész napjainkig előszámolni.

Legelőbb Phcenicia kalmárai keríték e szigetet birtokukba, kikre a görögök, ezekre ismét a karthágóiak, majd a rómaiak, a gótok, meg újra a görögök, tovább az arabok, a normanok, spanyolok, aztán a mindenféle nemzetből egybeszedelőzközött johanniták, utánok a francziák, végtére pedig mai urai, az angolok következtek.

Múltjának egész hosszú időfolyamán nincs csak egvetlen egy nap is, hona történetének könyvében nincsen egy lap sem, a melyet a máltai magáé-
nak mondhatna. Mindenütt és mindenkoron csak idegen gazdái türelmes igavonó barmaként szerepel. Oh, mily lesújtó lehet e gondolat, — ha akad érző, gondolkozó lélek közöttük, — e ritka kivételeknek! Mind ehhez még az a rút zagyva nyelv, melyet beszélnek, s a melynek nem csak hogy irodalma nincs, de még legelemibb szabályai is alig vannak. Beszédjük, arab, görög, olasz, spanyol és normán elemek furcsa keveréke, a melyen kívül alig érti a lakosság egy része az olaszt. Mind azon erkölcsi kötelékek hijával, a melyek egyéb népek szívét a hazához fűzik, a máltait kizárólag gyönyörű ege és áldott jó levegője köti szülőföldéhez. Az utóbbi valóban csodálatos. Nyaranta a hőmérő rendszeren 25° -on áll, s csak nagy ritkán emelkedik 28° fölé, míg télen át talán soha se száll lejobb $+ 8^{\circ}$ -nál. A tenger felől lengedező szellők a legforróbb nyári nap hevét is elviselhetőbbé mérséklék, s az érzékenyebb hideggel járó északi szél is eléggé jóvá teszi e kis kellemetlenséget azzal az üdvös hatásával, mely a lég üdítő megtisztításában válik a sziget lakóinak javára. E pillanatban is tárva-nyitva áll minden

ablakom, s ingujjban írom e sorokat. Éjjel is nyitott ablaknál alszom. Általán, most október végén ép oly enyhe itt az időjárás, mint Genfben június derekán.

Festői szépségű fővárosán kívül azonban a sziget maga épen nem mondható bájolónak. Nem is a természet fönséges avagy kellemes képei, hanem a hely történeti emlékei azok, a melyek itt figyelmet érdemelnek. A keresztes vitézek egykori uralmának emlékei, dicső hősi erények s önfeláldozó hűség ragyogó nyomai foglalkoztatják lelkünket. Málta csupán történetében és politikai fontosságában él. Ezen kívül alig egyéb kiégett kopár sziklánál.

Október 27.

A legkellemesebb benyomást a házak építési modora tette rám Máltában, a mely ép oly csinos és barátságos, a mily jól illik és alkalmazkodik másrészt a helyi éghajlathoz. Az egész szigeten nincs egyetlen háztető sem, ha e szóval az annak minálunk megfelelő képzetet jelöljük. Ilyennek helyét lépcsőzetes terraszfoglalja el, hol a ház lakói rendszeren az esti órákat töltik. Minden ház, ha még oly kicsiny is, csinos és elég tágas erkélylyel bír, melyen csinos virágok közt a szépnem üti fel kedvencz tanyáját. Az életmód s a szokások egyáltalán feltűnően hasonlítanak a Spanyolországban dívőkhoz; így a lakások és viselet, valamint a népjelleg egyéb nyilvánulásai is. Csak hogy a hölgyek korántsem oly bájosak, mint a spanyol sennoriták, sőt ellenkezőleg, többnyire csúnyák és piszkosak. Mint a nyelv, úgy a

lakosság is arab, spanyol, olasz és a jó ég tudja, még mi mindenféle elemek keverékéből látszik származottnak. Az arab vér kivált a földművelő nép-nél ismerszik ki feltűnőbben; jóval kevésbé a városban, a hol az idegen származású lovagok két századon át eleget tettek a fajjellem megváltoztatására. — A legérdekesebb s majdnem nevettező ellentétben áll különösen néha az angolosan kék szempár az azt beárnyaló szénfekete arab fürtökkel, — avagy megfordítva, az éjfél-sötét szemekkel párosult angol-szöke hajzat, a mely ellentétek épen nem ritkák Máltában, s elég világos bizonyítékai annak, hogy a britt oroszán e helyt sem tartá méltóságán alulinak a fajnemesítés derék munkájához, hozzájárulni.

Ma a templomok s egyéb nyilvános épületeket szemléltem meg, a melyek közt a székesegyházon kívül egyetlen figyelemreméltót sem találtam. Ez utóbbinak igénytelen és egészen közönséges külseje is alig sejtetné gazdag és ragyogó belső-díszét. Bárhová fordítsuk tekintetünket e templomban, mindenütt dús aranyozás, ragyogó ritka szép márvány, pompás freskó-festmények bilincselik le szemünket. A mi azonban engem mindennél jobban érdekelt, az a johannita-rend összes nagymesterei sírboltjainak sora volt, melyek a templom oldalfülkéiben helyezvék, s ama négy-száz derék és hőslélkü lovag felirata, mely a templom kövezete alatt nyugvók porairól emlékezik.

Sajátszerű érzés támadt bennem annak meg-gondolására, hogy ennyi jeles harcos hamvai

fölött járkálok, s majdnem úgy tűnt felizgult képzeletem elé, mintha La Valette és L'Ile d'Adam szelleme, a rend két legnagyobb vitézének árnyai biztatólag intenének felém, hogy csak álljak szilárdan és rendületlenül az ügy mellett s kitartólag munkáljam tervemet, — jóllehet ép abban a járatban valék, hogy az ő egykori halálos ellenségekkel kössek szövetséget.

Október 28.

Ép most jövök haza a sziget belsejébe intézett kirándulásomról. A falvak, melyeken átmenénk, mind csinos és barátságos látványt nyújtanak; sziklából faragott és egészen a városbeliek módorában, erkély- és lapos fedéllel ellátott házaik közül, gyakran a legkisebb faluban is kettős toronnyal és kupolával ékesen emelkedik ki a templom, mely sokszor a legszerényebb helységben is nagyobb és pompásabb, mint nálunk egy-némely népesebb város székesegyháza. De mily kellemetlenül meglepő ellentétben állanak a külső csin és tisztaság e csalóka látszatával maguk a szennyes rongyokba burkolt lakók, az éhhalállal küzdő nyomorult nép s a lépten-nyomon élénkbe toladó koldusok szertelen száma! Önkéntelenül is azt a kérdést vetteti fel velünk e szomorú látvány, nem-e lett volna sokkal jobb, e koldusnép véres verejtékének árán összeharácsolt pénzt, a sok fényes templom és kápolna helyett, a sanyalódó lakosság anyagi jólétét elősegítő közintézményekre fordítani?

„Málta földművelő népének ernyedetlen szorgalma és fáradozása daczára is fölötte gyászos

képet tár elénk a vidék, kivált ez évszakban. A sövény gyanánt is szolgáló kaktusz és egy halvány levelű törpe fanem úgy szólván egyedüli növénydísz a szigetnek, ha a gyéren található szép kerteket leszámítjuk. Narancsfa ugyan akad elég, de csupán mint kerti növény s itt sem a puszta földbe kiültetve, hanem edényekben gondosan ápolva. Az igaz, hogy e figyelmes és műértő gondozás következtében aztán ritkítja is párját a máltai narancs, sőt aligha nem a legjobb az egész világon.

Hanem azért még oly jeles narancsai, kaktusza és gránátalmája, enyhe jó levegője, gyönyörű ege és hús tengeri légáramai, erkélyei és lapos házfedelei, kikötői és hajói s a jó isten tudja, még mi mindenféle kellemes és vonzó oldalai daczára is, tízszerre többre becsülöm a genfi tó vidékének egyetlen kicsiny zugát az egész «fiore del mondo»-nál, Gozzot és Camirot is hozzászámítva. A míg csak külföldön leszek kénytelen tartózkodni, mindaddig bizonyára Genfben, vagy a genfi tó partvidékének valamely pontján kívánok lakni.

Cittá-vecchia-ban, a sziget hajdani fővárosában, megtekintem a katakombákat és Sz. Pál barlangját, melyben a máltaiak e védő szentjének két remek mívű szobra áll. A katakombák sziklába vájt földalatti folyosók, melyekben az első keresztények istentiszteletöket tárták, halottaikat is e boltozatok falaiba temették, sokszor pedig az időnkint újra meg újra kitört vérszomjas üldözések elől is e rejtekhelyen kerestek oltalmat. Vezetőm ez óriási útvesztőben, a tekervényes

folyosókon át s e végtelen kriptasorok közt, a Szent Pál-templom harangozója volt, s a mint e meglehetősen durva külsejű izmos ficzkóval e sötét üregekben, két vékony viaszgyertya gyér világa mellett, ide s tova bolyongtam, akaratlanul is arra kellé gondolnom egy hosszú sikátor végén, vájjon mi lenne velem, ha e gyanús külsejű ripóknek úgy hirtelen eszébe jutna, a gyertyákat kioltva, egy jól kimért döféssel éltem világát kioltani? Ez öskeresztény sírok egyikébe dobatta, hírem se hallaná többé senki e világon; s e gondolatra önkéntelenül visszamaradtam kissé, olyan állást keresve, melyben, ily nem egészen lehetetlen támadás ellen, legalább némileg fedve legyek. Mert ha még oly életunt vagyok is, a máltai katakombákban maradni nem sok kedvet éreztem magamban.

November 1-jén.

Cittá-vecchiába tett kirándulásom óta mai napig nyomorúságos állapotban, súlyos betegen feküdtem. Csak egy órával ez előtt szedtem magam annyira össze, hogy ismét fölkelhessek, s Genfbe intézendő leveleimet befejezhessem. Szándékom szerint egy útrakész angol hadihajón mentem volna tovább; ebből azonban immár semmi sem lesz, s így az 5-én érkező francia hajót, az «Egyptus» t kell majd bevárnom.

Ha pedig mást határozott volna felőlem a sors, ha a párkák már itt s most szakították volna szét életem fonalát, úgy bizony soha senki se tudta volna meg végzetemet; mert idegen névre kiállított útlevéllal jöttem s okiratok sincsenek nálam. Verney Frigyes néven temettek

volna el e mosolygó kék ég alatt, melyet pár nappal előbb még oly élvezettel csodáltam. Szerencsére van még annyi pénz nálam, hogy tisztességes temetésre telt volna belőle, s így legalább nem egészen dísztelenül záródott volna be éltém utolsó felvonása.

XII.

Naplóm további lapjaiból. — Találkozásom Czetz barátommal. — Máltából való távozásom. — Syra. — Smyrna. — A Dardanellák. — Megérkezésem Konstantinápolyba. — Első látogatásom báró Tecco-nál; ugyanennek bizalmas közlései. — A Duna melletti események. — Sir Stratford Canning. — A török reform-párt. — Bruck báró. — Magyar tisztek török szolgálatban.

1853. november 8. A syrai kikötőben.

Máltát november 5-én hagytam el, s legnagyobb örömemre, még hajóra szállásom előtt találkoztam Czetz barátommal, ki hívásomra szintén Konstantinápoly felé tartott.

Utunkat tehát együtt folytathatók; társaságának s a Genfből és Parisból magával hozott hírek jótekonny hatása alatt, felizgatott kedélyem ismét viszszerényé nyugalmát.

5. és 6-án a tenger állandón igen magas hullámokat vetett, a mi, még mindig vajmi gyenge egészségem folytán, elég kellemetlen volt rám nézve. Majd a földézetén, majd a hajószobában fekve, étlen és szomjan töltém e két napot, s csak 7-én kezdtem kissé lábbadozni. Hetedikén egész nap tükör-sima volt a tenger színe s ilyen maradt az éj beálltával is, úgy hogy hajónk oly nyugalmasan siklott végig a csendes vízfölületen, mint akár a genfi tó színén vagy a Dunán Pozsonytól Pest alá. Úgy délelőtti tíz óra tájban láttunk Málta óta első ízben ismét szárazföldet, a mint

Árkádia partjai hosszában s az elég közel eső Modon-fok melletti elhajóztunk, a melytől nem messze a híres Navarin fekszik, hol 26 eszdzendővel ezelőtt az egyesült angol-francia hajóhad elég szíves volt, az oroszok kedvére, Törökország és Egyiptom hajóit tönkre lövöldözni.

Déltájban szeltük át a Koron-öbölt, utána mindjárt a Matapan-fokot kerülve meg.

Egész utunk alatt annyira tele beszéltek fejünket az említett fok körül szüntelen dúló szélviharokkal, hogy nem csekély megnyugvással tekintünk e rossz hírű pontra vissza, midőn szerencsésen magunk mögött hagytuk. A lenyugvó nap pompás látványát a nyomába kelő teli hold világa váltta fel, melynek fényénél számtalan kisebb hajó kísérteties árnya suhant el mellettünk, többnyire görög parti naszádok, melyek, a kedvező szélben, nem sokat engedtek gyorsaságra nagy gőzsüneknek.

Kis idő múltán bal oldalunkon Cytherét, a mai Cerigot láttuk a hullámok öléből kiemelkedni. Egyre-másra fel-felcsillanó fénypontok köték le figyelmünket, részben a közel járó hajók árboczairól, részben az utunkba eső kisebb-nagyobb szigetek partjain álló házakból küldve rengő sugaraikat. A fedélzeten a legvidámabb hangulat uralgott, legénység és utasok víg danákra gyűjtottak; s ez általános jókedv hatása alatt mindenféle enyelgő csoportokra oszlott a társaság, a hölgyek választottaik közelébe húzódtak, s párjára akadt majdnem mindenik, még l hajó szakácsnéja is, kit egy vén lengyel emigráns halmozott el gyöngédségével. — Én Czetzcel egy félreeső szögletbe

húzódva, tapasztalataink kölcsönös kicserélésével töltém az időt, s így csevegtünk egész éjjelig.

Különösen legutóbbi élményeimből közöltem egyetmást barátommal, melyek nyomán többször az a tanulság világlott ki, hogy vajmi nyomorult gazember rejtőzik gyakorta legbecsületesebb álarcz alatt. Egynémely leleplezésem nem kis bámulatba ejtje Czetzet, ki mindezek hallatára egyetértett velem abban, hogy jövőre valamivel óvatosabbaknak kell lennünk érintkezéseinkben. Sajnos, hogy e jó feltételünk nem maradt hosszú életű.

Syra, november 9.

Hajónk tovább időzött e helytt, mint hittük, s így a tegnapi éjét a szárazon tölthettük, a mit én tizenkét órai egészséges álom élvezésére használtam fel, hogy további utamra magamat kellőkép megerősítem. — Syra színeköralakban terül a hasonnevű kis sziget lejtős oldalán, s a kikötőbe érkezéskor barátságos, kedves képet nyújt. De mihelyt egy lépést teszünk a város piszkos utczáiban, azonnal tudomást veszünk a helynek immár teljesen keleti jellegéről, mely csupa próza és csalódás, a távolból kápráztatón szép és regényes látszat mögött.

Nemzeti viseletben már a köznép s a legalsóbb osztályok is csak gyéren járnak, míg a kereskedők és hivatalnokok mind európaiasan öltözködnek; a katonaság meg már épen bajor kabát és köpönyegben díszlik. A szépeknek híresztelt nők közül csak egy pár rút vén asszonyt pillanthatánk meg; a szebbje és fiatalabbja, úgy látszik, már itt is keleti szokás szerint otthon kénytelen ülni, hogy

rejtve maradjon az idegen vizsga szemei elől. A mi a lakosság jellegét illeti, annyit első pillanatra is észrevettünk, hogy e nép nem azon hősapák származéka, kik 30 évvel ez előtt Görögország szabadságát oly dicsón ki tudták vívni, s hogy e szigetlakók szülői legfőlébb ha néhány drachmával járultak, vérük helyett, a nemzeti ügy diadalához. A vitéz manióták és sulióták, meg e kapzsi kalmár nép közt óriási a különbség.

Elutazásunk előtt hajónkra jött a «Furie» angol hadi hajó kapitánya, ki a Duna mellett több ponton kitört ellenségeskedés első hírére hozá s egyúttal jelenté, hogy eddigelé a török részén áll a hadi szerencse.

Hajónkon több román száműzött is utazott, kik szintén Konstantinápoly felé tartottak, köztük a két Golesco testvér, kikkel már előbb megismerkedtem Parisban. Ők még 1848-ban, mindjárt a balsikerű bukaresti mozgalom utáni napokban hagyták el hazájukat, s így sorsosaim valának.

Közösen viselt csapások közelebb hozzák egymáshoz a sziveket. Hazája jövőjéről beszélt mindenikünk, s az iga lerázásának módjairól, mely honfitársainkra nehezül; szóba hoztuk országaink, mint szomszéd államok közös érdekeit s a közös veszélyeket, melyek mindkettejüket egyaránt fenyegetik, s már ezért is egymás kölcsönös megértésének szükségére utalnak, hogy egyesült erővel ótalmazhassuk magunkat ellenök. Ezen és hasonló beszélgetéseink következtében támadt köztünk egy dunamelléki államszövetség eszméje, a melynek kötelékébe szerintünk Szerbia is fölveendő lett volna. Ennek a tervzetnek alapját az a

meggyőződésünk képezé, hogy egymagára a három állam egyike sem képes az egyesült orosz-osztrák nyomásnak ellentállani. Hazánk függetlensége volt természetesen a cél, mely ezen eszménket is vezérlé, s a törekvés, az elnyomott hazát a reá zúdult osztrák kényuralom alól mielőbb felszabadítanunk; mind e mellett nem hagytuk egészen figyelmen kívül egy előbb-utóbb bekövetkező osztrák-magyar kiegyezés lehetőségét sem, a melynek esetére a fenn vázolt terv szerinti államszövetség felett, a koronás magyar király gyakorlandott volna védnökséget.*

Smyrna, november 10.

Syra kikötőjét reggeli 10 órakor (9-én) elhagyván, Tyros felé, s innen, a legszebb időben, Chios irányába vettük utunkat. Délután 5 órakor került e szerencsétlen sziget szemünk elé, mely a görög szabadságharcz idején a legborzasztóbb vérengzés színtere volt. Ama 120,000 lakos közül, kik e szép szigeten a szörnyű mészárlás előtt éltek, alig menekedett meg 8000 a törökök bo-

* Ez eszmét később egy füzetkében tárgyaltam, de oly kevés visszhangra találtam vele Magyarországon, hogy utóbb Kossuthal együtt, ki részben szintén hozzájárult, elejtendőnek hittem. Annál könnyebben mondánk le mindketten róla, mennél kellemetlenebb volt tapasztalnunk, hogy a románok mindjárt a hadjárat végén elért függetlenségök megnyerése nyomán, semmit sem akartak többé tudni a szomszéd állammal való érdekközösségről és jó barátságról, hanem ennek helyébe ismét a régi magyargyűlölő és ellenünk annyira fenekedő dákoromán törekvéseket kezdek ápolni. Ám én részemről még manap is azon hitben élek, hogy az osztrák-magyar államférfiak előbb vagy utóbb mégis kénytelenek lesznek e gondolatot újra felkarolni, ha csak azt nem akarják, hogy az akkoriban mi tőlünk tervezett dunamelléki államszövetség helyett egy másik, a Románia vezérlete alatt tömörült Balkán-szövetség jöjjön létre, orosz védnökség mellett.

Hogy mily buzgón törekszik Oroszország e cél felé, azt hiszem, nem szorul bizonyítékra: annál különösebb lenne, ha e törekvésről csupán a bécsi közös külügyi hivatalnak nem lenne épen semmi tudomása.

szülő fegyverei elől, s ezek utódai még ma is vajmi keservesen tengődnek. Ép az öböl mellett haladtunk el, a melyben Canaris, Görögön legnagyobb hőse a tengeren, lángoló boszút vön a törökön, itt öszpontosított hajóhadának vezérhajóját s még több naszádját légberöpítve. Szabad talán abban a reményben élünk, hogy mind a két fél elfelejté már a kölcsönös rémtetteket, melyekkel akkor egymás ellen dúltak, s ma már csak a közös veszélyre gondolnak, mely őket az orosz részéről fenyegeti.

Reggeli 4½ óraker érkezék, meglehetősen csendes éj után, Smyrnába. Én nem szálltam partra, ez élvezetet másoknak hagyva, mert öt osztrák hadi hajót látok a kikötőben, a melynek védereje nagyrészt a városban mászkál; e jó emberek aligha vetnék meg csekélységemet, sőt épen a legjobbkor akadnék horgukra, hogy a Kosztka-féle ügyben szenvedett megaláztatásukért őket kárpótoljam. Ám sokkal fontosabbnak tartom küldetésemet, hogysem pusztá kíváncsiságom ki-elégítése kedvéért koczkára tegyem.

Gallipoli, november 11.

Három órával ez előtt haladtunk át a híres Dardanellák közt, melyek bizony alig érdemelnek említést. Annál fontosabbak azonban a törökök részéről később emelt erődítmények, a melyek e váracsoktól kezdve majdnem egy órai távolságban húzódnak a két parton, s hat óriási üteggel szerelvek föl, mindenikre 40—45 ágyút számítva. Mindazt, a mit törökellenes híresztelések e védművek gyarlósága és silány fölszere-

léséről világgá kürtöltek, merő hazugságnak találtam; mert nem csak hogy kitűnő karban vannak, de még folyton erősítik is azokat, s nincs az a hajóraj, mely még oly nagy erejével ki bírná erőszakolni e jól megerősített szoroson az átkelést s melyet e védvárakból játszva meg ne lehetne semmisíteni.

A Dardanellákon áthajózva, a két part élénken a Duna Belgrádtól Orsovaig terjedő vonalára emlékeztetett, melyek itt annyival érdekesebbek, mert a jobboldali már Ázsia, míg a bal még Európa.

A hasonlatosság egyébként oly feltűnő, hogy ha a sok kereskedő-hajó, melyek majdnem oly számban rajzottak elénk, mint a Themsén London előtt, s a Smyrnában hajónkra szállt 500 török redif (honvéd) nem zavarta volna a kép egyező vonásait: úgy Gallipoli előtt bátran Orsova alá képzelhettem volna magamat.

Smyrnától idáig elég alkalmam volt, a korán, vagy jobban mondva, most a sultán jogainak védőit szemügyre vennem. Többnyire jól megtermett, erős, Anatólia belsejéből való férfiak valának ezek, majdnem valamennyien a tősgyökeres török származás feltűnő bélyegét viselve. S vajmi másként jöttek most, mint 1828—29-ben, manap önként, míg akkor lánczra vert foglyokéi hurczolták őket a hadi szolgálatba, akkor kedvetlenül s lázongva, — míg ma szíves örömet s kitörő harci kedvvel követék uruk első hívását.

Ösztöne sugallja ma a töröknek, hogy létezése forog szóban; hogy az egyszer ismét egész erejüket és kitaró hevüket, őseik vakbuzgalmát lángra

kell szítaniok, ha Stambult, a pompás, csodás-fényű Stambult, kupoláival és minaretjeivel, sír-kertjeinek bánatos cyrusaival, továbbra is saját fővárosükként akarják bírni.

November 12-én gyönyörű őszi napon, veténk horgonyt a Serail éle előtt. A számtalan minaret tetején ragyogó sok aranyozott félhold a felkelő nap első sugaraiban csillogott. A Bosporus és az Arany-szarv vizeiből egész árbocz-erdő meredt égnek; az ázsiai parton fekvő skutari sötét, komor cyprus-ligetei, a herczeg-szigetek jobb felől, s a Márványtengertől egész messzire fel, a Bosporusnál emelkedő Anatoli-és Rumili-hisszárig terjedő csodaszép kilátás, soha nem feledhető búbajos erővel ragadja meg a szemlélő lelkét, s e gyönyörű látvány varázsa soha nem veszi el színét annak emlékezetében, ki azt csak egyszer is életében élvezé. De alig tettünk pár lépést a sáros, piszkos utcákban, azonnal a legbántóbb ellentét zavarta meg az előbb nyert első kedvező benyomást, s vegyes érzetek uralma alatt gázoltunk a feneketlen pocsolyákon át egész fogadónkig.

November 14.

Megérkezésem után legelső utammal egy régi jó bajtársamat, Peroni olasz őrnagyot keresem fel, ki előbb századosi ranggal az osztrák lovas-ságnál szolgált, később az olasz hadsereg kötelékébe lépett, a novarrai ütközet után pedig Konstantinápolyba jött, hol azóta állandón tartózkodik. Peroni útján jöttem érintkezésbe a szardíniai követtel, Tecco báróval, ki bizalmas barátságban állott velem.

Tecco bárótól nyertem kellő tájékozást a török fővárosban uralkodó viszonyok iránt s ő ismertetett meg mind azokkal az óriási nehézségekkel, a melyeket le kell küzdenem, ha a diplomatia féltékenyen őrködő éber szemei daczára némi befolyást kívánok gyakorolni a hadviselésre. De azért korántsem adott fel minden reményt, sőt erősen bízott a közel jövő kedvező fordulatában, a melylyel a nyugoti hatalmak az orosz ellen való hadjáratban való tevékeny részvételre határozandják magukat, s erősen meg volt róla győződve, hogy ez esetben Szardínia is szövetségükbe lép.

Az Al-Duna mentén történt legutóbbi eseményekről a következő közléseket nyertein Tecco bárótól.

A porta hadüzenetének idején az oroszok három hadtesttel, 120,000 embernyi összes létszámban, álltak a Dunafejedelemségek és Bessarabia területén, de ép említett számból vagy 12,000 a kórházakban veszteglő beteg-állományra bízvást levonandó. — A IV. és V. hadtest Oláhországot, a III. pedig Bessarabiát tartá megszállva; úgy, hogy főerejük a Bukaresttől egész a Dunáig húzódó területen állott, míg Kis-Oláhországot egy odarendelt hadosztály foglalta el, a melynek legelőbbre rendelt őrszemei már a Viddinnel szemközt fekvő Calafatig jutottak.

A törökök ezzel szemben Ruscsuk, Silistria és Sumla közt összpontosíták haderejük zömét, a melytől jobbra egy szárny Várna elé s egyes osztályaival egész a Duna torkolatáig nyomult, míg a másik, a balszárny, a derékhadtól egészen

elváltán s önállólag, Viddin környékét tartá megszállva. A törökök Európában álló összes erejét 160,000 emberre lehetve venni.

Október 28-án, Kis-Oláhországban történt az első ellenséges összetűzés. Viddin parancsnoka, Ismail pasa ugyanis több zászlóaljjal átkelt a Dunán, visszaverte a Calafatnál állomásozó gyenge orosz őrséget, s e helyet hatalmába kerítve, azonnal annak megerősítéséhez látott.

Sokkal komolyabb csatára került a sor Nagy-Oláhországban, november 2-án, hol Oltenizza mellett Omer pasa minden áron át akart kelni a Dunán, a melv szándékát ép oly ügyesen, a mily bátran meg is valósítá. 1-je és 2-ika közötti éjjelnéhánv török csapat óvatosan áthajózott a Dunán, melynek túlsó partjára érve, az itt, Oltenizza mellett is elég gyengén védett őrhelyeket meglepte, s állást foglalva, a helység elsáncolásához fogott. — Másnap azonban egy egész hadosztállyal (15—16000 ember) kerültek vissza az oroszok, hogy Oltenizzáig előrenyomult ellenöket ismét a Duna másik partjára szorítsák vissza. Omer pasa e közben körülbelül 4000 emberre emelte itt haderejét, melvlyel szilárd állást foglalt a támadó orosz csapatok ellen, s azokat egészen saját seregének arcvonala közelébe várva, sűrű golyózápórral árasztatá el tömött soraikat. Egyidejűleg a Dunán fekvő Tartukai sziget török parti ütegeitől oldal felől is támadtatva, ismételt hasztalan kísérleteik után, az oroszok kényteleníttetve látták magukat a Bukarest felé vezető úton visszavonulni.

Oltenizza alig fekszik hat mértföldnyire Buká-

resttől, s így e pontig tárva áll az út Omer pasa előtt. Vájjon fel fogja-e használni katonáinak még ruganyos harczy kedvét, hogy iménti győzelmük-ből merített bizalmuk erejével a meglepetéséből még fel nem ocsúdott oroszra törjön, — avagy csak Oltenizza megtartására szándékozik-e szorítkozni, azt a legközelebbi napok folyamán fogjuk meglátni; mert akár az egyik, akár a másik eshetőséget válaszsza, sok időt semmi esetre sem engednek neki az oroszok a habozásra, s minden áron azon lesznek, hogy mentől előbb kiverjék a törököt ily fontos állásból, mely a Duna balparti vidékének nagy része fölött uralkodó helyzetet biztosít.

Félbeszakítom e helyt naplómát, hogy fonalát utóbb ismét fölvegyem. Tecco késznek ajánlkozott, hogy az angol követnek, sir Stratford Canningnak bemutasson. Ajánlatát örömmel halláam, s egy vasárnapon az angol követségi palotába menék vele, hol a legszívesebb fogadtatásra találtam.

Sir Stratford Canning, a régi iskolából kikerült diplomaták mintaképe, kinek tekintélyes alakja, értelmesen szép feje, tiszta, nyugodt tekintete, jól megfontolt s kimért, de mégis meleg szavai első találkozásra is egészen megnyerek számára szívemet. Látni való, hogy e hideg külső alatt nemesen érző szív dobog, s e hitemben nem is csalódtam, mert későbbi pályáján se tagadta meg lord Stratford Redcliffe szabadelvű politikai meggyőződését.

Az öreg úr rég, már negyven év óta ismerte a törököket. 1809-ben jött első ízben a török fővárosba, az angol követség titkáráként, 1815-ben részt vett a bécsi congressuson, később fontos küldetésben Wa-

shingtonba, majd Szt. Pétervárra rendelte kormánya,, míg 1826-ban követül neveztetett a portánál, hol tanúja volt a megrendítő hatásnak, melyet a török s egyiptomi egyesült hajóhadak Navarin melletti megsemmisítése Mahmud szultánra és egész népére gyakorolt. — Tizennégy esztendői távollét után újra ez állásba került, s ő képviselte a portánál Angliát szabadságharczunk idején is.

1849-ben, midőn a török területre menekült magyarok kiadatása forgott már szóban, főleg az ő erélyes magatartásának volt köszönhető, hogy a porta, bár eléggé sarokba szorítottatott, mégis megemberelte magát a két északi hatalmassággal szemben.

Meg is emlékeztem erről s hálámat fejeztem ki a nagy szolgálatért, melyet honfitársaimnak ekkor tett; s aztán közlém vele, hogy múltamnak megfelelő küldetésben járok, midőn a portának akár európai, akár ázsiai harczmezein óhajtanám értékesíteni képességeimet a török ügy javára, s hozzá tevém, hogy még számos bajtársam lenne kész, a hadjárat idejére, török szolgálatba lépni. Válaszában megígérte, hogy mindent meg fog kísérteni vágyam betölthetése érdekében, s abbeli nézetének adott kifejezést, hogy legjobb lenne, ha reám bíznák az ázsiai hadak vezérletét, mint-hogy ott egyelőre vajmi rosszul állanak az ügyek s a legvégzetesb viszátkodás dúl a vezérlet kebelében.

Lord Redcliffe, nevezzük őt ezentúl így, korántsem volt Törökország föltétlen barátja. Negyven éves tapasztalataiból merítve a körülmények ismeretét, jól látta a veszélyeket, melyek ez egykor oly hatalmas birodalom romlására fognak vezetni, hacsak gyökeres változás nem áll be ez állam népének erkölcsében és szokásaiban, vezérférfiainak politikájában és kormányzati

módjában. S lord Redcliffe épen nem tartózkodott ez aggodalmait minden megfelelő alkalommal nyilvánítani. Egy tőle sugalmazott röpiratban, mely Törökországot az orosz ellen védeni volt hivatva, e barátságos célzat daczára is éles világításban tűntek elé a török kormányzat összes gyarlóságai, a melyekből tanulságként az a sürgető óhaj következik az irat végén, hogy e gazdálkodásnak mentül előbb meg kell szünnie. Ám nézete szerint e sajnos állapotok orvoslása nem kizárólag Oroszország feladata, hanem az összes nagyhatalmak egyetemére bízandó. Oroszország önálló beavatkozásával szemben szilárdul állt ama meggyőződése mellett, hogy az minden áron, ha másként nem megy, fegyveres erővel is meggátolandó.

Csakhogy a nagyhatalmak közös beavatkozása meg,, ellentétes nézeteik folytán s még inkább ki nem békíthető érdekeik miatt, vajmi bajosan volt remélhető; ígv tehát egvelőre arra törekedett, hogy Törökország felvilágosultabb férfiaiából pártot alakítson, mely a mentési munkát, idegen segély nélkül, maga is kezébe vegye.

Így szervezkedett a török reform-párt, — a mely nem tévesztendő össze a későbbi újtörök párttal, — Reschid pasa vezérlete alatt a legjelesb török államférfiak legnagyobb részét zászlaja mellé sorozván, így Fuad eífendit, Ali pasát, Achmet Venk effendit, Aarifit s másokat.

A reformok nem forradalmi úton, hanem lassan és óvatosan, de szüntelen haladó csendes munkásság útján lettek volna életbe léptetendők, hogy a népnek idő engedessék azokba lassanként beleszoknia. Lord Redcliffe ezzel szemben angol részről a legerélyesb támogatást ígére arra az esetre, ha Oroszország a jobb

útra tért török népet üdvös haladásában háborítaná, vagy épen régibb gyászos helyzetébe való visszaesésre késztené.

Lord Redcliffe vaskövetkezetességgel törekedett jelzett célja felé, s minden rendelkezésére álló eszközök felhasznált annak megközelítésére.

Határozott ellentétben állott törekvésével Bruck báró, az akkori konstantinápolyi internuntius. Bruck derék, becsületes és értelmes ember e mellett komolyan gondolkozó fő, s új hazájának és fejedelmének odaadó híve volt, a miről gyászos vége is eléggé tanúskodik; csakhogy inkább pénzügyi mint diplomatai képességekkel rendelkezett s e mellett nem igen tudta magát a keleti viszonyokba beletalálni, a minek következtében szüntelen ingadozott Orosz- és Angolország közt, s messze túlbecsülve Ausztria hatalmi állásának súlyát, nem gondolta meg, hogv annak ereje nagy részét olasz és magyar birtokainak féltékeny szemmel-tartása köti le. E mellett az orosz-török békés kiegyezés megghiúsultáért teljesen lord Redcliffet tette felelőssé, kiben épúgy mint Metternich herczeg egykor névrokonában, lord Canningben az összes európai bonyodalmak vizsálysövvő gonosz szellemét látta, kinek önző törekvéseit egyedül Anglia haszonleső és uralomvágyó érdekei sugallják.

Angolország ellen táplált gyűlöletében báró Bruck odáig ragadtatá magát, hogy Oroszország követeléseit egészen jogosakul ismeré el és sürgetően ajánlá a portának azok teljesítését.

Ily magatartása mellett természetes, hogy a különben szeretetreméltó osztrák követ nem igen nyerheté meg a törökök szeretetét s bizalmát, sőt nagykövet társai közt sem örvendhetett nagy kedveltségnek; s

hogy mennyire fájlalá e kínos helyzetét, azt eléggé tanúsítja többek közt amaz őszinte nyilatkozata, melyben egy alkalommal kijelenté, hogy Konstantinápolyban Prokesch és nem ő lenne helyén, míg ő Frankfurtban találná megfelelő működési terét; de Bécsben jónak látták kettejük szerepét kicserélve, Prokescht Frankfurtba, őt meg ide rendelni. Prokesch törökbarát érzelmeivel bizonyára jobban is megfelelt volna ez állás követelményeinek, mint Bruck báró, ki összes iratainak tanúsága szerint, szüntelen Törökország megsemmisítésére törekedett.

Kevéssel az Al-Duna mentén történt összecsapások után, Anglia és Franciaország egy lépéssel előbbre haladtak. Egyesült hajóhadaikat a Dardanellákon és a Márvány-tengeren át fel egész a Beykos-öbölíg küldték, hol a Bosporus kijáratánál horgonyt vetve, minden eshetőségre készen állának.

Ez volt a helyzet képe, midőn első látogatásra az angol követnél megjelentem. Bruck bárót természetesen nem a legkellemesebben érinti e lépésem, s csak nehezen tudta érteni, hogyan feledkezhetik meg lord Redcliffe magáról annyira, hogy egy politikai menekülttel érintkezzék; mert tudnivaló, hogy a reakció szolgálatában álló kabinetek szemében akkor a politikai száműzött s a leggaládabb haramia közt alig volt némi különbség.

Hosszabb idő múlva végtére találkozám ama néhány honfitársammal is, kik ez időben Konstantinápolyban tartózkodának, kik tudtomra adák, hogy a harczra képes magyarok javarésze már a csatatereken áll, s hogy ők is csak kinevezésüket várják, a mely után nyomban amazokhoz kivannak csatlakozni.

Az Ázsiában hadakozók közül csak Kursid pasát

(Guyont) a vezérkar főnökét, Fejzy pasát (Kollmann) és Ismail pasát (Kmety), dandár-tábornoki ranggal, továbbá Iskender beyt (Frits), a törzsorvosi minőségben működő Schneider ezredest s Fiala őrnagyot említem, a kiken kívül még számos törzs- és főbb tisztet nevezhetnék.

A Duna melletti hadaknál, Omer pasa főhadiszállásán valának Tüköry, Eberhardt, Kiss József őrnagyok s még számos tiszt és altiszt.

Ferhad pasa (Stein) még alkalmazás nélkül állott Aleppóban, az öreg Bem pedig, ki Ázsiában aligha diadalra nem vezette volna a félholdat, egy év óta már sírban porladt.

XIII.

La Cour francia követ. — Mr. Brown. — Gál Sándor ezredes, Kossuth képviselője. — Naplóból. — Sadik pasa (Czaikovszki). — Baraguay d'Hilliers. — A szultán magatartása. — A dunamelléki harcztér. — Diplomatai fondorlatok — Az idegen légiók. — A lengyelek Konstantinápolyban. — A nyugati hatalmak közbenjárási kísérletei.

Báró Tecco De la Cour francia követnek is bemutatott, nemkülönben az amerikai ügyvivőnek, Mr. Brown-nak is.

Az előbbi felette tartózkodón viselte magát, míg a másik, Magyarország iránti meleg barátságához s 1849-ben ügyünknek tett nagy szolgálataihoz híven, örömeinek adott kifejezést, hogy személyesen megismerkedhetik velem.

Beszélgetésünk közben panaszlá Mr. Brown Kossuthnak a Kosztka-ügyben tanúsított eljárását, ki barátaihoz intézett leveleiben, az amerikai ügyvivő erélytelen, sőt gyáva magatartásának megrovását engedé meg magának. Kossuth levelei valamikép egyes amerikai lapokba is kiszivárogtak, a mire Mr. Brown minden összeköttetést meg akart vele szakítani. Ep ily elzárkózott hidegséggel találkozott Kossuth az angol követségnél, valamint a szardíniái részén s még inkább a kormányon lévő török államférfiaknál, úgy, hogy Gál Sándor ezredes, kit Kossuth képviselőjeként Konstantinápolyba küldött, elég szomorú és magára hagyatott szerepet játszott a török fővárosban. Gál

nem mulasztá el mindjárt megérkezésem után hozzám ellátogatni, a mely alkalommal abbeli aggodalmának adott kifejezést, hogy az én munkásságom könnyen kárára lehetne az ő küldetése sikerének. E balhité azonnal eloszlatám, kijelentvén, hogy semmi sem áll távolabb tőlem, mint a Kossuth ellen fondorkodás szándoka, s hogy jöttöm célja semmi más, mint szolgálataimnak és a hadviselés terén szerzett csekély tapasztalataimnak a porta javára, közös ellenségünk, az orosz ellen való értékesíthetés végett történendő felajánlása. Felőlem tehát teljesen nyugodt lehet.

Kölcsönösen megértvén egymást, jó barátokként váltunk el. Gál közléseiből annyit vettem ki, hogy minden reményét az ó-törökökbe helyezi, a kiken kívül egyéb körökkel alig is érintkezik. A kormány tagjai közül még egygyel sem beszélt, a mint még egy követségnél sem részesült elfogadtatásban.

Naplómból.

November 19.

Úgyis elég ellensége van az embernek e világon, miért szaporítaná tehát számukat, ha e kellemetlenséget elkerülheti. E gondolattal mentem ma, Ghika John barátom tanácsára, Sadik pasához, ki azelőtt Czaikowski néven Czartoriszki ügynöke volt. — Sadik pasa 45—50 év közötti férfiú, ki 15 esztendő óta él török földön, s nem rég, midőn Oroszország kiadatását követeli, az iszlámra tért át. Megjelenése korántsem tesz kellemes benyomást; nagyon is feltűnően fitogtatja újdonsült pasai méltóságát. Egészen Czartoriszki embereként, még hallani sem akar azokról a honfitársairól, kik nem tartanak a herczeggel.

Vakbuzgó politikai pártossága annyira türelmetlen, hogy a lengyel emigránsok közül csak azokat véli állásba segíteni, kik Czartoriszki ajánló-levelével jönnek hozzá.

Pár nappal ezelőtt a portától azt a megbízást nyéré, hogy a Duna és a Feketetenger közötti Dobrudzsa félsziget össze vegyített emberanyagából egy kozák-csapatot alakítson, a melybe az összes orosz szökevények is besorozandók lennének. Sadik lelke legmélyéig pánszláv, s ha már saját honfitársai befolyását is oly irigy féltékenységgel látja, elgondolható, mily sanda szemmel néz ránk, magyarokra.

November 20.

Baraguay d'Hilliers francia követ, kinek küldetésével a legeltérőbb találgatások raja hemzseg a légben, tegnap érkezett meg s már ma átadá megbízó-levelét a szultánnak. Az ez alkalomihal váltott szavak teljesen jellemzik a porta és Franciaország egymáshoz való viszonyát. «Császárom*), így szólt a francia követ, «azért küldött, hogy ismételten biztosítsam a magas portát készségérő], melylyel a Török- és Oroszország közt kitört sajnos viszályban *minden, Franciaország érdekeivel ellentétben nem álló eszközt a porta hathatós támogatására hajlandó fordítani; nem mulasztván el egyúttal amaz óhajának tolmácsolását is kötelességemmé tenni, vajha a világbékét fenyegető emez ügy békés úton, a fegyveres mérkőzés elkerülésével lenne elintézhető. . . stb.»*

E semmitmondó közhelyekben épen nem szükkölködő beszéd elég kínos benyomást tett a jelenlévőkre; annál egyenesebb és egyszerűségében

méltóságosabb volt a szultán válasza. Megköszönvén bevezető szavaiban magas szövetségese barátságos érzületét, emeltebb hangon annak kijelentésére tért át, *hogy komoly és őszinte békeszeretetének senki sem adta világosabb jelét, mint a porta, midőn hónapokon át türelemmel nézte Oroszország merész kihívását.*

Elég csak egy pillantást vetni az oroszok mai helyzetére a Balkán félszigeten, s akárki könnyen megítélheti, mely részen volt a támadás s melyiken a szükségparancsolta védelem. Ámde mivel immár eldőlt a koczka, a porta részén rendületlen szilárdsággal áll az elhatározás, akár mindent veszélyeztetve is odáig vinni a dolgot, míg a czár késznek nem nyilatkozik a következő két alapfeltétel elfogadására, a melyek értelmében: i-ször haladéktalanul kivonja hadait a Dunafejedelemségek területéről, — 2-szor kijelenti, hogy nem avatkozik többé a török birodalom belügyeibe. Ha a porta magas szövetségesei azt hiszik, hogy e feltételek elfogadására reábirhatják Oroszországot, úgy senki sem fogja nagyobb készséggel a kivont kardot újra hüvelyébe rejteni, mint az önvédelemre késztetett porta.

S ezzel a fogadtatás véget ért.

November 20.

A hadjárat színteréről érkezett mai hírek szerint Omer pasa 14-én odahagyta oltenizzai állását s visszavonult a Duna jobb partjára. E lépése okául a beállott kedvezőtlen időjárást emelgetik, a mely erélyesebb támadó műveletek kivitelét megakadályozná, a mely menség korántsem vágja útját annak a kérdésnek, vajjon miért nem

használta fel támadó-műveletekre a korábbi kedvező időjárást, a helyett, hogy annak egész tartama alatt egy helyben vesztegelt? Másik, nem kevésbé valószínű oka e visszavonulásnak egy ismét kiindult parancs is lehet különben, melyet a diplomácia eszközölt ki arra a célra, hogy a Duna balpartján elfoglalt állás átengedése s a téli szállásokba való visszavonulás által időt nyerjen a porta, újabbi békealkudozások folyamatba vételére.

Valóban, majdnem hihetetlen, mily méltatlanul bánnak el a portával úgynevezett szövetségesei. Nemcsak hogy nem engedik a rendelkezésére álló emigráció erejének igénybe vételét, de még azt is megtiltják a török kormánynak, hogy a balkánfélszigeti fejedelemségek hazafias érzelmű lakossága részéről hetek óta felajánlott haderő szervezését elfogadja. E gyöngédségre Oroszország aztán a tőle megszállt területeken azzal válaszol, hogy orosz közigazgatás alá hajtja azokat, haditörvényt hirdet a merre jár, az oláh hadsereget saját foglaló csapataiba olvasztja s a megszállt vidéken 8—10,000 ujonczot szed zászlai alá. A mint látható, Oroszország jól tud élni az idővel s jelesül kizsákmányolja a kedvező körülményeket; sokkal jobban bizonyára, mint szegény Törökország, mely joggal imádkozhatnék e szókkal: «Ments meg uram, barátaimtól!»

Ha szemmel kísérjük az óriási erőfeszítést, melylyel Törökország maga-mentésén fáradozik, s népének odaadását és áldozatkészségét, — s ha másrészt látnunk kell, minő mindenféle eszközökkel igyekeznek a portát a többi nagyhatalmak

engedékenységre és szégyenletes békére kényszeríteni: úgy nem csoda, ha a törökkel rokon-
 érző lelkünk kevés híján kétségbeesik.

Főleg De la Cour, a francia követ úr tűnt ki a portát fojtogató kényszerítésével, melynek útján a nagyhatalmak közös jegyzékének* elfogadására igyekezett a szultánt rávenni.

Lord Redcliffe nélkül valószínűleg abban az épületes látványban gyönyörködhetett volna Európa, mikép a francia hajóhad, amely a porta segélyére érkezett, égő kanócczal s csatarendben állva, a szultán palotája ellen fordítja ütegeit. Resid pasával váltott egyik beszélgetésében oda nyilatkozott De la Cour, hogy a porta Oroszország ellen folytatott háborújában okvetetlenül tönkre fog menni; a mire a török miniszter szárazon annyit válaszolt, hogy «ha a nagy francia nemzet, egy dicső Napóleonnal élén, retteg is a oroszoktól, a gyenge Törökország nem fél tőlük, s ha kell, maga is végig fogja küzdeni a harcot.» Mr. Baraguay d'Hilliers, az eddig tapasztaltak után Ítéelve, teljesen előzője nyomába látszik lépni.

November 22-én.

A dolgok állása e pillanatban a következő: Az *európai* harctéren fegyverszünet van, a törökök visszahúzódása és a Duna jobb partján felütött téli szállásaikba vonulása folytán, s e szünet márczius vagy ápriliséig valószínűleg eltart; *Ázsiában* kisebb csatározások és portyázó összeütközések az örmény hegyláncolat hosszában, a melyek az

* E jegyzéket a bécsi conferentia állapította meg.

orosz segélycsapatok megérkezével könnyen komolyabb és döntőbb összecsapássá fejlődhetnek, Batum vagy Kars vidékén.

Mindakét harctéren időt engednek a törökök ellenfeleiknek, hogy zavartalanul és egész kényelmesen gyűjtsék egybe erőiket, a helyett hogy addig gyöngítenék őket, a míg kedvezőbb helyzetük ezt engedi, s szüntelen foglalkoztatnák, hogy ne érne rá, magát összeszedni.

Ám ez idővesztegetés s az erőkifejtésben tanúsított lanyhaság tisztán a diplomácia műve, a mely még mindig nem akar letenni a békés kiegyezkedés lehetőségének reményéről. — Lord Redcliffe, ki ugyan nem kevésbé buzgón fáradozott eleitől fogva a béke fentartásán, mint társai, de náloknál tapintatosabb lévén, egyúttal soha sem feledkezett meg a szultán iránt tartozó illem- és tekintetekről, — lord Redcliffe — mondom, — legutóbb egy jegyzéket szerkesztett, a melyhez állítólag Franciaország is hozzájárult. E jegyzék alapján folytatnák a felek és közbenjárók a téli hónapokon át az alkudozásokat.

A szultán, tegnapi harczias válasza daczára is, inkább hajlandó a békére, mint a fegyveres megoldásra. Kiélt s elpuhult testi-lelki szervezete nem igen óhajtja a serailt a táborral felcserélni. A háborús hév, melybe néhanapján beletüzeli magát, ritkán lángol egy napnál tovább, s nyomában rögtön régi közönyössége tér vissza.

Franciaország, Anglia és Ausztria három követének egész igyekezete oda látszik irányulni, hogy a szultánt, miniszterei mellözésével, egészen

saját befolyásuknak biztosítsák, a melylyel aztán a döntő pillanatban tetszésök szerinti elhatározásra bírassák őt; nem gondolva meg eközben, hogy minő sors várhat ily esetben a porta főnhatósága alatt, különösen az Ázsiában élő keresztény lakosságra; mert hogy az összesereglett vakbuzgó muzulmán csapatok alig ha fognának amúgy szeliden, egy szóra ismét szerteszéledni, azt könnyű elképzelni. De erre ma senki sem látszik ügyelni.

November. 24.

A mint épen most haliam, a porta mégis csak rávétette magát idegen-légiók alakítására, melyek azonban egyelőre csupán az ázsiai harctérre szorítkoznának. Legközelebb egy magyar és egy lengyel osztály szervezését vennék célba, melyek együtt egy török pasa vezérlete alá rendeltetnének. A magyar osztály parancsnokául valami Wepler nevűt emlegetnek, ki egykor századosi minőségben szolgált a császár-huszároknál, s kit én 1849. márczius havában, gyanús érzülete miatt, hadtestemből eltávolítottam; a kormány később őrnagygyá nevezte egy másik huszár-ezrednél, s mint ilyen, a Dembinszki-féle hadtest romjaival török területre menekült. Ha valósulna e hír, úgy Wepler egyenesen Sadik pasának köszönheti kineveztetését, ki őt valószínűleg csak azért pártfogolja annyira, mert egykori magyar bajtársai ellen tanúsított sanda irigységét jól meg tudja becsülni. Előre látható e szerint, milyen kitűnő kezekbe jutna a szervezendő magyar légió vezetése, ha ez ember kinevezése mellett maradnának, vagy ha Weplert nem helyeznék valamely

kifogástalanul magyar-ézelmű egyén ellenőrzése alá.

Óhajom szerint Czetzre kellene bízni a magyar légió parancsnokságát. Őt tartanám a legalkalmasabbnak. Egyébiránt általán nem sok jót reménylek e tervbe vett idegen-légióktól, mivel először is arra túl kevés az emigráns, különösen a magyar, hogy tekintélyesb csapatot lehetne belőlük alakítani, másodsor mert még azok is, a kik itt vannak, örökös perpatvarban élnek egymással.

Nézetem szerint még legjobban tenne a porta, ha a jelentkező tiszteket az egyes csapattestekbe önkéntesekül beosztva, a drinápolyi táborba küldené, vagy begyakorló tisztekül alkalmazná.

Ha később aztán elég magyar és lengyel kerülne össze, hogy mindenik nemzet fiaiból legalább is egy-egy gyenge dandárt lehetne alakítani, akkor ám állítsák tisztekül a sorok élére azokat, a kik addig leginkább kiváltak vitézségökkel és hadászati ismereteikkel. Csak is így lehetne egészséges és derék magra szert tenni, a mely körül a csapattest szervezkehetnek.

A különféle nemzetiségű és pártárnyalatú emigrációk közül a lengyelnek Czartoriszki-féle töredéke örvend itt legnagyobb befolyásnak. Csakis ennek sikerült, az osztrák és a francia követségnek egyesült ellenhatása daczára lényegesb eredményt kivívni. Czanowszkinak a drinápolyi tartaléksereg szervezésére való megbízatása, Sadik effendinek pasai méltóságba emeltetése és egyéb hasonló példák eléggé bizonyíthatják ez állításom igazságát. Mi nekünk, magyaroknak, nem a legkedvezőbb tér nyílik ehelytt, ügyünk előbbrevitelének

munkálására. Ha szilárd állást kívánunk foglalni, úgy óvatosan és nagy vigyázattal kell lépesről lépésre haladnunk, a mi annál szükségesebb, mert a szegény törököket rémséges félelem szállta meg az osztrákok boszuló hatalmának falra festett Ördögétől, a melylyel De la Cour, a francia követ úr ijesztgeti őket szüntelen. Hej, be jó hasznát vennők itt legjelesb diplomatánknak, drága Teleki László barátomnak! Senki sem képviselhetné az itteni viszonyok közt nálánál jobban érdekeinket.

Konstantinápoly, 1853. decz. 1.

Pár nap óta lord Redcliffe, tehát annak az egyetlen diplomatának hangja is nagyon megváltozott, ki eddig még némi kímélettel viseltetett a porta iránt. Legutolsó fogadtatása alkalmával kereken kijelenté a szultánnak, hogy királynője ugyan kész a portát Oroszország támadása ellen oltalmazni, de Franciaországgal együtt *mindent* meg akar előbb kísérteni arra nézve, hogy békés kiegyezést hozzon létre, a mely törekvésében bizvást számít a szultán jóakarató támogatására. Az utóbbinak válasza körülbelül annak ismétlése volt, a mit pár nappal előbb a francia követnek mondott, t. i. hogy ő is békét óhajt, de csak olyat, a mely jogait és állama függetlenségét minden idegen beavatkozás ellen teljesen biztosítja.

Lord Redcliffe szavainak és magatartásának e hirtelen megváltozását Victoria királynő sajátkezü levele idézte elő, melyben követének értésére adja, hogy koránt sincsen megalégedve eddigi működésével, és hogy ezentúl egész erélylyel és komolysággal sürgesse a portánál a békés elin-

tézést. Íme, mily világosan szembetűnő Angliában is a dynastikus sógorság befolyása, a mely a királynő e parancsoló hangjából, férjének, Albert Szász-Koburg herczegnek békeóhaja félreismerhetetlenül kiérzik.

Anglia és Franciaország képviselőinek magatartásával teljesen egyező flottáiké a Bosporusban. Míg a szegény törökök győzelemmel harcolnak a szárazon, addig a tengeren kétségtelen az oroszok túlnyomó fölénye, a melyben elbizakodva, nem is haboznak a török főváros oltalmára küldött szövetséges hajóhadak tengernagyainak úgyszólván orruk alá merészkedni.

Körülbelül öt napja lehet, hogy egy orosz flotta-osztály Várna alatt megjelent s bombázni kezdé a várat.

Az innét Trapezuntba vezető úton fekvő Sinope kikötőt egy másik osztály tartja szemben, míg egy harmadik az ázsiai St. Nicolas-nál csapatok partraszállításával van hír szerint elfoglalva, s e mellett a törököktől három héttel ezelőtt kivívott erősség visszahódítására is tett már kísérleteket.

S mit tesz mindezekkel szemben az egyesült angol-francia hajóraj? Nyugodtan és mozdulatlanul vesztegel Bujukdere előtt, s derék vitézeik a fogadókban és korcsmákban mulatoznak, gyakran oly szépen, hogy csapatostul dőzsölnek végig a török főváros utczáin, a török nőket bántalmazva, a helyi szokásokat kigúnyolva, szóval mindenkép oly magaviseletet tanúsítva, a mely csak arra jó, hogy a török nép haragját és méltó felháborodását hívja ki. Így tesznek a szövetségesek!

A mi a két, nem szövetséges államot illeti,

melyek itt képviselvék, Poroszországról csak annyit mondhatni, hogy egészen tekintet nélkül marad és semmi befolyást sem gyakorol az események alakulására; Ausztriáról pedig, hogy itteni követsége alig tekinthető Oroszország ügyvivőségénél egyébnek. E nagyhatalmasság magatartása már több, illetve rosszabb, mint kétértelmű. Míg ugyanis nyilvánosan a barátság és semlegeség álarczát viseli, e hamis külszín alatt egy alkalommal sem mulasztja el, titokban, a porta ellenállási képességét gyöngíteni s ezzel egyidejűleg Oroszország céljait előbbre segíteni. Báró Bruck nem győzi sürgetéseit, ama néhány magyar és lengyel tisztnek a török hadsereg kötelékéből való elbocsátása iránt, ismételni. Az osztrák követség személyzete e mellett sehol sem átallja, mihelyt bizalmas körben hiszi magát, kijelenteni, hogy a törököt szükségkép ki kell szorítani Európából, a minek bekövetkeztével a szultánt, ez úton szenvedendő veszteségéért, tisztességes nyugalomdíjjal lehetne kárpótolni. Így érez Törökország iránt a semleges Ausztria! S még mindig elég vakok a porta kormányférfiai, e hatalmassággal szemben bizalmat tanúsítani.

A legutóbbi minisztertanácsban majdnem az összes résztvevők hajlandók lettek volna már a Redcliffetől előterjesztett békefeltételek elfogadására; az egyetlen Méhemet Ali, a hadügyminiszter ellenkezett, kijelentvén, hogy a fegyverszünet elfogadása esetén lemond tárczájáról. Ám a seraskier (hadügyminiszter) hatalma és népszerűsége oly nagy a nép, az ulemák és a hadsereg körében, hogy e fenyegetés elég volt a

diván szavazatának megdöntésére és lord Redcliffe békejavaslatának elvetésére.

Amíg Mehemet Ali kezében lesz a hadügyi tárcza, addig biztosítva marad a háború erélyes és nyomatékos tovább folytatása, s Törökország sorsa mindaddig nem a diplomácia útján, hanem a kard élével fog eldöntetni. Ám bekövetkezhető bukása egyértelmű lenne mind ennek ellenkezőjével, tehát azzal, hogy a porta kényszerülve lenne a nagyhatalmak akaratához simulni, s ezzel állami önállóságáról és önrendelkezési jogáról egyszer s mindenkorra lemondani.

XIV.

Naplómból. — Első látogatásom a seraskiernél. — Tervbe vett alkalmaztatásom Batumban. — A sinopei katastropha. — Szemlélődések ez esemény fölött. — Bárá Bruck nézetei. — *Konstantinápolyi* életmódom. — *Zrínyi* Ilona és *II. Rákóczy* Ferencz sírjai.

Deczember 4.

Végre valahára összejöhettem a hadügyminiszterrel. Czetzczel együtt palotájába várt bennünket, s a hadügyminisztérium táborkari főnökének, Tefik pasának kíséretében mentünk hozzá, kit értünk küldött. Szívesebb látást kívánnunk sem lehet, de bármily meleg fogadtatásban részesülünk is ezen a helyen, még e kárpótlás is csak részben volt képes feledtetni velünk az egyebütt tapasztalt sértőn hideg tartózkodást és bizalmatlanságot.

Méhemet Ali pasa, a szultán sógora, szép szál ember, s megnyerő modora komoly méltósággal párosul. Szavaiban takarékos, megjegyzései találók, s tudományos műveltsége hiányosságaért elég dúsán kártalanít helyes érzéke és természetes esze. Ő az egész kormánytanácsban az egyetlen, ki őszintén akarja a háborút, s ki mindent hajlandó áldozni a hadjárat becsületes tovább küzdéséért.

Feltártam előtte az eddigi hadműveletekről, jó és rossz oldalairól s a török hadi szervezet jeles-

ségei- és hiányairól táplált véleményemet, aztán felajánlani neki úgy saját szolgálataimat, mint az összes magyar tisztékét, s arra az ígéretre bírák őt, hogy sohase keresse megbízható szövetségeseit másutt, mint a mi sorainkban, kikre a legbonyolultabb körülmények között is bátran számíthat.

Még e látogatásom előtt történt, hogy lord Redcliffe tanácsára a batumi hadtest parancsnokává neveztetésem komolyan elhatározottat. Újabb béketárgyalások közbejötté hátráltatta csupán a kinevezési fermán kibocsátását, a mint erről a seraskiertől, legnagyobb sajnálkozásának kijelentése mellett, értesültem, ki egyúttal azt a reményét hangoztatá, hogy e komédia is csakhamar véget fog érni, a mi után nyomban állomásomra mehetek.

Deczember 5.

Tegnap óta szomorú hír jár a városban. A Bosporustól kiindult hajóhadosztály, mely a Trapezunttal való tengeri összeköttetés fentartására rendeltetett, a múlt hó 30-án Sinope előtt egy erősebb orosz flottától megtámadtatva, tönkre tétetett. Részletesebb tudósítások még hiányzanak, de annyi már kétségtelennek látszik, hogy a tizenkét török hajó közül csak egy gőzös menekült meg, az, mely e gyászhiért a fővárosba hozá.

Konstantinápoly, deczember 14.

Naplóm utolsó lapját a Sinope előtt állomásozott török hajóraj megsemmisülésének szánt sorok foglalák el. Az időközben érkezett kimerítőbb tudósításokból immár megítélhető, minő

kára van e szerencsétlen esetből a török nemzetnek. Az egész osztály tizenegy hajóból, négy fregattá, három korvett, két brigg és két hadigőzösből állott. Ezek közül csak az egyetlen «Taif» gőzös került ki a harczból, a melynek kapitánya, gyávaság miatt, alighanem halálra fog ítéltetni. A többi hajók részben az ellentől sülyesztettek el, részben derék legénységöktől röpítették légbe, mely a hősi halált többre becslé a fogságnál. Az orosz hajóraj parancsnoka támadása előtt megadásra szólítá fel a török flottát, a mire ez ütegeinek sortüzével felelt. A háromórás küzdelem ezzel megindult s mindkét félen egyenlő elkeseredettséggel folyt, de távolról sem egyenlő erővel, mert az oroszok majdnem harmincz hajóval, köztük öt háromfedélzetűvel támadtak, s így diadaluk korántsem oly dicsőséges, mint a milyen jeles volt a törökök hősiei védelme s majdnem páratlan halálmegvetése. Mondják, hogy a török tengernagyot az oroszok kihálázták a hullámokból s hadi fogságba hurczolták. A törökök összes vesztesége, holtak, sebesültek és eltűntekben, több háromezer embernél. De még ennél is súlyosabb csapás a tönkrement ütegekben és löszerekben szenvedett óriási kár, melyet a törökök üres fegyvertárukból bajosan fognak egyhamar helyrehozhatni.

A hírt, mint már említők, az egyetlen megmenekült hajó hozta Konstantinápolyba, s hallatára a város török lakossága magán kívül lett fájdalma s felháborodásában, egyúttal hangos kifejezést adva boszús haragjának a keresztény szövetségesek szándékos késlekedése fölött, melyet

az egész szerencsétlenségért felelőssé tesz. Azzal vádolja az elkeseredett nép az utóbbiakat, hogy tervszerűen meg akarák törni és elbágyasztani szeretnék a muzulmánok harczias lelkesedését, hogy ekként a portát a gyalázatos békeföltételek elfogadására könnyebben rávehessenek.

S valóban, ha figyelembe vesszük mindazt, a mi e végzetes esemény előtt és után történt, könnyen megérthetőnek fogjuk találni, hogy Konstantinápolynak nemcsak mohamedán, de keresztény lakossága is e vélemény felé hajlik, a melyet csak fölötte jámbor lelkek tarthatnak tévesnek. A hadüzenet után arra kérte szövetségeseit a porta, hogy küldjék hajóikat a Bosporusra. E kívánata teljesült is, az angol és francia flotta november elején csakugyan megjelent a nevezett helyen. Ez időtől fogva minden tengeri harczmozdulat az angol, francia és török tengernagyok megelőző közös megállapodása alapján történt. A szövetségesek amaz indítványára, mely a török flotta egy osztályának a Fekete-tengerre küldését javaslá, a török tengernagy határozottan kifejezte azt az aggodalmát, hogy ez útjában a török hajóraj az egész orosz tengeri haderő támadásának lenne kitéve, mihelyt ez utóbbi a sebastopoli öbölt elhagyná.

A törököt azonban azzal csitították el, hogy az oroszok a szövetségesek bosporusi flottáival szemben semmi esetre sem fognak a nyílt tengerre kimerészkedni.

Ez történt a szomorú eset előtt. S utánna? Mindössze annyi, hogy egy francia és egy angol hajó felküldetett Sinopéba, hogy kimerítőbb tudó-

sítást hozzanak s egyúttal a még fölszedhető török sebesülteket fedélzetükre vegyék.

Midőn a két említett hajó visszatérése után egész borzasztóságában föltárult a sinopei öldök-lés rettentő képe, a francia követ késznek nyilatkozott, a kezében levő teljhatalom erejével a francia flottát odautasítani, hogy az angollal együtt kiszálljon a nyílt tengerre s megboszulja az oroszok kegyetlen mészárlását, — ha az angol tengernagy hasonló szándékával őt megelőzi. — Ugyanily nyilatkozatot tőn az angol követ is; mivel azonban egyikök sem adta ki illető hajóhadosztályának az indulási parancsot, mert vonakodott az első lépést megtenni, természetes, hogy semmi sem történt s a szövetséges hajórajok továbbra is tétlenül vesztegelnek a Bosporus kijáratánál horgonyozva.

Maga Bruck báró is ekként nyilatkozik, a holta után talált följegyzésekben, a török tengeri haderőt Sinopénél ért szerencsétlenségről:

«November 26-án végre teljes bizonyossággal értesülhettek a vezérlő körök arról, hogy a sinopei véd-telen kikötőben állomásozó török hajóraj orosz rész-ről szorgos megfigyelés alatt áll. Hogy a török hajóraj korántsincs orosz mentőlevéllel ellátva, a mint később némely részről állítani akarták, azt épen Konstantinápolyban tudhatták legjobban; hisz 26-ka óta a porta szüntelen alkudozásban áll a nyugati hatalmak képviselőivel arra nézve, hogy flottáik kiküldésére bírja őket. Koholmány továbbá mindaz, a mit utóbb egyesek orosz részről történt Ígéretekről meséltek. Szóval semmi alap sem létezett ama feltevés jogsultságának megengedésére, hogy az orosz tengernagy

az ellenfél haderejének egy elég tekintélyes részével kíméletesen fog bánni, miután a török már orosz területre lépett, Örményország egy részét seregeivel elárasztá, sőt Tiflist fenyegeté és St.-Nicolai várórségét lemészárlá. Ez önként kínálkozó következtetés daczára, a szövetségesek továbbra is mozdulatlanul maradtak a Bosporusban, jóllehet busásan lett volna idejük november 30-ikáig, mint a csata napjáig, Sinope előtt megjelenni. Még csak egy szál gőzöst se küldtek eleve, hogy ennek útján az orosz tengernagyot megintsék és a továbbiakért felelőssé tegyék, a minek megtörténte legalább némi jogot adott volna nekik az utólagosan színrehozott bohózatra. Így azonban nem mondhatni egyebet, mint hogy a török hajóraj az oltalmára kirendelt szövetséges tengeri hadak szemeláttára semmisítetett meg.

Ily eseményekkel szemben s a nyugati hatalmak ez eseményekre alapított következtetései után, valóban nem lenne túlzott és igazságtalan ama föltevés, hogy a szövetséges flotta tétlensége mintegy alattomos fölszólítás volt a török hajóraj megsemmisítésére.

Az utókorra bízzuk annak megítélését, vájjon valóban jogosult-e ez a föltevés, mert nem akarjuk ily súlyos vád emeléseért a felelősséget magunkra vállalni; de annyi tény, hogy nem egy figyelmes szemlélő állítása szerint, egészen a Palmerston-féle szövetséges politika szellemének megfelelő lenne, Oroszországnak megengedni, hogy az angol érdekeknek, a török flotta legjava részének elsülyesztése és legdere-kabb tengerészei légberöpitése útján, kiváló szolgálata-t tegyen; a mi mellett angol részről legfölebb azt sajnálják szörnyen, hogy egyúttal miért nem lyukadt

ki mindjárt néhány orosz hajó is, és miért nem szenvedett a másik fél is az elsővel egyenlő károkat!

Szövetségesét saját érdekeinek feláldozni, nem most hajlandó először az angol barátsága, mely rendszeren ily dicsőn szokta a próbát megállani. Annyi szentül áll, hogy sohase volt talán kedvezőbb alkalma Angliának, Törökországot, a reá zúdított zavarok által, magától függővé nyomorítani.»

Ez a szigorú Ítélet eléggé megmutatja, mily mély gyűlölettel volt Bruck az angolok ellen eltelve. Lehet, hogy a szövetségesek tengernagyjai valóban bűnös hanyagság avagy ügyetlenségből követték el a fenti mulasztást; de nem szabad ezúttal felednünk, mily kétségtelen tanúságot tettek utóbb Anglia barátságának értékéről és szövetségesei mentésére nem sajnált áldozatkészségéről, az angol gárdák vitézül elhullott hadsorai, az almai és inkermani csatatereken maradt angol halottak nagy száma! Hogy Ausztria Oroszország barátságát többre becsülé Angliáénál, mindenestre kitűnő ízlés jele, a mely különben később eléggé megboszulá magát. —

Konstantinápolyba érkezésem után néhány héttel elhagyám a fogadót, a melybe eleintén szálltam, egy magánházban fogadtam lakást és ellátást. Egy házban lakott velem Czetz tábornok, gróf Karacsay és a két Golesco testvér. Asztalunkhoz még néhány más úr is járt, köztük egy öreg francia is, ki már harmincz év óta tartózkodik Konstantinápolyban.

Ez a jó öreg úr egy ízben azzal a kérdéssel fordult hozzánk, vajjon nem adhatnánk-e neki fölvilágosítást amaz osztrák herczegnőről, kinek koporsóját vagy tizenöt évvel ezelőtt a galatai St.-Benoit templomban kiásták? E templom javítási munkálatai közben

ugyanis, elbeszélése szerint, a főoltár lebontásánál egy kőlapra akadtak, a mely alatt koporsót s ebben, dúspompájú herczeg-köpenyben egy elég épségben fönmaradt női tetemet találtak, a mely látszatával könnyen azt hitethető, hogy alig került pár napnál előbb a sírba.

Ez a lelet óriási feltűnést keltett. A görögök mindjárt maguk számára akarták a holttestet, mint valamely görög szent tetemét, lefoglalni; hasonló igény-nyel léptek elő az örmények is. Mivel azonban sem az egyik, sem a másik részen nem tudtak elég bizonyítékot a követelés jogosultságának beigazolására felmutatni, — a hulla ismét visszakerült előbbi nyugvóhelyére, a mely fölött ismét az oltár emelkedik; de a márványlap azóta a templom egyik oldalfalába helyeztetett, a hol ma is látható.

Az öreg úr még annyival toldá meg elbeszélését, hogy az osztrák követség is elég feltűnően beavatkozott a dologba, s a nagy zajnak azzal vetett véget, hogy egy rég elhalt osztrák herczegnő tetemének, — s így sem a görög, sem az örmény hitközséggel semmiféle viszonyban nem állónak jelenté ki a holttestet. A sírkövet, mint monda, ha akarjuk, megnézhetjük; csak-hogy a St.-Benoit-templom szerzetesei már oly sokszor bemeszelték, hogy bajosan fogjuk feliratát leolvashatni.

Én Karacsay gróffal összebeszélve, elhatároztuk, hogy mindjárt másnap elnézünk a templomba s föl-kérjük a zárda előljáróját, engedje meg a sírkövet meg szemlélnünk. Mi ugyanis azonnal sejtettük, hogy a szóban lévő tetem senki másé nem lehet, mint Zrinyi Ilonáé, Thököly Imre felesége és II. Rákóczy Ferencz anyjáié. S ha e sejtelmünk nem csal, úgy

annyival e nő emléke iránt mindenesetre tartozóknak hittük magunkat, hogy legalább sírkövét ismét napvilágra derítsük. S feltevésünk valóban helyes is volt.

A zárda perjele barátságosan megmutatá a templom keleti falába beillesztett kőlapot, a melynek felirata azonban, öreg francziánk állításának megfelelően, csakugyan olvashatatlaná vált.

Lekaparván róla a meszet és tisztára mosatván a követ, szép síriratot találtunk rajta, mely a szabadság e hőselkű vértanújának dicséretét hirdeté s halála évét és napját említe.

Míg Magyarország legkiválóbb női egyikének ez emléke előtt kegyeletes gondolatainkba merülve állánk vala, a perjel még egy másik kőre figyelmeztetett bennünket, a mely a templom padlózatába volt illesztve, s a melyben II. Rákóczy Ferencz sírkövére ismerénk, ki itt anyja mellett találta végső nyugalma helyét. Lemásoltuk mindakét feliratot s elküldtük Horváth püspöknek Genfbe, ki azokat, egyidejűleg Thökölynek Ismidben egy magyar emigránstól feltalált sírköve feliratával, a magyar lapokban közrebocsátá.*

* A feliratok így hangzanak:

HIC REQUIESCIT. ab heroicis laboribus
Virilis animi mulier sexus sui ac Seculi glória
Celsissima Domina Heléna Zerinia
Zerinae atque Frangipaniás gentus decus ultimum
Thökölyi Principis uxor olim Rákóczyi utroque digna Coniuge
Magnis apud Chroatas Transsylo. hunc Sicolus inclita titulis
Factis ingentibus totó in órbe clarior
Varios aequa mente fortuna; casus experta par prosperis
ris major adversis
Cumulatis Christiana pietate bellicis laudibus
fortém Dominó reddidit animam
Mortem eluctata in suo florum Campo
ad Nicomediensis Bithynias sinum
Anno Salutis MDCCIII astatís LX die xvni februarii.

Eddigelé Rákóczy sírját a Perában lévő örmény-katholikus temetőn keresték, s így magam is elzarándokoltam, kevéssel idejöttem után, e sírkertbe, de csak udvari orvosa sírját taáltam, ki regensburgi származású német ember volt.

Hogyan maradhatott e tévedés oly soká életben, majdnem megfoghatatlan, ha tekintetbe vesszük, hogy Mikes Kelemennek, Rákóczy hűséges emberének leveleiben egész világosan olvasható, hogy a fejedelem a St.-Benoit-templomban nyugszik. Zrinyi Ilona és fia sírkövének holléte ekként véletlen megoldást nyert.

Hic requiescit Franciscus
II. Rákóczy Dei gratia electus
Transylvaniae Princeps
Partium Regni Hungariæ
Dominus, et Siculorum Comes,
aetatis sue xn a Matre
avulsus, miro Divinae providentiae
ordine per carceres, per exilia,
et per varia vitae discrimina ductus;
hic requiescenti Matri per
Mortem redditus; quietem
quam vivus ignoravit in Domino
reperit anno salutis
MDCCXXXV. octava Aprilis
aetatis suae LIX. —

Hic requiescit ab Heroicis laboribus
Celsissimus Dominus Emericus Thököly
de Késmárk Hungariæ et Transylvaniae
Princeps, Vir a rebus pro asserenda
Patriae libertate fortiter gestis
tota Európa celebris, post varios
fortunæ casus tandem extorris
inter ipsam renascentis Hungariæ
libertatis spem exilii simul
et vitæ finem fecit, in Asia ad
Nicomediensem Bithynia? sinum
in suo florum campo obiit anno
Salutis 1705 aetatis 47 die 13
Septembris.

De alig hiszem, hogy a Konstantinápolyban járt és időről-időre oda ellátogató magyarok érdeemesnek találták avagy találnák, e két nagy halott sírjánál csendes imájokkal, vagy legalább egy kegyeletesen megemlékező pillantással adózni halhatatlan érde-meiknek.

XV.

Az ázsiai harcztér. — A nyugati hatalmak újabb békítő kísérletei. — A szövetségesek flottája kiszáll a Fekete tengerre. — A török haderő. — Emlékiratom Törökország politikai és katonai viszonyairól s javaslataim a további hadműveletk iránt. — Czetz. — A követekhez cs a török föméltóságokhoz való viszonyom.

A szerencsétlenség többnyire párosával jár. A sinopei gyászhiért nyomban követte a törökök ázsiai vereségének szomorú híre.

Az oszmánok uralkodói előbb-utóbb elveszthetik Konstantinápolyt, de azért fenn fog maradni nagy és hatalmas birodalma Ázsiában; fenn legalább addig, a míg ez ősi öröklött birtokai idegen foglalás veszélyétől mentve maradnak. De mihelyt e területekre, avagy azoknak csak egy részére is kiterjeszkedik az orosz hódítás; mihelyt az Eufrát és Tigris forrás-vidéke muszka kézbe jut, attól fogva csak vajmi kevés idő kell, és az orosz csapatok előtt tárva fog állni az út egész a Földközi tenger partjaiig. Az oszmán birodalom e napon menthetetlenül és mindenkorra romba dől. — Tanácsaim, melyekkel alkalom adtával a török vezérférfiaknak szolgálhattam, mindig e szempontból indultak ki; s nem győztem eléggé szívökre kötni, hogy főfigyelmöket mindenkor ázsiai birtokaik sértetlen épségben tartására irányítsák. E téren nem lehetek s nincsenek is segédforrások szükében, a melyek bármely erejű orosz támadás ellen győzelmes ellent-

állást biztosítanak, sőt kedvező alkalommal a támadás lehetőségét is megengedik.

Törökország összes e vidéki szomszédai, a keresztény georgaiak kivételével, vallás- és törzsrakosság kötelkeivel fűződnek az oszmánsághoz és így mindenkor készek, annak ügyét odaadó hűséggel szolgálni, s ugyanígy érznek a Kaukázus-hegység vitéz törzsei is. Mindannyian színültig telvék a legmélyebb gyűlölettel Oroszország iránt, csak arra vártak, hogy velők egy hitet valló testvéreik győztesen nyomuljanak előre, hogy nyomban ők is fellázadjanak elnyomóik ellen. Török részen tehát csak annyi teendő maradt, hogy az immár előrehaladt évszakban minden következhető veszteséget elkerülve, a további hadviselésre szorgosan előkészíttessenek a szükségsek.

Ámde mi történt? A török hadvezérek, a helyett, hogy a szüntelen egybesereglő segélycsapatok szakadatlan felvonulása mellett bizvást remélhető megerősítéseket bevárták volna, időnek előtte neki merészkedtek majdnem minden ponton a támadásnak, a mire természetesen véres fejjel és szégyennel kellé majdnem mindenütt, a muszkáktól visszaveretve, előbbi állásaikra vagy még azok mögé is húzódnioik.

A tengerparton Selim pasa Batumból kivonulva, betört Grúsiába, bevette a St.-Nicolas erődöt, amelynek orosz őrségét kardélre hányatta; s a helyett, hogy török részre igyekezett volna téríteni a körülfekvő vidék lakóit, tüzzel-vassal pusztított, a merre járt; utóbb aztán az oroszoktól megtámadtatva, határozott vereséget szenvedett s kénytelen lón, gyors menetben Batumba visszahúzódni.

A Kur-völgyben Andronikoff orosz tábornok semmi-

sített meg egy török hadtestet, a mely Akiska muszka határerőd őrségét körülzárva, ki akará éheztetni. Végül a törökök főhada, mely Abdi pasa vezérlete alatt a tiflisi úton haladt előre, néhány jelentéktelen, de Konstantinápolyban megannyi diadallá felfűjt ütközet után, a rosszabbra fordult időjárási viszonyok és a csapatok hiányos élelmezése következtében szükségessé vált visszavonulása egyik állomásán, Gedikler falucska közelében, az oroszoktól utolérve, szintén teljesen megveretett, úgyannyira, hogy útegei nagy részének hátrahagyásával kénytelen vala Karsba visszamene-külni. Ide gyűjté egybe serege romjait Abdi pasa, hogy a legsanyarúbb viszonyok közt szenvedje át velők a telet. Így végződött az első ázsiai hadjárat a törökökre nézve, míg az oroszok, elért eredményeikkel teljesen beelégedvén, nyugodtan visszavonultak téli szállásaikra. A sinopei szomorú eset meg az ép említettek arra bírták a diplomáciát, hogy a félbe-szakadt béketárgyalásokat újból megkezdje. Legutóbb egy végleges együttes-jegyzéket nyújtottak be a portához, a mely a következő pontozatokat tartalmazá:

1. A Dunafejedelemségek területét az oroszok mentül rövidebb idő alatt hagyják el. Ezzel szemben kívánatos:

2. Orosz- és Törökország összes eddigi békeszer-ződéseinek revisiója;

3. a szenthelyek körül felmerült kérdések végleges-megoldása; s végül

4. a porta részéről annak kijelentése, hogy a négy nagyhatalmasság kezessége mellett újra tárgyalásba bocsátkozni kész Oroszországgal, s hogy a konferen-czia tartama alatt hajlandó fegyverszünetet tartani.

A Konstantinápolyban ezalatt egyre nagyobbra nőtt elcsügged és mellett, ezúttal könnyűvé lön a diplomácia játéka.

Egyszerűen a nagy veszteségekre utalának a nagykövetek, melyeket Törökország eddig vízen és szárazon szenvedett, s erőinek elégtelenségére, melyek aligha engedik meg az ellentállás tovább folytatását, ha idegen segílyt nem nyer. Amiért is egyetlen mentességül a hatalmak javaslatának elfogadását állíták elébe.

A mindennemű ármányok következtében megfélemlített török miniszterek végre csakugyan rá is állottak e békefeltételekre s a szultán elé terjeszték azokat.

Törökország szerencséjére ez alkalommal a békeszerzők gazdáik nélkül számoltak.

Alig jutott el Európába a sinopei török hajóraj megsemmisítésének híre, s mintegy villámcsapásra azonegy pillanatban a legmélyebb felháborodás kiáltása hangzott fel a Dunától egész a Themseig mindenütt. Franciaország és Anglia közvéleménye végül belefáradva kormányaik kétértelmű politikájának üzésébe, tisztesebb eljárást követelt, s erélyesen sürgeté a hamis altatások útján jelen szomorú helyzetébe került Törökország nyílt és őszinte támogatását.

A diplomaták lelkiismeretlenségét jóvá tévé a népek jobb érzülete, s így a megszegyenített kormányok engedni kényszerültek.

A szövetséges flották parancsnokai oda utasítottak, hogy a Bosporust elhagyva, a Fekete-tengeren cirkáljanak, s az orosz tengernagygyal tudassák, hogy minden a tengeren járó orosz hajót a sebastopoli kikötőbe visszatérni kényszerítvén, e követeléseknek a

vonakodó hajók elsüllyesztésével fognak nyomatékokat szerezni, s minden a török hajók ellen intézendő támadást a legkeményebben lesznek kénytelenek megtorolni. Hiába tiltakozott Poroszország és Ausztria e rendelkezés ellen, szavok nem vétetett figyelembe, s 1854 január havával a czár uralma a Pontuson véget ért.

Így állott be a nyugati hatalmak és Oroszország közötti szakadás, a melynek legközelebbi következménye az lón, hogy az orosz követek Parist és Londont, az angol és francia nemzet képviselői pedig Sz.-Pétervárt azonnal elhagyák.

Én ez időt arra használtam fel, hogy minél jobban megismerkedjem a török viszonyokkal, főleg pedig, hogy tájékozódjam a török haderőt illetőleg s tudomást nyerjek arról, vajjon e haderő a legrosszabb esetben elégséges lenne-e a hadjáratnak, a szövetségesek nélkül való folytatására.

A janicsárok II. Mahmud alatt történt kiirtása után kezdetét vévé Törökországban az európai mintára alakítandó állandó hadsereg szervezése. Nagyszámú kiválóbb ifjú tisztet küldött a kormány Berlinbe és Parisba, míg Bécsben török katonai akadémiát állított, a melynek vezetője, a 40-es években, az akkor ezredesi rangot viselt Hauslab volt.

A tüzérség szervezését porosz, a gyalog- és lovas seregét francia tisztekre bízták.

II. Mahmud megkezdett művét azonban több ízben megnehezíték s félbe is szakíták a közbejött események: így az 1828—29. évi orosz hadjárat, a görög felkelés, továbbá Méhemet Ali pasa, Egyiptom alkirályának kétszeri fellázadása.

Fiának, Abdul Medsidnek trónraléptekor meg-

lehetős ziláltak valának a hadsereg állapotai. Uralkodása alatt azonban gyors lendületnek indultak úgy külső kiképzés, mint belső érték tekintetében; úgy, hogy az 1853. évi hadjárat kezdetén a török hadsereg, derék, takaros és bátor, harczias szellemű volt s bátran kiállható nem egy európai sereggel az összehasonlítást.

A porosz rendszert követve, a különböző tartományok anyagából hét hadtestet alakított a török kormány, melyek közül három az európai, három az ázsiai területre esik. E hét hadtest közül 1853 nyarán öt teljesen fel volt szerelve sőt tartalékaik is behívásra készen állának. Az arabistani hadtest csak félig volt mozgósítható, míg a hetedik, az iraki, annyira elmaradt szervezetében, hogy alig volt képes, Bagdadot és még néhány más, a Tigris és Eufrát völgyeiben fekvő várost a kellő véderővel ellátni, s a puszták örökkön zavargó beduinjait féken tartani.

A rendes török hadsereg tényleges létszámát, kellő njonczozás mellett, s a 6. és 7. hadtestnek a téli időn át történendő kiegészítése után, könnyen fel lehele úgy 250—300 ezerre rúgtatni. A három fegyvernem közül a tüzérség kitűnő, a gyalogság jó, a lovasság azonban, a török hadak ez egykori büszkesége és dísze, nagyon gyarló s régi híréhez teljesen méltatlan vala: A rendszertelen csapatok (basi-bozukok) ugyan szertelen számban özönlének, de nem voltak elég megbízhatók, s legtöbb esetben ép oly rémségesen gazdálkodának saját területükön, mint az ellen földén. Egy részüket azonban még a télen át légiókba lehet vala csoportosítani s kellőkép begyakorolni, a mivel a török hadsereg ismét nyerhete vagy 50—60 ezer használható embert. Az 1854. év tavaszán újra

megkezdendő hadjáratba több mint 300 ezer emberrel léphet vala Törökország; szerintem oly erővel, a mely, a számos határvidéki várnak és a Kaukázus vidékén lakó hegyi törzsek felkelésének számbavételével, az orosz elleni küzdelmet magára hagyatva is becsülettel megállhatá.

E feltevésből kiindulva, egyúttal Sir Stratford Canning részéről nyert egyenes felszólításra, egy emlékiratot szerkesztettem Törökország politikai és katonai helyzetéről, a melyhez két hadműveleti tervet is csatoltam, az egyiket az európai, a másikat az ázsiai harctérnek szánva. E dolgozatomat török fordításban Méhemet Ali pasa hadügyminiszternek nyújtám át.

Nem mulaszthatom el ez alkalommal régi jó bajtársam és barátom Czetz tábornok iránti hálás megemlékezésemnek kifejezést adni, a miért utánam Konstantinápolyba jöve, e munkámban is kitűnő segítségemre volt alapos tudományával. Czetz a bécs-újhelyi katonai akadémiában nyerte kiképeztetését, később az osztrák sereg táborkarában szolgált, s 1848-ban az erdélyi hadsereghez került, hol az öreg Bem táborkarának főnöke lett. Bem fénves sikereinek nagy részét tábornoki főnöke mélyre látó s helyes intézkedéseinek köszönheté.

Czetz csak rövid ideig maradt Konstantinápolyban. Törekvéseink eredménytelenségét előrelátván, már a tél folyamán visszatért nyugoti Európába, hol egy kreol nővel, az argentin köztársaság egykori diktátorának, Rosas tábornoknak unokahúgával házasságra lépett, s nejével utóbb a La Plata folyam partján boldog otthonra talált. Sok éven át élt itt polgári mérnökként, s úgy látszik nem csalódott reményeiben.

Sir Stratford Canninggel ez időtájt gyakrabban érintkeztem; a francia követtel már ritkábban, de annál sűrűbb, majdnem mindennapos társalgásban álltam nemes és áldott jó szívű barátommal, a szardíniái követtel, báró Teccoval.

Egyidejűleg a török vezérférfiakkal is fenntartani összeköttetéseimet, főleg Resid és Rali pasával, meg Fuad effendivel, a reform- vagy angol-párt legkiválóbb egyéneivel. Később Achmet Vefik effendivel is barátságba léptem s különösen ő volt az, a ki a keleti étellel közelebbről megismertetett.

Achmet Vefik, nagy könyvismerő lévén, oly művekkel szolgált, melyek rendkívül leköték figyelmemet, mert világos bizonyítékát képezték annak, minő magas fejlettségre jutott az irodalom, különösen a hadtudomány a törököknél a XV. és XVI. század folyamán.

Oly munkákat mutatott az említett korból, melyek a legkimerítőbben tárgyalják a táborozás és élelmezés, az erődítéstan és a lövészet elméletét, s oly alapos-sággal szerkesztvék, a mely arról tanúskodik, hogy az oszmánokat nem kizárólag vad bátorságuk és az iszlám iránt való dühös vakbuzgalmuk, hanem magasb hadviselési ismereteik is segíték győzelmeikben.

Achmet Vefik nagyszámú bölcséleti és mennyiség-tudományi könyvet is adott elém, a melyek közül egy, mely a XVI. század folyamán, Rómában került ki a sajtó alól, Euclides fordítása volt; nem kevésbé figyelemre méltó volt egy szótár, mely bármely európai tudományos akadémiának díszére válhatna.

A törökök szerencsétlensége csak az lőn, hogy tudományos és közéleti téren beállott általános hanyatlásuk oly korba esik, a mely Európában a teljes erő-

vel megindult újjászületés, a minden téren óriási hévvel munkába vett haladás időszaka volt. Természetes, hogy ilyenformán vissza kellé maradniok s azon állapotba süllyedniök, a mely könnyen arra bátoríthatá a keresztény hatalmakat, hogy teljes megsemmisítésökre szövetkezzenek.

1854

XVI.

Az 1853—54-ki tél Konstantinápolyban. — Báró Splényi. — Teleki levele Parisból.— Betegségem, tartózkodásom Smyrnában. — Találkozásom Türr ezredessel.— Utóbbi Omer pasához megy, emlékirataimat neki átadandó. — Omer pasához intézett levelem.

Az 1853—54-i tél elég nyugodtan telt el Konstantinápolyban. A követségek nem nyiták meg, mint egyébkor termeiket, nem adtak estélyeket s a szokásos vigalmak ez évben egészen elmaradtak; mindenki a legközelebb várható eseményekre függeszté egész figyelmét, s ki-ki meg vala győződve lelke mélyén arról, hogy az egyszer ismét Oroszország hatalmi állása forog vitában, még pedig nem csak a távol Keleten, hanem Európában is, s hogy a jövő események e kérdésben dönteni hivatvák. Barátaim nagy része, mint már említem, a harcztéren állott; a Konstantinápolyban maradtak közül még csak egy nem került mindekkoráig szemem elé, s ez báró Splényi volt.

Midőn egy napon Perából Galatába menék, hirtelen egy rongyokba burkolt koldus állá el utamat. Sápadt arczából meredten függeszté rám mélyen ülő szemeit s a szánalmas alak e szókba tört ki: «Klapka, nem ismersz rám?»

Jobban szemügyre veszem őt, legnagyobb rémületemre régi jó bajtársamat kellé a rongyos koldusban felismernem.

«S te, ebben az állapotban!?» kiálték, alig jutva szóhoz.

«Ó, ne ítélj e látszat után, szólt, mert nagyon csalódnál! E piszkos, foszlányokba tépett öltözetben a legboldogabb embert látod magad előtt, ki csak a föld hátán jár. Fájdalmat, szenvedést, bánatot nem ismerek, s szüntelen csak a természet örök szellemével társalkodom, a kiről nektek, gyauroknak, még sejtelmek sem lehet!»

Szavai örültnek vallák szegényt; mást egyelőre nem tehetek, mint hogy megkértem, látogasson meg másnap; hadd lássam, gondolám, nem-e lehetne rajta még valahogyan segítenem.

Splényi a hasonló-nevű egykori magyar kir. testőrkapitány fia volt. Ifjú éveiben a legfényesb társadalmi szerepet játszotta; alig húsz éves korában már huszárkapitány volt azon ezredben, a melynek apja volt a tulajdonosa. Az osztrák hadsereg legkedveltebb tisztjeinek egyike volt; 1848-ban azonban megvált a katonai pályától s Olaszországba ment, hol a magyar kormány turini ügyvivőjévé lőn. A noyarai ütközet után Parisba ment, a honnan Teleki fontos megbízással őt Keletre küldé. Splényi hosszabb ideig tartózkodott itt, részben a fővárosban, részint sógoránál Guyon-Kursid pasánál Damaskusban, hol mértéktelen hasisélvezetnek adá magát.

Konstantinápolyba jöttöm idején egy dervis-klasztromban tölte napjait. Meghívásomnak eleget tett s meglehetősen józan állapotban állított be másnap hozzám. Elejébe tartam, mivel tartozik önmagának, nevének és honának, s hogy térjen ismét magához és hozzánk vissza.

Hosszabb meggondolás után rá is állott, azon fel-

tétellel, ha ismét oly helyzetbe hozzuk őt, hogy a világban tisztességesen megjelenhessen.

Megkértem Karacsayt, ki esetleg ép nálam volt, vezesse őt előbb borbélyhoz, nyírassa le haját, azután vigye fürdőbe, s ha innét kikerült, öltöztesse tetőtől talpig emberséges ruhába. Még az nap este visszontláttam őt s mintha visszanyert külsejével régi jobb szellemét is visszakapta volna, szentül igére, hogy híven támogatni fog küldetésemben.

Jó feltétele azonban nem állott erős lábon, mert néhány nap múlva már megint régi rongyos dervisöltönyében jött hozzám, s kijelenté, hogy felette há-lás ugyan iránta tanúsított jóakaratomért, de nem tehet róla, ha végtelenül boldogabbnak érzi magát dervis-barátai körében, mint egyebütt, s ha szíve vonzódása ismét visszatérni készíti őt klastromába.

Ismételt kísérleteim daczára sem sikerült őt újra családja körébe haza erőltetnem, s az egykor oly deli, lovagias és előkelő huszár-tiszt, ki nem egy női szív meghódításával dicsekedhetek ifjú korában, nyomorult koldusként fejezte be életét egy francia kór-házban, hol irgalmasságból a végső ápolásban részeltetek.

A hasis, *herba cannabis indicae*, narkotikus élvezeti szer, mely ritkán és mértékkel véve, derült, kellemes és fellengző mámorba ejt, feltüzeli a képzelő erőt, étvágyat gerjeszt és hevesb érzéki vágyakat kelt; gyakran és nagyobb mennyiségben élvezve azonban biztosan esztét veszi a vele élőnek, s e sorsra jutott szegény Splényink is. —

Deczember hóban híreket kaptam Franciaországból, s többek közt Teleki Lászlótól is egy levelet, melyek híven tükrözik reményeit s megvilágítják

egyúttal ama viszonyokat, melyek ez időben Kossuth előtt még zárva tarták a Tuileriák kapuit.

Paris, 1853 december 7.

Az itteni újságok tele vannak vele, hogy a porta még mindig nem fogadta el ajánlatodat. Én a több oldalról nyert bizalmas közlések után ezt egész természetesnek találom. De azt hiszem mégis, hogy helyzeted nem sokára határozott fordulatot veend s pár hét múlva tevékenységbe fogsz léphetni. Sőt lehet, hogy már most, midőn e sorokat írom, megtörtént, a mit reméllek. Bármint legyen is, mindenkép kívánatosnak tartom, hogy ott maradj, s ne változtasd helyedet. Itt még mindig sokat beszélnek a béke lehetőségéről, újabb konferenciák- és kongresszusokról; a mely szófia-beszédre azonban semmit sem adok, mert meg vagyok róla győződve, hogy az általános európai háború ki nem kerülhető. Nézetem szerint pár hét múlva Ausztria is le fogja vetni álarczát, s nyíltan Oroszország mellé fog szegődni. Amint pedig ez megtörtént, azon pillanatban mindenütt ki kell gyúlnia az élet-halálra elkese-redett harcznak!

A lengyelek már munkába vették egy lengyel légió képzését. Ezt különben te, helyeden sokkal jobban tudhatod nálamnál; jóllehet én épen attól értesülten, a kinek vezérlete alatt az egész szervezkedés áll s kit a porta e munkával megbízott. Azt is írták, még pedig a stambuli dolgok körül teljesen tájékozott egyének, hogy az angol követ személyében hatalmas pártfogóra tettél szert. Szívem mélyéből óhajtom, hogy igazuk legyen!

Másfelől értésedre juttatom, hogy mindeddig sem az angol sem a francia kormány még a legcsekélyebb előzékenységet sem tanúsíta a magyar és lengyel emigráció iránt, jóllehet főleg az utóbbinak vezérei a lehető legnagyobb türelmetlenséggel várják óhajaik teljesedését. Én azt gondolom, hogy a világ-háború nagy kérdésének eldőlte előtt ezt hiába várják, mert addig ennek is függőben kell maradnia, míg a nyugati hatalmak a végső, visszavonhatatlan lépést meg nem tették. Jövő tavasszal ez is meglesz; én legalább biztosra veszem!

Angliába (Kossuthhoz) még nem mehettem, mert itteni állásomat e lépésemmel fölötte megnehezíteném. Amaz úr ugyanis, a kivel ott találkoznom kellene, itt még mindig lehetetlen s főleg a legmagasb körökben épen nem kedvelt egyéniség. De mindazáltal reményem van, hogy a körülmények hatalma e részben is változást fog teremteni, a mely sok, jelenleg még ellentétes érdeket ki fog békéltetni.

Az öreg biharit (Beöthy Ödön) ide várom. Tudod-e, mi a szándéka? Ő is oda kívánczik, a hol te vagy. Lehet különben, hogy azóta felhagyott e tervével; már rég itt kellene lennie, de egyelőre semmit sem hallat magáról.

Legközelebbi soraimban mindenről kimerítőbben írok majd. Tíz nap lefolyása ugyanis sok újat hozhat.

Lehet, hogy magam is rászánom magam s ki megyek Törökországba, hol jelenlétemmel tán használhatok valamit ügyünknek.

Batthyány grófnő már irt Nizzából. Egészen

meg van elégedve ottani helyzetével s legközelebb be akarja vezetni leányát a társaságba.

Isten tartson meg! Mi mindnyájan egészségesek vagyunk itt, Kászonyi kivételével, a ki meghülés következtében az ágyat őrzi. Kiss (Miklós) mézes-heteit falun éli, pár nap múlva azonban már visszatér. Andrásy (Gyula) már visszaérkezett vadásútjáról; gyakran érintkezem vele s mindenben egyetértünk. Áldjon az Ég!

Telekeinek ajánlataim elfogadása iránt táplált reményei nem mentek egyhamar teljesezésbe. Stratford-Redcliffe sürgetései daczára, még mindig húzta, halasztotta a porta elhatározását, valószínűleg azért, hogy az internuntiumot még jobban maga ellen ne izgassa. Vágyaim betölte helyett januárban súlyos betegség látogatott meg. Szakadatlanul kízó heves gyomorgörcsökben szenvedtem, a melyek a kétségbeesésig juttattak, midőn hiában kerestem ellenök az orvosi tudományál segítséget.

Végül azt tanácsolák, hagyjam el egy időre Konstantinápolyt s keressék enyhébb ég alatt gyógyulást. Üdülési helyül Smvrnát választám. S e város kellemes éghajlata valóban javulásomra szolgált, úgy, hogy rövid időn már, szórakozás kedveért, kirándulásokat tehettem a vidéken.

Egy gyönyörű szép vasárnapi reggelen feltevém magamban, hogy ama Smyrnától körülbelül három mérföldnyire fekvő romokhoz nézek el, a melyek múltja iránt annál jobban érdeklődtem, mennél kevesebbet tudhattam meg rólok magában a városban. A romok a legdúsabb növénydíszszel valának borítva. A hosszantartó lovaglásban kifáradva, egy lombos fa árnyában akartam megpihenni, a midőn

egyszerre elég közelből sajátzerű hangokat hallék, melyek élénken emlékeztetének cigányzenénk panaszos, mélabús akkordjaira. Szolgám nem adhatván a zene iránt hozzá intézett kérdésekre választ, követé annak hangjait, s azon hírrel jött vissza, hogy egy örmény lakodalmat ülnek a szomszédban, s hogy e jó emberek bizonynyal szerfölött megörülnének, ha elég jó lennék, részt venni vigalmukban.

Követem szolgálmat s vagy 30—40 főből álló falusi társaságot találtam, a mely nyilván a környékből került össze s egy cigány bandát közre véve, annak török-örmény dallamai mellett mulatott.

Én már Konstantinápolyból ismerém ez örmény zenét, itt azonban még jobban feltűnt a miénkhez való nagy hasonlósága, s csak jobban megerősített abbéli hitemben, hogy e dallamok már századokkal ezelőtt hangzottak a Ganges partján.

Nem csupán ez egyhangú örmény zene volt különben, ami figyelmemet leköté; az egész falusias kép, a tarka jelenet, mely élém tárult, igen érdekelt. Mind ez ifjúkorom egyes emlékeit varázsolá vissza lelkem elé s mély bánat borúit kedélyemre.

A cigány ok egyike beszélt kissé magyarul is, s azt monda, hogy csak Magyarországon hallani igazán szép zenét, Ázsiában mindig ugyanazokat az ősrégi dalokat kell húzniok. Azzal vigasztaltam őt, hogy a régi egyiptomiak legalább is vagy hat ezer éven át hallgatták egyazon áhítattal régi danáikat, s egész boldogok, vagy legalább is oly boldogok valának mellettök, mint mi most; a mely szavaimhoz, még nagyobb örömeire pár piasztert vettem fezébe.

Elbúcsúzáván e jó emberektől, visszatértem a városba, emlékembe idézvén útközben Lenau szavait e

barna ficzkókról, kik e költő szerint, elhegedülve, elalva s az életet, fel sem veszik és lelkek mélyéből megvetik azt, a mivel mások annyira törődnek, a miért sokan úgy ölik magukat. —

E kirándulásom után pár nappal visszatértem Konstantinápolyba, hová hírek után epedő lázas türelmetlenségem űzött megint, mert Symrnában a világról semmi tudomást sem vehettem.

A hajón Türr ezredest s még néhány ismerőst találtam, kik Franciaországból jöve, szintén Konstantinápolyba tartottak. Képzzelhetni, mennyire örültem e szerencsés találkozásnak, mely első kézből juttatá értésemre a legújabb európai eseményeket.

Alig valánk pár órája nyílt tengeren, midőn hirtelen egész ijedten ront be a hajóskapitány szobánkba, s kérdésünkre azt feleli, hogy a légsúlymérő szokatlan gyors és nagy esése után következett, nem sokára heves viharra lehetünk elkészülve. S valóban, oly erős szélroham támadt, hogy hajónk dióhéj gyanánt tánczolt lökéseitől a felkorbácsolt hullámokon s csakúgy recsegett minden eresztékében.

A vihar pillanatról-pillanatra nőttön nőtt s közel valánk már ama veszélyhez, hogy Mitilene szirtes partjaihoz vágják a bösz elemek hajónkat. A kapitány minden áron öbölbe igyekezett jutni, hogy horgonyt vethessen; a horgonylánczok azonban czérnaszálakként szakadtak szét minden ily kísérletnél, s így megint csak vissza kellé terelnie hajóját a nyílt tengerre.

Pár óra múlva az elemek dühe kissé csillapulni kezde. A szél ugyan még az egész éjen át üvöltött, de a veszély szerencsésen elvonult fejünk felett.

A mint másnap a fedélzeten körültekinténk, szívszakgató látvány tárult elénk. Smyrnában vagy 7—800

ujonczt vettünk hajónkra, kik Ázsia belsejéből ép most kerültek sorozás alá. Legnagyobb részük a leghiányosabban lévén öltözve, alig hogy egy rossz burnuszt viselt, a melylyel magát úgy a hogy betakarja. Dermedten heverték szegények a padlón; néhányan, alighanem már betegen szállva be, a szörnyű éjen át kiszenvedtek. A holtakat minden teketória nélkül belehányták a tengerbe; s az életben maradtak, minden nagy szenvedéseik daczára, sem nyiták egyetlen panaszhangra sem ajkaikat; stoikus egykedvűséggel viselték sorsukat, s a nap felkeltével nyugodtan végeztek reggeli imájokat. Ily jelenteket látva, megérti az ember, mily erőt önt az iszlám a balsortól sújtottak lelkébe, s az élet mily semmibevételéig, mily hősieis önfeláldozásig tud a hívő moszlim felemelkedni.

Még ugyanazon napon elértük a Dardanellákat s más nap már Konstantinápolyban valánk.

Utunkban megkérdeztem Türrt, vájjon nem lenne-e hajlandó, az előbbi fejezetben említett hadműveleti tervet levelem kíséretében Omer pasához vinni, de mindjárt azt is tudtára adtam, hogy más út, mint a Balkánon átvezető póstavonal nem vezet a táborba, ezen pedig, az évszak okozta nehézségek miatt, nem a legkellemesebb lovaglás eshetik. Türr, mint rendszeren, ha gyors elhatározás, erélyes tetterő volt kívánatos, azonnal késznek nvil átkozott s habozás nélkül elvállalta e küldetést; alig is értünk Konstantinápolyba, nyomban útra kelt a török főhadiszállás felé.

Omer pasához intézett levelem így szólt:

«Midőn Türr ezredesnek a ruméliai táborba teendő útját kedvező alkalomként felhasználva, e

sorokat a szokottnál biztosabb módon vélem Excellentiád kezeihez juttatni: e lépésemet egyrészt az események gyors fejlődése, másrészt pedig azon reményem sugallja, hogy Excellentiád, jóllehet nincs szerencsém személyes ismeretségéhez, nyílt és őszinte közléseimet még sem fogja barátságtalanul fogadni.

Az orosz ügyvivők elutazása Paris- és Londonból, Orloff gróf bécsi útja s a pár hét óta gyorsan terjedő görög felkelés szerintem mind oly jelek, melyekből könnyen látható, hogy döntő válság küszöbén állunk. Nem sokára külön válik a két nagy tábor, melyekre Európa oszolni fog; egyikükben Francia- és Angolországgal Törökország fog állani, körülvéetve az idegen iga alól szabadulni vágyó nemzetiségektől; — a másikban Oroszország és Ausztria. Ausztria ugyanis csak egy bizonyos határig játszhatja kétszínű szerepét; mihelyt azonban az Al-Dunánál más fordulatot vesznek az események, kénytelen lesz álarczát elvetve, vagy Oroszország *mellett*, vagy *ellene* állást foglalni. Ámde biztos, hogy Oroszország *mellé* fog szegődni, mert az orosz hatalom veszte saját vesztét vonná maga után, s amannak bukkásával egyetlen támaszától foszthatnék meg. — Ezt Bécsben is jól tudják, ezért a kétértelmű politika, melyet ott követnek s egész a végső pillanatig követni szándékoznak.

Az internuntius, kit Bécsből a portához küldtek, kitűnően volt megválasztva. Bruck báró megnyerő modorával s a szabadelvűség bizonyos látszatával a legmelegebb törökbarátnak színlelé magát, s ígéreteinek, valamint édes cselfogásainak sikerült

is itt mindenkit tévútra csalni s mindazt elfeledtetni, a mit Ausztria 1849 és 1850 óta Törökország ellen vétett. A Boszniában történt izgatás, — Montenegrónak később nyílt és tettleges támogatása, — Petrovits Danilo herczeg fogadtatása Bécsben, — Leiningen küldetése, — az első bécsi jegyzék eredeti szövege, — Ausztria tiltakozása a szövetséges flottának a Feketengerre szállása ellen, — amaz osztrák tisztek magatartása, kik a török táborok megszemlélése után az oroszokhoz mentek át, — az összes osztrák konzulátusok nyilván való kémszolgálati, — az osztrák lapok hangja a hadjárat elejétől fogva —, a görögök szüntelen folyó nyílt és titkos fellazítása (az «Augsburger Allg. Zeitung» cikkei ezt napnál világosabban bizonyítják), — szóval mind az, a mi Ausztria politikáját igaz színében tüntethetné fel, felejtve van Bruck báró úr kigyósimságú magaviselete folytán.

A görög felkelés híre derült égből lecsapó villámként sujtá a török kormányt s véle a két nyugati nagyhatalmasságot. Ausztria is erővel azt a látszatot igyekezett fentartani, mintha nem kevésbé meglepetve érezné magát az előbbieknél; holott már régóta biztos tudomása volt mindarról, a mi Görögországban készült. Állításom bizonyítékaul íme néhány adat. — Ausztria új követe Athénben valami Niedreder (v. Nickreder) úr mindjárt helyére érkezte után, titkos és bizalmas viszonyba lépett Persiani úrral, az orosz ügyvivővel, a mire nyomban feltűnő mozgalom és sürgölődés támadt a lázadást vezérlő különböző bizottságok kebelében. Patras- és más

görög kikötővárosokból azt hírlelik, hogy az ottani bizottságok szabályszerű pénz- és érték-küldeményeiket az osztrák Lloyd-hajókkal szállítják. — Itt Konstantinápolyban is felütlő volt az a sietség, melylyel Weiss és Mihanovits urak, az első követségi tanácsos, az utóbbi pedig fő-konzul az osztrák követségnél, — oly lázas igyekezetet fejtettek ki, egy nem rég a görög felkelésben való részesség miatt elfogott osztrák alattvaló iratainak lefoglalásában, hogy azokat ekként a török rendőrhatalóság vizsgálata elől nagyhamar elvonják. — E részleteket csak azért tudatom, hogy az arra esetre, ha netán a görög fölkelést nem sokára egy szerb és bolgár lázadás követné, legalább figyelmessé tegyem előzetesen Excellentiádat az osztrák ügynökök részéről bizonynyal itt is kifejtendő működésre.

A mi Orloff küldetését illeti, bármint írnak is angol és francia lapok annak sikertelenségéről, *sokkal megbízhatóbb magán értesítéseink* ép az ellenkezőt hitetik el velünk. E hírek nyomán Orloff gróf a következő titkos szerződést fogadtata el a bécsi kormányval: «Ausztria egyelőre megmarad semlegessége mellett s megelégszik, a török határon összpontosító figyelő hadseregének felállításával. Később azon követeléssel fog a porta elé állani, hogy Boszniát, Szerbiát és Kis-Oláhszágot, az e tartományokban dülő belviszályok lecsendesítésének ürügye alatt, megszállhassa. Oroszország erre egész erejével veti majd magát az Al-Dunánál a török hadak leverésére, s ha ezt elérte, Ausztriát fogja közbenjáró- és békebíróul felkérni. Ha időközben az említett

török tartományok területein elég magasra csapott a lázadás heve s eléggé megingatá a feloszlásáig gyengített török birodalmat, úgy Ausztria tetszése szerint igényt támaszthat a porta északnyugoti birtokaira, úgy mint egykor Galicziára, azon czímen, hogy azok tulaj donkép a magyar korona törvényes örökségének részei.« Ez állítólag ama titkos egyezmény tartalma; s a jövő majd megmutatja, mennyi az igaz belőle. Ám legyen bármiként, annyi tény, hogy Ausztria semlegessége is csak Oroszország javára szolgál s árt Anglia és Franciaország érdekeinek, a mellett, hogy nyílt árulás Törökország ellen. E semlegesség Oroszországot abba a helyzetbe segíti, hogy csapatait lengyel tartományaiból kivonva, összes erejét az Al-Dunánál sorakoztassa, s véle az Excellentiád vezérlete alatt álló hadakra, túlnyomó számban lévén, döntő csapásokat mérhessen. Sőt azt tartom, *hogy Törökország és Európa sokkal kedvezőbb helyzetben lenne, ha Ausztria nyíltan Oroszország pártjára állana, a helyett hogy ál-semlegességében marad; ekkor legalább a porta természetes, biztos és legerősbb szövetségesei, a fellázadt Olasz-, Magyar- és Lengyelország ez akadálytól menten, szabadon követhetnék szívok hajlamát. Oroszország és Ausztria mindaddig, a míg az utóbbinak államai-
ban a mostanság uralkodó állapotok tartanak, egy és ugyanazon elv szolgálatában egyesült két állam, egy közös ellenség gyanánt tekintendő.»
Türr ezredes Sumlában találta Omer pasát, ki őt a legszívesebben fogadta.*

XVII.

Hírek Omer pasa főhadiszállásáról. — A török fővezér életrajzi vázlata. — Az utolsó békítési kísérlet. — A szövetséges hatalmak hadüzenete Oroszország ellen. — Az ellenségeskedés megkezdődik a Dunánál. — A törökök veresége a Dobruzsában. — Habozás az orosz főhadiszálláson. — Szilisztria ostroma. — Az oroszok visszavonulása a Duna-fejedelemségek területéről, melyet az osztrákok szállanék meg.

A hírek, melyeket Türr és az Omer pasa törzskarában szolgáló magyar tiszték útján a török főhadiszállásról kaptam, korántsem feleltek meg várakozásaimnak, s nem a legkedvezőbb világításban tüntetek fel a Duna mellett álló török haderő szervezetét. Műszaki csapatok és egy törzskar ama két főtényező, melyek a fővezért rendelkezései valósításában támogathaták, egészen hiányoztak.

Omer pasára függeszté ez időben egész Európa szemét; védelmi állásának megtartásától függött Törökország állami léte; helyén lesz tehát pár szót itt közbevetni élete, jelleme s egyénisége főbb vonásairól.

Omer pasa, melléknevével Omer Lufti, 1806-ban született, a horvát határőrvidék Plaschki nevű kis falucskájában. Atyja, Latas Péter, osztrák főhadnagy volt, ki később, az osztrák hatóságokkal támadt súrlódásai miatt, tisztí rangjáról lemondott. Fiát csak vajmi hiányos nevelésben részesítheté. Az ifjú tizenennyolcz esztendőskorában, ekkor még Latas Mihály néven, hadapródként az ogulini határezredbe állott, hol, gyenge

egészsége miatt, irodai szolgálatra osztatott be az útépitési igazgatóságához. Később főnöke, Knesits Kajetán őrnagy magával vitte Zarába, hol építkezéseinél felügyelőként alkalmazá a fiatal Latast, ki itt az olasz nyelvet csakhamar elsajátítván, ifjú olasz barátainak társaságában, nyelvökkel együtt az osztrákok elleni gyűlöletet is mohón magába szította; a mely gyűlöletet atyja halála után nyomorba jutott családjának keserű nélkülözései csak növelek.

1829-ben, pártfogójától, Knesits őrnagytól, egy ifjúkora könnyelműségének rovására írható ballépés után, megszökött s csekély költséggel ellátva, Törökországba ment.

Serajevo felé tartván, fuvarosok támadák még s minden pénzétől megfosztva, félmeztelenül hagyák, szigorú téli időben, az úton, hol egy szegény keresztény paraszttól fölkaroltatva, ennek házában oltalmat talált s megint magához térvén, pár nap múlva útját folytathatá. Serajevóban, egy ismerős sókereskedőnél talált menedéket, s ugyanitt, még 1829-ben az iszlámra tért át. Rövid idő múlva azonban oltalmazója házát elhagyva, tovább ment szerencsét próbálni. Legközelebb Widdinben állapodott meg, hol ez időben Hussein pasa volt a tartományi kormányzó, kinél szolgálatba lépett. Ura a Koránban és a török nyelvben oktatást adott néki. Hussein halála után, 1834-ben, ennek családját, most már Omer aga néven, Konstantinápolyba követé.

A török fővárosban való tartózkodása elejével sok kellemetlenséggel kellé találkoznia. Senkinek bizalmát nem tudta egy ideig megnyerni. Mindenki kerülte a hitehagyottat, s főleg Hussein pasa barátai áskálódtak elkeseredetten ellene. Pusztá véletlen ragadta ki

öt rejtekéből s egyúttal ama pályára helyezé, melyen utóbb oly nagy és nevezetes szerepet volt játszandó. Mahmud szultán, a janicsárok lemészároltatása után, külföldi oktatókat hitt országába, kiknek segélyével a hadsereget újjászervezni szándékozta. A legnagyobb nehézség, melybe az utóbbiak feladata ütközött, oly közbenjáró személy hiánya volt, ki a törökökkel való érintkezésök- és egymás kölcsönös megérthetésénél tolmácsul szolgálhatott volna. Ekkor Omer agára figyelmeztetek a porosz tisztet, ki képesnek találtatván, a minisztériumnál ajánlatba hozatott s törzstiszti fizetéssel ugyan, de ilyenek rangja nélkül alkalmaztatott is, a mely állásában több éven át működvén, a kedvező alkalmat, főleg Winden porosz ezredessel való gyakori érintkezését jól felhasználta, s kitűnő katonává képezé magát.

Azon időtájt, midőn az egyiptomi alkirály lázadása ellen a szultán kértére egy orosz segélycsapat szállt ki a Bosporus partján, Omert orosz részről ama felszólítás érte, hogy álljon a czár szolgálatába. De ő visszautasítá ez ajánlatot, a mi a szultán értésére esvén, őrnagyi rangot és tetemes fizetési pótlékot szerzett Omer agának.

Nevezetesb szerepet azonban Omer csak Mahmud szultán halála után kezdé játszani, kinek utódja, Abdul Medsid, rövid időközökben kajmakam (alezredes), 1840-ben miralai (ezredes), és két évvel utóbb liva-pasává (dandártábornok) léptette őt elő.

Mindama feladatok megoldásában, a melyek ezen-túl Omer pasára bízattak, kiváló szerencséje volt. Így a syriai lázadók elleni győztes harczában, a melynek folyamán a fölkelés vezéreit elfogá; nemkülönben az albán zendülésnél, majd az 1847-ben, kis hiján

kitört katonai lázadásnál, melyet Drinápoly- és Konstantinápolyban még kigyúlta előtt sikerült elfojtania. Főleg ez utóbbi érdemeiért nyerte ferik-pasává történt kineveztetését, a mely rang a hadosztály-tábornokénak felel meg.

1848-ban, húsz évi szünet után, első ízben lépett ismét Omer pasa az európai politikához közelebbi viszonyba. A Moldva- és Oláhországban megindult nemzeti mozgalom az orosz és török kormányokat e tartományok közös megszállására vezette. A török kormány e megbízással alig fordulhatott máshoz, mint Omer pasának az európai viszonyok- és szokásokkal ismerős jártasságához.

Omer tizenöt ezernyi válogatott seregével elfoglalta Oláhországot, a melyben tapintatos eljárása és az oroszok sértő magatartásától annyira különböző okos mérséklete által, csakhamar meg tudta nyerni a kormányok többségének rokonszenvét. Bukarestben időzése alatt egy erdélyi származású fiatal keresztény, leányt vett feleségül, a mi a nép szabadelvűbb rétegeiben csak emelé népszerűségét. A szultán, Omer működésével való teljes megelégedése jeléül, 1850-ben a romániai hadtest musirjává (tábornagy) nevezte őt ki.

Konstantinápolyba visszahívatván, a legkitüntetőbb fogadtatásban részesült fejedelme kegyéből, ki tízezer arany tiszteletdíjjal jutalmazá őt, egyúttal a Boszniában dúló lázadás lecsendesítését bízta reá, a mely feladatot szintén sikerült szerencsésen megoldani, csak-hogy megoldása közben nem riadt vissza olykor, kevésbé kifogástalan, sőt lovagiatlan fegyvereket is használni. Vád alá is került, de az ellene támasztott gyanúsításoktól, Konstantinápolyba hívatván, az ott ügyében egybeült hadbírótság előtt tisztázta magát.

Még egyszer kellé Omer pasának a török politika szolgálatában kisebb megbízatást elfogadnia, ezúttal Montenegróban, hol nem járt szokott szerencsével. Nyomban ezután érte őt az Al-Dunánál összpontosított török hadak fővezéri tisztére való kijelöltetése.

Omer magastermetű s eléggé előkelő külsejű, gyanakvó természetű, szeszélyes és állhatatlan ember volt, kinél a jóakarát és kedélyesség hirtelen érdes merevségbe, heves haragba is átcsap vala, főleg ha a bor lángra lobbanta vérét, a mi állítólag elég gyakran megtörtént vala. A csatatéren nyugodt és hidegvérű magatartást tanúsított. Jóllehet ifjúkorában vajmi keveset tanúit, később, kitűnő képzettségű európai tisztekkel való érintkezése útján, mint már említők, sikerült hiányos képzettségét kiegészítenie, úgy hogy beszédben és írásban teljesen bírja a török, olasz, német és horvát nyelvet, a melyeken kívül, bár kissé gyöngébben, de elég érthetően beszélte a francziát is.

A fentebbiekben néhány vonással jellemezni törekedtem a férfiút, kire a jelzett időben Törökország sorsát bízta volt.

A nyugati hatalmak utolsó békítési kísérlete 1854 márczius havában történt. III. Napóleon e célra sajátkezű levelet írt a czárnak, a melyben újabb békeajánlatokat tett, s csak ezek büszke visszautasítása után következett Angol- és Franciaország részéről a végleges hadüzenet. Ausztria és Poroszország felszólíttatának, hogy csatlakozzanak a nyugati szövetséghez, de jobbnak látták továbbra is semlegességök mellett maradni. A másod- és harmadrendű hatalmak szabadon választhattak érdekeikkel legjobban egyező magatartást a megindult mérközéssel szemben.

A czár Anglia és Franciaország hadüzenetére

azzal válaszolt, hogy Gortschakoffot a Dunán való átkelésre s a hadjáratnak Bulgáriában való megindítására utasítá. Az oroszok a Dunát torkolatától kezdve föl egész Szilisztriáig már február óta alaposan kikémlelték s az egész vonalon található legkedvezőbb átkelelési pontokat eleve megállapították; a nevezett két határpont közötti folyamrészen fekvő szigetek legtöbbjét megszállva, megerősítették. Előrelátható vala tehát, hogy az oroszok dacolni fognak a szövetséges hatalmak fenyegetéseivel, s a szükséges haderő összpontosítása után nyomban átkelnek a Dunán, hogy támadásaikat megkezdjék. Mindezek tudatában türelmetlenül várta a világ, minő intézkedéseket teszen majd Omer pasa saját védelmére. A két egymással szemben álló haderő arányának tekintetéből legjobban tett volna, ha seregeit a Szilisztria, Ruscsuk, Si>mla, és Várna váraiból képezett négyyszög területén csoportosítja vala, a mi mellett balszárnya fedezésére, Widdinnél egy erős hadtest és Sistow meg Nikápqly kellő megerősítése bizonynyal elégséges lett volna; legszélső jobb szárny gyanánt végül legalkalmasabban a Traján-féle római sánczvonalon állíthatott volna fel egy osztálv, hogy innét erős lovas-csapatokkal állandóan megfigyeltesse az ellenfélnek az alsó Duna-vonalon és a Dobrudsában teendő mozdulatait. Arról úgy sem lehet szó, hogy a folyam mentén Szilisztriától egész a torkolatig szakadatlan kordont alakítson, annál égetőbben szükséges volt az ép nevezett erősség tökéletes védelmi állapotba helyezése s megfelelő számú őrsereggel való ellátása. Ily állásban a török hadsereg minden meglepetés ellen védve s mindig abban a helyzetben lett volna, hogy az összes Balkán-bejárók oltalmazása mellett, kedvező alkalommal támadást is merészelhessen.

Konstantinápolyi parancsra-e, avagy saját elhatározásából, nem tudom, — elég, hogy Omer a fentjelzett tervnek csak egy részét valósítá meg s e mellett azt az óriási hibát követé el, hogy hadereje tekintélyes részét a Dobrudsába rendelé, hogy azzal, mint a többi osztályoktól teljesen elszigetelt hadtesttel, az ellent a Dunán való átkelésben meggátolja. Ennek a balfogásnak köszönheté aztán, hogy mindjárt a hadjárat elején pár érzékeny vereséget kellé szenvednie.

Az oroszok a Dobrudsza megszállásával kezdek meg hadműveleteiket. Márczius 20-ától 23-ikáig négy ponton keltek át a Dunán; Isaaktscha, Tułtscha, Matschin és Hirsova török őrségét megrohanták, egy részöket foglyul ejtek, s a Dobrudsában álló török hadak vezérét, Musztafa pasát, serege nagynehezen egybegyűjtött romjaival, Babadaghtól egész a Traján-vonalig verék vissza. Április hó első napjaiban már az egész Dobrudsza az ellenség kezében volt, a ki hatvanezer emberrel akadálytalanul állást foglalt Baba* daghtól Hirsováig, előőrseit Csernavodáig tolván. Az orosz dunai hajóhad Hirsovában összpontosított, a hol egyidejűleg, a Matschinban zsákmányul ejtett hídépítési anyaggal Duna-hidat is vert az orosz. Utóbb Kalarasch közelében még három hadosztályt vont össze az ellen, s így az Összes előkészületek megtétettek, az orosz főerő átkelésének támogatása- és Szilisztria ostromához.»

A törökök a Traján-sánczot sem tarthaták s április közepén az oroszok előhadai már Bazardschiknál állottak s szabadon jártak-keltek, pusztítva és zsarolva annak vidékén.

Az oroszok Dobrudsába vonulásának hírére Omer pasa Ruscsukból Sumlába helyezé főhadiszállását, s e

nevezetes pont valamint Szilisztria és Várna megerősítésére szükséges intézkedéseket megtévén, elhatározá, hogy e második védelmi vonalát egész a vég-sőig tartani fogja. A Duna-vonal védelmét Szilisztriától Widdinig, a jókarban lévő dunai erősségekre bízta, főleg Szilisztria és Ruscsuk váraira.

Képzeltető, mily rémület uralkodott Konstantinápolyban, az oroszok gyors előnyomulásának hírére. S e zavar és ijedtség csak fokozódott a görög lázadás, az albániai keresztények kétszínű viselete és a Bulgáriában szintén mutatkozó elégtelenség fenyegető jelei folytán.

E válságos pillanatban az oláhok még egyszer ajánlatba hozák, hogy a Kis-Oláhországban álló török hadakra támaszkodva, az orosz háta mögött fölkelést szerveznek. De ajánlatuk ezúttal is visszautasított, sőt annyira ment a porta a diplomácia iránti engedékenységében, hogy még ama néhány önkénytes román harczost is lefegyverzé s hazaküldé, kik a török táborban elszórva találkoznak.

Április közepe táján Paskievits herczeg megjelent az orosz táborban, hogy személyesen vegye kezébe a további hadműveletek vezetését. A Dobrudsza elfoglalása után s az oroszok dunamelléki hadainak tényleges állása mellett, szabad választása volt, a döntő ütközet helyének meghatározásában. Omer pasa serege jobb szárnyának leveretése után és a ruscsuki, szilisztriai és várnai őrségeket levonva, alig rendelkezett harminczezer embernél többel nyílt táborában, míg Paskievits hetvenezernyi haderővel szállhatott ellene síkra, s még mindig elegendő embere maradt az imént nevezett várak szemeltartására.

De az orosz hadvezér nem élt helyzete- és seregé-

nek túlnyomó számából folyó nagy előnyével, s mindenek előtt Szilisztria ostromára fordította egész tevékenységét. Akaratát és tetteirejét megbénítá a szentpétervári intéző körök határozatlansága és habozása, melyek most, a mikor már kikerülhetetlenné vált a nyugati hatalmakkal való szakadás, egyszerre nem látszottak eléggé tisztában lenni a háború tulajdonképeni céljával.

A háború sohasem egyéb a politika eszközénél, s ha vezérlő szelleme, a politika, saját céljainak nincs tudatában, akkor bizony a kard sem vághatja szét az összegubanczolt csomót.

Lehet, hogy Paskievits óvatosságának egy másik oka Ausztria nem egészen világos és kétségtelen politikájában keresendő s azon félelemben, nem kell-e a Duna mellett szenvedett nagyobb veresége után esetleg e hatalmasság hátulról támadó mozdulataitól tartania. Végül a török haderőt illető értesülései is hamisak és túlzottak valának s jóval erősebbeknek hitetek azokat az orosz fővezérrel, mint a minők valóban voltak.

Nem tartom helyénvalónak itt Szilisztria ostromát részletesebben tárgyalni. Paskievits kivonta hadait Kis-Oláhországból, mivel a szerbeknek a hadviselésben való részvételtől makacsul tartózkodó viselete folytán, azok ott maradása úgyis czéltalan lett volna; ezután három oldalról körülvéve Szilisztriát, főfigyelmét az Arab-Tabia nevű török erődítményekre irányozván, de e mellett egy oldalról szabadon hagyá a várat, úgy hogy annak őrsege állandóan érintkezhetett Omer pasa seregével, s így bátor bizalommal folytathatá az ellentállást egész a legvégsőig.

Miután az utolsó általános rohamot is vérezen

visszaverték a törökök külső bástyaikról és Schilder tábornok aknaharcza is sikertelen maradt, végre június 21-én Paskievits felhagyott az ostrommal s visszavonulásra parancsolá seregét. Így végződött az oroszok ez első hadjárata a Dunánál. Tökéletes felsülés volt az eredmény s az orosz fegyverek oly lealáztatása, a melyből a szövetségesek csak bátorítást meríthetének a mentül előbb való közbelépésre. Az utóbbiak azonban jobbnak látták, hadaikat, Várna helyett, Gallipoli és Konstantinápolyban partra szállítani, s így Omer pasát, támogatásuk elvonása útján, az ellenfél üldözésétől visszatartani s támadás helyett tovább is pusztá védelemre szorítani.

Az oroszok még meg sem kezdek jóformán visszavonulásukat, midőn a bécsi kabinet máris azzal a javaslattal lépett elő, hogy a hadjárat tartamára nyilvánítottassanak a Dunafejedelemségek semleges területnek, a melynek megszállása az osztrák csapatokra bizassék. S a harczoló felek ráállottak ez ajánlatra, és így Ausztria június 14-én meghatalmazást nyert, a melynek erejével nem sokára meg is szállta Moldva- és Oláhországot, a mi által az orosz haderő az egész hadjárat ideje alatt védve maradt ez oldalról, s összes csapatait a harcztér másik felére gyűjtheté. Valóban, a diplomácia eddigi működését semmi sem koronázhatá meg méltóbban és szebben, mint az a bámulatos bölcsesség és messzelátó éleselméjűség, a mely Ausztriának adott ebben a mandátumban nyilatkozott.

XVIII.

Lengyel-román tervezgetések. — Mehemed Ali pasa bukása. — Utódja Riza pasa. — Küldetésem halasztást szenved. — Az ázsiai harczter. — Tudósítások az ottani állapotokról: Kursid (Guyon) pasa, Ismail (Kmetty) pasa és Skender (Fritsch) bey barátaimtól. — A kurukderei ütközet. — Az ázsiai hadjárat vége.

A fentebb elbeszélte dunavidéki események idején Konstantinápolyban tartózkodtam, szüntelen küldetésem iránt táplált reményeim valóságában fáradozván. Sokoldalú összeköttetésem mellett nem kerülhetek el figyelmemet azon titkos ármányok, a melyektől, sajnos, a lengyel főnemesi-párt sem riadt vissza. Így többek közt értésemre esett, hogy Czartoriski herczeg megint csak Ausztriába veti reménységét, mint 1848-ban, s abban a jámbor álomban ringatja magát, hogy Bécsben az ismét visszaállítandó Lengyelország javára hajlandók lennének Galicziáról lemondva, e helyett a Moldva-, Oláhország és Bessarábiával nyerendő kárpótást elfogadni. A Dunafejedelemségek ez esetre Bessarábiával és Erdélyországgal egy daco-román állammá egyesítve, oly viszonyba lépnének Ausztriához, a minőben Norvégia áll Svédországhoz.

Természetes, hogy e program nem egy román hazafinál is visszhangra talált, s egy alkalommal, midőn több lengyel és román társaságában Poujade francia főkonzulnál ebédelénk, fülem hallatára egész nyíltan tárgyalás alá vétetett. Elgondolható, milyen

véleményt nyilvánítottam ezen és hasonló merész tervekről, s hogy e vélemény korántsem volt a legkíméletesebb.

A török hadműveletek érdekében írt emlékiratom, magam se tudom miként, a francia követ kezeibe is eljutott, ki felette hízelgően nyilatkozott róla. Lemásoltatván a kéziratot, s egynémely, időközben szükségességnek mutatkozott változtatást téve benne, átadám a fentemlített francia konzulnak, Parisba, Drouin de Louis külügyminiszterhez leendő továbbítás végett.

Időközben Mehemed Ali pasa, a hadügyminiszter, a diplomácia fáradatlan fondorlatainak áldozataként, elbukott. Bukásának oka nem vala egyéb túlbuzgó harczy hevénél. Alkalmazkodóbb eszköz kellé nálánál, hogy az utolsó békeremények ne tűnjenek el végképen a politikai látáskörről. Helyébe Riza pasa lépett, ki régebben orosz-barát s főleg irántunk, magyarok iránt, nem a legbarátságosabb hajlamú volt. A seraskier személyének e változásán természetesen az én Batumba küldetéseim is hajótörést szenvedett; a mi után kizárólag Lord Redcliffere bizám, hogy ez ügyben Riza pasával további érintkezésbe bocsátkozzék s véle megállapodásra jusson az iránt, vajjon egyáltalán remélhetem-e még, hogy egy vagy más úton alkalmazást nyerhetek a hadjárat alatt. Az osztrák internunciatura folyton folyvást növekvő befolyása mellett úgy sem leheté másnemű alkalmaztatásra számolnom, mint az ázsiai harczytéren nyerendőre; a miért is alapos tanulmány tárgyává tevém az ottani állapotokat, a mely munkámban a helyszínén időző barátaimmal folytatott levelezésem felette nagy hasznomra vált.

Ehelytt közlök egyet-kettőt ama levelek közül,

melyek eléggé megértethetik, mily mértékben kellé kedvemnek az Ázsiába meneteltől mindinkább elfordulnia, ha az európaiak közt ott is dülő viszálykodásra gondoltam.

Barátaim levelei így hangzottak:

Kars, főhadiszállás, 1854 április 14.

Január 15-iki leveledre adott válaszomat bizonynyal megkaptad már. En is kezemhez vettem Tevis őrnagy útján febr. 25. és márczius 13-án kelt két leveledet. Fogad forró köszönetemet az útbaigazításokért!

Igazán átkozott nyomorúság, hogy az emberek ármánykodás nélkül meg sem élhetnek, kivált manap, miután mindannyiunknak egyesült erővel kellene munkálkodnunk.

Köszönöm a küldött hadműveleti térképet; jó hasznát fogom venni, mert a mieink felette gyarlók és hibásak.

Itt még mindig szigorú télben vagyunk. Minden hó alatt áll, mely némely helyen 6—8 láb magas. Hadakozásról tehát egyelőre szó sem lehet még; egyébként már több izben volt szerencsém a császári kormányt oly irányban értesíteni, hogy itt legalább 100,000 ember és 250 ágyúra lenne szükség, ha eredményyel akarunk harczolni, s így 60,000-re is alig menő ember- és 150 ágyúszámmal semmit sem merészelhetünk. A kormány tudhatná valahára, hogy jelen létszámunkkal a legnagyobb veszélybe jutunk, s ha az oroszoknak ismét eszökbé jut ellenünk támadni, megint biztosan megveretünk.

Bajtársad:

Kurschid (Gróf Guyon).

Kars, 1854 április 23.

Márczius 13-án kelt szíves soraidat csak április 20-án kaptam meg, a miből könnyen megítélheted a közöttünk fekvő távolságot s a közlekedési eszközök gyarlóságát, melyek e távolsággal megküzdeni hivatvák.

Ami az itt uralgó viszálykodást és ennek következtében megeshető bukásomat illeti, e felől teljesen nyugodt lehetsz. *Buknunk* már azért sem lehet, mert még korántsem *állunk*. Egyikünk sincs tényleges hatalommal felruházva, fermánját még mindenikünk várja. Maga Guyon is, Anglia pártfogása daczára, csak vajmi ingatag alapon áll

A táborkar itt teljesen idegen jószág, külföldi növény, mely nem bir gyökeret verni. S a francia-angol segély makacs lassúsága egyáltalán nem alkalmas az európaiak iránti bizalom gyarapítására. «Mikorra a fű kinő, addigra a ló éhen veszett,» mondhatnók az angol parlamentnek.

Én csak annyit tanácsolhatok, hogy ferman nélkül és működési köröd határozott kiszabása híjával ne menj egy török hadtesthez sem, ha nincs kedved, hozzám hasonlón, tétlen szemlélő szerepét játszani. Ha nem szégyelleném magam, puskaport sem szagolva távozni, azonnal mennék innen, de így legalább a legelső ütközetig várakozom. Ám ha szavaink a tűzben is siket fülekre találnak, akkor nincs más mit tennünk, mint sátorfánkat összeszedve távoznunk.

Isten veled, élj hazánk javára.

Őszinte barátod

Kmety (Ismail pasa) s. k.

Kars, főhadiszállás, 1854. május 11.

Május 6-án egy kis csetepaténk volt az ellenel, a melyben mi voltunk a vesztesek. A lovaság gyáván viselte magát, annál derekasabban a nizamok (gyalog soredrek). — Egy-két ily ütközet után, azt hiszem, csapataink megállják a sarat. A tábornagy (musir) ellenkezőleg vélekedik s azt tartja, hogy minden veszve van.

Az igaz, hogy a semmirekelő kurdok felhasználták az alkalmat s megszöktek; de nem nagy kár értök. Segédem (aide de camp), Bonfanti őrnagy, különben majd elmondja az egészet.

A musir féltékeny szemmel néz engem és semmi hatalmat sem akar kezemben tűrni. Hiába! — a török urak soha sem akarják azt tenni, a mit tenniök kellene.

Isten áldjon!

Barátod:

Guyon, s. k.

Öt napja, hogy a karsi főhadiszállásra érkezem, hol a tavasz még alig ad némi jelt közeledéséről. A sereg Kars előtt táboroz. Sok a beteg! A typhus azonban megszűnt, miután a télen át 6,000 embert és 22 orvost, köztük dr. Mendelsohnt, ragadtott ki sorainkból!

20,000 harczra kész emberünk és 96 ágyúnk van. Arábiából egy lovas-ezredet és négy zászlóalj gyalogságot, Siraszból 10,000 redifet, Trapezuntból pedig 15,000-nyi angol-francia segédcsapatot várunk. E haderők egyesítése után megkezdjük a támadást, még pedig Akalzikon át Kutais felé, hol Selim pasával találkozván, Giron át Tiflis felé

akarunk indulni. Ugyanezen pont irányába fogna aztán Samil Seik is vonulni. Az egész azon fordul meg, nem hiúsítják-e meg az oroszok, kik most ugyan csak 20,003 emberrel rendelkeznek nyílt csatatéren, nem döntik-e majd halomra valamely meglepetéssel számításainkat! Annyi bizonyos, hogy Gümrinél az Arpa-Csajon már hídát vertek. — Kmety vezeti a szabad csapatokat s a határ közelében áll. Stein a 7,000 embernyi előhad élén áll Subathan-nál. Utóbbi különben nem sokára aligha nem Stambulba fog hívatni, mert Guvon megbízhatatlannak jelzé őt a kormánynál.

Guvon levelezésben áll Kossuthal, ki — sub rosa legyen mondva, erővel egy magyarországi csapat vezérletére akarja őt bírni. Az angol azonban, úgy látszik, egészen meg van elégedve jelen állásával, főleg a 25,000 piaszter havi fizetéssel, s így aligha lesz hajlandó ily bizonytalan sikerű vállalatba bocsátkozni. Guvon a vezérkar főnöke, Kollmann a másod-főnök. Utóbbi igen kedves és művelt ember, s melegen óhajtja, hogy figyelmembe ajánljam őt, kérve, alkalmaznád őt vezérkari főnökül, ha önálló sereg élére állítatok Adná isten, hogy mentül előbb valósulna ez óhaja, a melynek teljességét én is várva várom.

Karacsay levelét elküldtem nagybátyjának Teheránba. Az öreg úr jól érzi magát.

Perzsia csapatokat von össze határán, de úgy látszik semleges akar maradni.

Pár nap múlva látogatást kívánok tenni Ismail pasánál (Kmety), ki úgy a törökök, mint az európai tisztelnél is nagy tekintélyben áll. A legközelebbi postával az ő válaszát is megküldöm.

Közelebb kimerítőbben írok.
Teljes készséggel vagyok híved:

Kars, 1854 május 30.

Skender s. k. (Frits ezredes.)

A Kars melletti táborban, 1854 június 4.

Ferhat pasa (Stein) holnap Konstantinápolyba megy s magával viszi e soraimat.

Pár nappal ez előtt megüzentem Skender bejjel, hogy bátran rendelkezhetel velem, ha valamit tehetek érdekedben. Mindig a legnagyobb örömmel állok szolgálatodra.

— Hogyan van Kossuth barátunk? Néhány nappal előbb kaptam tőle áprilisi kelettel levelet.

— Kmety legnagyobb sajnálatunkra igen beteg; szegény egészen oda van.

— Épen most veszszük hírét, hogy 30,000 francziát kapunk segélyül. Kilátásaink tehát kedvezők, s remélem, hogy nem sokára Tiflisben leszünk.

Még mindig csikorgó hideg van; a betegek száma azonban, hála istennek, csökkent.

Egyébként Stein majd élőszóval ismertet meg itteni állapotunkkal.

Isten veled! Gált köszöntetem; legközelebb írok neki.

Barátod:

Khurshid s. k. (Guyon).

Jóllehet csak pár nappal előbb írtam, még sem mulaszthatom el az alkalmat, melylyel báró Stein (Ferhat pasa) útján néhány sort juttathatok kezeidhez.

Steint ismered! Konstantinápolyba hivatását ármányok idézték elő, minők itt, sajnos, napirenden vannak.

Távozása érzékeny veszteségünkre válik, mert erélyes és kitűnő képzettségű tisztnek ismerjük őt. Ezentúl bizonynyal a Duna mellett vagy Görögországban fog alkalmazást találni.

Itt minden a régi módon megyén még. Mindenben hiányt szenvedünk, még papírosunk sincsen, a mint ezúttal is láthatod. Közelebbi vizsgálat után bizony a seregről sem mondhatni felette kedvező Ítéletet. A vezérkar a föld valamennyi nemzeteinek gyülevésze. Nekem jutott a szerencse, e táborokar másodfőnökének lenni, legnagyobb örömemre csak ideiglenesen (ad interim).

Az előhad, a melyet eddig Stein vezényelt, Kollmann parancsa alá kerül; Kmety beteg. Holnap megy hozzá, adlatus gyanánt, az öregebb Jordán. Az amerikai Tavis-Spencer kapitány már nála van.

Khurshid pasa ugyan eleget sürgölődik, de eredménytelenül. Közelebb várható hadműveletről szó sem lehet, ha csak az oroszok meg nem támadnak bennünket, a mi nem lehetetlen.

Az időjárás rossz. Naponta esik. A nyolcz havi hótól amúgy is egészen átázott föld még nyirkosabb lesz, s minden közlekedés annyira megakad, hogy csak ügygy el-bajjal bírunk egy sátortól a másikhoz jutni.

Mindeme kellemetlenségek azonban még csak elviselhetők lennének, ha legalább remélhető győzelemre lenne kilátásunk! Óhajtvá várjuk az

angolok és francziák jöttét, kik talán kihúznak majd a hínárból bennünket.

Kmetyvel ugyan nem beszéltem még személyesen, de annyit üzent, hogy már három levelet írt neked. Biztosra kell vennem, hogy a hozzád intézett levelek közül többet elsikkasztottak már, még pedig Konstantinápolyban, mert innét rendben indulnak.

— Épen abban vagyok, hogy az egyes fegyvernemek szerint osztályozzam a tiszteket, s aztán a törzskarnál hasznavehetőket kiválogassam. A míg csak lehet, buzgólkodom s továbbra is munkálkodni óhajtok; de attól kell tartanom, hogy itt közelebről nem jelzendő, de előtted bizonynyal ismeretes ármánykodás folytán, nem sokára gátak állják utamat. Egyelőre úgy látszik, mintha Guyon ellen irányulna az egész aknaharcz.

Kossuth, Guyonhoz intézett legutóbbi levelében kéri az utóbbit, hogy maradjon állandó összeköttetésben Gállal, mivel ő ennek útján vészen hírt a történekről.

Adná isten, hogy mentül előbb alkalmazásba jutnál; az összes itt tartózkodó magyarok, a tábornokokat is ideértve, hőn kíváncznak utánad, s ha akarod, felterjesztést intézünk ily értelemben a kormányhoz. Ily kérelmet nem tagadnak meg, kivált most, mikor úgy szólván a mi kezünkben itt a hatalom. Beszélj ez ügyben Stein-nal; ő, mint a ki a török nyelvben jártas és a főbbrangú török egyéniségekkel való társalgásban teljesen otthonos, egyáltalán jó szolgálatokat tehet javadra.

Azon reményben, hogy nem sokára örvendetes

tudósítást kapok tőled, — kiváló tisztelettel maradok

lekötelezett híved:

Skender s. k.
Kars, 1854 június 5.

A Kars melletti táborban, 1854 június 8.

Steint Konstantinápolyba hitták, még pedig úgy hiszem, ama levelünk következtében, melyet négy héttel ez előtt, mindannyiunk aláírásával Sztambulba küldtünk. A szolgálatban kitűnően viselte magát, s a reá bízottakat mindenkor pontosan teljesíté. De azt hittük, hogy osztrák érzelmű; most azonban már egész biztossággal mondhatjuk, hogy az orosz érdekek szolgálatába e derék férfiú soha életében sem fog szegődni. Szívemből sajnálom távozását.

A lengyelek* szüntelen áskálódnak, s mihelyt valaki némi erélyt tanúsít, annak buknia kell cselszövényeik folytán. Szoros egyetértésre van szükségünk.

A míg Zamoiski Sztambulban kegyelt marad, addig szakadatlan ellenünk fogja fordítani befo lyását. Nem értem, miért nem tudunk mi, magyarok és lengyelek, sehogy sem megfézni. De határozottan úgy látszik, hogy a lengyelek csak úgy ellenünk vannak, mint akár az osztrákok.

A körömben lévő amerikai urak egyike, Bonfanti őrnagy, igen melegen ragaszkodik hozzám; a másikat azonban, Tevis őrnagyot t. i., kissé hóbortosnak tartom.

* Guyon itt a Czartoriszki-pártot érti.

Jó viszonyban állasz-e Lord Stratford és Mr. Brown-nal?

Írj mentül előbb s jelentsd Gálnak üdvözlétemet.

Adieu, sebtiben!

Barátod:

Khurshid.

Ama czikk, mely szerint Napóleon herceg téged a szultánnak bemutatott, nagy ijedelmet és aggodalmat okozott itt. Főnököm állását félti. Ma így, holnap amúgy beszél; annyira, hogy alaposan kell immár jelleme tisztaságában kételkednem. Valamennyi tábornok és pasával viszályban áll. Mindez ideig csak kitartottam mellette másodfőnöki állásomban, de aligha állom ki sokáig! Kollmann (Feizy pasa) volt az első, Schaim pasa a második, én már a harmadik e minőségben oldalán.

- Schwarzenberg erősen izgat Kossuth mellett, kinek itt a táborban diplomáciai ügyvivője.
- Kmety, Kollmann és én azt hiszszük, hogy azon esetre, ha Ausztria a nyugati hatalmak mellé sorakoznék, becsületünkkel nem egyeztetetnők meg tovább itteni szolgálatainkat. Tanácsodra várunk e kérdésben; kérlek, írd már egyszer!
- Kmety és Kollmann számtalanszor üdvözlöttek; igazlelkű derék bajtárs mind a kettő. — Papp János, e levellem átadója s talpig becsületes ember, sokat elmond majd s a mit mond, mind igaz; hallgasd meg őt; ez ember nem tud hazudni!

- Holnap megerősített kémszemlét tartunk; az ellen saját területünkön táboroz. Vissza kell őt vernünk; az eredményt majd tudatom.
- Jelenleg 45,000-en vagyunk, minden utóbb nyert járulékkal egyetemben, s száz darab fogatos ágyúnk van. Jöjj hozzánk. A tiszték mind óhajtva várnak.
- Schaim pasa (Brainski) megbízható, becsületes öreg tiszt. Arszlan pasa (Bysztranowski) már kevesebb tekintélynek örvend. Olykor-olykor néhány orosz szökevény jő hozzánk, de mind-edig még kevés; azonban hihető, hogy később számuk emelkedni fog. — Karacsayt örömmel látja Kmety, de azt nem tanácsolom neki, hogy ide jöjjön. Kmety az előőrsön igen szájalomra méltó életet él, s hozzá még beteg is szegény. Ám ha Karacsay barátunk még is el akar jönni, mi szívesen fogadjuk.

Kars, 1854 július 2.

Skender.

Tegnap Chalé franczia konzullal egy franczia ezredes érkezett ide. Ez úr, nevezet szerint De Mefrais gróf, Kars főparancsnokává történt ki-neveztetésed biztos hírét hozá, sőt azt is hozzátette, hogy Erzerumból már útra kelt elődbe Trapezuntig a számodra kijelölt dragoman (tolmács). Ez újság úgy csapott ide közénk mint a villám, ha puskaporba vág! Néhánynak kivételével mindannyian örömmel hallottuk. Ám én magam, ki pedig leghöbben óhajtom jöttödet, annyi sok csalódás után, kételkedni vagyok kénytelen a hír igaz voltában. Sokkal jobban ismerem

a stambuli viszonyokat; szép remény lesz megint csupán, hogy annál keserűbb csalatkozás kövesse.

Azt hittem, hogy Selim pasa batumi veresége férfias elhatározásra fogja végre sarkalni a kormányt; de úgy Tatom, hogy a jelen minisztériumtól semmi jó sem várható!

Riza pasa, köztudomású orosz-barát levén, nyomorútan veszni hagyja itt seregünket. Amúgy is félénken tartózkodó tábornagyunkhoz intézett utasításai pusztá védelemről szólnak.

Helyzetünkben semmi változás sem történt; Subathan és Hadzsiveli Köjnél állunk, míg az ellen két órányira tőlünk, Kürükdere mellett néz velünk farkasszemet. Időről-időre előkerülő basi-bozuk és kozák hajszákat leszámítva, minden hadművelettel felhagytunk s a legszebb ráhat (nyugalmas jólét) gyönyöreit élvezzük.

De Mefrais gróf, a mint mondják, azért jött, hogy Steinnről s az egész hadseregről jelentést tegyen. Azt is híresztelik, hogy az egész vezérkar újjászervezése is feladatává tétetett. Felette kíváncsi vagyok reformjaira!

Még másfél havi időnk van mindössze hadműveletekre. Mert szeptember közepe táján már bajos itt a táborozás, főleg az erős éjjeli fagyok miatt, melyek a lovaknak felette ártanak. Sóvárgó pillantásokat vet mindenki Erzerum felé, hol a tisztek számára már készítik a téli szállásokat. Ha csak váratlan események nem jönnek közbe, úgy az ázsiai török-orosz hadjárat második szakaszát is befejezettek tekinthetjük.

Egyébként minden a régi lábon áll. — Guyon még mindig vezérkari főnök s én még mindig

szerencsétlen és kelletlen másodfőnöke vagyok. Kmety és Kollmann szívesen üdvözöltetnek; mindketten lelkük mélyéből óhajtják, hogy valahára vezérlethez juss. Bennök jó barátokra és erős támaszra találnál.

Adjon isten *pénzt, erőt és türelmet!*

Kiváló tisztelettel maradok holtig híved:

Skender s. k.

Subathan, 1854 július 28.

U. i. Furcsaság gyanánt utólag még közlöm, hogy Mefrais gróf csak török ezredesi és francia nemzetőrkapitányi rangot visel. Az itteni musir (tábornagy) nem a legjobb szemmel nézi a francziát, mivel különben sem valami nagy barátja az európai tiszteknek.

Bisztranowszki (Arszlan pasa) elhagyta a tábor s jelenleg híveivel együtt, állítólag (quasi) betegen, Karsban tartózkodik.

Az itteni császári kormánybiztos (Musteschar), mivel Méhemet Ali párthíve volt, letétetett állásáról. Véle egyetlen barátunk és pártfogónk is távozik. Némelyek ugyan még remélik, hogy a szultán nem fogja megerősíteni visszahívását. A karsi török főhadiszálláson állomásozó barátaim s régi jó bajtársaim hiába várták az angol-francia segédcsapatok érkezését, melyek az ázsiai harctéren uralkodó szomorú állapotokat kedvezőbb fordulatra lendíthették volna. Szarvas hiba volt e mulasztás a szövetségesek részéről, s meg is fizették érte később keservesen az árát, mert ezzel további hadműveleteik számára elveszték a talajt, melyen az orosz legérezkenyebben károsíthatták volna. Törökország szeren-

cséjére, Perzsia magatartása kissé aggasztá az oroszokat, kik óvatosságból ama hosszabb fegyverszünetre kényszerűitek, a melyről a fenti levelek bőven emlékeznek.

Végtére azonban mégis kiléptek az oroszok a puszta védelem korlátai közül, s Gumriból Kars felé mozdulva, Kurukdere mellett foglaltak állást a török táborral szemközt. Egy másik hadtest az Ararát-völgyben Toprakale felé indult, s így a török hadsereg Erzerummal való összeköttetését veszélyezteté. A dolgok illetén állása mellett főleg Guyon vala az, ki erélyes támadást sürgetett az orosz ellen. A támadás meg is történt, de vajmi szerencsétlenül végződött a törökökre nézve. Ebben a Kurukdere mellett vívott ütközetben a törökök majdnem 5000 embert vesztettek, holtak-, sebesültek- és foglyokban. De az oroszok sem maradtak ez alkalommal súlyos veszteség nélkül, a mely utóbbi, kapcsolatban Schamil egyidejűleg történt berohanásával a tiflisi orosz kormányzáságba, arra vezetett, hogy a két fél nem sokára ismét békét hagyott egymásnak, s hogy az oroszok, diadalukat fel nem használva, ismét visszavonultak a határon át Gumriba.

Így végződött a második ázsiai hadjárat. A törökök hadaik nagy részét Erzerumba küldék, csupán 10,000 embert hagyva Karsban, s e helyeken tölték az 1854—55-ik évi egész téli időszakot.

XIX.

A szövetségesek hadereje a Dardanellákhoz érkezik. — St. Arnaud és Lord Raglan főparancsnokok Konstantinápolyban. — Értekezésem velök Lord Redcliffenél. — A szövetséges hadak elhelyezése. — A dobrudszai expedíció. — Összpontosítás Várnában. — Nagy haditanács. — A krími hadjárat elhatározása.

Április elején terjedt el Konstantinápolyban a szövetséges hadak megérkezésének híre. Hogy a Dardanellákon vannak, annyi kétségtelen vala, de partraszállásuk helye iránt még bizonytalanságban maradtunk. Némelyek szerint a Maritza torkolatánál fekvő Enos leendett a kérdéses pont, a melytől a legrövidebb úton Drinápolyba jutnának, hogy itt állást foglalva, a fővárost oltalmazzák. Mások Salonikit tarták hihetőbbnek, hol megjelenésökkel mindjárt lecsendesítőleg hatnának a segítő-hadak a görög fölkelésre; ily találgatásokkal vala telve a lég, mígnem biztos hírért vettük, hogy első kiszálló-helyül Gallipolit választák a szövetségesek.

Egyre-másra tekintélyes csapattestek is jövének Konstantinápolyba, honnét az angolok az ázsiai oldalon fekvő Skutariba mentek tábort ütni; míg a francziák ama fensíkon telepedének meg, mely a régi Byzancz düledékes és roskatag tornyaival regényes látványul szolgáló körfala közelében terül el.

Mindkét táborba gyakran ellátogattam; az angolban örömmel csodáltam az ágyúk kitűnő fogatait, a

lovasság gyönyörű paripáit, míg a francziáknál különösen a gyalogság tökéletes iskolázottsága, élénk szel-
leme s minden harcmozdulatra kiválóan képes szerve-
zete köté le figyelmemet. Előre láttam, hogy mind
eme gyönyörű s a leggondosabb ápoláshoz szokott
angol lovak közül csak vajmi kevés fog a hadjárat-
követelte óriási erőfeszítés meg az éghajlat káros beha-
tásaival daczolhatni, s hogy a küszöbön álló egész
háborúban a lovasság egyáltalában jelentéktelen sze-
pre lesz kárhozotva.

Végtére a két főparancsnok: St. Arnaud tábor-
nagy és Raglan tábornok is megérkezék Konstanti-
nápolyba. Mindkettejükkel több ízben volt alkalmam
érintkezni. St. Arnaud, kivel majd az angol, majd
a francia követségnél találkozám, rám mindenkor a
lehető legvisszatetszőbb benyomást tette. Egészen ellen-
szenves lénye s gőgös önteltsége, melylyel untalan
megbízásáról és annak kiviteléről beszélt, folyton hír-
névének tisztátalan forrását, a véres államcsínyt idézte
emlékezetembe, melyet oly hideg egykedvűséggel
segített Paris utczáin végrehajtani. Súlyos belső baj-
tól sorvasztott halvány arczából merész elszántság
nézett, mely sejteté az emberrel, hogy e férfiú
a harctéren mindent képes lenne kockáztatni,
de egyúttal azt is elárulá e rideg arcz, hogy aligha
fel nem mondja testi ereje vasakarátának a szolgál-
latot.

Lord Raglan St. Arnaud határozott ellentéte volt.
Egyik karját Waterloonál hagyta e különben koránt-
sem tekintélyes, még csak nem is harczias alakú
ember; de rendületlen nyugalma, melyet minden
szavában s tettében megőrzött, beszédében soha sem
hiányzó nemes szerénysége, egész szeretetreméltó mo-

dora mindenkinél kedvelté, főleg pedig csapatainál hűséges ragaszkodásra érdemessé tette őt.

Június vége felé Napóleon (Jerome) herczeg is Konstantinápolyba jött törzskarával. A szultán egy bájos nyárilakában szállt meg, a Bosporus partján. Segédletéhez csatlakozott gróf Branicki egy kis csoport lengyellel egyetemben, hogy a hadjárat tartamán állandón kíséretében legyenek. A herczeg, kit már Parisból ismertem, igen barátságosan fogadott s többször ajánlá, hogy töltsen oldalán, ha kedvem tartja, napjaimat.

A szövetségesek hadereje, 54,000 embernyi számban, július elején Várna és vidékén tömörült. Innét mindenekelőtt Canrobert az oroszoktól már rég elhagyatott Dobrudsába rendeltetett, azon teljesen fölösleges parancscsal, hogy űzze ki a félszigetről az ellent. Ezen expeditio gyászos kimenetele eléggé ismeretes. Ellenségre ugyan nem akadtak a francziák, de annál többet kellé a teljesen koprédált és elpusztított tartományban, mindennemű betegségek tizedelő csapásától szenvedniük, úgy annyira, hogy Várnába visszavertük idejére, a kivonult harczrakész derék legénységnek alig maradt meg fele életben.

Az egyesült hadak három parancsnok alatt állottak Bulgáriában és e háromféle vezényletben egyike sem volt a másikának alárendelve. Mint rendesen, úgy itt is véleménykülönbséget szült a többfejűség. Annak kiegyenlítése s egyáltalán a már égetőn szükségessé lett egységes hadműveleti terv megállapítása céljából, nagy hadi tanács tartatott, melyben a főkérdés az volt, vajjon továbbra is a Duna-melléken teendő támadás maradjon a hadjárat elsőrendű célja, avagy inkább a Dunafejedelemségek, mint Ausztria-

tól megszállott s így Törökországra immár veszélytelen területnek mellőzésével, Ázsiába tétessék át a hadakozás súlypontja? Egyesek szerint minden eszközzel oda kell vala hatni, hogy a törökök ázsiai harczterén biztosítsák bármi áron is a győzelem, a mely célra a kaukázusi hegyilakók is szövetségbe vonandók lennének, s a hadjárat feladatául az oroszok Kaukázuson túli birtokainak elfoglalása volna kitűzendő. Mások, ily terv nehézségeire és veszélyeire utalva, Canrobert és Brown tábornokok nézetéhez hajoltak, a kik előzetes szemleútról a Krim-félsziget körüi visszatérve, akként nyilatkoztak, hogy a nevezett félsziget fekvése a szükséges sereg partraszállítása szempontjából a legkedvezőbb; s végre is az utóbbiak ajánlata fogadtatott el.

Raglan tábornok, kit kormánya teljes hatalommal ruházott fel, némely ellenvetést tett ugyan e szándék ellen, a melyekben Napóleon és Cambridge herceg is támogatták őt, miután azonban St. Arnaud marsall pár kiméretlen megjegyzést vetett az előzők szavai közé, a nagy többség haladéktalanul mellőzte ez aggodalmakat s első célul Sebastopol ostromát tartá kitűzendőnek.

E terv sikeres kivitelének legelső feltétele minden esetre annak teljes titokban tartása lett volna; a mi helyett az történt, hogy az említett tanácskozás nyomában rögtön egész Európát telekürtölte vele a napi-sajtó, s így lehetővé tette az oroszoknak, hogy a támadás ellen, bár sebtiben, mégis idejekorán minden óvóintézkedést megtegyenek.

Augusztus vége felé második tanácskozásra ült egybe a szövetségesek vezérlete s ebben a partraszállításhoz kellő összes intézkedések beszéltettek meg.

Pár héttel később a francziák és angolok csakugyan szerencsésen s kardcsapás nélkül kötének ki Eupatozia mellett, a honnan kellő helyismeret és előleges szemlélődés nélkül indultak az ellenfél Alma melletti erős állásai felé.

A csatát itt megnyerve, a helyett, hogy az ellent üldözőbe vették volna, azt messziről körülkerítették, Balaklava felé tartottak, hogy e két kikötő birtokba vétele után élelmezési szállítmányaik számára a tengeri utat biztosítsák. Sebastopol ostromának haladéktalan megkezdése helyett pedig unalmas lassúsággal kémlelgeték a várost, annak túlzásával vétve itt, a minek elmulasztásával Alma mellett hibáztak.

Ez alatt St. Arnaud, az egyetlen, ki tán képes lett volna a szövetséges hadak vezérletére, idült szív-bajában halt meg és a vezénylet ezentúl egy tágabbkörű tanácsra ruháztatott.

Ez volt a krimi hadjáratnak kezdete, a mely oly roppant áldozatokba került a szövetségeseknek, a muszkát pedig megmentette a végveszélytől, míg egy rothadt béke véget nem vetett a hasztalan mészárlásnak.

XX.

Elhagyom Törökországot. — Stambuli tartózkodásom végső napjai. — Ferhad pasa (báró Stein tábornok). — Nála töltött estéim.

Egy évnél tovább időztem immár Konstantinápolyban, a nélkül, hogy e hosszú idő alatt egyebet nyertem volna annál a napról-napra világosabban jelentkező belátásnál, hogy semmi olyan feladat e helytt nem vár reám, mely hazafias törekvéseim és céljaimmal bármilyen viszonyban állhatna. Élénken emlékeztetett saját esetem Rákóczy és számkivetése sorsosainak száznegyven esztendővel előbb szerzett keserű tapasztalataira, kik ugyané földön Ausztria ijesztőiként kísértve tölték napjaikat, s mindannyiszor új kaftánokkal felruházva s szép ajándék-lovakon vonultak a serailba, valahányszor a porta és a bécsi udvar közt komolyabb viszály kitörésének előjelei mutatkoztak, de megint csak visszaküldetének rodostói számkivetésök homályába, mihelyt az időnkint fel-felmerülő feszültség békés megoldást nyert.

A jó öreg Mikes Kelemen, az emigráció viselt dolgairól hónapban élő rokonaihoz intézett leveleinek jóízű humorával, minden ily eset után e sóhajjal zárja a fényes színjáték leírását: *«Hála Istennek, vége a komédiának!»*

Nékem is megígérték s újra meg újra kilátásba helyezték kinevezési fermánom pár nap múlva várható aláírását, valahányszor a bécsi kabinet kétértelmű politikája fenyegetőbb fordulatot sejtetett; de kedvezőbb bécsi hírek jöttével a fermán megint csak visszavándorolt a hadügyminiszter asztalfiókjába! Az Ausztriával 1854. június 14-én kötött szerződés végül e bizonytalanságot is megszünteté; Ausztria ebben, ha nem is egyenesen, de bizonyos értelemben mégis a nyugati hatalmak szövetségéhez csatlakozott, a minek következtében természetes, hogy a hadjáratban való részvételemről tovább szó sem lehetett.

A mi Konstantinápolyban még egy ideig visszatartott, pusztán kíváncsiságom volt, melylyel az egyesült nyugati seregek első krimi hadműveleteire vártam. Szemtanúktól akartam hallani a harctéri eseményeket, s e célra pár héttel megtoldám a török fővárosban való tartózkodásom idejét. Az elutazásomig még rendelkezésemre álló rövid időt legnagyobb részt régi bajtársam, báró Stein (Ferhad pasa) házában töltém, ki az ázsiai harctérről visszahívatván, tábornoki ranggal a vezérkar másodfőnökeül alkalmasztott a török hadügyminisztériumban.

Báró Stein Miksa a hasonló nevű cs. kir. altábornagy fia volt s 1810-ben született Galicziában. Atyja az osztrák tábornokok közt kimagasló helyet foglalt el a maga idejében jeles képzettségével s a csatatéren szerzé bárói rangját a Mária Terézia-renddel. Fiát a bécsi katonai akadémiában nevelteté. Az ifjú Stein a mérnökkarhoz került, hol kitüntetéssel szolgált s többször kiváló küldetésekkel is megbízott. A Magyarországon kitört szerb zavargások idején Péterváradon működött, a hol Hrabowsky altábornagy

hadsegédévé nevezte ki őt, s e minőségében esküdt föl a magyar alkotmányra, a mely esküjéhez hű is maradt egész szabadságharczunk végéig. A temesvári katastropha után csapata kis töredékével Törökországba menekült, hol az iszlámra térve, tábornoki rangját megtartotta s azóta többnyire a szíriai területen szolgálta kormányát.

Senki sem adhatott volna jobb tájékozást a keleti viszonyok iránt Ferhad pasánál, ki nyílteszű, éleslátású és mélyen gondolkozó szemlélőként tanulmányozá hosszabb időn át az iszlám híveinek társadalmi életét, gondolat- és érzélemvilágát. Estéinket bizalmas beszélgetéssel töltöttük, s én jónak láttam a tőle nyert tanulságot papírra vetve, megőrizni; a minék következtében ma napvilágra bocsáthatom ez idősárgította lapok egy részét, Ferhadnak engedve át e közlésekben a szót s azon sorrendben igtatva ide e jegyzeteket, a melyben esti beszélgetéseink folyamán a szóba került tárgyak egymásután következtek.

«Midőn 1849-ben Widdinbe érkezve, az iszlámra tértem át — így szólt Stein — külső viszonyok vezérlék elhatározásomat, jóllehet kiváló s a keleti étellel ismerős férfiakkal régebben ápolt összeköttetéseim útján már eleve kellő és minden balítélettől mentes tájékozást szereztem magamnak e vallás felől. Beláttam, hogy a porta mindaddig nélkülözni kénytelen azt a szilárd alapot, melyre a magyar menekültek szándékolttá védelmét építheték, míg ezek főbbjei közül némelyek az iszlámra át nem tértek; de azért korántsem helyeseltem, sőt mindig ellenzem azon más oldalról tett ajánlatot, a mely szerint a menekültek tömeges áttérése szándékolttatott, mert jól láttam, hogy a nagy többség csakhamar késő bánattal sajnálta volna

elhamarkodott tettét, s mert aligha szánta még valaki közülök magát arra, hogy, hozzám hasonló, végkép lemondjon szülőföldjéről. Ez okozta Bemmél való szakításomat, ki Ausztriával szövethető czimboraságot vetett szememre. Kardom és lovamon kívül egész vagyonomból csupán tizenkét aranyat hoztam magammal, a mely csekélységet Kmety barátommal osztottam meg, kit előbb még csak nem is ismertem. Vagyonosabb barátaitól elhagyatva, én levek első támasza. Ilyenformán kenyér után kellé nézmem, ha koldulni nem akartam; s így oktató tisztül ajánlkóztam a török kormánynál. Ha katonai ismereteken kívül egyébhez értenék, vagy ha más durva munka is akad vala kezem ügyébe, nem tudom, nem-e szívesebben néztem volna egyéb után!

*Ferhad pasa az iszlám alapelveiről s Törökország
állapotairól 1854-ben.*

A keleti élet lelke, lényege a vallás, még pedig már csak azért is sokkal inkább az, mint bárhol egyebütt, mert e vallás egész foglalata és szertartásai csodálatosan megegyeznek a helyi életkörülményekkel.

Mohammed, lángoló hazaszeretetétől vezéreltetve, pártokra szakadt s rablás és öldöklés prédájává lett hónát békés egységbe kívánta olvasztani, hogy ekként megerősödve, egyfelől a perzsák, más oldalon a görögök ellen szabadságát és nemzeti függetlenségét megtudja oltalmazni.

Népe vizsgálódását főleg hitviták idézték elő, s Mohammed okossága, mely őt annyira jellemzi, e romlás orvosságát egy kiegyeztető középírányú val-

lásban láttatá vele, mely az óhajtott egységre vezethet vala a háborúságban álló felekezetek között. Célja az volt, hogy a zsidók, pogányok és keresztények szokásait egygyéolvasztva, azok összegét a helyi viszonyoknak megfelelő közép mértékre vonja; s a ki Arabiát ismeri, nem tagadhatja meg csodálatát annak a majdnem emberfölötti bölcseségnek láttára, melylyel a vallásalapító e célját el tudta érni.

Mohammed egymaga, egészen jelentéktelen kereskedő létére, tizenhárom esztendő alatt, pusztán beszéde varázshatalmával, vallást és hatalmas birodalmat alapít!

A keleti élet összes viszonyai arra az elemi körülményre alapítvák, a mely az óriási területhez képest vajmi gyér lakosságot, a föld megmunkálása helyett baromtenyésztésre s ezzel a pásztor-élet összes következményeire utalja. Ezért uralkodik még manap is a családi életben az ősrégi patriarchális szervezet, melyben a családfő iránt való föltétlen engedelmeség kötelező érzetével kapcsolatban, a család körén kívül eső hatalomtól magát teljesen függetleníteni törekvő hajlam gyökerezik.

Ám épen ez a törekvés az, a mely a családokat bizonyos társulásra készíti, közös céljaik elérhetése végett; de mindenkor a szövetkezők tökéletes egyenlőségűségének feltétele mellett. E sajátos socialismus a viszonyok eredménye s Mohammed érdeme, hogy e természetes ösztönt a kölcsönös méltányosság útjára tudta terelni. S a szervező tanait túlságos szigorral követő Írástudók, a mint e vallás története mutatja, nem haboztak, az alapító socialisticus társadalmi rendjét teljes communismusra változtatni, illetve kifejleszteni, a mely ugyan minden ily alkalommal heves ellenmondást, sőt támadást és elnyomást is kel-

tett maga ellen, de teljesen megczáfolható avagy kiirtható soha sem volt; s még ma sem kell más, csak egy lelkes, okos és ékesenszóló férfiú, a ki elég hévvel tud a dologhoz látni, és e vallásos vagyonszövetség újra életre támad.

A hadviselésben nélkülözhetetlen egységes vezérlét útján némelyek a hatalom birtokába jutottak, a melyről aztán békés időkben sem akartak lemondani s midőn a szövetkezett családok fölött ugyanoly kormányzati felsőbbséget igyekeztek gyakorolni, a minőt minden egyes családon belül annak feje gyakorolt, ezzel annak az uralkodási rendszernek megalapítóivá lettek, a mely nyugaton a keleti zsarnokság nevéen híresült el.

Rossz híre nem elég jogosult; mert ha annyi igaz is, hogy a hatalom birtoklása vajmi könnyen a vele való visszaélésre vezet, másrészt azt is be kell látnunk, hogy az ép említett szerkezetű társadalom elemeinek szilárd összetartása más kötelék, mint e hatalom vaspántjai segélyével teljesen kivihetetlen lett volna, a mint hogy e korlátlan uralkodás megszorítása, a melyre Abdul Medsid, a hatalom jelen birtokosa, magát nemesen elhatározá, máris világosan mutatja, hogy e rendszerváltozás az egész oszmán-muszulmán társadalom felozlását vonja maga után.

Törökország mai helyzetét legszembeűnőbben a hatalmi tekintély sülyedése és a korlátlan uralkodási elv hanyatlása jellemzi, a melylyel, sajnos, a régi meggyökeresedett szokások és visszaélések kiirtása korántsem tart lépést. A közügyek idegen befolyás alatt és idegen érdekek szolgálatában intéztetnek el, oly török közegek útján, kik rövid ideig tartó nyugoteurópai tartózkodásuk és vajmi korlátolt nyelvismereteik daczára, hivatva hiszik magukat az euró-

pai műveltség és életrend ok- és czélszerű átültetésére, holott hazájuk viszonyait sem ismerik, a serail vagy legfeljebb Konstantinápoly falain kívül saját hónukban is teljesen idegenek lévén.

S e torzszülöttek ma miniszteri szerepeket játszanak a portánál!

Külsőségekben való csekély haladás, a dolgok lényegében minden mélyebbre ható változás nélkül; az idők folyamán nemzeti és vallási kegyelettel szentesített ősi jogok és szokások felforgatása, a nélkül, hogy helyökbe mást állítanának a vakmerő újítók; szóval menthetetlen romlás és hanyatlás, állítólagos haladás címén.

Törökországnak, miután törvényei vallásiak és politikaiak egyúttal, — a minek folytán csakis az iszlám hívőire illenek, — mindenekelőtt általános törvénykönyvre lenne szüksége, a mely, az itteni viszonyok majdnem hihetetlen egyszerűsége és természetes volta mellett, a lehető legegyszerűbb s legrövidebb fogalmazású lehetne; a vétség meghatározása után a Korán illető helyének idézése, ennek sarkában pedig a megfelelő büntetés kiszabása lenne az egész, s ezen mintára kellene szabni a magánjogi törvénykönyvet is. — A török-muszulmán törvénykezésben a nyilvánosság és szóbeliség úgyis régóta uralkodik, valamint az esküdtszéki intézmény is, azzal a csekély különbséggel, hogy az esküdtek tartósabb ideig működnek hivatalukban, a min könnyen lehetne változtatni.

Második főszükség a hivatalnoki szervezet rendezése. Legalább is ötször annyi a rangviselő, mint a tényleges hivatal, a melynek címét viseli. A szultánnak tehát, mindaddig, a míg a szükségletnek megfelelő számra nem apad a mai állomány, minden

további kinevezést vagy előléptetést föl kellene függesztenie, de egyúttal másfelől a tisztviselők elmozdíthatóságát csupán bírói ítélet útján eshetővé tartanám kimondandónak. Nyugalomdíj csak a katonaság számára lenne engedélyezendő.

Végül harmadszor, másodrendű vasutak és országutak építése, hol az utóbbiakon korántsem nyugot-európai mintára készítendő utakat értek, mert ilyen egyrészt, az éghajlat egészen másnemű természete mellett, fölöslegeseek, — de másfelől a török állampénztár erejéhez arányítva, fölötte költségesek is lennének.

E három rendszabály mentheti meg csupán Törökországot. Kívánatosnak tartom még azt is, hogy az európai viselet majmolása helyett czélszerű nemzeti öltözet váltaná fel a mai felső ruházatot, mely alatt mégis csak törökösen öltözködik, a ki hordja. Különösen a hadseregnél tartom ezt fontosnak s a legüdvösb következményekkel járónak.

Ferhad pasa a mohammedán vallás szertartásairól.

Első és elmulaszthatatlan vallási kötelességül a naponkint ötször végzendő imádságot írja elő az iszlám hívőinek, még pedig a nap következő szakai-ban: hajnal idején vagy napkeltekor, délben, dél után, midőn az árnyék körülbelül kétszer oly hosszú, mint a tárgy, a mely veti, napnyugtakor és lefekvés előtt. Minden imádság előtt mosakodás végzendő, a mely után a szokásos és eléggé ismeretes imára való felszólítás előzi meg magát a nyomban következő val-lásos cselekményt. A mindenkor arab nyelven mon-dandó imát kinek-kinek anyanyelvén is mondható felajánlás vezeti be, melyben az imádkozó kérelme

czélját nevezi meg esetről-esetre. Hasonlóképp csupán arab nyelven engedélyezvék az imádság fonálába beszőtt vallásos énekek s a korán némely versei is, a melyek fordításban soha sem, legfeljebb anyanyelvű körülírás kíséretében bocsáttatnak a hívők használatára. Miután a hívő kelet felé fordulva, a felhívást (Ezan) és imaszándékot (Nyet) előre bocsátá, állva kezdi meg imáját s mindkét kezét füleivel egy magasságba emelve, az araboknál szokásos emez üdvözlő taglejtés kíséretében így szól: «Isten a legfölségesebb,» a mire kezeit mellén keresztbe téve, a következő fohászt mondja el: «Dicséret és szeretet néked, Istenem! Szenteltessék neved, mert mindenek fölött magasztos a te dicsőséged, s mert te vagy az egyetlen igaz Isten». Erre, még mindig az előbbi helyzetben, az első ének s egy tetszés szerint választható vers következik a koránból, mely ima-rész Kraat (seprű) nevet visel. Az elmaradhatatlan első ének után legtöbbszörre a 112. fejezetet szokás idézni, mely az igazhívők és a keresztények közötti különbségről szól. Mind a kettő, csak úgy mint egynek kivételével az összes énekek, a következő szókkal kezdődik: «Istennek, az irgalmas és kegyesnek nevében». Az első ének értelme körülbelül a következő: «Dicsérjük Istent, a világok urát, magasztaljuk a könyörületes és jóságost, a világítélet bíróját. Néki szolgáljunk, szavát fogadva. Az ő keze vezéreljen bennünket az igazság útján, s oltalmazzon minden tévedés és bűntől». A 112. éneké pedig ez: «Egy Istent fogsz valani, kit senki se nemzett, s a ki nem szült senkit sem, kinek mása sehol és soha nem létezett». A korán e versei után az imádkozó tenyereit térdére illesztve mélyen meghajol s háromszor így szól: «Imádság a

legmagasb Istennek». Erre térdre borul, majd előre lenyújtott kezekkel oly mélyen hajol a földre, hogy homlokával a talajt érinti, még háromszor ismételvén az előbbi szókat; a mi után fölemelkedik, ezen valamint egyéb mozdulatai közben is Istent a legfölségebbnek dicsérvén. Most újból a korán verseinek olvasása vagy elmondása jön, a mi közben a fenn leírt mozdulatok is egytül-egyig ismételtetnek, csak-hogy az arcra borulás után nem áll fel, mint az elébb, hanem térdein marad, kezeit térdein nyugtatva. E helyzetben aztán így szól: «Imádság és jó cselekedetek útján közeledjünk Istenhez. Békesség áldása szálljon reád, isteni küldött; Isten irgalma s a békesség kegyelme legyen mind azokkal, kik békében szolgálják az Urat.» Ez imát a hitvallás követi, mely egész terjedelmében így hangzik: «Hiszem és vallom Istennek és országának létét, az isteni kinyilatkoztatást és Mohammed küldetését, hiszem az egyetemes világítéletet, jó és balsorsnak Istentől való kiosztását, halál utáni igazságos ítéletet. Vallomást teszek, hogy csak egy az Isten s Mohammed az ő küldött szolgája (prófétája)!» Erre feláll az imádkozó, s a mint épen körülményei vagy a nap illető szaka engedik, újból kezdi az egészet s még egyszer avagy néhányszor is ismétli. Midőn újra a hitvalláshoz ért, ennek végén fejét jobbra majd balra fordítva, mindenik fordulatnál ezeket mondja: «Béke veletek és az Isten irgalma!» Aztán kiterjesztett kezeivel arcát végig simítván, így szól: «Dicséret Istennek, a mindenség urának!» — s ezzel befejezi imádságát. Ám, ha akarja, még egyéb imákat, énekeket, avagy az olvasón (rózsafüzéren) elmondandó 99 istendicséretet is hozzá toldhatja a fentiekhez. Az esti imánál azonban még az első ének

után Mohammed csata előtti imáját is be kell szőnie, de csak egyszer. Ez imádság fordításban így hangzik: «Istenem, hozzád emelem szemeimet, kegyelem és bocsánatért esedezve; bűneimet megbánva, irgalmaságodba vetem bizalmamat. Szüntelen áldani és dicsérni kívánlak, s ígérem, hogy sem tettel, sem szóval tőled el nem pártolok; s távol legyen tőlem mind az, a mi a te isteni akaratoddal ellenkezik.»

Ha ez imádságok értelmét, valamint az egész mohammedán vallástörvényt, ezen már nevében, az «iszlám» szóban, kifejezett Isten iránt való végtelen és teljes odaadást látjuk: alaptalanokul fogjuk ismerni jnind azon vádakát és rágalmakat, melyekkel e vallást tudatlanság avagy rosszakaratból illeték. Mohammed isteni küldetését az evangélium avagy a biblia szavaira építők e fegyverekkel meg nem támadhatják, s a csaló, hamis próféta stb. nevek már csak azért sem illetik őt meg, mert habár korában és vajmi kevésbé fölvilágosult népe közt, a jósló és csodatevő hatalom tekintélyét elég könnyen igénybe vehette volna, ezt még sem tévé, a mint hogy az egész korában sehol sem történik említés egyéb fölsőbb malasztjáról, mint a beszéd istentől nyert ajándékaról. A korán lefordításának eltiltása ugyan sok oly ve szélytől megóvta az iszlámot, a minők egyéb vallásoknál nem valának elkerülhetők, miután szent könyveik a legkülönbözőbb nyelvekre átültetetének; de egyúttal azon kárral jár, hogy a más mint arab nyelvű hívők nem értik imáik és törvényeik teljes tiszta jelentését. Ez az oka a törökül beszélő oszmanlik számos oly erkölcsé és szokásának, a melyek vallásuk, e minden más vallásnál egyszerűbb és testvéri szeretetet hirdető vallás elveivel korántsem egyez meg.

Ferhad pasa a családi életről Törökországban.

A házi vagy családi életet, a melyről egyes bizalmas részleteket kívánsz tőlem, saját életem egy napjának leírásával fogom legjobban megismertethetni.

Napkelte előtt felébredve, a mosakodások és a reggeli imádsághoz látok; ezeket hálósobám mellett végezem, a melyben feleségemmel együtt, a padlóra terített matráczok és vánkosokon alszunk. Miután jóformán felöltözve, hosszú ruhában s kendővel körül csavart fezen alszik az ember, nem sok gondot ad a reggeli vagy házi öltöny rendbehozatala, melynél mindössze még egy prémes felöltő járul az említett éjjeli ruházathoz. Ha feleségem is fölkel, rabszolgánőink kitakarítják az ágyneműt. Imádságom elvégezte után a divánra dőlök, a nardzilére (nargileh) gyújtok s aztán kávé, füstölt hús, sajt és sózott halból álló reggelimet költöm el. Körülbelül tíz óráig a háremben maradok, aztán feleségem segítségével, a hárem és a szömlük közötti mabein-szobában felöltözöm, s bemegyek a szömlük, vagy elfogadó szobába, hol látogatóimra tizenegyig várakozom, a mikor déli fürdőt veszek. Tizenkettőkor hivatalomba lovagolók, hol ötig időzvé, ez órában hazatérek, s ismét háziruhát öltve, esetleg vendégeimmel vagy azok nélkül az esti főétkezéshez ülök; vendégeim tíz óránál tovább nem maradnak. Távozásuk után a hárembe megyek, hol beszélgetés közben csemegét és sherbetet szopogatva, még egy órát töltök, aztán esti imádságot elmondván, lefekszem.

A háztartást egy udvarmester vezeti, kinek a kellő pénzt átadván, semmire sincs gondom, a számadások

átnézésén kívül. Európában általán elterjedt ama vélemény, hogy a török nők műveltségre messze elmaradtak az európaiak mögött, a mi azonban korántsem áll. Még a pénzen vásárolt rabszolganők is némi előkészítő tanfolyamban művelik ki minden asszonyi ügyesség és szükséges ismeretek iránt felette fogékony természetes adományaikat. Hogy a csacskaság, kaczér tetszelgés, fényűzési hajlam, sőt kapzsiság terén semmit sem engednek európai testvéreiknek, azt mondanom sem kell. Az igaz, hogy társalgásuk nem forog Göthe és Winkelmann nevei körül, de azért felette tévedne mégis, a ki teljesen érdektelennek tartaná a velők való beszélgetést. Egymást igen gyakran meglátogatják a török nők, s ez alkalmon kívül a fürdőkben is találkoznak, hol 5—6 óráig is időznek néha; s ennek köszönheti a török, ha alig múlik el egy nap a nélkül, hogy fontos és igen hasznos értesítéseket, üdvös utasításokat ne nyerne feleségétől. Hasonlókép gyakran főbbrangú egyéneknek szánt közlések közvetítésére is szolgálnak az asszonyok, a kik útján sokszor csakhamar fülébe jut egyik-másiknak olyasmi, a mit szemtől szembe meg nem mondhatnának neki s az asszonyok közbejöttével számos oly dolgot adnak a férfiak egymás értésére, a mit férfiakul egymással nem közölhetnének. Az asszonyok hatalmában ilyenformán elég nagy befolyás vagyon keleten, a melyet csak a körülményekkel ismeretlen lesz hajlandó súlya és jelentőségénél alább becsülni, s a mely annál fontosabb és komolyabb, mentül hallatlanabb, hogy a török eféle értesülései forrásául a háremet megnevezné. Hogy ugyanezen úton sok kérelem is kerül a felsőb-
bek elé s nem kevesebb megvesztegetés is lehetséges, az kétségtelen; de azért a dolog korántsem olyan

hajmeresztő, mint a milyennek a törökellenes rágal-mazók világgá kürtölik, a nélkül, hogy vadaik alaposságáról alkalmuk lett volna meggyőződniek. — Piperét és ékszert bizony a török asszony is sóvár szemmel kíván; de minthogy a divat semmi, vagy legalább vajmi csekély változásnak van alávetve, s mivel a lábbelin és a köpenyen (feradzsi) kívül a többi ruhadarabok nem igen kopnak: e szenvedélyök kielégítése távolról sem kerül oly sokba, mint az ember gondolná, az első beruházást természetesen leszámítva. Évenként egy öltözet az Európában sáli (schali) néven ismert szövetből, meg egy gyapotruha körülbelül mind az, a mi okvetetlenül szükséges, a mennyiben a hímzett és gyöngyökkel kirakott drága selyemruhák, vagy egyéb, még költségesebb öltönyök a leggyönyörűbb perzsa shawl-szövetekből, az egész életen át szolgálnak.

A gyermekek egész kiházásításuk idejéig a háremben maradnak, anyjuk oltalma alatt, s még a felsőbb iskolákat látogató ifjak is itt töltik, ha mást nem, legalább az éjét. A gyermekek a leggyöngédebb gondozásban részesülnek, a mely azonban sok balvéleménnyel és elfogultsággal is vádolható. Ilyen mindjárt az, hogy a csecsemőt 18—24 hónapig szoptatják, s ha anyja e hosszú idő alatt megint teherbe esik, dajkát fogadnak a nagyobb gyermek számára. Az élettan valamely bűvara méltó vizsgálódási tárgyul választhatná az okszerű összefüggést, mely szerintem e hosszas szoptatás és a keleti élet egyes jelenségei között mutatkozik. E rossz szokás Ázsiából származik, hol különösen az araboknál évszázadok óta dívik.

E sorok korántsem merítik ki mind azt, a mi a családi életről mondható lenne, de legalább megbíz-

ható vezérfonalat nyújtanak annak helyesb megítéléséhez.

S most még egy általán elterjedt tévedésről kell pár szót ejtenem. Ez a többnejűséget illeti. Ha a történelem tanúságát keressük, a régibb időktől egész az újabbakig majdnem mindenütt többé-kevésbé korlátozva és elzártan találjuk a nőket, míg a többnejűségről egyébként, mint visszaélés gyanánt, sehol sem emlékeznek az emberiség évkönyvei. A töröknek is csak egy törvényes felesége van, csak úgy mint a kereszténynek; mivel azonban a művelt Európában bevett s majdnem szentesített ágyastartás szokását nem veheti segélyül, s mivel másfelől számos ok, főleg a forróbb éghajlat alatt, lehetlenné teszi állandón csak egy asszonynyal az elhálást, de azért a férfi még sem akar gyermekei anyjától megválni: nem csoda, ha még egy asszonyt vesz feleségül, a mi azonban korántsem általános szokás, mint sokan hiszik; s e második feleség tökéletesen az európai ágyas (maitresse) helyét foglalja el. Ha aztán ennél is beáll az előbb érintett körülmény, a szükséghez képest még egy másik, sőt harmadik ágyast is vehet a férfi magához. Mivel itt a viszonyok folytán az Európában annyira elterjedt korlátlan szabadosság nincs megengedve, az ágyasok is a hárem-élet fegyelme alá vetik magokat, és szerződéseik törvényesen, bírói tekintéllyel köttetnek.

Az ily ágyasok többnyire fehér rabszolganők, kiket a török odalisknak nevez, a mely szó körülbelül a magyar vászoncseléd vagy fehérszemély jelentésének felel meg, míg szó szerint fordítva, majdnem a mi szobaciczus szavunkkal lenne visszaadható. Rabszolgánőivel tetszése szerint hálhat a török, ezt törvényei

megengedik, de azért a valóságban mégis csak tíz esetre akad egy kettős és százra alig egy hármasság. Mivel a házasságkötés rendszeren a felek előleges ismeretsége nélkül történik, természetes, hogy nem ritka az elválás; ha aztán a férfi körülményei folytán sehogy sem válhat el meggyűlölt nejétől, s ha ehhez viszonyai egy odalisk vásárlását nem engedik meg: akkor megesik, hogy bizonyos undok bűnben keres kárpótlást, a melyet itt közelebből meg nem nevezhetek.

Ferhad pasa az arábiai életről.

Szívesen teljesítem óhajtasodat, s ma syriai és arábiai tapasztalataimat fogom véled közleni.

Jóllehet az arábiai félszigetre elég sűrűn látogatnak az utazók, mégis vajmi téves fogalmakat alkot az európai e csodálatos világról magának.

A félsziget keleten Syriával, északon az Eufrát folyóval határos és két lényegesen különböző részre osztható, melyek közt a Sinai hegytől keletnek húzódó hegyláncz képez választó falat. Az északi rész az úgynevezett arab sivatag, míg a déli a lakottabb s megművelt terület. A félsziget földrajzi viszonyaival itt közelebből foglalkozni nem feladatom, ép úgy, a mint történetével sem, s csak annyit tartok megjegyzendőnek, hogy az északi fél csupán legelőkből, a déli ellenben mívelhető földből állván, természetes, hogy csupán az utóbbi alkalmas állandó lakóhelyek alkotására. Nem mintha az északi rész talán terméketlenebb lenne, korántsem; legalább is oly áldott, mint Európa legjobb fizető vidékei; csakhogy a töméntelen számban legelésző tevék a fákat és cserjéket nem

engedik felcseperedni; mivel pedig a fűfélék gyökerei nem elég erősek a televényföld megkötésére, s csak vajmi gyéren és gyarlón árnyékolják azt a sivatagra letűző nap aszaló sugarai ellen: mi természetesebb, mint az, hogy a dombos és lejtős tájakon a termőföld rég elkallódott, s kopasz mészsziplák merednek helyén. Léggöri csapadékok ugyan elég bőven öntözik e területet, de vajmi keveset használnak e földnek, melybe, a gyenge fűgyökerek csekély szívóssága mellett, mélyen beszívárogván, csak arra jók, hogy a forró nappal szövevényben, a talajt fölcserepesítsék.

E legelők a legváltakozatosabb képekkel lepik meg az évszakok során a szemlélőt. Április hóban a legkülönbélebb füvek és páfrányok bújá tenyészete borítja a végtelen pusztát, a melynek sík fölszínét elszórtan fehéres-szürke szirtfalak és sziklagerinczek szakítják meg a gyakori- völgy katlanok mélyén, kisebb tavakká gyülemlik a csapadék s tócsák- és mocsarakat képez; míg 3 hosszabb s lejtős völgyekben csergedező patakokkal öntözi a rétséget. A pyrenaei félsziget kiterjedésével körülbelül egyenlő nagyságú terület tavasszal megélénkül az arabok felütött sátrai és legelő nyájaitól. De mennyire más látvány tárul ugyanitt októberben elénk! A talaj barnásszürke, mély repedések szakgatják meg laza földjét, a növényzet kiégett, csak itt-ott játszik a szél némi kákaszerű fűvel, melyek embermagasságú szárait a csordák nem bántják, mert száraz és fás szövetüket nem élvezhetik. A mélyebben fekvő helyeken sem akad már egy csöpp víz sem; csak helylyel-közzel utal egy-egy zöldelő folt, a sivatagon tengődő satnya fűvével, az alatta kibugygyanó ásványvíz-forrásra, de az élesen határolt s mindenfelől szabadon látszó vízszalagot nem

környezi többé, mint előbb, a körötte dúsan tenyésző növényzet kövérzöld szegélye. Öt-hat órányi távokra egymástól ugyan találkozik még egy-egy kút, melynek bő vize jól rejtve marad a vidéken minden zuggal nem ismerős vándor előtt. E kutak többnyire sziklás dűlőkön találhatók s elég mélyek, mert 4—5. lábnyira a talaj felszíne alatt sós ízű s ihatatlan a víz,, holott 12—15 lábnyi mélységben már majdnem mindenütt élvezhető.

A nyájak ez évszakban már csak üggy gyei-bajjal akadnak eleségre; a sátrak vidám fehér serege nem hirdeti már a tavasz üde életének örvendő lakóik derűs hangulatát; a sátorfák fölszedvék, a családok csekély ingóságai egybecsomagolvák, minden útra készen áll, s nem sokára fölkerelkedik népes nomádsereg ez egész tágas vidékről, a nélkül hogy sokszor maguk is tudnák, hová? A pusztában csak a törzsek söpredéke marad, Arábia e páriái, kik vadászat- és rablásból élnek. S ez a folyamat évről-évre ismétlődik. Alig hiszem, hogy előttem valaki nyomába jött volna annak, vajjon hová húzódnak őszzel mind ezek a törzsek!

Nem akarom megmondani, hogyan jutottam e titok birtokába, de azt biztos meggyőződésemm gyanánt állíthatom, hogy az úgynevezett nomád-törzsek tulajdonkép csak a megtelepült hegyvidéki lakosság töredékei, melyek nyájaikkal, legelők keresése végett, évenként leszállnak egy időre a síkságra. Csak néhány törzs kóborol, hónából kiszorítottván, az egész éven át, folyton alkalmas hely után járva, hol megtelepedhessék. E törzsek néha egész Perzsiáig is elcsatangolnak, s ha elég erősek arra, hogy állandó lakóhelyet vívjanak ki Maguknak, úgy nem is haboznak ezt megtenni, más

gyengébb törzseket helyükből kiszorítván. Mily feltűnő hasonlatosság e nép élete s a zsidók bibliai története közt! S e körülmény megmagyarázza aztán, miért kerülnek e törzsek előszámlálásai közt Burkhard óta egyes nevek oly gyakran újra meg újra elő, s egyúttal új világot vet ez országra és lakóira.

Arabia déli részét állandón megtelepült népesség lakja, a melynek ősrégi műveltségét sokkal kézzelfoghatóbb bizonyítékok tanúsítják, hogy sem a bibliában fellépő kelet királynőjét szükséges lenne tanúságtételre idéznünk. E földrész már India és Egyiptom közé eső fekvése folytán is kénytelen volt az ó-világi műveltség e két nevezetes ápolóhelyének haladásával lépést tartani; s valóban, már a nyugattal való legelső érintkezések idején is világos jeleit mutatták az arabok annak, hogy műveltségek majdnem minden téren megüté a régi görögökének mértékét, sőt a természettudományok ágaiban azt meg is haladta.

Habár ez országot természetes viszonyai úgyszólván mindenkorra bizonyos műveltségi fokozat korlátai közé szorították, azért mégis vajmi igazságtalanul Ítélnék róla mind azok, kik többnyire nem is ismervén e földet, merő szellemi sivatagnak híresztelik lakói gondolatvilágát. Gondolják meg e hebehurgyán ítézők, hogy az arab irodalom a tudományok egy nyolczszáz-esztendősnél öregebb encyclopsediájával dicsekedhetik, s hogy a mi Lexikonjaink arab minta utánzatai! íme az arabok már hétszáz évvel előttünk voltak a közművelődés oly eszközének birtokában, melyet mi csak nem rég kezdtünk életbe léptetni. S e műveltség ősrégi sarjadéka ma is virul még közöttük. (Hogy többet ne mondjak, elégszer volt alkalmam szemlátómást meggyőződést szereznem arról, hogy az arabok-

nál az úgynevezett állati delejesség tünetényei rég ismeretesek; s a drúzok közt a divatos asztaltánczolatás egy sajtószzerű régi formájára akadtam.)

Származásom, neveltetésem és meggyőződésemből aristokrata lévén, mindenkoron kedvencz tanulmányomat képezé a középkor, lovagias szokásaival; s teljesen bele igyekeztem magam élni s tökéletesen bele is hatoltam őseim élete módjába és gondolatvilágába. Mily csodálattal kellé utóbb az araboknál ez előttem eddig csak a történetírásból ismert életet megelevenülve, egész valóságában látnom, sőt még tisztább, hamisítatlanabb alakban, mert itt nem nehezült reá, mint Európában, a papság minden felett uralkodó hatalma! Igen, itt még színről-színre láthatod ama lovagokat, kik becsületöket, adott szavokat mindennél szentebbnek tarták, de azért teljesen jogosnak hitték az átutazó kereskedők kifosztását. Ama derék levettéket, a kik szent és sérthetetlen hűséggel ápolák a vendégszeretet nemes erkölcsét; kik szerelmi díjért hajmeresztő merészletekre szánták magukat, hogy dicső tettek és megénekelt hírnévben gazdag életök alkonnyatát, messze a világtól elvonulva, csendes szemlélődésben töltsék; e földön még nem rege, de csupa valóság mind ez, csak úgy mint Közép-Európában hatszáz évvel ez előtt. Az igaz, hogy ha valaki mai jog- és igazság-elveinket, saját társadalmi fogalmainkat vive át e területre, mindent saját mértékével mér e különös világban, akkor nem csoda, ha merő ellenkondást és visszataszító borzalmat talál, nem gondolván meg e mellett, hogy saját ősei sem tettek s éreztek különben, mint az arabok manap. Vegyük ehhez még számba a függetlenség azon minden természetnek erős lényénél önként és érthetőleg jelentkező heves

vágyát; adjuk hozzá amaz elemi jogérzetet, mely az erősnek lelkében erejének tudatából vezeti le a szabadsághoz való igénye követelő szavát; gondoljunk egyúttal a vallás szelidítő befolyására, e vallására, mely alig egyéb theistikus socialismusnál, s nem zárkozhatunk el annak beismerése előtt, hogy csak egy magasröptű szellem kell és vezérlete alatt az arabiai félsziget harminczöt millió lakosa újra fellendülő életre támad, s hogy ez elemekből a kellő teremtető egy új hatalmas és világraszóló birodalmat alkothat. Itt a kalifák Stambulban rothadásnak indult trónjának szilárd alapja, s ha ellenei és barátai összejátszó kezei kiűzik az iszlám fejét mai székhelyéből, ezzel csak új hajnal támad keleten, egy dicsőbb korszak fényes reggele; mert az udvari élet poshadt bűnei gyökerestül kivesznének e derék s egészen természetes nép tiszta légkörében, s a rég elhomályosult felség dísz újra visszanyeri ragyogását. Igenis, innét, a legtisztább polgári egyenlőség, az egyenlő jogokkal karöltve járó egyenlő kötelességek alapján szervezett társadalmi szövetség és e hónából fog a hajnal felvirradni, mely nem csupán Törökországot, de Európa nem kevésbé rothadt állapotait is új életerőre fogja felrázni. Adataim betűszerinti hűséggel követik a valóságot s kezeskedem értök; hivatkozzál csak reám, ki az ország nyelvében és szokásaiban jártas, a puszták vándorainak — el bedari — titkaiba beavatva s a drúzok főnökeivel barátságban lévén, bármikor felölthetem megint arab öltözetemet, s a könnyű nádkelevézzel kezemben, arab lovamra pattanva, szabadon száguldhatok a sivatagon át a szent Medjd és a kegyelmi helyek felé, szabadabban és biztosabban mint Paris utcáin. Arabia lakója vendégszeretőn fogad sátorában

s szívesen megosztja vélem étkét; a gyönyörű éjeket ismét bizalmas beszélgetésben töltjük, közben-közben arab énekeket zengve s ha útra kelek, áldásával és ajándékaival távozom; mert Syria határaitól Bahrei'míg, az Eufráttól Zanzibarig mindenütt arabok laknak, kik becsületes- és hűségesnek ismerik szavamat, s mert ez emberek látták, hogy a félelmet nem ismerem, a mit az arab mindenkor a tiszta lelkiismeret kétségtelen jelének hajlandó tekinteni. S ha látnom kell, hogy fogadott hazám javára csakugyan nem tehetek már semmit sem, s ha nem ér el rejtekéből előbb a halál; úgy el is zarándokolok megint ama csodálatos országba, ellátogatok még egyszer a próféta városának barátságos és áldott környékére, hogy ott éljem le utolsó napjaimat s ott boruljon reám az anyaföld hantja, hol a legnemesb, a legbölcsebb arab sírját tisztelik a hívők évről-évre özönlő ezrei.

Ferhad pasa a Libanon vidékén lakó drúzokról.

Miután már új állásomban és helyzetemben valék, elhatározám, hogy annak minden következményével számot vetek, illetve hasznukat is veszem, a menyire lehet; így történt, hogy a mohammedán vallás és a keleti nyelvek tanulmányára fordítám, Aleppóban tartózkodásom idején, akaratom ellenére, fölös mértékben rendelkezésemre álló szabad óráimat.

Folytonos érintkezésben állván kelet népeivel, kiknek erkölcei és szokásai már előbb sem valának egész ismeretlenek előttem, s most tüzetes kutatás és szorgos megfigyelés tárgyait képezek számomra; nyelvüket már eleve jóformán értvén, s most a közvetetten társalgás, különösen a pusztai arabok nagyrészt

még változatlan tisztaságú nyelvével való megismerkedés útján, e nyelv szellemébe még jobban behatolván: egész valójukban felfoghatám az iszlám mély értelmű törvényeit és életszabályait, s így odajutottam, hogy a vallás, melyre önkéntelen tértem át a körülmények nyomása alatt, most a tökéletes és tiszta meggyőződés szívósságával gyökeresedett meg lelkemben. De bűvárlataimat nem szorítám e szűk határok közé, sőt tovább menve, követem kinyilatkoztatásunk ama korábbi őstanokra való hivatkozását, a melyek a mózesi és a keresztény vallás alapját is képezik, s hogy e forrást megközelíthessem, eme könyveket eredeti fogalmazásuk nyelvéhez még elég közel álló átírásban tanulmányozám, s mondhatom, hogy e kutatásom eredménye felette elüt ama következtetésektől, melyek e könyveknek pusztán európai nyelvek közvetítéséből nyerhető ismeretén alapszanak.

Nem maradt e foglalkozásom közben távol tőlem ama gondolat, hogy előttem már mások is hasonló végeredményre juthattak, kik, úgy mint én, a helyszínén s első forrásból meríték értesüléseiket. E föltevésig haladtam kutatásomban, midőn váratlanul változás állott be viszonyaimban s a sors úgy akarta, hogy vendégbaráti összeköttetésbe lépjek a Schehabidák házával, kik ez idő szerint a Libanon vidékének urai valának. A drúzokkal való hosszabb érintkezésem oly nyomra vezetett, melynek aligha akadt előttem felfedezője, s a melynek tovább követése új világot derített ez érdekes néptörzsrre, főleg pedig eddigelé még homályba burkolt titkos vallásukra.

Fölfedezésem közlése előtt pár szóval megemlékezem a drúzokról, hogy legalább némi vázlatos képet alkothass magadnak róluk. A Libanon, nemkülönben

az Anti-Libanon és újabban a Hauran vidékén is egy sajtászerű, a körülötte s részben véle keverten lakó népektől már külsejében is felette elütő néptörzs lakik, mely a fegyverforgatás minden nemében kitűnő jártasságával és bátor lelkületével mind ez ideig megtudta védeni függetlenségét, a mely ma is csak fenyegetve van még, a nélkül, hogy meg lenne törve. E törzs nevét a *drúzi* szótól nyeri, mely az iszlám hívei közt még a keresztény vagy zsidó elnevezésnél is gonoszabbat jelent, körülbelül a teljes hitetlenség vádját foglalja magában, tehát azt, a mit Európában atheismusnak neveznénk. S valóban, annyi igaz, hogy a drúzok földjén egyetlen templom, szentély avagy bárminemű istenségnek szánt épület sincsen; semmi külső jelvény, mely a drúzoktól tisztelt felsőbb lényre utalna, s e körülmény menti meg őket a mohammedánok előtt a pogányság gyanújától. Sokszor és több pontban a zsidók vagy muszalmánok szokásait látszik a drúz követni, így a körülmetéléssel. Másrészt, ha e hegyi lakók leszállnak a damaszkuszi sík földre, általán az uralkodó faj vallásos szokásait és életrendjét követik, ellátogatnak a mecsetekbe, hol az iszlám hívőihez hasonlóan végzik imáikat. De megint az sem ritka eset, hogy míg egy és ugyanazon család tagjainak egy része a mohammedán vallás külsőségeit követi, addig többi tagjai a beiruti katolikus templomba járnak; s egészen úgy tetszik, hogy csupán külső körülményeik vezetik a drúzokat a szertartásos formák megválasztásában, a mint pl. a Schehabida Beschir emirről egyesek azt állíták, hogy keresztény, míg mások erővel muszalmánnak híresztelik.

Nos, ezt a sajtáságos népet látogatám meg a mondtott időben, s Horbaga sziklavárában szálltam meg,

a schehabidák családja fejének, Saabeddin emirnek vendégül. Már e vár maga élénken emlékeztetett a német középkor sásfészkeire. Még inkább a szemem elé került fegyverek, a sodrott vasingek, a melyek egyikét az emir fiai reám öltötték, azt hívén, hogy, nem egy oszmanlihoz hasonlón, a pánczél súlya földre fog roskasztani. Annál jobban csodálták, hogy egész könnyűséggel tudok a nehéz fegyverzetben mozogni. Az ifjak egyikét, a legszálasabb s tagbaszakadt legényt felszólítani, öltse fel az egész harczí mezt, s fivérei segélyével nagynehezen meg is tette; s most előttem állott, a könnyű schwal-tól övezett sisakkal fején, vaskezttyűs kezekkel, kar- és mell-vértjeit a keleties alsó öltöny fölé csatolva. Pánczélinge alól kidudorodott bő fehér plundrája, s vállairól a lenge maschla lóggott alá, a könnyű fegyverzetű középkori lovag hü képét láttatván, a melynek kiegészítéséhez még a hosszú kard járult. Az ép említett könnyű fehér köpeny megviselt volta első pillanatra is elárulá, hogy rég elporladt ősök öröksége; ki ne értené azonban csodálkozásomat, mely kis híján erőt vett rajtam, midőn az ifjú, hogy jobbját kiszabadítsa, balvállára veté át köpenyét, s én ennek hímezett visszáján, az arany és vörösselyem szálakkal kivarrott czifrázatok közt, a templáriusok vörös keresztjére bukkantam! De nem árultam el magam, jóllehet még azon pillanatban felvillant bennem a sok rejtélyes kérdést megvilágító eszme, melynek alapossága után kutatni határozott szándékom vala.

Még hosszabb ideig tartózkodtam ezután oly drúzik körében, kik nyilván a beavatottak körébe tartozának, s a kereszténységgel és a mózesi vallással való ismeretséggem azt hiteté velők, hogy magam is egy az

övékéhez hasonló nyugati felekezet híve vagyok. — A mit most mondandó vagyok, az ugyan alig egyéb pusztá sejtlemnél. Történeti művekhez nem juthattam azóta sem, a melyek segélyével föltevésem megengedhetőségét ez irányban vizsgálat alá vehettem volna. Másrészt meg időm, sőt talán kedvem sem igen volt e munkához.

Elég ehelytt csak annyi, hogy nézetem szerint a templariusok minden bizonynyal sok szép-eszű férfiút számlálhattak soraikban, hogy arra az magas rangra emelhessék rendjököt, a melyen az élete fénykorában tündökölt. Az is bizonyos, hogy a háborús élet, míg egyrészt sok külső szertartásos feszélytől feloldja a lelket, annál közelebb emeli az ember szívét, folytonos viszontagságaival a mindenható gondviseléshez. Viszonyaik másfelől megismerkedtetek a templomosokat a harczaik színterén élő népek erkölcei- és nyelvével, a melyek amaz időben kétségtelenül még közelebb állottak a szent könyvek nyelvezetéhez és a bennök leírt életszokásokhoz. A régi vallások klaszszikus termőföldjén élő templomosok, kik másrészt az iszlám új és egyszerűbb istentiszteleti módjával közvetlen úton ismerkedhetének meg, könnyű szerrel világosabb fogalmakat alkothattak maguknak sok olyasról, a mit Róma szándékosan burkolt sötét ködébe; s nem csoda, ha számos oly bizonyíték birtokába jutottak, melyek a katolikus vallás egyes szertartásait, sőt nem egy dogmáját is veszélylyel fenyegethetek. Azt tudjuk, hogy bűnösségük mibenléte soha sem mondatott ki világosan s máig sincs tisztázva; ám az ellenök emelt vádak némelyike, mint a keresztnek a mohammedán hagyományokkal egyező megvetése, a mely meggyőződészerű szilárdsággal

vallott tanúk alapjául talán egyéb bizonyítékok nyomára is akadtak, továbbá az úgynevezett szent sírról táplált véleményök, mely csalás- és koholmányok bélyegzé annak vallásos tiszteletét s bizonyára a helyszínén szerzett tapasztalatokban gyökerezett: e két eretnekségül felrótt hitelvük a drúzok vallásos tanaiban is előkelő helyet foglal el. Sajnos, hogy beavatott nem lévén, «Bapsomat» jelkép értelmére rá nem jöhöttem. Véleményem szerint a templomosok titkos vallása lényegében nem vala egyéb tiszta deismusnál, melyhez a különböző vallások szertartásainak összegéből bizonyos középértéket vonva le, csupán azokat tarták meg e külsőségek közül, melyek a gyakorlati élet erkölcsi fegyelmezésére vagy egyéb ok és célra hasznosoknak bizonyultak. Midőn Róma karja porba sújtá őket, nem lehetetlen, hogy az üldözöttek némelyike a Libanon bércei közt talált menedéket, hová a boszúló hatalom kardja nem ért el, s nem irthatá ki a beavatottakat egész a legutolsóig. E menekültek aztán a drúzokra örökítheték titkos tanításukat. Bármi legyen is az ismeretes drúzkatekizmus igaz bece, — melyről maguk a drúzok különben semmit sem tartanak, — annyi kétségtelen, hogy csupán a be nem avatottak számára készülhetett. Valamint az is bizonyos, hogy a beavatandók kiválasztásában mindenkor a legnagyobb óvatossággal jártak el, s hogy csak olyakat vettek fel, kik külső érdekeikkel is szorosban egybe valának fűzve a drúzokkal, továbbá, hogy az ily választottak beavattatásukat csak számos valódi és képzelt élvezetről való lemondással érdemelhetek meg. Hogy a beavatottak a legszigorúbb egyszerűség és mértékletesség hívei az étkezésben, a mi egészségüknek csak javára válik, s hogy első sorban tejjel és

növényi táplálékkal élnek, annak szemtanúja valék. E körülmény valamint az, hogy csak érettebb korukban avatják be a választottakat, eléggé megmagyarázza a beavatottak rendesen hosszú életkorát s boldog megelégedésben töltött napjaikat. Azt már említém, hogy a vallás külsőségeiből csupán a gyakorlati haszonnal járókat tarták meg, mint pl. az újszülöttek körülmetélését, mely a forró égöv alatt sok veszedelmessé is válható kellemetlenségtől óvja meg őket.

A drúzoktól északra, ugyancsak a Libanon hegylánczolatán lakó anzarich (nazarseusok) szokásait nem nyílt alkalmam tanulmányozni, de azt tartom, hogy ezek is közel rokonságban lesznek a drúzok titkos vallásával s valószínűleg az utóbbival egy forrásból erednek. Csakhogy itt a külső viszonyok a formásokban némi közeledést eredményeztek a keresztény frankok vallásgyakorlatához, míg a drúzok e részben inkább az iszlám felé hajoltak. Lehet egyébként, hogy az északi Syriában még máig is élő Vénusz-tisztelet is gyakorolt sajtászerű vallásuk alakulására némi befolyást.

E közvetlen szemléleten alapuló megfigyelésem, illetőleg fölfedezésem méltán szolgálhatna további kutatások alapjául, a melyek azonban nem egy tetemes akadályba ütköznének. Evek során át kellene a drúzok között az illetőnek kifogástalan tiszta életével a beavattatást kiérdemelnie; hogy azonban e cél elérése után hajlandó lenne-e a testvérül fogadott idegen hallgatási fogadalma megszegésére s a drúzoktól évszázadokon át hiven megőrzött titok elárulására: az még mindig kérdéses; ha pedig csakugyan megtenné, szerintem nem nagy becsületet vallana, e gálád hitszegés szennye nélkül meg nem szereshető dicsőséggel.» —

Szegény Ferhad! Végzete nem engedé, hogy nádelevézével kezében a vendégszerető Arábiát újra meglátogassa; vágya, hogy a próféta sírjának szent helye közelében nyugodhassék, nem teljesült. E bizalmas és engemet annyira érdeklő beszélgetéseink után néhány évvel azt a meglepő hírt kaptam Európában, hogy egy, a stambuli állapotokat kissé élesebben megítélő irat közlése miatt fogságba került s a haditörvényszék elé állított. Pöre sokáig elhúzódott. A méltatlan bánásmód, melyben részesült, amúgy is megrendült egészségét teljesen aláásta, s egy reggelen halva találták őt zárkájában. Vájjon csakugyan végleges erőfogyatkozás és kimerültség okozta-e halálát, s nem járult-e «egy csésze kávé» is hozzá: máig sem derült ki. Iratait elkobozták, s ez úton bizonyára igen sok érdekes följegyzés veszett el örökre. —

A hajó, melyen Európába visszatérendő valék, útra készen állott. Lord Stratford Redcliffe még egyszer hozzám küldé első dragománját, hogy végleges távozási szándékomról, hacsak lehet, lebeszéltesen. De hiába, a főntebb elsorolt okok elég erős hangon javasiák, hogy hű maradjak szándékomhoz.

S ha ezúttal minden látható eredmény nélkül kellé is Konstantinápolyból távoznom, ehelytt létrejött összeköttetéseim mégis igen nagy hasznomra váltak a későbbi- években; úgy hogy egészen hiába való még sem volt e városban való időzésem.

1854 augusztus havának végén hagytam el a török fővárost, s kevéssel utóbb ismét a genfi tó partján valék, barátaim körében.

FÜGGELÉK.

**GRÓF TELEKI LÁSZLÓ
LEVELEI.**

Azon férfiak közül, kik szívok vérével szentelték be hazaszeretetüket, különösen kimagaslók gróf Teleki László. Tiszta, lovagias jelleme, tántoríthatatlan szabadságszeretete, melytől utolsó leheletéig át volt hatva minden szava, minden cselekedete, dicső mintául szolgálhatnak rangtársainak.

Születésére nézve aristokrata, gondolkozásmódját és érzelmeit tekintve demokrata volt, a szó legszebb, legnemesebb értelmében; ilyennek mutatkozott leveleiben is. Mindmegannyi ereklye gyanánt őrzöm hozzám intézett barátságos leveleit, és közlöm itt azokat, melyek az ezen kötetben felkarolt időszakban írástak.

Feledhetetlen barátom emléke iránti kötelességet vélek leróvni, és tiszteletem jelét akarom adni, midőn e leveleket nyilvánosságra bocsátom.

Paris 1849 november 19-én
(Il rue de la paix).

Londonból november 16-ról kelt becses levelét itteni honfitársainkkal közöltem, és megkértem általok, hogy a fenforgó tárgy iránti nézeteinket

tábornok úrnak s kegyed által a londoni magyar menekültek társaságának adnám elé. Ezek a következők:

Mi, mind az ügyet, melynek használni legforróbb és soha meg nem szűnő óhajtásunk, mind jelen helyzetünket tekintetbe véve, célra vezetőnek nem tartjuk, hogy most mindjárt úgy alakuljunk meg, mint hivatalos, rendezett társulat és ily alakban levelezéseket folytassunk; mert ily megalakulásnak szükségképeni következménye az volna, hogy gyakran kellene tanácskozmányokat tartanunk, a mikor számosan gyülnénk egybe; és minthogy ilyenkor a titoktartás lehetetlen, egynémely féltékenyebb kormányban könnyen aggodalmat ébreszthetnének személyeink és működéseink iránt, mit — mivel mind egyeseknek, mind az ügynek árthatna — a mennyire csak lehet, kerülnünk kell.

Szükséges ugyan, hogy egymással érintkezésben legyünk, s e tekintetből valamint a barátságos levelezéseket, úgy azt is czélszerűnek tartjuk, hogy gyakran találkozzunk egymással; azt azonban, hogy a folyó hó 23-ára határozott londoni tanácskozmányban részt vegyünk s számosan vegyünk részt, már pénzbeli körülményeink sem engedik. Egyik-másik közülünk talán mégis elmehetne Londonba, de még most időelőttinek tartjuk az összejövetelt, még pedig:

1-ször. Mert a politikai helyzet Európában mindenütt oly bizonytalan, a legközelebbi jövő is annyira kiszámíthatatlan, hogy lehetetlen volna még most csak úgy hozzávetőleg is kitalálni, mi hihetőségre kelljen alapítanunk működési ter-

veinket? Később talán biztosabban intézkedhetünk és Európa helyzetéről helyesebben fogunk Ítélni mint most, midőn még az orosz-török kérdés is függőben van.

2-szor. Kossuth Lajos, Batthyány Kázmér s Törökországban lévő többi honfitársainkra nézve még biztos híreink nincsenek, nem tudjuk, hogy jönnek-e és mikor jönnek? pedig igen óhajtának, hogy értekezéseinken ők is részt vegyenek, mint hatalmas tényezők mind a hazára, mind a külföld véleményére nézve. Várnunk kellene tehát legalább addig, míg bizonyosan megtudjuk, mi sors vár reájuk? így tehát, véleményünk szerint, majd akkor, midőn a kérdés tökéletesen eldöntetik, lesz ideje elhatároznunk, hol, mikor és miként értekezzünk?

Miként kelljen Londonban a magyar ügy érdekében működni, a fölött tisztelt tábornok úr s többi ott mulató honfitársaink helyesebben fognak ítélni, mint tehetjük mi itt Parisban, s ez iránt nem is akarunk tanácsot adni. Tudjuk, hogy ott subscriptio tervezetik, a magyar menekültek javára, s ez ellen nincs kifogásunk; tudjuk, hogy abban, miként ily aláírást csupán angolok indíthatják meg és eszközölhetik czélszerűen, mindnyájan egyetértünk. Egyébiránt most Londonból angol pártfogóink nagy része eltávozott, s így az aláírás nem nagy sikerrel kezdetnék meg, az eredmény sokkal kedvezőbb leend, ha ez intézkedés akkorra halasztatik, midőn az eltávozottak nagy része ismét visszajövend Londonba, mi január előtt alig történik meg. Hiszszük, hogy ez londoni barátaink figyelmét ki nem fogja kerülni.

Ezen nézeteinket szíveskedjék londoni honfitársainkkal közölni.

Ha szükségesnek látja kegyed, hogy én Londonba menjek, kérem írja meg, s bár jelenleg igen nehéz körülmények között vagyok, igyekezni fogok, minél előbb útnak indulni; de november 23-án teljes lehetetlen innen távoznom.

Ha valami érdekes hír érkezend ide akár Törökországból, akár honunkból, azonnal közleni fogom kegyeddel.

Az itteni magyarok következők: *Szemese Bertalan, Almássy Pál, Ivánka, Inczédy, Bittó, Ullmann, Lónyay Menyhért, Szabó Imre, Hajnik Pál, Kiss Miklós, Mérey Mór, Csáky László, Bogdán, Csernátony, Szarvady* és én; több most nem jut eszembe.

Almássy Pál Brüsszelben csak kettőt tud honfitársaink közül, ezek *Horváth Mihály* és *Podhorszky*, s mint mondják már talán ezek is útban vannak Paris felé; legalább néhány napja már, hogy ide készülnek.

Kérem írjon minél előbb stb.

Montmorency 1850 június 20.

Nem fejezhetem ki eléggé köszönetemet oly szívélyes, oly érdekes leveledért és bizalmadért, melylyel megtiszteltél; hogy minden tőlem telhetőt meg fogok tenni ennek megérdemlésére, és hogy minden tekintetben méltó legyek irántam táplált jóakaratra, — azt szükségtelen mondanom, mert magától értetődik. Kérlek, kedves barátom, számolj reám az élet minden viszonyai közt, s ne sorozz engem csupán tisz-

telőid közé (cela va sans dire), de tarts barátodnak.

Kissé beteg vagyok s épen most fejem fáj, miért is levelem valószínűleg rossz és zavart lesz, de igyekezni fogok gondolatimat, mennyire lehet, rendbe szedni.

Művednek nekem szánt példánya, a mint hallom, már rég elküldetett Lipcséből, de még nem jutott kezembe, — de ma kölcsönöztem magamnak egyet, és megkezdem a jeles könyv olvasását. Bizony nagy kár volna, ha arra határoznád magadat, hogy a nyilvánosság számára nem fogsz többé írni. Azok vannak leginkább hivatva történelmet írni, a kik csinálják, mint épen te, kedves barátom; — más történeteket manapság nem is olvasnak. Oh! ne vonulj vissza, sohasem volt rád nagyobb szükségünk, mint most. Osztom abbeli véleményedet, hogy vezéreink közül többen követtek el nagy ballépéseket, melyek megbocsáthatlanok, ballépéseket, melyek a bűnnel határosak; én sem hiszem, miszerint már idején volna a fátylat fellebbentem, mely az ily hibákat takarja. A míg van teendők, a míg reméljük, hogy Európa népeinek rokonszenvét hasznunkra fogjuk fordíthatni, a míg ezen reményeink európai eseményeken alapulnak, a míg Magyarország nem egészen a halálé, mit múltnak neveznek, addig nem lesz itt az ideje, a midőn egymás felől szigorúan, kíméletlenül ítélnünk. Hiszen minden erőnket meg kell kímélnünk azon jobb időkre, melyeket reménylünk, és melyek beálltát elvárni még sokáig meg nem szünendünk. A míg ezen remény utolsó szikrája

ki nem alszik szívünkben, nem foszthatjuk meg magunkat egy testrésztől sem, még ha boszantana is. Azért persze nehéz történelmet írni (Tacitusra közöttünk most nincs s nem is lehet szükségünk), de nem lehetetlen; — hiszen oly sok fenségeset beszélhetünk el, sokkal többet, mint mennyi egy eposhoz szükséges. Egy Curtius- vagy Herodotra, egy Virgiliusra vagy Homerosra prosában vagy versben — hiszen a hősköltevény is történelem — erre van szükségünk. És szükségünk van emlékiratokra; oly sokat írnak össze-vissza, mi lenne a világból, ha a jó emberek nem írnának.

Majd ki fogsz nevetni a badarságok miatt, melyeket most leírtam. Azt mondom, hogy kell történelmet írni, a nélkül azonban, hogy igazságosak legyünk; azután azt mondom, hogy lehetetlen történelmet írni, és mégis azt tanácsolom, hogy tedd. Az ördög okúi majd ebből! De ez csak azt bizonyítja, hogy gyakran rosszul fejezem ki magamat, s nem azt, hogy nincs igazam. Nem egészen azt értem, a mit mondtam, de majdnem azt.

Ha valamire használhatsz, rendelkezél velem. Ezen pillanatban még senkit sem tudok, kit munkatársul ajánlhatnék oly műhöz, mint minőt tervezel.* Horváth (Mihály) és Vukovics egy történeti művön dolgoznak, mely a legutóbbi magyarországi eseményeket tárgyalni fogja; előreláthatólag jeles mű lesz a maga nemében, — különben velem még semmit sem közöltek e tárgyról. — Beszéljek velők ügyedben? — A mi

* «Nationalkrieg» című művem.

engem illet, vállalkozom minden munkára, mi erőmet és képességemet felül nem múlja, de félek, hogy azon dolgot, mit nekem szántál, lehetlenség lesz végezni, mivel épen azon politikai eseményeknél, melyekről szó van, nem voltam jelen; pedig bizonyára nagy előny oly eseményeket elbeszélni, melyeknek az ember tanúja volt.

Én legfőleg Magyarországnak diplomatiái viszonyát írhatnám meg Francia- és Angolországhoz. De mindezt előbb behatóan kell megbeszelnünk, mielőtt foganatosítjuk.

Kérlek, írd megint minél előbb. Isten veled, jöjj mihamarább Parisba.

Itt az utóbbi időben kevés új történt. A politikai híreket az újságokból ismered. A kormány velünk meg van elégedve, mivel egyikünk sem avatkozott politikai mozgalmakba. *«Nous n'appartenons en France à aucun parti, pas même à celui de l'ordre!»* mondtam a minap a rendőrfőnöknek, — és ő természetesen meg volt elégedve.

Montmorencyban 1850 július 5-én, augusztus 1-én és 25-én kelt leveleit lásd II. rész V. fejezet.

Montmorency 1850 szeptember 20.

Leveledet örömmel s egyszersmind fájdalommal olvastam, örömmel mert tőled jött, mert ismét egy bizonyosága hazánk ügyébeni fáradhatatlan munkásságodnak, s mert reményt nyújt, hogy nem sokára ismét egy szép, függetlenségi harczunkat mesterileg tárgyaló munka fog megjelenni, — fájdalommal, mert leveledből úgy látszik, mintha reményeid csökkenni kezdenének.

Látod barátom, az én lelkemben is apadnak a remények s észreveszem, hogy ezt nem betegség szüli bennem, hanem hogy ez a jelen körülmények helyes felfogásából ered.

Oh! ez kétségbeejtő! Élni, csak azért, hogy éljek — én ahhoz nem tudok. Az élet csak ráma előttem, nincs becse, ha abban a festmény hiányzik.

A hesszeni eseményekre némi kis reményt mégis látszol alapítani. Adja Isten, hogy fejlődjék belőle valami; én nem hihetem. Hiszen újabb hírek szerint interveniáland az osztrák és bajor! A hesszeni eset csak úgy fog gyümölcsözni, mint példa a történelemben, melyen egykor a késő maradék okuland; de a jelen pillanatban ott is, valamint mindenütt, a nyers erő fog győzni. Meglehet, hogy csalatkozom, de úgy hiszem, ha még egyszer megérendjük a szabadság hajnalának felderültét, nem Nemethon ege fölött látandjuk azt legelőbb felderülni. Most pedig, a mi a szabadságnak hasznos, azt a fejedelmek, bárhol legyen is, nem tűrik. Mert hiszen, nem igaz-e bizonyos értelemben, hogy a világ egyedüli cosmopolitái a fejedelmek és legkülönösebben az orosz czár? Ő nem elégszik meg avval, hogy birodalmában nyugalom van, hanem a forradalmi elvvel megküzd mindenütt, hol csak találja, s azon elvet, melyet ő egyedül üdvözítőnek hiszen, alkalmazni akarja mindenütt, védni mindenütt széles a világon, hol csak lehet, — s ez bizonyos tekintetben nagygyá teszi őt. — Nem így a szabadelvűek; mindegyik egy-egy tormába esett féreg, nem ért egyet, nem szövetkezik egymással; sokszor badarul még egymás kárán is örvend. Csak

az ellenséges táborban van világpolgár, köztünk nincs, vagy ha van, legalább nem tartozik a pártvezérek közé. — Ha ez így tart, úgy vége a világnak.

A Haynau esetének szívemből örvendek; még lehet annak több következménye is, mint előre gondolnók. Az osztrák tisztek igen fel vannak bősztülve. A hősök már insultáltak Victoria királyné arczképét is és oly bátrak voltak, hogy lábbal taposták. Ez ugyan nem igen fontos, de mivel az ausztriai kormány jelenleg inkább katonai mint polgári, az következhetik mindezekből, hogy Ausztria össze fog veszni Angolhonnal, mert a katonai impulsust követve, amaz nagy elégtételt fog követelni, emez pedig természetesen nem adandja meg. Kérlek, nem tartod ezt lehetőnek? Minden esetre egy jó oldala van e dolognak, az t. i., hogy a világ figyelme most ismét a magyarok felé fordult, a mit már abból is észrevehetni, hogy a conservatív lapok itt Frankhonban, melyek nekünk már rég óta békét hagytak volt, most ismét bántani kezdenek. Az «Assemblée National»-ban és «Constitutionnel»-ben igen piszkos czikkek jelentek meg rólunk, melyekre már — a mennyiben tölem kitelhetett — feleltem is; egyik válaszom a «Presse»-ben jelent meg e hó 15-én, ott olvashattad.

A «Constitutionnel» szerint mi csupa Robespierrek lettünk volna, az ausztriai kormány meg csupa angyalokból állana Haynautól fogva Bachig.

Oh! kedves barátom, én mondhatom, már csüggedt vagyok és nervosus, milyen még soha sem voltam; egyébiránt egészségem túrhető.

Ugyan jer ide, mihelyt teheted! kár, hogy nem jöttél! Brüsszel oly közel van s oly sóvárogva vágyódtunk utánad. Én meglátogatnálak, de pro momento elnyesték szárnyaimat, azaz nincs pénzem. Sokat kellett lótnom-futnom az emigráció dolgában s ez költséggel jár.

Írj minél előbb! stb.

Montmorency 1850 október 2.

Egy igen fontos dolgot kell veled közölnöm. Luganóból vett levél szerint igen nagy ott az ausztriai sereg desertorainak száma, és naponta növekedik, ámbár mi e tekintetben, a mint jól tudod, semmi lépést sem tettünk. A szökevények kenyér és egyáltalában minden segély nélkül vannak, koldulnak úton-útfélen, egyébiránt jól viselik magukat. Az egy tessini cantonon kívül mindenhol kiutasítottak, Sardinia sem akarja befogadni őket. Ez igen sajnós dolog! Mostan a desertiók nincsenek érdekünkben, de lehetetlen, hogy elhagyott honfiainkat egészen segedelem nélkül hagyjuk. Van egy gazdag ember, ki — mint mondják — adna pénzt, ha valami tisztet találhatnánk, ki e szerencsétlenek felett a felügyeletet elvállalná, de a tisztnek minden esetre olyannak kellene lennie, hogy érte kezeshessünk. A dolog a te körödbe vág, tanácsolj hát, mit tegyünk? Hitelt érdemlő hírek szerint a szökevények száma jóval meghaladja az 500-at. Rögtöni intézkedésre van szükség; ugyan, könyörgök, találj ki valamit, mit tegyünk e szegény honfiakkal?

A Magyarhonból érkező hírek igen-igen szo-

morúak. Három részre osztva Magyarország, három országgyűléssel! — s pedig mitsem várhatunk az európai kormányoktól; írjunk-e mégis nekik ez iránt? protestáljunk-e az ausztriai kormány ezen utolsó határozata ellen? Szabadok vagyunk és így semmit se tennünk igen nehéz, ámbár előre látható, hogy minden lépésünk sikertelen maradand. A mit azonban e tekintetben tenni akarunk, azt közös egyetértéssel kell tennünk. írd meg kérlek véleményedet. — Minden esetre nem sokára el kell kezdenünk az irtó háborút Ausztria ellen és készülnünk kell reá mind a hazában, mind a hazán kívül. Minden rosszban van valami jó, meglehet, hogy ezen utolsó gonosztette következtében Ausztria előbb bukik meg, mint bukott volna különben és mi előbb szabadulunk. — Iszonyú azon gyűlölet, melyet Ausztria maga ellen feltornyosít! e gyűlöletet számba kell vennünk, ez a mi hasznunk és erőnk és birtokunk, erre, reményilem, építhetünk.

Október 7-én — mert 6-ika vasárnapra esik — tartandjuk meg Montmorencyban reggeli 11 órakor az ausztriai zsarnokság alatt kivégzett hőseink és mátyrjaink emlékére a halotti isteni tiszteletet. Horváth (Mihály) püspök fogja a misét olvasni és beszédet is tartand. Igen nagy kár, hogy nem vagy Parisban, szép volna, ha ez ünnepélyen jelen lehetnél. Add tudtára ottani honfitársainknak, talán jöhet valaki közülok az ünnepélyre, stb.

Montmorency 1850 október 14.

Igen örvendettem levelednek, látom abból, hogy minden tekintetben egyetértünk, nem csak

az elvek, hanem a részletekre nézve is. Az osztrák seregbe besorozott honvédek szökéseit a jelen körülmények között igen károsnak tartom és szeretném, ha ezentúl meg lehetne akadályozni. *L'abonde en ceci dans ton sens!* — A hozzájuk írt szöveget igen szép és igen czélszerű. Oh! bár kezeikbe jutna szegény honfitársainknak. Erőt adna nekik a kitartásra és reményt, mi nélkül élni nem lehet. De mit tegyünk azokkal, kik már Tessinben vannak. Ajánlottam őket a schweitzzi követnek, mert a dolgot ő maga említé előttem. Itt köztünk nincs olyan ember, kit küldeni lehetne, már utána jártam; a megszököttek száma pedig 600-ra megyén, a mint biztosnak látszó kútfőből hallottam, — de föltéve, hogy fele hazugság legyen, 300 mégis tetemes szám. Oda minden esetre biztos embert kell küldenünk, mert ha nem, úgy az még növelné a bajt; és egyébiránt, a ki nem arra való, nem szerzhet magának tekintélyt. Megnyugodnék lelkem, ha segíthetnél a dolgon.

A mi az Ausztria elleni protestatiót illeti, én abban tökéletesen megegyezem, a mostani körülmények tekintetéből, midőn látjuk, hogy egészen ki akarnak törülni a nemzetek sorából. Erre, mivel szabadok vagyunk, nem hallgathatunk. A főkérdés az, hogy mily alakba öntsük ellentmondásunkat; nagy baj az, hogy hol az elvekben meg is egyeznek az emberek, néha a részletekre nézve térhetnek el a vélemények.

Ez iratnak különösen a kormány utolsó intézkedései által kellene indokolva lennie, melyek következtében Magyarország három vagy öt részre osztatnék; de azért kiterjeszkedhetnék mindenre;

szólnia kellene a kormányokhoz, de, mivel hihető, hogy a kormányokra nem nagy hatást gyakorland, úgy kell azt szerkeszteni, hogy a hírlapokban is megjelenhessen. Az iránt szeretném tudni véleményedet: mindjárt, írjuk-e, vagy csak akkor, midőn Magyarország felosztása el lesz rendelve s az ezt tárgyazó kormányi végzéseket bírni fogjuk? Mindenesetre jó volna, ha mindketten írának valamit, s azután azt, a mit írunk, egymással közölnők.

Ügyünkre nézve még most sem látok sok reményre okot, úgy látszik, ismét békül a porosz; — de azért soha, semmi körülmények között nem leszek azon véleményen, hogy tétlenek maradjunk. Mindig marad valami teendő számunkra, ha egyéb nem is, legalább megismertetjük ügyünket; mert hiába, sok embert utálok ugyan a világon, de arra, hogy sikerrel működhessünk, mégis szükséges az emberek rokonszenvét táplálni. *Nehéz, hogy egy nemzet a többiektől függetlenül határozza el jövőjét, — ámbár elismerem, hogy nem lehetetlen.*

Montmorency 1850 október 18.

A Luganóban lévő szegény szökevények dolgában írtam Montinak Tessinbe, és ő kérelmemre mindjárt comitét alakított, melynek feje Litta herczeg; így tehát a szegények pillanatnyi szükségéről gondoskodva lesz. Winklert küldték oda, azt a magyar tisztet, ki Velenczében szolgált volt. De már most a jövőre nézve kellene tenünk valamit, mert a segedelem, melyet kapnak, mindenesetre csak pillanatnyi, ezt írja Monti is. Hova szállítsuk őket? kihez folyamodjam? Jó

eleve kellene rólok gondoskodni. Kár volna őket messze tartományokba küldeni, mert nem sokára lehet szükségünk reájuk. Hiszen a dolgok napról napra inkább bonyolódnak mindenütt.

Épen most kapta a püspök (Horváth Mihály) leveledet. Nagy szerencse, hogy mégis fölkapunk — hála fáradozásaidnak — az ugorkafára; hiszen leveled szerint a mondott folyóirat talán mégis fog napvilágot látni. A cikket, melyet kívántál, valamelyik közülünk már csak elkészítendi; úgy hiszem, hogy Vukovics fogja magára vállalni. Én sem fogom magamat a dologból kivonni s a mennyiben használhatok, parancsoljatok vélem.

Mód nélkül szenvedek lelkileg, ez hat testemre is; borús színben látom magamra nézve a jövőt, azért lankadok! Isten adja, hogy szabadulásunk idejét megérjem! — Alig hiszem. — Az én gépem szétbomlik idő előtt. Nem látom többé Kánaán földjét! A jövő még csak messziről mosolyg felénk, a jelen pedig nyakamon ül és — szétzúz. Isten veled! tisztelt barátom. Adjon az ég sikert nemes működéseidnek; szeretnélek követni én is, de én, úgy látszik, szerencsétlen csillagzat alatt születtem. Áldjon ég! stb.

Montmorcency, 1850 november 14.

Oh! lelkem barátom, nem is képezed, mily állapotban vagyok! Gondolkozni sem tudok, egy dühödt fenevadban több az okosság, mint bennem; azért ma rövid leszek, nehogy megítélj. Gyászolok, barátom, gyászolom arany álmaimat, gyászolom szép reményeimet. — Hahotázok is néha-néha, de ez csak kín szülte pokoli hahota!

Úgy látom, hogy Poroszthonban csakugyan több pálinkát isznak mint ó bort, s még a sör is többet ér a pálinkánál; Cobden pedig még a semmit is sokalja és nagy meetingeket készül tartani a porosz harcias szellem ellen. — Szegény porosz kormány! soha senki méltatlanabbról nem támadtatott meg! Ausztria is fenyegeti, a «peace party» — béke párt — is fenyegeti, hova meneküljön? — hiszen így valóban arra kényszerítik, hogy kimúljon a világból. Ugyancsak mesterségesen vannak egybebonyolulva az európai viszonyok! Az egész földrész egy roppant rablótanya, s nem elég, hogy zsványok vannak, kik gyújtogatnak, gyilkolnak, fosztogatnak, «*béke pártnak*»-nak is kellett még alakulni, olyannak, mely a becsületes embereket a zsványok irányában lefegyverezze. Cobden működése kiegészíti az orosz czárét.

Jaj! jaj! barátom, bömbölni szeretnék kínomban! Már most hogyan működünk így merőben reménytelenül! Az utolsó hírlapok igen rossz tréfákról mesélnek; ha valaki ily drámát írt volna, minőt a nagy hatalmasságok a világ szeme láttára eljátszottak, nem börtönt, de korbácsot érdemelt volna! Az egészet ugyan minek tartasuk? komolyságnak nyomorú, — tréfának még nyomorúbb talán. Úgy-e nem megyünk Berlinbe? Szegény Pest, szegény Magyarország, hova Berlinen át reménylettünk juthatni!

A Hamburgban kijövendő folyóirat számára én is szerettem volna írni valamit; de hogy irjak, midőn lelkem szétszúzva? ily körülmények között egy becsületes gondolat sem fér meg agyamban. Igyekezni fogok összeszedni magamat, — Ígérem.

A püspök (Horváth Mihály) máris írt valamit az orosz intervencióról Magyarhonban, e napokban elküldendi. Vukovics is már majdnem készen van munkájával. Így tehát remélem, meg lehet kezdeni a hírlapot nem sokára. Ne haragudjál, hogy a mi ígértetett, oly lassan készül el; rendkívüli körülmények közt élünk itt Montmorancy-ban, sok bánat között töltjük napjainkat s azonfelül el is költözködünk innen mindnyájan, mert a szezonnak vége. Én hihetőleg Parisban fogok sátort ütni.

Adj, kérlek, nekem minél előbb utasítást, hogy a rendőrigazgatóval szóljak-e rólad, mielőtt idejönnél? En könnyítve látnám a dolgot, hacsak ideérkezted után tennék kérdést; azaz nem is tennék kérdést, mert hiszen erre nincs szükség, de útlevelet kérnék számodra. Most itt nem háborgatnak magyart. Mindenre áment mondok, a mit válaszolni fogsz, csak kérlek, valahogy meg ne változtasd tervedet; hidd el, sokkal jobb itt, mint Londonban. Sóvárogva várunk, jer minél előbb! Töltsük együtt e telet, mely bizonyosan döntő lesz az egész világra s különösen szegény hazánkra nézve. Nem hiszed, hogy döntő lesz e tél?

Még egyet majdnem elfeledek! Litta herczeg írt Tessinből igen szép levelet. Comité alakult ott a Luganóban levő magyar szökevények fölsegélyezésére. Litta levele szerint e szökevények száma összesen 152-re rúg, tehát nem annyi, mint azelőtt hallottam volt. 152 emberről könnyebben gondoskodhatni. A tessini comité már 1500 francot küldött szegény honfitársainknak. Winkler a felügyelő. — Mit tegyünk már most? Litta felszólít,

gondoskodnánk a szegény szökevények jövője biztosításáról; mert minden segély, mely Tessinből jöhet, csak pillanatnyi. Én nem tudom, mit válaszoljak Littának? Küldjük-e őket Amerikába? Már pedig máshová nem küldhetjük. A sardiniai vasutaknál reménylettük alkalmazhatni őket, de Litta mondja, hogy ez nem fog menni. Mit tegyünk? Írj! tanácsolj! parancsolj! stb.

Genf, 1851 május 19.

Rég írtam volna már, de vártam leveledet, melyben, a mint utolsó találkozásunkkor mondtad, érdekes dolgokat akartál velem közölni. Bizonyosan igen el voltál foglalva; talán úti készülteket tettél, mert úgy tudom, hogy pár hétre Angolhonba készülsz. A te gondjaid és dolgaid jelenleg bizonyosan fontosabbak, érdekesebbek az enyéimnél. Én valóban semmi érdekes újsággal sem kedveskedhetem. Nagyon jó társaságban töltöm időmet, válogatott társaságban, de igen kicsinyben — azaz legnagyobbrészt egyedül vagyok. Kényemre kesereghetek. Egészségem helyreállításával foglalkozom, de ez nem akar sikerülni. Mintha átok feküdnék rajtam s mindenem, a mihez fogok. Valamint egyébben sem, úgy egészségemre nézve sem érek célta.

Te Angolhonban bizonyosan igen befolyásos emberekkel fogsz találkozni; kérlek, a találkozás eredményeiről aztán tudósíts. Minden reményünk csak azokban van, kik a mostani állapot ellenségei. Csak egyet tudnánk érteni! Fő dolog szegény internált barátaink kiszabadítása. Fordítsd erre, könyörgök, minden gondodat. Kossuth nagy erő,

őt nem nélkülözhetjük. Palmerstonról pedig le kell venni az álarczot. Ő nem mondott valót, midőn azt állítá a parlamentben, hogy nem tudta Kossuthot és társait kiszabadítani. Nem igaz, hogy nem bírta! nem akarta kiszabadítani őket. Kiméltetlenül kell őt megtámadni, ez meggyőződés. Le kell írni azonfelül, mi veszélyek környezik társainkat ott, hol a czukor, kávé és só is gyakran meg vannak mérgezve, s felelőssé kell tenni Lord Palmerstont mindenért, mi honfitársainkkal ott történend, hol jelenleg vannak. Én igen hiszem, hogy Austriának a szándéka, szerencsétlen társainkat megmérgeztetni, és azért nem akarja Kuitahiából kibocsáttatni, mert ott legkönnyebben érhet célzt. — Bizony jó volna az angol hírlapokban czikkeket írni, jó és sürgető. Nem tűrhetjük, hogy még sokáig ott maradjanak barátaink. — Lelkem barátom, írass e dolgokról, és cselekedjél!

S most Isten veled! írd, mihelyt teheted és jöjj ide minél előbb.

A dolgok Európában csakugyan bonyolódnak, de azért mégis lassan haladunk, — pedig jövő évben honn kell lennünk, úgy-e?

Üdvözlöm barátainkat. Testvéri szeretettel ölel stb.

Genf, 1851 június hó 7-én.

Bocsánatot, hogy néhány napig hallgattam s leveledre nem feleltem. Szomorú is, beteg is voltam. Most sem javult állapotom, sőt csüggedtebb, szenvedőbb vagyok mint valaha; de azért mégis tollhoz fogtam, mert kötelességemnek tekintem, titeket azon szomorú hírekről tudósítani, melye-

ket most vevék. Ti ott vagytok,* hol még talán tenni, segíteni lehet, ismeritek a körülményeket, szólhattok a befolyásos emberekkel, irhattok czikkeket, zajt üthetek. Tegyétek, az Istenért, tegyétek! Szólj Hugó Victorral, Arago Emmanuelle!

Batthyány Kázmér írt Kiutahiából. Levele május 9-én kelt, következőt tartamaz:

Hosszú bizonytalanság és sok remény után végre Kiutahiába azon hír érkezett, hogy minden ellenkező protestációi és nyilatkozatai daczára a porta végre mégis az osztrák követeléseknek engedett s azokat azonnal teljesítendő, egy részét az ott lévő menekülteknek szabad lábra helyezendi, a másik részt pedig, t. i. az Austria által különösen kijelölt egyéneket, tovább is ott fogja tartóztatni. Ugyanakkor érkezett Kiutahiába Eder, első s Jázmady, második internuntiatuiri tolmács az ottani hatóságokhoz utasításokkal, s mint látszik teljhatalommal ellátva. Másnap közhírré tétett, hogy haton kívül, kik következők: *Kossuth, a két Perczel, Gyurmán, Wissocki, Batthyány Kázmér*, — a többi magyar menekültek legyenek bár internáltak vagy önkéntesen ott maradtak, három nap alatt el fognak onnan szállíttatni. Nem engedtetett meg senkinek sem az ottmaradás, kivéve néhány egyénnek, kik vezéreik firmája alatt hagyattak mellettök. Tudtul adatott az elszállíttandóknak s köztük Mészárosnak is, hogy nem foglyok többé; hanem hova hurczoltatnak? mi leend jövődöbeli sorsuk? hol fognak tulajdonképen szabad lábra állíttani? mindezekről szót

* Parisban.

sem mondtak nekik. Híreitek, hogy a khömleki kikötőbe viendik, honnan aztán hajóval Máltába szállítják őket, s csak ott lesznek szabadok, s aztán legalább néhánynak közülök szabad akaratjára bízatik, hova vegye útját s hol telepedjék meg. Természetes, hogy ezen szabad választásukban erszényeik és útleveleik korlátozni fogják őket, s minthogy úgyszólván egyikük sincsen pénzzel ellátva, hihető, hogy majdnem mindnyájan kénytelennek lesznek Amerikába szállíttatni magukat. Mielőtt még elindultak volna az elszállítandók, a legfurcsább, legmeglepőbb intézkedések, cserék és változások történtek, részint az internáltak személyeire, részint azokra nézve, kik elmenni vagy ottmaradni szándékoztak s az egyikre vagy másikra engedelmet nyertek. Minden csupán az osztrák biztosok — Eder és Jazmaghy vagy Jazmády — által lón eldöntve. Török biztos nem is volt, az ottani török hatóságok pedig egészen az osztrák biztosok határozataitól függöttek s azok intézkedéseinek föltétlenül engedelmeskedni tartoztak, így például Ács, református lelkész elsőben csak engedelmet nyert volt az ottmaradásra, végre internáltatott. Kossuthnál az első parancs szerint csak ötnök volt szabad maradni, később tíznek. Kossuth nyolczat mond egy levélben, melyet most vettem, de Batthyányi bizonyosan Berzenczeyt és Wagnert is odaszámítja. — Berzenczey már utazó félben volt, midőn értesítettett, hogy internálva van; később ismét megengedték neki az elmenetelt; de ő bizony nem fogadta el s ott maradt. Batthyánynál, az ő neve alatt, Házmán és Szerényinek engedték az ottmaradást. Mindezek bi-

zonyságul szolgálnak arra nézve, mily mélyen sülyedt a török birodalom, és kik intézkednek s határoznak a török birodalom keblében a padishah vendégeinek — mert hiszen úgy hívták a magyarokat — sorsa felett. Egyébiránt a nagyvezér nevében Szoleyman bég az internáltakkal, Kossuthot kivéve, azon *ígéretet* közölte, hogy szeptemberig szabadon fognak bocsáttatni «*s megléteket, még előbb is*», tevék hozzá; de a multakból tudjuk, mit lehet ily Ígéretekről tartani! Kossuthnak semmit sem Ígértek, így tehát őt bizonyosan nem bocsátják szabadon még szeptemberben sem.

Ezekből tehát világos, hogy a török mindenben, de egészen mindenben engedett Ausztriának s a török birodalomban nem a török, hanem az orosz, vagy inasa, az osztrák parancsol immár. Lehetlen, hogy mindez történhetett volna, ha a francia és angol kormányok nem akarják; de ezek tökéletesen egyetértettek elnyomóinkkal, kényszerítették a portát azon gyalázatos szerepre, melyet játszott. Palmerston álnok, a francia kormányt pedig rég ismertük. Most már kétségbevonhatlan, hogy mindenben ámítottak, hogy mind annak, mit a két kormány ígért, épen ellenkezőjét teve. Hiszen tudjuk, hogy a török el volt arra határozva, hogy szabadon bocsátandja mind az internáltakat. Ha csak közömbös maradt volna az angol és francia, úgy a török bizonyosan nem enged Ausztriának. Ebből nagy zajt kell ütni, meg kell bélyegezni az álnokokat! Meg akarják mérgeztetni Kossuthot, én azt hiszem. Hiszen tudod, mily könnyű az ott, hol nincs politikai ügyelet,

hol — a mint régibb levelében írta Kossuth — *a cukor, a kávé, gyakran még a só is meg van mérgezve.* A reactio pedig nem retten vissza semmi eszköztől sem, mely célra vezet; mennyi orgyilkosságot követett már el! Vegyük még tekintetbe azt is, hogy ki rendelkezett teljhatalommal barátaink sorsa felett! Épen Jazmády, az ismeretes orgyilkos, ki már többször igyekezett Kossuthot meggyilkolni; hiszen ezelőtt néhány hónappal Szoleyman bég, mert az internáltakat féltette tőle, kiharcolta volt Jazmádyt Kiutahiából és egészen Brussáig escortáltatta, és most ugyanazon ember visszamegy Kiutahiába, mint úr Kossuth és társai felett! Szörnyűség! hihetetlen! Közöld e levelet, kérlek, Szemerével s a többi barátainkkal. Tégy — tegyetek, a mit lehet. Angliába is kellene írni. Talán Szemere magára vállalja, hogy ír Pulszkynak is; én nem vagyok Pulszkyval azon a lábon, hogy írhatnék stb.

Zürich, 1851 október 11.

Köszönöm, hogy szíves voltál engem elme-neteledről tudósítani.* Vannak dolgok, melyeket elküldtem volna Londonba, ha veled találkozhattam volna még; de így nem merem postára bízni, mert Andrassy azt állítja, hogy néha a Schweitzban is elvesznek a levelek. Isten áldjon, kedves barátom! nem írhatok egyebet, mint jó kívánságokat; hiszen a múltkor kibeszéltük magunkat. Én megírtam Kossuthnak a megírandó-

* Londonba utaztam Kossuth látogatására, ki időközben Kiutahiából megszabadult.

kat s megírtam másoknak is. Kossuthnak természetesen megmondandó szívélyes üdvözletemet stb.

Zürich, 1851. november 14.

Nagyon köszönöm kedves, barátságos leveledet. Oh! hidd el, ha látnám, hogy jelenlétem Angolhonban ügyünkre csak némileg hasznos lehetne, semmi sem akadályozott volna abban, hogy felszólításodnak engedjek. Hiába! Általában nem tudtam meggyőződni ez út czélszerűségéről, és minél tovább meghánytam-vettem az okokat és ellenokokat, annál inkább győződtem meg — az ellenkezőről. Kossuthnak nincs rám szüksége! Talán érdekében lehet Batthyány Kázmérral értekezni, — ezt nem akarom vizsgálni, nem akarom kutatni, — de velem bizonyára nem törődik; hiszen akkor, mikor ti, barátim, kérdezitek, nem hajlandó-e velem egyet-mást megbeszélni? csak nem válaszolhatott tagadólag, mert erre az én multam nem jogosította fel. Különbön akárhogyan válaszolt, ez nem változtathat a dolgon; semmi esetre sem lehetnek azonban kételyei az iránt, ha csak rólam és elveimről meg nem feledkezett, hogy egyelőre sem vele, sem mostani politikájával meg nem férhetnék. — Száz szónak is egy a vége; nem utaztam el; de azért szent a béke úgy veled, kedves barátom, mint Kossuthtal! Körülményeim nem engedik, hogy ily nagy költséggel járó utat tegyek meg czéltalanul. Addig kell nyújtózkodnom, meddig a takaróm ér, — aztán beteg is vagyok!* Külön-

* Minden akadályon túlteszem magam, ha a jövő körülmények parancsolni fogják, de a jelen nem kíván tőlem ily haszontalan erőmegfeszítést.

ben senkinek sem lehet oka távollétemet Londontól politikai érvekre visszavezetni. Én nem vagyok ellensége Kossuthnak, azt tudod, sőt híve voltain, a míg reám szüksége lehetett. Most ő szabad, most helyzete oly fényes, mint talán senkié, így tehát irányában én is szabaddá lettem. Használjon hazájának, a mint érti, — én, a míg használand, bizonyosan nem fogok felszólalni ellene; ennyit ígérhetek, többet nem. *Iurare in verba magistri* nem fogok és elveimről nem mondok le soha.

Zürich, 1851. december 6.

Vettem szíves, barátságos leveleidet. Vártam válaszzal, mert az események sebesen haladtak s reménylettem, miként e napokban Parisban találkozni fogunk. Igen, lelkem barátom, mi frigyesek vagyunk életre-halálra! Jó volna minél előbb találkozunk. Azon esetre, ha még minden jó fordulatot venne, talán Parisban találkoznánk. Most oly ingerült vagyok, hogy nem írhatok bővebben. Félek, félek, ha mindennek vége lesz Parisban, úgy aztán nem fogom napjaim súlyát sokáig elczepelhetni. Még most azon reményben élek, hogy talán még sem ülend diadalt a hitszegés egy egész nemzet fölött. Nem bírok másfelé tekinteni, mint Paris felé; de ha csakugyan vége volna ott mindennek, akkor aztán tervezzünk hamar valamit. Nincs terv oly veszélyes, oly merész, melynek kivitelétől vonakodnám; sőt minél nagyobb lesz a vész, annál jobban szeretendem. Ha mostani reményeimet túléltem, akkor aztán csak úgy fogok még élni tudni, mint

kalandor és kalandorok czinkosa, bármint hívják őket — habár zsványoknak is.

Majd később bővebben írok, várok híreket. Eddigi híreim a tieiddel megegyeznek. 3-kán este még nem kezdődött a küzdelem Parisban. Ha lesz forradalom, akkor úgy-e Parisban találkozunk? Ha nem lesz, úgy én szolgálatodra leszek. Siess, kérlek, válaszoddal. Lásd, én leveledet ma vettem!

Bocsánatot, hogy ily zavartan írok, bizony kifogytam minden erőmből. Csak arra kérlek, hogy állandó barátságomban soha se kételkedjél, stb.

Zürich, 1851. december 10.

Annyira magamon kívül voltam, midőn utolsó leveletem írtam ezelőtt két-három nappal, hogy el is feledtem szép ajándékomat — derék könyvedet értem — megköszönni; a rettenetes események miatt, melyek feldúlták keblemet, csak most foghattam olvasásához. Szép munka, bizonyosan nagy hatása lesz, mint kell lenni mindennek, mi tőled jön. A Scher-Thoss levele érdekes közleményeket foglal magában; ím küldök egy hasonlót, vagy inkább nem küldöm még, mert utolsó soraid következtében azt kell hinned, hogy nem sokára találkozunk. Ugyanazon híreket foglalja magában ezen levél, melyeket a hírlapokból is tudsz már, kivéven kettőt: 1-szor, hogy az elnök folytonosan St.-Clouban van és nem igaz, hogy szemlét tartott volna a seregek felett Parisban; 2-szor, hogy Arago Emmanuel, Hugó Victor, Schelcher de Flotté és mások a Faubourg St.-Antoineba vonultak meg és hogy de Girar-

din Emil és Bonaparte Napóleon (Jeromenak fia) is hozzájuk akartak csatlakozni, de általok nem fogadtattak el. Seher-Thoss következő szavakkal fejezi be levelét: *«A Schweizban élő magyarok is menekülhetnének, míg tehetik, míg ráérnek! Légy szíves, közöld ezt Gyurival.»* Ezek a levél főbb pontjai; majd ha találkozunk, közlendem az egészet. — Még nem voltam képes lecsillapulni! Örült vagyok! Lehetetlen, lehetetlen, képtelenség, hogy a dolgok mostani helyzetükben maradjanak! ezt kiáltja eszem, de sejtelmeim mindamellet is rosszak.

Zürich, 1851. december 29.

Köszönöm szíves leveleidet és az igen érdekes híreket, mérvet közöltél. Bővebben válaszolok majd holnap vagy holnapután, ha valamivel jobban leszek, most igen beteg vagyok, két nap óta ki sem mehettem szobámból. Tűrhetlenül fáj a lejem és azonfelül szédülök is, alig bírnak lábaim. Bizony, romlik a gép! Mi keresni valóm is van e világon, mikor nincs célja életemnek?

A francia állapotokról a jelen pillanatban nehéz ítéletet mondani. Franciaország most teljesen elnémult. Véleményem szerint csak két alternatíva lehetséges: vagy igaz, a mit hiszek, és Napóleon Lajos Frankonban nem bírja a többséget, és akkor az osztrák és orosz pártfogásra támaszkodva fog kormányozni, úgy, a mint az osztrák és orosz kívánandják; — akkor, hogy megtudjuk, mi lesz Frankonnak a legközelebbi jövőben külpolitikája, a pétervári udvarnál kellene kérdezősködnünk, — ez esetben természete-

sen mostanság mi semmi reményt sem táplálhatunk s a legközelebbi időkben minden tárgy az absolutismus — az orosz absolutismus érdekében fog eldöntetni, de ez esetben Napóleon Lajos kormánya nem tarthat hat hónapig;

vagy pedig nem igaz, a mit hiszek és Napóleon Lajos csakugyan bírja Frankhonban a többséget, az esetben különös dolgokat fogunk látni nem sokára. A frankhoni elnök nagyravágyásának nincs határa. Ő nagy Napóleon politikáját tűzte ki magának programmul. Szegény! Minden tekintetben oly nagy szeretne lenni, mint nagybátyja. Tehát, ha nem félhet belhoni bonyodalmaktól, az európai hatalmasságok irányában szintoly féktelen lesz, mint nagy Napóleon. Kívánni fogja a rajnai határt, kívánni fog túlnyomó befolyást Olaszthonban; ha tarthatja magát és bízik a francia közvéleményben, — kívánni fogja talán még a római koronát is, s még talán többet is ennél! — mit tudom én! — koronákat rokonai számára! — így tehát nincs okunk, szerintem, épen nincs okunk kétségbe esni, mert egyik esetben általános európai forradalom, a másokban pedig háború áll előttünk. Qui vivra verra! Én nem érendem el a szép hajnalt, a szabadság hajnalát; de ti meg fogjátok érní, mert hiszem, hogy minden esetre nem sokára fog bekövetkezni.

* Zürich, 1852. január 4-én kelt levél lásd III. rész, VIII. fejezet. Zürich, 1852. január 11-én kelt levél lásd III. rész, VIII. fejezet.

Zürich, 1852. január 24.

Szíves leveledet, valamint az abban foglalt küldeményedet igen szépen köszönöm; engem nagyon érdekelt. Adja Isten, hogy reményeink Amerikára nézve valósuljanak; nekem még némi kételyeim vannak. Úgy látszik, hogy a congressus ügyünk iránt igen hideg, pedig nekünk csak Amerikában lehet reményünk, másutt sehol sem. Hát a kölcsön sikerét nem vonod kétségbe? Nem akarom aggodalmaimat közölni, — mit használhatnának? csak búsítanálak. Igen szomorú vagy, lelkem barátom. Beh szeretnék vigasztalni! de magam is oly csüggedt vagyok, mint még soha sem voltam. Kezdem épen nem érteni a dolgokat, mik Európában, különösen Frankhonban történnek. Mindent vártam az absolutismustól, de annyi gyöngeséget részünkről bizony nem! bizony nem!! A sors, úgy látszik, pofozza a logikát s a józan okosságot. Én ezen pofokban sínlődöm. Meddig fog ez tarthatni? Istenem!

Én bizony ki nem állom! Ha ez úgy tart, akkor nem sokára előny lesz számárnak lenni. Csizmaszárába kellend hányni eszét annak, kinek lesz, nem is várni meg az időt, midőn a szegény ész már magától is oda száll, — a mint szokott történni.

Köszönöm irántam táplált jó véleményedet, kedves barátom, de valóban igen gyöngé, igen beteg vagyok már arra, hogy bárminek is élére állhassak. Én csak majd mint közlegény fogok küzdeni zászlód alatt s adja Isten, hogy így halhassak meg, küzdve, nem pedig gyomorgörcsökben ágyamban.

Gyulát (gróf Andrássyt) csodálom, hogy tőlem választ vár. Hiszen ő tartozik nekem levéllel! Elküldtem neki a leveleket, melyeket kért, mi történt velők? Még ez iránt meg nem nyugtatott. Azonban ismét írtam neki, de nem tudom, mi a neve? Azelőtt Jaques Anderson név alatt vette leveleit post restante, most is úgy írtam neki.

Czikkem, azaz Lord Dudley Stuarthoz intézett hosszú levelem csakugyan megjelent a «Daily News»-ban és a «Morning Advertiser»-ben január 20-án. Innen nem küldhetek példányt, de intézkedtem, hogy Czetz küldjön egyet. A fordítás nem tökéletes; mondhatom, hogy a francia eredeti jobb volt. Néhány kifejezést kihagytak, melyeket szerettem volna behagyni. Aztán meg egy helytt, hol a magyar nemességről szólok, mint mely az adó kiváltság eltöröltetését kívánta, az van oda téve magyarázatul: i. e. *peeragepeers.*, mi aztán állításomat egészen valótlaná teszi. Majd elolvasod s megmondod, mit tartasz cik kemről.

Szeretettel ölel stb.

Zürich, 1852. február 13.

Szíves, jó levelet kaptam tőled ismét, nagy örömmel olvastam. Mi mindenben egyetértünk s frigyesek maradunk örökké, nem csak barátok. Együtt győzünk, vagy együtt veszünk el! ezt hiszem, ezt vallom. Mit leveleimben említettem, tökéletesen úgy értettem, mint te magyaráztad. Bizony sok hibát követnek el a mieink és a sok mással együtt Kossuth is. Sajnos, hogy őt oly

rossz tanácsadók környezik. — — — — —

Kázmér (Batthyány) és Bertalan (Szemere) hát csak folytatják a szerencsétlen polgárháborút! Mire fog ez vezetni? Remegek Kossuth feleletétől; ő nem tud mérsékelten felelni s igen föl lesz háborodva, mi egyébiránt, megvallom, igen természetes. Senki sem fogja e vitát többé megállhatni. Rosszabbakká lettünk a lengyeleknél! Én mélyen hallgatok, a míg csak lehet. Szégyenlem magamat!

Oh! Ha magunk nem rontanánk dolgunkon, még lehetne kilátásunk! Hiszen Franciaországban jóra fordulhat minden. Én még nem szüntem meg Frankhonban reményleni s talán többet reménylek még Frankhontól, mint az amerikai Egyesült-Államoktól, melyek — míg az európai dolgok így állanak, a mint most állanak, Magyarhonért semmi pozitivet nem tehetnek. Ezt nem látja át Kossuth, s midőn a nagy élet-halálharcot most akarja megnyerni, anachronismus hibájába esik; ennél fogva attól félek, most elveszti a csatát, melyet később hihetőleg könnyen nyerhetne meg.

Szegény Pataky eszelős könnyelműség áldozata! Siralmas elveszni oly vállalatban, melyben a siker lehetetlen. S T., ki e halálnak oka, úgy hiszem, még most is nyugodtan tölti éjjeleit. — No, de nem panaszkodom tovább, panaszaim káromkodásokká válnának!

Írtál Kossuthnak? Én nem írtam, mert levelemtől semmi sikert nem remélek.

Zichy József (gróf) még itt van. Midőn érkezett, gondolom 6-án, azt mondta, hogy két hétig

marad Zürichben, de ki tudja, mégis nem fog-e előbb- elmenni innen. — — —

Zürich, 1852. február 17.

Örömmel látom leveleiből, hogy mi minden tekintetben egy véleményen vagyunk. Napóleon Lajos kormánya akarattal bizony soha sem fog velünk kezét fogni, de meglehet, hogy örült zsarnokságai, örökös bitorlásai utoljára hasznunkra válhatnak. Tudom, hogy te is úgy érted a dolgot, és ily értelemben én is azt mondom, hogy jobban szeretem Persignyt, mint elődeit. Ő nem ismer határt sem a kül-, sem a belföldi követelésekre nézve. Így tehát napról-napra közeledünk azon két eventualitáshoz, melyektől függ minden reményünk; e két eventualitás: *háború* vagy *forradalom*. Egyik, vagy másik, vagy tán mind a kettő is. Gyalázatos dolog, igaz, hogy kiket a francia alkotmány megsemmisítése és az egész nemzet felett elkövetett zsarnokság meg nem indítottak, azokat most az egy orleansi család ellen elkövetett jogtalanság ily roppantul felbőszíthetett. Mit bánom én, hogy ez gyalázatos! Szeretem, hogy haragusznak már valahára; örvendek azon kilátásnak, hogy ez a késő harag ezentúl még csak növekedni fog; örvendek annyi csalt reményeken, és még inkább azokon, melyek még csak ezután fognak megghiúsulni. Meg fogjuk látni nem sokára: beteg-e csak, vagy rothadt már az emberi társaság? Minden esetre, ha veszni kell a szabadságnak, nem csak Magyarhon lesz a despotismus martaléka, hanem az egész világ; s így vagy győzünk, vagy ha bukunk kell, úgy

habár nem is a legjobb, de minden esetre a lehető legszámosabb, legroppantabb társaságban veszünk el. Ama szent elvet: *a népek-solidaritásának elvét, melytől istentelen önzés eltávolította a népeket, kimondandja maga az isteni gondviselés, kimondandja Isten, ha nem közös áldásban, úgy közös átokban, s belé fog korbácsoltatni, irgalmatlanul belé fog korbácsoltatni, ha másképp nem sikerül, a szeretetlen emberfajba a testvériség érzete.* Ez hitem. Az aranyborjút nem lehet büntetlenül bálványozni. A mi előttünk áll, az vagy általános diadal, vagy általános bűnözön, mely aztán elsöprend velünk együtt mindent, — mindent!

Toulmin Smithre nézve az a véleményem, hogy kár őt ménagirozni. Az, mit ilyen ember Pulszkyféle titkok fölfedezésével ügyünknek árthat, nem ér fel szerintem azon ártalommal, mi abból következik, ha ilyen embernek ezentúl is megengedjük, hogy ügyünk teljhatalmú képviselője legyen. — Én nem ismerem őt, de vitája Lord Dudley Stuarttal igen kellemetlenül hatott reám, s ha igaz, hogy úgy fenyegetőzött, a mint mondják, úgy álnok embernek kell őt tartanom. — Járjunk a dolognak végére, s ha gyanúinkat csakugyan alaposaknak találандjuk, akkor semmi áron se tűrjük őt tovább. Rántsuk le róla az álarczat. Fájdalmas csapások érték hazánkat, de még, Isten úgy segéljen! nem jutottunk oda, hogy ily ember gyöngédségétől, könyörétől kelljen függenünk!

Örvendek azon, hogy cikkemmel meg vagy elégedve. Úgy írtam, a mint tudtam, ki tehet róla, hogy jobb cikk írására nem voltam képes!

Annyit állíthatok, hogy a cikket pártszenvedély nélkül írtam s a nagy vértanú (Batthyány Lajos gróf) emlékét védve, semmi egyébről nem akartam megemlékezni, mint arról, hogy *magyar vagyok*. A hozzácsatolt «*Peerage-peers*» magyarázat bizonyosan Pulszky-féle információk következése, ki azt mondhatta Angliában, miként a *nemesség* Magyarhonban *peer-séget* jelent. Én ilyesmin igen tudok boszankodni. Sajnos az is, lelkem barátom, hogy a continensen semmi sem jelenhetik meg, mi ügyünkre nézve czélszerűen van írva. Eszterházy levele, Szemereé, Batthyány Kázméré átfutották Európát s a mi cikkeket mi írunk, azokról egyetlen egy angol lap olvasóin kívül soha senki sem tud semmit. En föltettem magamban, hogy nem foglalkozom többé cikkirással.

Kossuth mostani politikájától nem sokat remélek. Igen elhamarkodtat mindent. Mintegy rákényszerítette az amerikaiakat a negatívára, és ezt megcsinlandjük mindnyájan. Ha tudta volna magát mérsékelni, ha csupán a magyar ügy szentségének, érdekeinknek azonosságát a világ pallérozódási és szabadsági érdekeivel igyekezett volna bebizonyítani, ha megelégedett volna a magyar ügy iránti rokonszenvek táplálásával, úgy talán végre mégis czélt érhetett volna valamiben. Mások agitálhattak volna az *interventionalis* és *nem-interventionalis elvek* mellett, és ő, lassan-lassan lépve előre, föntarthatta volna magát azon polczon, melyre helyezte őt a közvélemény. Miért kellett neki a politikában austerlitzi és jénai csatákat vívni, oly épen nem kedvező körülmények

közt, milyenek a mostaniak? S mi lesz belőle, mi lesz mindnyájunkból, Istenem, ha ez ütközetest elveszti? — Ügyünk hajótörést fog szenvedni és a mi szomorú helyzetünk, hogy csupán «sauvetage»-ra (a hajótörést szenvedtek megmentésére) vagyunk kárhozthatva!

Nem írok tovább, kedves lelkem, barátom, csupán panaszkodni, csupán búsítani tudok, neked pedig önmagad bajain is elég czepleni való van. — —

Zürich, 1852. márczius 17.

Egy küldeményt csatolok levelemhez, melyet mi itt érdekesnek találtunk: a Kossuthhoz tervezett feliratot az arra vonatkozó jegyzőkönyvi kivonattal együtt. Talán már ismered. Mi zürichi magyarok jónak láttuk nézeteinket e tárgy fölött egy a londoni emigrációhoz intézett levélben kifejtteni.* Arra nézve, hogy ama kérdéses felirat nem czélszerű és azon felül még igen helytelenül is van szerkesztve, tudom, te is egyetértesz velünk; ha azon okokra nézve is osztod nézeteinket, melyek miatt ily fölirathoz nem járulhatunk, és melyeket levelünkben kifejtettünk, úgy nagyon örvendének, ha válaszukat te is aláírnád. Minden esetre arra kérlek, kedves barátom, hogy a közlöttek elolvasása után azokat haladéktalanul küld el Londonba Nagy Pál százados és emigracionális közgyűlési jegyző úrnak, ki már igen sóvárog okiratai után. Mielőtt elküldenéd az írományokat, közöld, kérünk mindnyájan, az egész dolgot Pukyval, ki Almássy által e tárgy-

* Aláírók voltak: Almássy Pál, Horváth Mihály, Teleky László.

ról már értesítve van és válaszunkat hihetőleg aláírandja. — Meglátod, elég méltánylással van írva Kossuth iránt.

Sok mindenféle írni valóm volna még. Puky által tett közleményeid igen érdekesek. Bizony rosszul folynak Londonban a dolgok, s úgy látom, Amerikában sem igen jól. Mi frigyesek maradunk, tudom. Majd mikor Kossuth visszajön Amerikából, erélyesen fellépve, igen hiszem, programunkat elfogadtathatjuk.

Rorschach, 1852. márczius 23.

Leveledet itt kaptam, a hova kísértem azt, kitől, fájdalom! e napokban el kellé. válnom. Most ismét egyedül vagyok, de most is képtelen vagyok részletesebb, okosabb levél megírására, mert testem-lelkem beteg. — Sok érdekeset irtál utolsó leveledben, — érdeklél, örömmel olvastam, mit ahhoz csatoltál, igen szeretem, hogy annyira egy véleményen vagyunk minden tárgyra nézve; hiszen tökéletesen mindegy, ugyanazon nyilatkozatot írjuk-e alá, vagy két külön, de ugyanegy értelemben. Ez minden esetre megteendi a maga hatását. Én is úgy értem a dolgot, mint te: mi nem akarunk, nem is akartunk soha ellenpártot képezni, hanem csak figyelmeztetni őt tévedéseire és jobb útra vezetni. Adja Isten, hogy mire visszajön Amerikából, már ne legyen késő, és maradjon még fõn valami, mi-nek megmentésére kezdet foghatunk! — stb.

Zürich, 1852 április 3.

Kászonyi levele,* melyet velem közlöttél, igen meglepő. Bizony nem hittem volna, hogy épen őt vehessék gyanúba. Ha már vele is így bántak, mit várjanak a francia kormánytól mások?

Én szörnyen kezdem unni Európát is, Amerikát is, szóval — mivel Afrika, Ázsia, Polynesia a mulatságra nézve szóba sem jöhetnek, — unni kezdem az egész világot. Utálatos dráma ez, melynek mi csak nézői vagyunk! és oly lassan halad előre, hogy szinte már azt kell gondolnom, eltart egészen az Ítélet napjáig. Úgy játszák e drámát előttünk, mintha «regisseur» nem is léteznék. Neked több béketúrésed lehet mint nekem, mert hiszen te még fiatal legény vagy, életednek jobb, szebb része még előtted áll; de hogy ne dühösködném én, ki már azon bizonyos hegynek csúcsát rég elhagytam és sebes léptekkel haladok lefelé a sötét völgybe, hol aztán számomra nem találandok egyebet egy hideg gödörnél! Nekem már úgy látszik, hogy ez év sem hozand semmi újat, úgy fog végzödni, a mint kezdődött. Én pedig már negyvenedik évemben vagyok; erőm igen hanyatlik. — Nem is képzeled mint káromkodom magamban! de az efféle káromkodás nem érdekes, nem levélbe való — a tehetetlenség haragja ez!

Terveidről nem írtál semmit, kedves barátom, Vernexben maradsz-e e nyáron, vagy legalább májusig? Igen könnyen meglehet, hogy kevés

* Kászonyi barátom félreértés következtében a párisi rendőrség által le tartóztatott. — Kiderülvén, hogy a gyanú, mely szerint politikai conspiratióban részt vett volna, alaptalan, már másnap szabadon bocsátott.

idő alatt meglátogatlak; de írd meg előbb, kérlek, hogy szállás és élet ott Vernex táján még most is oly olcsó-e mint volt télen? mert Helvétiaiban az évszakok közt ily tekintetben is nagy szokott lenni a különbség. Én Zürichben nem igen marandók tovább két hétnél, legkésőbb e hó 20-án valamerre útnak indulok.

Zürich, 1852 április 12.

Igen köszönöm közleményeidet. Bizony szükséges, hogy egymással eszmét cseréljünk, — és e tekintetben jobb az élő szó, mint az írás; azért sokat, mit neked mondani, mit tőled kérdezni szeretnék, elhalasztók találkozásunk idejére.

Én is azt hiszem, hogy valami kibontakozás felé haladunk, s ha dolgaink nem fordulnak is jobbra, minden esetre alaposabban, biztosabban ítélendjük meg a jövőt, mint azt eddigelé tenni módunkban volt. De már magunkat is rendbe kellend szednünk, különben ha majd a cselekvés ideje eljövend, nem fogunk sikerrel működni. De miként szedjük össze, miként organizálhassuk magunkat? az már nagy kérdés. Roppant akadályokkal kell küzdenünk.

Spa, 1852 július 18.

Azon rövid levélkét, melyet Bernből írtam hozzád sietségben, Pali (Almássy Pál) barátunk által, tudom, megkaptad. Azóta hosszú utat tevék Németországon át egész eddig, hol kedves öreg bátyámmal találkoztam. Sok reaktionarius emberrel volt dolgom utamban — a bádeni nagy herczegségen keresztül s azután Mannheimtól fogva

a Rajnán le egész Coblenzig és Emsig, hol két napot töltöttem s onnan Kölnön át ide — mégsem volt semmi kellemetlenségem; jó s megújított passusom előtt a határon minden rendőrségi tisztviselő meghajlott s aztán egész utamban nem is kérték többé tőlem, — csupán itt Spaban kellé ismét constatálnom, miként Henry George Bunbury, becsületes, békés angol alattvaló vagyok. Emsi utamban Jósika Lajossal, Samunak, az erdélyi volt kancellárnak testvérével találkoztam, ki igen szíves volt irántam, ámbár a hazában mindenkor politikai ellenek voltunk. — Nugent, az illyr főnöknek öcsce, kit Emsben láttam, nagy örömmel futott élőmbé s nyújtott kezét. Én rá sem ismertem volna.

Ily symptomákból látom, hogy hazánkban a köznyomor és elnyomatás minden független embert egyesíte. Oh! rettenetes az ottani állapot! külföldön mulatónak alig lehet róla fogalma. No de ilyenek közlésével nem szomorítalak. Annyi bizonyos, hogy mit a hírlapok a császár fényes fogadtatásáról híreszteltek, mind — túlzás volt. Mit hallasz a mieinkről! Az én híreim szerint már e napokban meg kellene érkeznie Kossuthnak Angolhonban. Pulszky már néhány nap óta ott van. Némelyek még azt is állítják, miként Pulszky már június elején érkezett volna meg Londonban, de *incognito!* — Nem értein! Azt mondják, hogy Olaszthonban sok elfogatás történt. Lám, igazunk volt, mikor azt jósoltuk, miként a két dictator részéről eféle *coip de mains-ek* készülnek. Szerencsétlen politika! Még sok embernek fog életébe kerülni.

Angolhonból kaptam néhány levelet, többek közt Kiss Nikitől is, — de az igen rossz jel, hogy Kossuth amerikai működéseinek eredményére nézve még ő is hallgat. Sejttem, hogy e tekintetben vége minden reménynek. — írd meg, mit tudsz mind ezekről?

Te elhagyod Genfét, a mint hallom. Hová mészsz? Reményem, nem szakasztod meg ezért velem a levelezést. írd kérlek minél előbb s add tudtomra, hova és mily czím alatt írd. Sok szépet mindazoknak, kik megemlékeznek rólam: Palinak (Almásy), ha még Genfben van. Pukynak, Dessewffynek stb. Te pedig tarts meg barátságodban.

Spa 1852 augusztus 3.

Rég nem írtam! Bocsánatot! Szeretlek s tisztellek úgy mint mindig, szövetségesednek érzem magamat úgy mint mindig; de tudtam, hogy az utolsó hetek alatt nem lehetett idő, leveleimmel, ilyen üres unalmas levelekkel foglalatzkodni s azokra válaszolni. Tehát főleg szerénységből, discretióból hallgattam. Üreseknek, unalmasoknak nevezem leveleimet, — igen! — mert ezek csupán lelkem állapotát tükrözhetik vissza, — és enmagamat is, lelkestül testestül üresnek és unalmasnak érzem és vallom. Pedig kellemes napokat töltök itt szegény jó bátyámmal; de épen azért, hogy ez időt teljesen élvezhessem, — hiszen ki tudja, találkozom-e még vele az életben! valaha?! — minden komoly foglalkozástól elvontam magamat s alig olvasok még csak hírlapokat is. Minthogy bátyám igen gyöngé arra, hogy sokat sétálhasson, tehát, én is egész nap vele üldögélek; midőn

aztán önként következnek, hogy Spáról sem igen írhatok, mert nem ismerem. Jó az, így élni; reményem, mind nekem, mind bátyámnak egészségi tekintetben használandó; de annyi bizonyos, hogy ez az embernek *levelezői szeretetreméltóságát* nem növeli. Azért merek csak ily lelki állapotban, minőben vagyok, hozzád végre még is egy levelet intézni, mert barátságodra és gyöngéd türelmedre irántam igen nagyon számolok. — Azt hihetőleg már hallottad, hogy Kossuth csakugyan megérkezett Londonba, és hogy ép egészségben és a legszebb reményekkel érkezett meg. Nagy örömet okoznál, ha meg akarnád írni, min alapulnak e remények, mert én bizony nem vagyok képes kitalálni! — fölteszem, hogy e tekintetben többet tudsz, mint én. Jelenleg Kossuth teljesen a magánéletbe lépett vissza és csöndesen szándékozik megvárni az európai események további egybeesését, így tehát — mint látszik — a Mazzini féle *coup de mains-eknek* nem barátja. Ezt már szeretem! de ezt csak negatív jó, nem jogosít még fel arany reményekre; én valami igenlegesebbet szeretnék már valahára hallani. — Sajnos, barátom, hogy az ügyünk iránti rokonszenv mindenütt annyira elenyészett, miszerint már sehol sem említik a magyart.

Mindig féltem attól, hogy azok, kik Kossuthot megtámadják, ügyünknek ártanak. Ezt, fájdalom! nem akarták átlátni sem Szemere, sem Kázmér. Most már, félek tőle késő az elkövetett hibák felett tételődni.

Mi történik Franciaországban? azt nem tudom!

csak annyit hallok, hogy, a császárság proclamációját most mindenki várja. Elég sokáig is tartott már e drámának első felvonása, illő, hogy már most — egy év után — kezdődjék a második, annyival inkább, mivel mi hihetőleg csak a negyedikben- vagy ötödikben lehetünk majd játszó személyek. Odilon Barrot nyilatkozatát olvastad? Elég erélylyel mondja meg az igazat. Minthogy őt nem nagyon erélyes embernek, hanem inkább politikai hévmérőnek tekintem, ennél fogva még több fontosságot tulajdonítok nyilatkozatának, mint tenném különben. Egyáltalában ezen francia viszonyok megfoghatatlanok! Gyöngé emberek erélyesen, erélyesek gyöngén viselik magukat. Mit mondasz ahhoz, hogy a buzgó republikánus, Cormemin, hivatalt vállalt és állodalmi tanácsnok lett? Azt hallom, Arago Emánuel Franciaországban van és a kormány által egyáltalában nem háborgattatik, HLugo Victőrnak ellenben el kellé hagynia Belgiumot is és most Jersey szigetén telepedik meg. — Egyet reménylek; azt, hogy a háború, az általános európai háború csakugyan készülőben van. Így állítják ismerőseim közül is többen. Azt is írták, hogy minden reclamációk daczára az éjszaki hatalmaságok közt kötött tractatus a császárság ellen csakugyan valóság.

Isten veled! írnék minél előbb. Kossuthot mostanság nem igen fogom meglátogatni. Hát te? Egyetértőleg, concentrice működendünk, úgy-e? Testvéri szeretettel ölel.

Ostende 1852 szeptember 9.

Utolsó hetekben nagyon el voltam foglalva szegény beteg József bátyámmal és utazásával; most végre kevés nap óta elváltam bátyámtól és itt telepedtem meg. Bátyám valamivel javultan, de azért mégis oly szenvedőn és betegen tért vissza a hazába, hogy az orvosok, kiktől tanácsot kértünk, csak palliatív szereket rendeltek és teljes kigyógyulását gyötrelmes nyavalyájából nem reménylik. Ezt természetesen ő maga nem tudja, az orvosok csak nekem mondták meg, azonban megírták magyarhoni orvosunknak. Ennyit bátyámról. Azt hiszem, hogy ez téged is érdekelni fog, mert engem annyira érdekel.

Kossuthról mit tudsz? én igen keveset, mert nem levelezem vele; a mit tudok, azt Kiss (Miklós) és Betlen (Gergely) írták meg. — Kiss helyébe, ki — mint tudod — jelenleg nincs Londonban, Irányi jött. Személyemre nézve ez mindegy, *én elélek akárhogy, a míg eljövend azon időpont, midőn anachronismus volna tovább élnem.* Épen nem szükséges, hogy én politikával foglalkozzam, én különben is oly keveset tehetnék!

Barátom! vannak ugyan magyarok, kik még reménylenek, de azt hiszem mégis — és úgy vélem, hogy én, ki távol magányból tekintek a jövő felé, higgadtabban Ítélek róla, mint azok, kik pártszenvedélytől elragadtatva, mindent rózsaszínben látnak, — mondom, azt hiszem, hogy ez utolsó év nagy ártalmára volt a magyar rokonszenvek mindenütt.

Mit hallasz a nagy olaszról? (Mazzini). Én csak

a mieink hibáitól rettegek. Ha valaha, úgy most van itt az ideje, midőn béketűréssel kell bevárni a jövőt, midőn minden, mit egyes ember tehet, ügyünknek csak árthat, mint időelőtti intézkedés.

En mint egyén jelenleg igen jól töltöm időmet, de mint hazafi igen csüggedt vagyok. — Ég áldjon s adjon több erőt és béketűrést mint nekem van. Hallass magadról minél előbb. Sóvárgók híreid után.

Brüssel, 1852 október 13.

Leveledet vettem és innen felelek reá, hol néhány hétre megtelepedtem. Rég nem hallottam rólad, nem is tudtam, hol vagy és miként töltöd idődet. Igen nagyon örültem tehát, midőn szíves soraidból az iránt értesültem, hogy jó egészségben és — a jelen körülményekhez képest — meglehetősen kedvben vagy. — En magamról annyit nem mondhatok! Ismét szenvedek testi- leg, mi pedig morális bajaimat illeti, azok teljességgel nem szűntek meg soha, de soha sem! Különösen kétségbe ejtőnek találok a emigráció helyzetét!

Londonba szándékoztam volt utazni, de lemondtam már ezen útról, nekem ilv körülmények között, milyenek a jelenlegiek, az emigrációval találkozás csak fájdalmat okozna. Semmit sem tehetnék, sem tanácsadólag, sem pedig békitőleg. Itt maradok darab ideig s aztán hihetőleg téged látogatlak meg Genfben, és ha még lesz erőm élni, ott fogok telelni. — Több barátunkkal találkoztam, köztük Andrassy Gyulával, Kiss Miklóssal. Jó, derék, okos emberek, de vezérok irányában mégis vakok ők is. Ámbár hívtak mindenhova,

Londonba is, Parisba is, láttam még az ő szíves meghívásukból is, hogy sem szükséges nem vagyok, sem nem használhatok. Pedig azon dolgokon kívül, mik mindnyájunk előtt ismeretesek, félek olyanoktól is, mikről eddigelé semmi tudomásunk sincsen: milyen volna többek közt egy ideje előtti kitörés; pedig akkor leszünk még csak amúgy igazán sírba döntve és tönkre silányítva jövőnkkel, hírnevünkkel együtt! En mindezt látom, de nem segíthetek!!

Íránvi nem maradt Londonban, most Parisban lakik. Ki légyen most Kossuth londoni tanácsadója s képviselője, nem bírom kitalálni. Én, Pulszkyt kivéve, senkit sem tudok.

Politikai híreim nincsenek, csak annyit tudok, hogy a császárság imminens és novemberben már meg lesz. Háborút még sem merek reményleni, ámbár itt a francia inváziót majdnem mindenki lehetőnek, sőt hihetőnek tartja; — pedig lehetetlen, hogy aztán ebből általános európai háború ne következék. Adja ég, hogy mikor a tett ideje eljövend, egyesség legyen köztünk eszközölhető!!

Haynauhoz intézett leveleimet, gondolom, olvastad. Elég publicitásra jutottak. Megjelentek Angolhonban a «Morning Advertiser»-ben és a «British Army Dispatch»-ban, azonkívül a belga «Nation»-ban és a hét piemonti hírlapban egész kiterjedésükben; említették kivonatban francia és német lapok, többek közt a kölni hírlap is, és igen jól. En most ritkán olvasok hírlapokat, kérlek, lelkem barátom, ha megtudnád, hogy valaha megtámadtatom, légy szíves engem arról

mindjárt értesíteni, hogy magamat védhessem. Számolok barátságodra.

Brüssel, 1852 november 12.

Semmi újság sehonnan. — Franciaországban az történik, mi múlhatlan volt már több időtől fogva, azon remények, melyeket ezen eseményhez kötöttünk, valósulandának-e vagy sem, — erre nincs semmi biztos adatunk. Én reám még azon ígéret sem tett hatást, mi a leendő császár részéről a reactio embereinek tétetett, hogy t. i. «*L'empire — ce ser a le paix*». Hiszen az utolsó években sokszor volt alkalmunk tapasztalni, miként az emberek egyként beszélnek — és más-ként, épen ellenkezőleg cselekszenek. Miért volnánk mindig mi a csalatottak? miért ne néha elleneink is? Párisi hírek szerint a francia kormány lehetetlen vállalaton, majdnem képtelen vállalaton, milyen Angolhon meghódítása, törí fejét. Én azt mondom, sokkal közelebb van Frankhonhoz Belgium és Némethon, mivel ezt nem választja el tőle tenger. «*Mai c'est trop vulgaire, pour ne pas dire trivial!*» mondják sokan, «*il ne fera pas cela!*» Én is úgy találom, ez igen «gémein», hogy magyarul szóljak; de azért hihető, mert oly nagyon «gémein.» A mi pedig ebből következik, az európai háború; azt már aztán nem lehet «gemein»-nak mondani. — Kázmér hírei épen nem vidítok; csak azt demonstrálgatja nekem leveleiben, miként előre semmit sem lehet kitalálni, sem azt, hogy béke, — sem azt, hogy háború lesz-e, sem azt, — hogy ha már lesz háború, — ki ellen? Annyi bizonyos,

hogy az apathia, mely most Frankhonban uralkodik, igen nagy; de azt is különféleképen lehet magyarázni. Bedeau tábornak, kivel többször találkozom, igen fél a háborútól, és ez igen jó jel.

Én december elején már hihetőleg Genfben leszek, akkor sok beszélni valónk lesz.

Genf, 1853 június 23.

Épen most kaptam szíves jó leveledet és sietek a válaszszal, hogy még Zürichben találjon. — Genfről semmi újat sem írhatok; tudod, kik vagyunk itt és hogyan élünk. Beszélgetéseink többnyire a politika körül forognak, mert mi is feszült figyelemmel várjuk az eseményeket. — Európai híreket mi is csak hirlapok útján kapunk. Én egyébiránt in der bestén Hoffnung vagyok* und befinde mich daher in einem recht interessanten Zustande. Aber sind wir es nicht Allé? Diese europäische Schwangerschaft hat wirklich schon lange auf sich warten lassen, wie sollte sie denn nicht wirklich erfolgt sein?! Ich glaube daran und erwarte mit Zuversicht die baldige Geburt eines gesunden Kindes. Es gibt ja ganz verschiedenartige Sopranos in der Welt, — manche unter ihnen sollen auch gefährlich sein. Es gibt auch falsche Sopranos; warum soll so ein kaiserlicher nicht endlich einmal zum Erzeuger werden. Szóval, én bizonyosnak hiszem a háborút. Minden hír arra mutat. Alig várom,

* Ezen szellemes képletet nem lehetvén magyar nyelven híven visszaadni, maga Teleki a magyar szövegbe németül fűzte be, mit változtatlanul hagyok meg.

hogy találkozassunk. Azonban 10—12 nap alatt el nem késhetünk. Ha valami sürgető körülmény adná elé magát, tüstént tudodra adnám: de nem elég tudnom, hogy Zürichben vagy s oda neked «poste restante» kell írni; szükséges tudnom szállásodat is, különben a telegraphot nem használhatnám. Tehát, ha e levelem kezébe jutásakor még nem lesz késő, írd meg mindjárt, hol lakol. Sajnálom, hogy azon esetre, ha reményeink valósulnának, nem Parisba és Londonba szándékoznál, hanem Marseille-en keresztül egyenesen Stambulba utazni. Azonban minden esetre még beszélünk e dologról s jól megvitatunk mindent, úgy-e? — Azt, mi a hírlapokban áll rólad és azon másikról, kit nem ismerek, én is olvastam. Nagyon nevettem rajta. Nagy számár lehet az, ki ilyféle híreket kohol, de nem veszedelmes számár, mert fülei igen láthatók. Ki lehet az a Libneyi vagy Lebneyi? — Mikor jössz Lausanne-ba s meddig szándékozol ott mulatni?

Evian, 1853 augusztus 8.

Aggodalmaidat az idejöveteledből következhető politikai pörre nézve nem oszthatom. Hiszen engem is kikérdeztek; miután megeskettek, kénytelen voltam nevemet megmondani s mind a mellett sem lett semmi bántódásom. Az meglehet, hogy te is kénytelen lettél volna az incognitóval felhagyni s ezt talán jobb volt néhány napi távollét által kikerülni, de most már minden esetre nyugodt lelkiismerettel jöhetsz ide, meg is rendeltem már számodra háziasszonyunknál a szobát.

Én nem hiszem, hogy hosszasan mulathassak

e vidéken, könnyen meglehet, hogy 10—12 nap múlva Némethon vagy Belgium felé veendem utamat; — onnan aztán hová? Isten tudja!

A keleti kérdésre nézve én még mindig sokat reménylek. Nem lesz lehető a békét fentartani, mert a csár akarja a háborút. Hiszen gyáván viseli magát mind a francia, mind az angol, úgy hogy gyávábban alig lehetne, — nagyon igaz! de azért bekövetkezend nem sokára, a mit várunk. A négy nagyhatalmasság javaslatát, majd meglátod, nem fogja elfogadni az orosz. Majd csötörtökön bővebben beszélünk e dolgról.

Genf, 1853 október 27.

Sietve tudósítlak arról, miszerint ma indulok él innen Parisba. Utam akadályai elhárultak, pénzem is érkezett, tehát megyek, mert mehetek. Sok reménnyel nem dicsekhetem. Mint látszik, még nem csüggedett el a diplomatia, és a komoly háború megakadályozásán kettőzített erővel fog működni. Bámulatos, hogy tegnapelőttől fogva a francia lapok békés cikkeket kezdenek adni; de ez természetesen egy napról a másokra változhatnak, nem mulattatlak hát aggodalmaim elősorolásával. Te ott, hol vagy,* jobban ismered a körülményeket, mint én. Adja ég, hogy a cselekvés terére fölléphess s e levelem már dicső működésed közepette találjon. Hiszen, ha ez meg lesz nyerve, úgy minden nyerve van, de vájjon meg lesz-e nyerve?!

Én körülnézek Parisban, aztán átrándulok

* Konstantinápolyban.

Londonban is, én mindenütt egyezésünk értelmében fogok működni. Frigyesek maradunk, úgy-e teljesen, mint eddig voltunk? — Teszek, a mit tehetek. Ha egyéb nem, úgy koldus diplomata leszek, ámbár ez szomorú kenyér! Ismerem! Alázatosan fogok kopogtatni, ha tehetem, néhány úr ajtaján; de ha ez sem lehet, vagy ha sehol sem találának úgy bebocsátni, a mint én értem,— úgy aztán Törökországban találkozandunk nem sokára. Nem tudom, mi leszek ott, de legalább leszek valami, — mi mindenesetre jobb a semminél.

Londoni utamnak aligha lehetend sikere, de mégis megkísértem. Legalább tudni fogjuk, mihez tartjuk magunkat. Isten veled! Adj hírt minél előbb. Én is írok Parisból; megírok mindent, jót, rosszat egyaránt.

Paris, 1853 november 17.

Kevés érdekest írhatok innen Parisból és úgy szólván semmi positivumot. A Törökországból érkezett híreket nem taglalom, azokról te sokkal többet tudsz, mint én. Igen örülnék, ha te is azon véleményen lehetnél, hogy a török dolgok, és így közvetve a mieink is, meglehetősen folynak; mert a te véleményed e részben sokkal elhatározóbb az enyémnél. Kíváncsi volnék tudni, miként fogadtak ott, a hol vagy, s mennyiben értél már czélt. Adná az ég, hogy már azon polczon állnál, melyhez tehetségeid s nevednél fogva méltó igényed van; hiszen akkor minden nyerve volna már. Félek azonban, hogy terveidre nézve váratlan nehézségekkel találkoztal. Az osztrák neutralitás s bizonyos stambuli előítéletek a

menekültek czélszerű alkalmazását most még sok részben akadályozzák. — De ne hagyd magad elkedvetleníteni. Igaz, hogy ez előtt néhány héttel, a keleti kérdés legújabb bonyodalmi kezdetén, Brucknak, — kit a részben csak két nagyhatalmasság követte pártolt, az angol nem, — a porta részéről Ígéret tétetett, miként háború esetén a menekültek (különösen az úgynevezett *ausztriai* menekültek) csupán Ázsiában fognak alkalmaztatni (Lord Redcliff Stratford e kérdésre nézve közömbös maradt, de La Cour — úgy mondják — igen pártolta a osztrák követelést); — igaz az is, hogy idegenek alkalmazását független parancsnokságokra még nemzeti féltékenység is nehezíteni fogja — (szóltam ez iránt avatott egyénekkal s ismerem az akadályokat), — azonban az osztrák neutralitás fönn nem tartható. Úgy értesültem, hogy már is intéztettek az osztrák kormányhoz felszólítások, melyekre annak határozottan fog kellene nyilatkozni vagy jobbra vagy balra. Kérdezek, lehető-e, hogy az osztrák az orosz ellen nyilatkozzék, az ellen, kitől egész létele függ? Ha ezt fölteni képtelenség, úgy tehát nem áll az osztrák előtt más alternativa, mint hogy az orosz szövetségesévé váljék, s azon esetre nemcsak bizonyos az általános európai háború, hanem az is, hogy tehetségeidnek a lehető legszebb tér nyílik, nem csak Ázsiában, de Európában is; mert az Ausztria iránti kötelezettség a porta részéről ekkor teljesen meg fog szűnni, a nemzeti féltékenységeket pedig a nemzeti érdek teljesen legyőzendi.

Így ítélek én dolgainkról s biztosan hiszem, hogy nem csalódom; mert bizonyosan vélem tudni, hogy nem fog Ausztriának a semlegesség megengedtetni. — Minden esetre jót remélj s várakozzál, mert helyzeted napról napra javulni fog; — míg itt diplomatai fellépésnek részünkről nincs helye, nem tehetünk egyebet, mint várva az alkalmat, ügyelni mindenre; de a kedvező alkalom bizonyosan hamar fog bekövetkezni.

Igen sebesen haladunk, látni azt a kormánylapok nyelvén is, mely most egészen más, mint ezelőtt néhány héttel. Sok magas állású emberrel szóltam s minden, mit tőlök hallék, csak arra szolgált, hogy reményeim növeltesenek.

Tegnap az a hír érkezett ide, hogy Angol- és Franciaország véd- és dacz-szövetséget kötöttek egymással a török-kérdésre nézve, mi egyenesen általános háborúra mutat.

Kossuthal még nem találkoztam; majd meglátogatom s tudtadra adandóm értekezésünk eredményét idejekorán. Egyezésünk szerint fogok a dologban eljárni. — Andrássy (Gyula) falun van, még vele nem beszélhettem; de beszéltein másokkal s előadtam nézeteinket s úgy látszik nekem, hogy pártolásukra számíthatunk.

Ennyit az itteni körülményekről. Reményilem, hogy jövő alkalommal érdekesebben írhatok. Várva várok tőled levelet; mert igen szükséges, hogy folytonos összeköttetésben maradjunk egymással. Törökhonban sokat lehet használni, nemcsak a katonai, de a diplomatai pályán is, különösen a nemzetiségek kérdésében. Többen szólítottak már föl arra, hogy oda menjek, — ki

tudja, rövid idő alatt mire határozandom el magamat!

Egy 1853. december 7-én kelt levél a 482. lapon.

Paris 1853 december 17.

Köszönöm szíves jó leveledet. Igen érdekel minden, mi onnan és tőled jön. Különös élvezet volt nekem, politikai naplódát olvasni. Tökéletesen egyetérték veled minden tekintetben, csak azon részben nem, hogy ha dolgaink januárig kedvezőbb fordulatot nem veendenek, azon esetre el akarod hagyni Stambult s magadat ismét tétlenségre kárhoztatni. Félek tőle, hogy a mi dolgaink januárig még nem fognak jóra fordulni, de biztosan hiszem, hogy ez előbb-utóbb meg fog történni. Emlékszel még, kedves barátom, hogy mikor a keleti kérdés s a mi teendőink avval szemben, köztünk értekezés és vitatkozás tárgyai levének, én azon véleményen valék, hogy nem czélszerű föllépésünkkel annyira sietnünk, mint te akartad. A te akaratod győzött az enyém felett. Én is alárendeltem magamat, noha nézetem helyességéről teljesen meg voltam győződve. Most azonban, miután már ott vagy és működői, nagy szerencsétlenségnek tartanám, ha visszajön-nél, mielőtt a keleti kérdésre nézve teljesen bizonyost tudhatnál: mert ez, azonkívül, hogy mindnyájukra csüggesztőleg hatna s megfosztana téged máris szerzett s ezentúl is szerezhető számos fontos összeköttetésed előnyeitől, — ártana ügyünknek a közvélemény előtt is; mert elme-neteledet Törökhonból senki sem tulajdonítaná egyébnek, mint annak, hogy a keleti kérdéshez

kötött minden reményed füstbe ment. — Hiszen meglehet, lelkem barátom, hogy egy-két hó alatt mindennek vége lesz, — épen nem merem az ellenkezőt állítani, ámbár még mindig makacsodom jót reményleni, — én haszontalan erőfeszítést, sikertelen lótást-futást semmi esetre sem tanácsolnék, én csak azon esetről szólok, ha a mostani bizonytalan állapotok januáron túl is tartának. — Ez esetben úgy-e ott maradnál? — Ha csakugyan oly fordulatot vennének az itteni dolgok, hogy arra határozhatnám el magamat, miszerint magam is Törökhonba menjek, nekem előbb ottmaradásod iránt bizonyosat kellene tudnom. Működésemmek, ha csakugyan megtörténék, hogy az én működésemmre nézve is nyílnék tér — nélküled semmi célja sem lehetne, s céltalan munkálkodásra már épen nem akarnám magamat kárhozatni.

Üzenetedet azoknak, kikkel az emigráció tagjai közül találkoztam, megmondtam; ők nem fognak útnak indulni, mielőtt lehető alkalmaztatásuk iránt valami megnyugtatót s bizonyosat nem tudnak. Értem természetesen a tiszteket.

Újat szeretnék írni az itteni dolgokról, de bizony kevés érdekes újat tudok. Csakugyan folytatni akarja ezentúl is eddigi politikáját Ausztria, a négy hatalmasság által újabban aláírt protokolum is erre mutat. — Szavahihető ember mondta nekem, hogy Ausztria kötelezte volna magát, azon esetben, ha az orosz a legújabb békeajánlatokat el nem fogadná, teljesen lemondani az orosz frigyről s Angol- és Franciaországgal azontúl egészen egy úton menni. — Én nem hiszek neki.

Ausztria csak időt akar nyerni. Azt lehetetlennek tartom, hogy az orosz ellen komolyan szövetkezzék; az ő helyzetében teljes lehetetlen lesz neki olyasmit tennie, mit az orosz nem helyeselné. Ausztria az oroszszal szemben nem csak ellenség nem lehet, de még igazán semleges sem maradhat. Sokszor beszéltünk e tárgyról s mindig egyetértettünk.

Attól félek csak, hogy Ausztriának sikerülend a világot félrevezetni; szeretném, ha ez neki legalább Törökországban nem sikerülne. Ausztria közeledésének Angol- és Frankhonhoz nem lehet más értelme, mint az, hogy ezt parancsolta neki Miklós czár, vagy a végett, hogy a két ország közt a viszálykodás magvát ily úton elhintse, vagy mert lehetőnek véli, hogy ily úton a négy hatalmasság súlya alatt Törökhon valami szégyenletes és vészes békekötés elfogadására kényszerítenék. Nagyon szeretném, ha a törökök is úgy kélnének a dologról, de félek tőle, hogy nem így Ítélnék. Cassandrai szerepet játszunk. Adja ég, hogy ne épen akkor kezdjenek nekünk hinni, mikor már késő leend! Azt tapasztalom, hogy az itteni kormány bámulatos kimélettel kezd bánni Ausztriával s ez minket itt Parisban minden működési lehetségtől teljesen megfoszt. Én nem is tehetek itt most egyebet, mint összetett kezekkel várakozni. A legkellemetlenebb helyzet ez, melyben valaha voltam.

Palmerston lelépésének nem sokára bizonyosan nagy és kedvező következménye lesz; én nem tekinthetem ezt egyébnak, mint Aberdeen elleni protestatiónak. Nem is kétlem, hogy Pal-

merston, mihelyt a parlament összejön, meg fogja buktatni Aberdeent, addig azonban az angol politika rosszra fog változni s még erélyte-
nebb lesz, mint eddig volt.

A porta eddig senkihez sem közeledett a kü-
lönféle emigrációk közül, mint egyedül csak a
Czartoriski fractiókhoz, de ezekkel nagyon jó
együttműködésben látszik lenni. Egyenes fölszólítás
érkezett Czartoriski herceghez a porta részéről,
hogy nevezze ki négy lengyel tábornokot a török
sereg számára, s ez már meg is történt, és
így Grzanowski, — az, ki a novarrai csatáról
oly híres, — Zamoyski, Bistranowski és Brea-
nowski (nem tudom, helyesen írom-e a nevet,
csak azt tudom, hogy Piemontban lakik és eddig
ezredes volt) most már Czartoriski herceg által
kinevezett tábornokok — török valóságos tábor-
nokok! Ez rájuk nézve minden esetre nagy ered-
mény. Dembinszki dúl-fúl, hogy nem ő nevezte-
tett ki; mert az a hír, melyet te közöltél, hogy
Ázsiában főparancsnokká lett, nem valósul.

Jó lesz Csajkowski- és Bistranowskival fentar-
tani a viszonyt. Zamoyskival is beszéltem, ez a
Czartoriski-párt lelke; meg kell vallani, hogy
igen nagy tehetségű ember, ámbár nem mindig
igen okos, a mint kinevezései is mutatják. —
Sokszor találkoztam vele, beszéltem természet-
esen sokat rólad, és ő nagyon óhajt veled össze-
kötöttségben lenni. Megmondtam, hogy írni fogok
neked róla. Fogadd őt jól, kérlek, ámbár előre
látható, hogy a mi utaink az övéktől eltér-
denek. Ők azon esetre, ha Ausztria Francia-
és Angol országgal akarna tartani, még Ausztria-

tól is remélnék valamit, képesek legalább lehetők tartani, hogy Ausztria Miklós czárral ujjat húzzon, és hogy aztán ily esetben Oroszhon iránti gyűlöletből Galiczia függetlenítése által egy jövődöbeli Lengyelország alapját tegye le. — Szükségesnek láttam ezt veled tudatni, hogy megismerd ezen emberek gondolkozásmódját. Egyébiránt kérek, ne szólj erről velök; ezen képtelen reményüknek úgy is csak egy következése lehet, az t. i., hogy nem sokára ki fognak ábrán dűlni.

Isten veled kedves barátom, nem írok ma többet, beteg vagyok, rossz a fejem és kezem reszket, mindez az én itteni szerencsétlen és kellemetlen helyzetem következése. Reám nézve, félek, nem lehet többé kiábrándulásról szó, engem a kiábrándulás megölne.

Paris, 1853 december 28-án.

Naplód tökéletes képét adja Törökhonnak s az ottani helyzeteknek. Lehetetlen mérsékletesebben, helyesebben, igazabban írni; valóságos státus férfiúi tulajdonokat fejtesz ki. Beh jó volna ilyen iratok publicációja által hatni az itteni közvéleményre. Csak bár meglehetne itt valahol találni a közvéleményt, de fájdalom! hiába keresem, — sehol sem akadok reá; talán valami rejtekben szendereg még, vagy talán meg is halt. Majd helyesebben fogunk ítélni erről néhány hét múlva. Közöltem itt néhány okos emberrel iratdöből egyet-mást, nagyon meg voltak vele elégedve. — Helyes úton vagy, csak így folytasd s ha nem kellend lehetetlenségekkel küzdened, akkor

bizonyosan czélt fogsz érne. Kívánságod szerint Sándornak (Mednyánszky) küldtem el naplódát; ott (Londonban) még létezik közvélemény s a hírlapi közlemények még napi renden lehetnek. Van naplódnak egy része, mely ott bizonyosan megteendő hatását. — Sajnos, a mit Ausztria befolyásáról írsz, s félek tőle, hogy a legutóbbi időkben ezen befolyás még növekedett. Sikerült Ausztriának itt is majdnem mindenkit félrevezetni, azt hiszik, hogy eí akar válni Oroszhontól, azt hiszik, hogy lehetséges neki az oroszétól különböző, az oroszéval ellenséges politikát követni. Hiába állítjuk mi az ellenkezőt, hiába mondjuk, hogy Ausztria nem egyéb egy az orosz által galvanisalt holttestnél! Még, a mint utolsó levelemben érintem, a lengyelek egy töredéke is köt bizonyos reményeket Ausztriához, s fölteszik mint lehető, azon esetet, hogy az oroszszal ellenségeskedésbe keveredjék. Ez rettenetes!

Egy van, mitől jó következményt várok, s ez Palmerston visszalépése a minisztériumba. Bizonyosnak hiszem, hogy csak illő feltételek alatt lépett vissza, s különösen azt az Ígéretet nyerte collegáitól, hogy ezentúl erélyesebb politikát fognak követni az orosz irányában. Az a hír magasabb körökben, hogy Palmerston itt van a végett, hogy a francia kormány nyal épen ezen erélyes politika iránt értekezzék; nem tudom, hogy igaz-e? Sokan állítják, sokan tagadják. Minden esetre bizonyosnak tartom, hogy Angolhonban a szabadelvű politika győzött a családi felett: Albert herczeget leverte Palmerston. Azt mondják, hogy Palmerston belépése modifikálni fogja

a minisztériumot; ő nem sokára premier leend s Aberdeen és John Russel ki fognak lépni.

Még ebből semmi sem bizonyos, de magam is valószínűnek hiszem, hogy ezen mostani coalitio-nalis kormány egy másik hasonlólag coalitio-nalis kormány főemberei volnának, szerintem, Palmerston és lord Derby.

Én kevés idő múlva hihetőleg Neuilly-ben fogok letelepedni. Az események nem haladnak oly sebesen, mint kívánnám s pénzem fogy; nem akarnék épen akkorra koldussá lenni, mikor leg-inkább lenne szükségem költeni. — Az itteni emigrációval — politikailag szólva, kevés érint-kezésem van. Hiszen az itteni magyarok közt vannak jó, derék emberek, azonban nincs remé-nyem velők egészen egyetérthetni.

Paris, 1854 január 18-án.

Naplódat nagy érdekléssel olvasom, bár mondhat-nám az is, hogy örvendek a híreknek, melyeket kö-zölsz, de még eddig úgy találom, hogy dolgaink kétségbeejtőleg lassan haladnak előre. Hiszen szép, hogy a hadügyminiszter úgy fogadott, a mint tette, de nekünk ez nem elég, azon határozatlan ígéretek, miket neked tön, minket ki nem elégít-hetnek. Az is szomorított, hogy néhány hétre el akarsz távozni Stambulból. Ez jele annak, hogy nem sokat remélsz. Meg sem foghatom, hogy Athénig akarsz menni; hiszen ha csakugyan még válaszolni akar az orosz a francia köriratra s egyáltalában az új propositiókra, úgy a válasz-nak néhány nap alatt meg kell érkeznie Stam-bulba és akkor aztán bizonyosan fogod tudhatni,

hogy a béke és háború kérdésére mihez tartsd magadat.

Én legnagyobb bajnak tartom azt, hogy az emberek Ausztriára nézve még nincsenek tisztában, s sokan még az érettebb státusférfiak közül is, benne hű frigyest reménylenek. Ezen hitet, *coute que coute*, meg kell dönteni! használni fogom erre az alkalmat, ha kínálkozni fog, de még eddig nem kínálkozott. Oly embernek, minő én vagyok, az orientális kérdésről még nem lehet czikkeket írni, mert itt a journalistika most csupán a hatalmasok kezében van, a gyöngéknak pedig, és ide számítok minden kormányzottat, — nincs egyéb joguk, mint a kormány akaratát kitalálni igyekezni. Csak egy ember jár a maga lábán, a többi csak találgat, csak tapogatódzik. — Azt hiszem, később, talán néhány hét múlva egy «Ligue Européenne anti Austro-Russe» igen helyén lesz, de most még várni kell, és aztán, mikor ennek ideje eljövend, szerintem legczélszerűbb lenne az agitációt Angolhonban megkezdeni és nem itt.

Épen most beszéltem egy igen magas állású férfival. Ő az általános európai háborút bizonyosnak tartja s azt is, hogy e háborúban az osztrák utoljára kikerülhetlenül az orosz részén fog állani; de még most nem hiszi, hogy a mi fellépésünknek ideje eljött volna. Honfitársaink közül azoknak, kik már Törökországba szeretnének menni, azt tanácsolja, hogy még várjanak, reád nézve pedig nem hagyná helyben, ha Ázsiában vállalnál szolgálatot.

Kötelességemnek tartom, ezt neked megírni.

Ő azon nézetből indul ki, hogy Európában tehetsz csak nemzedet ügyének nagy szolgálatokat, nem pedig Ázsiában, hol csupán csak katona lehetsz. Én nem vagyok egészen az ő véleményén, mert szerintem, *ki az oroszoknak árt, ügyüket szolgálja.*

Paris, 1854 január 28.

Sok mindenféléről kellene írnom, de fejem szédeleg, beteg vagyok. Úgy sem írhatnék még bizonyosat, — a helyzetek egy napról a másikra változnak. Az ideérkezett hírek szerint az orosz czár néha háborús, néha békés szellemű. Nehéz az «*affaire de bourse*»-okat a való, komoly hírektől megkülönböztetni. Azért mégis azt hiszem már régtől fogva s e hitemben még sohasem tántorodtam meg, hogy lesz háború, európai általános háború, a milyent mi óhajtunk. A befolyásos embereket, kikkel összeköttetésben lehetek, két dologról igyekszem meggyőzni: 1-szor, hogyha az osztráknak a neutralitás nem engedtetik meg, akkor az orosz mellé állandó, mert eddigi neutralitását -is csak arra használta, hogy az orosz érdekét szolgálja; 2-szor, hogy Frankhonnak, valamint Angolhonnak is érdekében áll, ha kiűt a háború, Ausztriát az ellenséges táborban látni, mert akkor aztán a háború a nyugot részéről több előnnyel lesz folytatható, mint lehetne az ellenkező esetben; de minden esetre a legkárosabb helyzet következne be, mind Törökországra, mind frigyeseire nézve az osztrák neutralitás további fentartásából. Azt mindenütt komolyan s erősen állítják, hogy a neutralitás nem fog Ausztriának megengedtetni. Így hát

nyugodt vagyok, mert ügyünk előbb-utóbb nyerve lesz.

Ily értelemben készülök a külügyminiszternek egy iratocskát benyújtani, mire általa egyenesen fel vagyok szólítva. Én az ily iratocskáknak a politikára kevés befolyást tulajdonítok, mert különösen a jelen eseményekre nézve áll az leginkább, *hogy a helyzetek hatalmasabbak az embereknél.*

Ajánló levelet adtam, hozzád szólót, egy Koscielski nevű és a lengyel herczeg pártjához tartozó ismerősemnek, ki engem erre egyenesen felszólított, mert Stambulba készül a herczeg megbízásából, hol már egyszer annak nevében ágenskedett is. Minden esetre ügyes ember, jó embernek is tartom, de meg kellé neked írnom e körülményeket, hogy óvatos légy. — így a lengyel herczeg öcscséről, kíváncsi vagyok tudni, hogy irányunkban ott miként viseli magát.

Paris 1854 február 13.

Helyzetünk még mindig bizonytalan. A háború nem kétséges ugyan többé, de még Ausztria nem vetette le álarczát! — Sajnos helyzet! En csak attól félek, miként utoljára is azt fogom magamról elmondhatni, hogy *oleum et operam perdidit*. Járok-kelek a mennyit csak lehet. Csupán viszonyaim fentartására tekintetéből mentem ezelőtt nem régen egy nagy vadászatra, mintegy hatvan mértföldnyire Paristól, hova egy nagy úr, az az itteni legnagyobbnak legközelebbi rokona* is

* Napóleon Jerome.

ment, és hova mint meghívandó vendégek egyenesen általa valánk kijelölve: Andrassy Gyula és én. Vele mentünk odáig, az ő kocsiján és és vele jöttünk vissza. Ott pedig néhány napot töltheténk az ő társaságban. Azon mulatságnak az a következése lett, hogy azóta is még néhányszor találkoztunk vele, s többek közt ma is a hercegnél ebédeltünk, ki az egész vadásztársaságot megvendégli a királyi csarnokban. Az egész multság alatt természetesen politikával nem foglalkoztunk, de csak mégis ejthettünk erről is néha-néha egy-két szót. — Mindezeknek azonban az az eredménye, hogy szörnyen «*fekete*» azaz «*schwarz*» vagyok, és nemsokára akarva, nem akarva, el kellend hagynom Parist.

Nagyon sajnálom, hogy Dudley Stuarttal ismét nem találkozhattam; távollétem alatt keresett és visszajöttemkor már elhagyta volt Parist, pedig igen szükséges lett volna rám nézve, az ő nézeteit a jelen helyzetről megtudnom. Majd talán írok neki, de megvárom elébb Czetzet, ki Máltából írt. Nem szeretem, hogy visszajött; itt úgy sem fogunk semmire sem mehetni, ott pedig a helyzetek egyik napról a másikra változhatnak.

Perczel Mór most Londonban van, írt nekem már kétszer, — igen szerény hangon, — engem odajövetelre szólítva föl. — Beöthy is írt; volt Kossuthnál, előadta a mi kívánságainkat, azokat, melyeket ismersz s nagyobbára magad formuláltál, — de negatívát kapott tőle a szó teljes értelmében. — Én természetesen nem mehetek Londonba, erszényem nem engedi, mit is keresnék most ott! — Én igen csüggedt vagyok, pe-

dig ha valaha, úgy most van szükség béketűrésre, mert a mostani helyzetek sokáig nem tarthatnak. Képzeld csak, itt elleneink azt a hírt kezdték terjeszteni, hogy te törökké lettél. Kérdezősködtek nálam s én úgy feleltem a kérdezőknek a mint illet, most már mindenki tudja, mihez tartsa magát erre nézve.

Paris, 1854 márczius 8-án.

Azon kezdem leveletem, min valaha Girardin kezdte volt hírlapját; mert emlékszel még kedves barátom, hogy a hajdankori «Presse» mottója ez volt: *rien! rien! rien!* Ugyanez áll az itteni politikára nézve, azaz hogy semmi bizonyosat sem tudhatunk. Egy nap közelednek Ausztriához, másnap távoznak; —, egy nap Poroszországban bíznak, másnap lemondanak róla. Az ember mentül több okos emberrel találkozik, annál ostobább. Annyi mindenfélét hallottam, hogy szinte zúg tőle a fejem. — Visszavonulok valahova, mert még darab ideig eltart e komédia, mely idő alatt semmi jót sem tehetünk.

Ausztria az utolsó időkben külsőleg csakugyan közeledett a nyugat hatalmasságaihoz. Különösen az angol minisztérium igen bizni látszik Ausztriában, s beszélgetések közt már kimondta, hogy Ausztria elleneit a jelen körülmények között a maga elleneinek is tekinti, s Ausztriát, egy erős Ausztriát, mind Anglia, mind összes Európa érdekében a civilisatio egyik főkellékének tartja. A magyar ügyről sem itt, sem Angolhonban nincs szó. Csak a lengyelekkel coquettiroznak egy kissé. Így például Branicki francia ezredesnek neveztetett

ki, — azaz mint francia garde mobile ezredes a rendes sereghez helyeztetett át. Vannak a lengyelek közt sokan, kik már a török seregben hivatalt kaptak. Mindezek azonban, mint mondám, csak coquettirozások és a lengyelekre nézve semmit sem bizonyítanak. Ha Ausztria csakugyan szövetségre lép a nyugoti hatalmasságokkal, akkor a nyugot a nemzetiségekért semmit sem teend. Hiszen Ausztria egy független Lengyelhont sem akarhat, mert ennek egyik legelső követelménye egy független Magyarhon volna. Ilyen esetben aztán az orosz lenne kénytelen a nemzetiségi eszmékhez nyúlni, s ezen eszme s az abból következő propaganda az oroszot igen veszélyessé és hatalmassá tehetné. Nem mondom, hogy ily esetben mit kelljen tennünk, ez szerintem nem vitás tárgya; legyünk mi bármi véleményen is, a magyar nemzet az osztrák elleni fegyvert, bárhonnan jöjjön az, bizonyosan örömmel és elragadtatással fogadandja el, — a szláv nemzetiségek pedig annyival inkább! Bebizonyul, hogy Ausztria még elébb silányul tönkre, ha a nyugottal tart, mint ha az oroszszal. — Az a kérdés, hogy azon esetben, ha az osztrák Frankhonnal, s tehát a a törökkel is szövetkezik, tekinthetjük-e még a törököt barátunknak? fogadhatunk e még nála bárminemű szolgálatot is? — Én nem gondolom. — A mi fő ellenünk Ausztria, és mindazok, kik vele szövetkeznek, hasonlólag elleneink. Az orosz is csak azért volt ellenünk 1849-ben, mert Ausztriának frigyese volt. Ebből értheted a mi személyes helyzetünket, illetőleg véleményemet. Nekünk most még várnunk kell, ki tudja, miként

fog kibontakozni a nagy rejtély. — Te ott többet tudhatsz, mint én, de minden esetre azt hiszem, hogy még néhány hó belételek, a míg valamelyik részhez csatlakozhatunk.

Perronit illetőleg figyelmeztetek, hogy kerülj társaságát; az összes olasz emigratio őt rossz embernek tartja. Nagyon félek attól, hogy ezt az embert Ausztria küldte hozzád.

Paris, 1854. márczius 26-án.

Elmenetelem előtt sietve írok még néhány szót. Visniowskit, ki tőled jött s ki sokat beszélt rólad, láttam; sajnálom, hogy épen most jött ide, midőn én indulok. Tetemes nehézségekkel kell neked küzdened! Nagyon értem azokat. Bizony nincs igazad, ha azt hiszed, hogy kicsinylem az eredményt, melyhez működésed juttatott. Senki sincs a világon, ki ily körülmények közt többet tehetett volna. Hiszen te sok tekintetben központja vagy már az ottani mozgalmaknak, állásod nem sokára javulni fog, mert lehetetlen, hogy az osztrák ki ne mutassa foga fehérét. — Azon búsulok, hogy jelenleg nincs magyar körülte, kit használhatnál. Nem kívánod magadhoz Mednyánszkyt?

Ez jó volna. O hű ember és jó katona, takarékos is, így hát kevésbe kerülne. Kossuthra nézve most semmit sem tehetünk, mert hiába, rossz idők járnak, sikert nem mutathatunk fel. Én még mindig azon véleményen vagyok, hogy Kossuthhoz csak akkor közeledjünk, ha valami állásunk lesz, olyan, mi neki imponálhat, addig hiába minden!

Itt a háború mellett nincs nagy lelkesedés; hiszen még csak a töröknek territoriális integritása

forog kérdésben, semmi egyéb, erre pedig a nagyközönségnek kevés gondja. Iszonyú nyűg az az osztrák! már nem bíznak benne, mégis teszik neki a szépet. Engem néhány ember szívesen hallgat meg, de nem hiszen szavaimnak. Elolvasztatott emlékiratom, de nem használt. — A császári herczeg nem sokára indul, jövő hó első napjaiban. Sokszor láttam, mégsem tudom, hogy vagyok vele. Sokat beszéltem véle rólad; valahányszor alkalom volt, mondtam neki, hogy veled identifikálva vagyok. Ő azt hiszi, hogy még most a magyarok ideje nem jött el, de jót reményi. Óhajt veled megismerkedni, menj el hozzá, mikor teheted. — A lengyelekkel nem vagyok megelégedve. Nem csak az aristokratikus párt vétezik ellenünk, a többieknek is nagy része. Úgy tekintenek, mintha nem is léteznénk.

Én elhagyom Parist, mert kifogytam pénzem-ből s itt most semmit sem tehetek. Néhány hétre St. Ange-ba megyek lakni Kiss Miklós nejének jószágára.

Paris, 1854 május 28.

Képzelheted, mily érdekléssel olvastam utolsó leveledet. Szép állást vívtál ki magadnak; nemcsak nekünk, kik hív barátid vagyunk, de még elleneidnek is el kell ezt ismerni. Viszonyod a diplomatiához igen fontos. A te meghívatásod a francia és angol követekhez mind estélyre, mind ebédre nagy hatással lehetett az ottani világra — itt is úgy tudom — nagy benyomást tett. Hírlapok is említették, és ez mozgásba, bizonyos forrongásba hozta itt a kedélyeket. Én ugyan e

tekintetben semmit sem közöltem a hírlapokkal, mert még időelőttinek láttam és különösen azon szempontból indulva ki, hogy az itteni kormányok még nem haladtak elé annyira a keleti kérdés osztrák oldalára nézve, mint az ottani diplomaták, — a mi szerintem kétségbevonhatlan tény, — félttem attól, nehogy diplomatai diadalaid kihirdetése által az itteni kormány féltékenysége fölébresztetvén, a te állásod ott Stambulban megnehezítenék. De hát, úgy látszik, az ily dolgokat nem lehet titokban tartani, annyi szem van reád függesztve! s akadt valaki Stambulban, ki a dolgot egyenesen ide megírta. Ügyünkre nézve legjobb következése leend annak, hogy téged a francia herczeg oly jól fogadott. Reményilem, ezen kedvező viszonyt fön fogod tarthatni. Azt mondják, hogy te a *nagy úrnak* — tudod, a legnagyobbnak — bemutatattál a herczeg által, de erről leveledben nem tesz említést; mert talán később történt? Az állott a hírlapokban, különösen a «Siécle»-ben, hogy olv módon mutattátál be, miszerint ez ellen az osztrák követnek semmi kifogása sem lehet. Ez már képtelenség!

Rettenetesen boszankodom, hogy itten az emberek hajlandók Ausztria mindennemű lépését, még például az osztrák-porosz frigyet is annexumával együtt, reá nézve kedvezőleg magyarázni. Én megesküdtem volna, hogy ily félre nem magyarázható adatok minden szemeket megnyitandanak; és íme, a következés épen az ellenkező leve: a kormánylapok diadalt kürtölnek (diplomatait) és a «bourse» emelkedik. Csak azon bámulok, hogy miért nem használták fel az oroszok jobban az

utolsó hónapokat; ennek kell valami kulcsának lenni, mit én nem bírok.

Fájdalmasan hatottak reám szemrehányásaid a miatt, hogy Parist elhagytam. Én azokat teljességgel nem érdelem. Itt maradtam, a míg maradhattam, de már most nem lehet; semmim sem volt már, mikor erről írtam neked, s most kevesebbem van a semminél; — ezzel pedig Parisban megélni nem lehet. Különben is, mi ördögöt csinálnék én itt mostan, miután minden lépést, mely célra vezethetne, részemről már megtevék, beszéltem, a kivel csak beszélhettem, a kik pedig nem akarnak meghallgatni, azokra nézve tökéletesen mindegy, hogy Parisban vagyok-e vagy falun. Én nem tudom, miként képzeled te az én működésemet, de valamiben bizonyosan igen lényegesen csalatkozol, különben nem lehetnél irányomban olyan jogtalan. Én mindenkor Parisban lehetek még, mikor a cselekvés percze itt is eljön, ebben csak finanziaális viszonyaim és betegségem gátolhatnak, s egyik sem az én hibáin.

Ki megy majd Stambulba, ha te elhagysz s Ázsiába találnál menni? bizony nem tudom, de reményelem, hogy lesz valaki. Meg vagy elégedve Palival? (Almássy Pál.) Ő oda szándékozik utazni, talán ott is marad. Ez még nem egészen bizonyos, de ha történik, úgy hamar történend. — A *batumi parancsnokság* szép dolog, de kétséges, vájjon nem tézsz-e hazádnak nagyobb szolgálatot Stambulban, mint ha Ázsiába mész? — Ki tudja, ha valamivel jobban érzem magamat, mint jelenleg, talán később magam is elszánom magamat a stambuli útra, de ez igen bizonytalan.

Nagyon helyes volna, ha Pali Stambulban fixírozhatná magát, ha valaki helyedet ott némileg kipótolhatja, az bizonyosan ő.

Zárom levelem, mert induló félben vagyok. Melunben lakom, és csak néhány órára jöttem Parisba.

Melun (Seine et Marne), 1854 június 8.

Május 20-án kelt érdekes, de szomorító leveledre, melyben azt adod tudtomra, hogy ha az események nem vesznek hamar kedvező fordulatot, úgy június elején már elhagyandod Konstantinápolyt, röviden válaszolok. Csak azon reményben írok még, hogy talán nem hajtottad oly rögtön végre, a mit oly rögtön elhatározál, és mi oly fájdalmasan hatott reám. Tudom, hogy sokféle bajokkal kell küzdened, az én bajomon érzem a tiedet is. Tudom, hogy még sokáig kellend küzdened, a míg reánk nézve, szegény hazánkra nézve, valami eredmény lesz elérhető. Rettenetes áldozatot hoztál az által, hogy oda mentél, úgy ne sajnáld tőlünk — rimáncodom — ha csak lehetséges, úgy maradj még ott! Oly szép volt az utolsó előtti leveled, annak szavait szeretném előtted ismételni elejétől fogva végéig. — Azt mondod, hogy bámulsz azon, miként még rajtad kívül senki sem határozá el magát arra, hogy istápolni menjen ügyünket Törökhonba. Nem képzelheted mi hatással voltak reánk szavaid. Bizony, magam is mennék, bár csak lehetne! de mikor nincs módomban csak útnak is indulni, szintúgy a mint nincs módomban Parisban lakni; — de már Almássy Pali oda készül, és most hát, ha

oda megy, véled ne is találkozzék! — Azonban neked jobban kell tudnod, mit kelljen tenned, mint nekem; én csak annyit látok, hogy elmeneteled Konstantinápolyból minden igaz barátjára ügyünknek a legcsüggesztőbb, legrosszabb hatással lesz. — No de nem folytatom hasztalan panaszaimat; úgy is azt írtad, hogy legközelebbi leveledet talán Máltából vagy Marseilleből fogom kapni, és így alig hihető, hogy e soraimat még idején vehesd. Tehát Isten veled! Szomorú viszontlátásra, de szívesre, barátira minden esetre! Rettenetes év, melv olv érdekesen köszöntött be, és most így folytatja pályáját! Én tudtam volna még várakozni, de most már, midőn reményre üdültem föl, lemondani nem tudok. *Reám nézve csak két alternatíva lehet; vagy nem sokára haza, vagy nem sokára a sirba!* Meg fogják még mindezt bűnhődni azok, kik rólunk oly megfoghatatlanul megfélelkeztek.

Paris, 1854 július 17.

Csüggesztő, szomorú hírt közlök veled: Batthyány Kázmér nincs többé. E hó 12-én halt meg. Betegsége sérv következménye volt. Igen fájdalmas és veszedelmes műtétet végzett rajta az orvos, minek következtében szegény Kázmér másnap már halva feküdt. Mindig eszméletnél volt, hősi közönbösséggel tűrte kínjait és mind végig reménylett. Én nem ápolhatám, csak három napig volt beteg; betegségének híre a haláláéval egyszerre jutott hozzám Melunbe. 13-án volt temetése, melyen sok idegen, olasz, lengyel, francia, de különösen minden itt lakó magyar menekült,

kivétel nélkül jelen volt, Kossuth fiait nevelőjükkal együtt ideértve. — Nem bírom leírni, mit érzek! Nagyon fájdalmasan érintett a csapás! *Szívesen cserélnék vele helyet, és feküdnék ott, hol ő.* Így kellé elveszni a két Batthyánynak!! Már régen nem kaptam tőled levelet, de hallom azoktól, kiknek Stambulból újabb híreik vannak, hogy még Ázsiába akarsz utazni. Jól teszed! Nagyon káros volna visszajövedeled. Én még most sem hiszem, hogy Ausztria a nyugotiakkal tartasson. Spanyolországban, magán hírek szerint, a forradalom győz. Ez is bonyolítja a dolgot, azonban, hogy a mi hasznunkra-e? az már más kérdés. Azon emlékiratot, melyet egykoron beadtam volt az itteni kormánynak, most beadtam a calaisi szoroson túl is, és ott, a mint írja nekem egy magyar és egy angol barátom, de szavahihető két ember, nagy hatást csinált, az összes minisztérium elé terjesztették, de még eddig feleletet nem kaptam, hihetőleg talán nem is kapok.

Paris, 1854 augusztus 27.

Képzelheted, mily szomorúan hatottak rám híreid! Nagy szerencsétlenség, hogy elhagytad Stambult, ámbár bizony átlátom, hogy ott mostanság nem lehet kilátásunk. Ausztriának ez évben a legmegfoghatatlanabbul minden sikerül. — Én már rég óta meggyőződtem arról, hogy mit sem tehetek itt Parisban, valamint Londonban sem, s készülök elhagyni e helyet és vidéket. Ostendeba utazom néhány napra, ott vannak Degenfeldék, kik Magyarhonból jöttek és folytonos összeköttetésben voltak családommal, különösen

nővéremmel, kívánnak velem találkozni, s képzelheted, hogy én is óhajtom a találkozást, mert csak ez úton kaphatok rokonaimtól biztos híreket.

Ostendeből körülményesebben fogok írhatni terveimről. Hihető, hogy az ősz Brüsszelben töltöm, talán a telet is. Nagyon sóvárgok utánad; írd meg fogunk-e találkozni és hol?

Mednyánszky Cassar érkezett meg ide Ausztráliából, hol igen rosszul folytak dolgai, s a helyett, hogy pénzt gyűjthetett volna, el kellett mindenét költenie. Szegény, mint nyomorék került ide vissza egy karral, mert balkarját egy ausztráliai angol zsvány meglőtte, úgy hogy amputálni kellett mindjárt a hóna alatt. Pénzt kért tőle a zsvány, és mihelyt látta, hogy nem ad, azonnal reálőtt. — Szép utat tett, úgy szólván megkerülte a világot.

Brüssel, 1854 szeptember 21.

Genfből keltezett szíves leveled, mint képzelheted, mélyen hatott reám. Annyi nemes törekvésednek, oly szép honfi elszántságnak, annyi fáradozásnak s nélkülözésnek eredménye tehát az leve, hogy reményeinket boldogabb időkre kell elhalasztanunk! — Sóvárgok utánad, örülök, hogy nem sokára láthatlak. Megfoghatom, hogy oly nehéz körülmények között, milyenek voltak a mostaniak, nem lehete kedved tovább ott időzni, a hol voltál, s mégis sajnálom, fájlalom, hogy már itt vagy. Úgy-e, kedves lelkem barátom, e sajnálkozásomat az ügy szempontjából jól tudod érteni s teljesen megfoghatónak találod? E részben nem szükség bővebben magyaráznom ki magamat. — De minek is beszéljünk erről, midőn

már késő, s a dolgon változtatni többé nem lehet! Egy szóval sem merem mondani, hogy bárkinek is közülünk több béketűrése lett volna, mint volt neked, — nekem hihetőleg annyi sem lett volna. Sokszor bámultam erélyes kitartásodat, — de azt is tudod kedves barátom, hogy én mily kevés reménnyel indultam el Genfből! Oly képtelen badar emberek azok, kik az európai dolgokat kormányozzák! Hiába beszél az ember nekik okosan. Mintha előre elhatározták volna, hogy elleneiknek fognak hinni, barátaikat pedig eltaszítandják maguktól, mintha készakarva követnének el mindent, mi hatalmukban áll, arra, hogy annyi, oly roppant és oly költséges készülleteiket sikertelenné tegyék. Ilyen *parti pris* ellen aztán természetesen hasztalan minden törekvés és minden ildom.

Egy van még mitől várhatni valami becsületes eredményt, — még pedig a mi szempontunkból becsületeset; *a Sebastopoli expedítio*. Ez, sikerüljön bár, vagy sem, minden esetre komolyabbá, mérgesebbé teendi a háborút, mint eddig volt, és így igen nagyok, előre ki sem számíthatók leendének következései, melyek közt egyik legelső bizonyosan az lesz, hogy Ausztria jelen neutralitásának tüstént véget fog vetni, — már pedig minden jobb a jelen helyzetnél. Két hét alatt, azt hiszem, a dologról bizonyosat fogunk tudhatni, Hát te hogyan vélekedel? hiszen te mindezekről helyesebben ítélnél mint én, abból a hógomolyból, melyet krímiái expedítiónak neveznek, szerinted is válhatik-e lavina, mely egész avult világot eltemetend?

Egyébiránt osztom minden fájdalmadat. Rettenetes élet ez a mienk! Sokáig maradni még ily helyzetben, minőben vagyunk, — az lehetetlen! Én is határidőt szabtam magamnak, ámbár nem egészen oly értelemben, mint te; mert én bizony nem gondolom, hogy belőlem valaha csak meg lehetős földművelő is válhasson; — de te fiatal ember vagy, s lehet még évek múlva missiod! — Köztünk nagy a különbség! De nem fejtegetem ezt tovább, mert hiszen szembeszökő. Áldjon ég!

